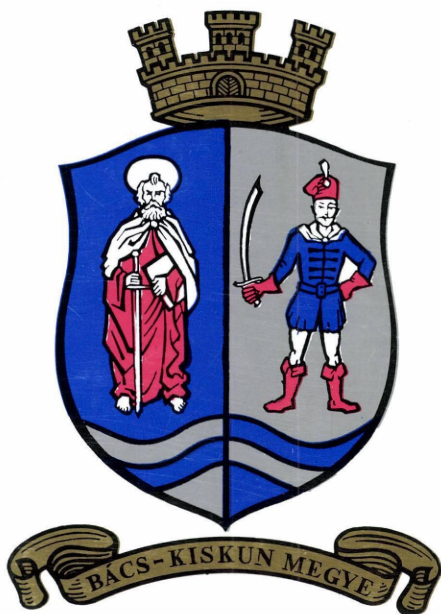

BÁCS-KISKUN MEGYE MÚLTJÁBÓL XIV.

BÁCS-KISKUN MEGYE
MÚLTJÁBÓL
XIV.

KIADJA A BÁCS-KISKUN MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT
LEVÉLTÁRA

**BÁCS-KISKUN MEGYE
MÚLTJÁBÓL
XIV.**

Kecskemét, 1998

A kötet szerzői:
Bánkúti Imre, Iványosi-Szabó Tibor, Kemény János, Kóhegyi Mihály,
Merk Zsuzsa, Terenyi Éva, Tóth Ágnes

Szerkesztette:
Iványosi-Szabó Tibor
Tóth Ágnes

A védőborítót tervezte:
Bodri Ferenc

Tipográfia:
Varga Judit

Kecskemét a Rákóczi-szabadságharcban 1703-1711

1. Két hadsereg között

Johann Friedrich Globicz báró ezredes, a szegedi császári őrség parancsnoka, 1703. június 7-én rövid levélben értesítette Kecskemét város vezetőit, hogy Ugocsa és Bereg vármegyék területén Rákóczi és Bercsényi lázadást kezdtek, katonákat gyűjtenek.* A király iránti hűségre és hírek küldésére szólítja fel a várost, amelynek szükség esetén segítséget ígér.¹ A tanács a hírt még aznap közölte a budai kamarai adminisztráció vezetőjével, aki ezért meg is dicsérte őket.²

A hírt a város aligha fogadta örömmel. Még túlságosan friss volt annak a két évtizednek az emléke, melynek a Thököly-felkelés, majd a felszabadító háborúk hadseregjárásának következményeként a város történetének egyik legkeservesebb periódusát élte át, állatállománya alaposan megcsappant, s főleg a tehetősebb rétegek vagyona jelentősen lecsökkent.³ A karlócai békekötés utáni néhány év fejlődését most újabb veszély fenyegette.

Kecskemét város vezetésének politikáját, magatartását az elkövetkező években három tényező határozta meg, amelyek a felkelés első éve alatt, kb. 1704 nyarára véglegessé váltak.

1/ A mezőváros földrajzi fekvése. A Duna-Tisza közének közepén, a Buda-Szeged vonalnak nagyjából a felezőjén, egyforma távolságra mindkét fontos erősségtől, de meglehetősen közel Szolnokhoz, és eléggé távol s jóval északabbra, a körzet peremén fekvő Egertől. Kecskemét szempontjából Budának-Pestnek és Szegednek volt igazán jelentősége.

2/ A második tényező éppen ezeknek a pontoknak a birtoklása volt. 1703 nyarán, kora őszén úgy tűnt, hogy a felkelők birtokukba veszik legalábbis az egész Alföldet. Globicz, csekély számú reguláris egységével

* Kötelességemnek tartom kiemelni, hogy munkám közben sokat használtam és hasznosítottam BALANYI Béla kitűnő összeállítását: A három város és II. Rákóczi Ferenc szabadságharca In: Studia Comitatus 7. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Fejezetek Pest megye történetéből I. Szentendre, 1979. 63-169. Ez a munka nagy segítségemre volt a politikai, katonai események, gazdasági folyamatok megállapításánál. Tanulmányom elkészülte után jelent meg: Pest-Pilis Solt vármegye a Rákóczi-korban I-II. Közreadja BÁNKÚTI Imre, Bp., 1996. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.) Ez a forráskiadvány sok új adatot tartalmaz Kecskemétre is.

¹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.5.

² Buda, 1703. jún. 11. HORNYIK János: IV. 229.

³ SZAKÁLY Ferenc, 1983. 59-68. BÁLINTNÉ MIKES Katalin, 1989.

és a fegyelmezetlen rác miliciával mindent megpróbált, hogy a Szolnok-Szeged közti Tisza-szakaszt megóvja a felkelőktől, ez azonban nem sikerülhetett, s amikor szeptember 21-én Borbély Balázs és Deák Ferenc egységei elfoglalták Szolnokot,⁴ nyilvánvaló lett, hogy a kurucok Kecskemétet is elérik. Ez nem is késett soká, mert Mocsy János kapitány szeptember 24-én élelem szállítását követelte a várostól, ellenkező esetben úgymond „nyargalót” küld rájuk.⁵

3/ A harmadik szempont, amely majd Kecskemét városát vezeti, a felkelés és a városok viszonya. Mégpedig annak a rövidlátó rendi politikának a folytatása, amely a 17. században megfosztotta politikai súlyuktól a városokat, s a nemesi politika egyszerű támogatóivá, kiszolgálóivá süllyesztette ezt a társadalmi réteget.⁶ Kecskemét is csakhamar leckét kapott ebből a politikából.

Egyelőre azonban még zűrzavar van az országban, az erőviszonyok még nem tisztázódtak.

A város ilyen körülmények között igyekezett teljesíteni a minden oldalról rázúduló követeléseket. Legjelentősebb földesurának, gróf Koháry Istvánnak kiállította a parancsolt táborigadót 8 lóval,⁷ Pest-Pilis-Solt vármegye utasításának is eleget tett a porciópénz befizetésével,⁸ de csakhamar a felkelők által követelt szolgáltatások kerültek a központba. A kuruc csapatok parancsnokai éppolyan erőszakosan léptek fel,⁹ mint a császáriak, ez utóbbiak viszont a rác csapatok tevékenysége miatt veszélyesebbek voltak. Október 3-án Kiskunhalasnál megverték a kuruc csa-

⁴ ESZE Tamás, 1980. A szerzőnek az események értékelésével kapcsolatos nézeteivel sok mindenben nem lehet egyetérteni. – A kuruc katonaság azonban elvitte a templomból és a ferences rendházból az egyházi edényeket és elhajtotta a barátok lovait. Rákóczi parancsa mindezek visszaadására: Tokaji tábor, 1703. szept. 29., KO V. 32-33.

⁵ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 34., 245.

⁶ Rákóczi Emlékirataiban leírja a városok, persze elsősorban a szabad királyi városok nyomorúságos helyzetét, de mindezért egyszerűen csak a bécsi udvart teszi felelőssé. II. RÁKÓCZI Ferenc 1978. 328. Ennek ellenére sem a Szenátusba, sem a Gazdasági Tanácsba, sem a tábornoki karba egyetlen polgári személy sem került be.

⁷ Gróf Koháry István Kecskeméthez. Csábrág, 1703. máj. 23. Bajtayt Istvánt küldi hozzájuk, gondoskodni fog parancsai végrehajtásáról. Jún. 15-re küldjék fel embereiket Szécsénybe. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. 16-17. Aug. 6-án a város figyelmezteti Bajtayt, hogy testi épségét nem tudják szavatolni, tekintettel a tiszakúrti esetre, ahol a tisztartókat a lakosok agyonverték. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 24. – A kurucok ellen hadba vonuló Koháry által követelt társzékér és 8 ló kiállítására a város megbízottai Szécsényben 340 rénes forint kölcsönt vettek fel. Léva, 1703. nov. 4. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 16-17. Kecskemét szerencséjére Koháry mindvégig császárpárti maradt, földesúri jogait így egyelőre nem tudta érvényesíteni.

⁸ A város 1703. júl. 25. és okt. 27. között Pesten a vármegyének összesen 2763 rénes forint porciópénzt és 277 rénes forint fegyverjogváltságot fizetett ki. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 5., 8., 12., 14.1.; II. 6.

⁹ A parancsolgatás, követelődzés, enyhébb esetekben az ajándék elvárása, de sokszor durva fenyegetődzés elsősorban a brigadérosok, ezerskapitányok, komisszáriusok, sőt alsóbb rangú tisztek leveleit jellemezte. HORNYIK 15 oldalon sorolja fel a város által tett „kedveskedéseket”, amelyek összértéke 7 hónap alatt (1703 októberétől) 10226 tallért 1 garast és 12 dénárt tett ki. HORNYIK János, IV. 80-93. Ebből Rákóczitól kezdve a sebesült katonáig több százan részesültek.

patokat,¹⁰ november 4-én pedig feldúlták Mezőtúr városát.¹¹ Mindez annak ellenére rémülettel töltötte el a terület lakosságát, hogy a császári hatóságok tiltották a rácok rablásait.¹² December közepén Izsák felverése következett.¹³

Közben a felkelő csapatok újabb és újabb egységei jelentek meg a körzetben, s természetesen élelmet, ellátást, abrakot követeltek. 1703 októberében a felkeléshez csatlakozott Károlyi Sándort Rákóczi azzal bízta meg, hogy tiszántúli csapataival induljon a rácok ellen. De csak Kecskemét-Nagykőrösig jutott, mert Ocsaky lévai veresége miatt a fejedelem a bányavárosok felé fordította. Hadai kártevését, a lakosság megkárosítását több egykorú panaszlevél bizonyítja.¹⁴

A császáriak 1703 novemberi zólyomi veresége sem tisztázta egyértelműen az erőviszonyokat, legföljebb azt bizonyította, hogy ilyen csekély erővel a felkelést nem lehet leverni. A város fel is vette a kapcsolatot a felkelés vezetőivel, teljesítette is követeléseiket.

De a Szeged és a rácok felől fenyegető veszély ezzel nem múlt el. A város ez ellen úgy próbált védekezni, hogy 1703 második felében 2000 rénes forintot, 1938 osztrák mérő gabonát és 1061 1/2 mérő abrakot adott Szegedre.¹⁵ Fenntartotta a kapcsolatot az akkor még királypárti vármegyei vezetéssel is.¹⁶ Kovács István városi jegyzőt Bécsbe küldte a Hadi Tanács elnökéhez, Savoyai Eugén herceghez és Mattyasovszky László kancellárhoz, a rácok garázdálkodásának megtiltását kérve.¹⁷

És természetesen teljesítette a kuruc hadsereg egyre növekvő követelményeit is. Ennek pedig vége-hossza nem volt. 1703. december 27-én Ónodi Csizsár István szolnoki kapitány értesíti a várost, hogy mivel feles kuruc hadak érkeznek, küldjön élelmet és abrakot Szolnokba. De

¹⁰ ESZE Tamás, 1955. 147. l. – Uő; 1980. 632. sköv.

¹¹ Borbély Balázs három levele Károlyi Sándornak. Csongrád és Mezőtúr, 1703. nov. 4. és 5. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 17., 19.

¹² Bécs, 1703. dec. 5. A királyi udvar kancellária utasítja Monasterly János rác tábornokot, hogy hadait tiltsa el a Pest-Pilis-Solt és Bács vármegyei helységek fosztogatásától. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 60-61., 261-262. – Baja, 1703. dec. 5. Monasterly éppen ezen a napon adott ki ilyen tilalmat. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 260-261. Ezeknek a rendelkezéseknek – bármely fél bocsátotta is ki – gyakorlati jelentősége nem volt. A háború a maga öntörvényei szerint folyt tovább.

¹³ Izsák, 1703. dec. 18. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 28.

¹⁴ Pl. Kecskemét, 1703. nov. 6. A tanács kéri Károlyi Sándort, hogy az átvonuló hadak által a város lakosságának okozott károkat téríttesse meg: ökröket, szekereket, lovakat. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 21. – Kecskemét, 1703. dec. 2. fele. A város által felvett tanúvallomások Kecskeméti István vicekapitány által október óta elkövetett visszaélésekről. HORNYIK János, IV. 71-73. Ez a Kecskeméti István azonos az akkor Szűcs Istók néven ismert, állandóan erőszakoskodó garázda tiszttel.

¹⁵ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 7-8.

¹⁶ A vármegyei vezetés nemcsak hírek szállítását várta el a várostól, hanem lovasok kiállítását is megkövetelte. Ezek alkalmazásából a felkelők ellen azonban nem lett semmi. Pest, 1703. júl. 29. Huszár János szolgabíró utasítása: a kiállított lovasok egyelőre maradjanak lakóhelyükön. HORNYIK János, IV. 232.

¹⁷ HORNYIK János, IV. 58-60.; BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 26. – L.még a 12. sz.jegyzetet

néhány nap múlva már elégedetlenkedve ír: úgy hallja, „hogy Kegyelmeteknél most is harc állván, némely Kegyelmes Urunk híveit le is vagdaltak. Kegyelmetektől szívesen vártam volna az hírmondót, de elláttam [!] több tiszteimmal edgyüt, hogy az szava Kegyelmeteknek egyedül vonszon Kegyelmes Urunkhoz, az szíve tudgya kihez áll és szolgál, sok rendbéli levelemre se heti sorost, se szekeret nem vehetek Kegyelmetektől, az ílés [élés] az tellyessíggel oda szorult Kegyelmetekhez”.¹⁸ Ezek baljóslatú szavak voltak, amelyek bizonyára a fejedelem táborába is eljutottak. Meg is lett a következményük.

Vay Ádám a tokaji táborból 1703. december 3-án a város három vezető emberét a fejedelem táborába rendelte.¹⁹ Azok nyomban útnak is indultak, és december 9-én már jelentették a városnak, hogy „nagy bajjal a rosz utakonn [!] célunkat Isten jóvoltából elérvénn [!] harmad napra, szombatra audenciát nyertünk a Méltóságos Fejedelem előtt, ki minékünk köszöntésünket noha meghallgatván, megköszönte; tamen semmi okát hívattatásunknak nem mondotta, hanem másoktól tanultuk ki, hogy vasra akarnak verni, mellyért megmondhattyák szabadult embereink, minémű szoros árestomok volt némelly Kecskemét ellen való vádok miatt...” Hogy kedvező fogadtatásban nem volt részük, bizonyítja levelük keltezése: „in miserio tugurio castrorum Tokaj” /a tokaji táborban lévő nyomorúságos kunyhóban/, igaz, Rákóczi se sokkal jobb szállással bírhatott.²⁰

Mi volt a város és a fejedelem közti első konfliktus oka, nem tudjuk, csak gyaníthatjuk: valószínűleg az, hogy Kecskemét nem szakította meg kapcsolatát a császári hatóságokkal. Akárhogy is volt, tény, hogy Rákóczi végül is védelmébe vette a várost, belátva, hogy másképpen nem is cselekedhettek.²¹ Persze, a védlevelek, bárki adta is ki azokat – természetesen jó pénzért –, nem sokat értek az ellátatlan hadakkal szemben.

1704 januárjától a felkelők támadásba lendültek: Dunaföldvárnál átkeltek a Dunán, megverték a Kreutz tábornok vezetése alatt álló rácokat, jelentős zsákmányt ejtettek, s ebből néhány száz marha eltartására Kecskemét városát kötelezték.²² Andrassy István hadai egy részét is tartaniok kellett,²³ a bady (bódi) sánc őrsége is segítséget és

¹⁸ Szolnok, 1703. dec. 27. HORNYIK János 1860-1866. IV.66. – Szolnok, 1704. jan. 9. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 30.

¹⁹ Tokaj alatti tábor, 1703. dec. 3. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 61-62.

²⁰ Tokaji tábor, 1703. dec.9. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 27. Részlet: HORNYIK 1860-1866. IV. 62. Ő dec. 19-re datálja a jelentést.

²¹ Miskolc, 1704. jan. 18-31. közt. Fogalmazvány. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.31.

²² Fülepszállás, 1704. jan. 21. Mányai István hadnagy a városhoz. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.31-32. – PRAZNOVSZKY Mihály, 1984. 113-130. – Ekkor történt a dunaföldvári ferences rendház kirablása és feldúlása is. A rendház főnökének beadványa Rákóczihoz. BÁNKÚTI Imre, 1977. 55-57.

²³ Kecskemét, 1704. febr. 25-28. HORNYIK János, 1860-1866. IV.283-285.

élelmet követelt,²⁴ Darvas Ferenc főhadbiztos pedig az Eger ostromára gyülekező hadak részére vágók felhajtását sürgette,²⁵ majd pár nap múlva újabb 100 vágó, 200 köből zab, 4000 kenyér és 30 fennálló szekér Eger alá küldését követelte.²⁶ A hadak által elvitt szekerek visszaküldését kérő városnak Andrassy István tábornok a szokásos semmitmondó választ adta: a károsultak jelentkezzenek nála, vagy fogják meg a tetteseket s vigyék hozzá.²⁷ Nyilván Kecskeméten is értesültek Tiszakürt sorsáról, melyet előbb a kurucok fosztottak ki, majd a rácok törtek rájuk, mégis élelmet kellett szállítaniuk Eger alá.²⁸ Úgy látszik, Kecskemétnek sikerült a fejedelemtől pátenst kieszközölni, amelyben megtiltja a hadaknak, hogy a várost a törvényes kivetésen kívül étel-, ital-, különösen borszolgáltatással és szekerezéssel terheljék.²⁹ Csakhogy senki nem tudta, hogy mi volt a „törvényes kivetés”, a hadak pedig onnan és annyit vettek el, amennyire szükségük volt (vagy még többet is).

Sőt, most már katonák állítását is követelték a várostól. 1704. február 22-én 224, majd március 628 főt írtak össze, akik „kurucságra álltak”.³⁰ Ettől kezdve a város által kiállítandó katonaság száma állandó vita tárgya volt a fejedelemmel, Bercsényivel, Károlyival, Barkóczy Ferencsel és az illetékes főtisztekkel, főleg Berthóti Istvánnal (1704-1707 közt szolnoki kapitány), Csajági Jánossal (1710-ben töltötte be ugyanazt a tisztséget), és Sótér Tamással (mint ezereskapitány úgyszólván mindvégig a Duna-Tisza közén szolgált). Ők mindig keveselték a kiállított katonák számát.

Verebélyi Péter karabélyos kapitány pl. a hozzá küldött 500 főnyi katonaságot 600 főre parancsolta kiegészíteni, ezenkívül bort, élelmet és különböző edényeket kért.³¹ Szolnokra 150 dolmányt, nadrágot és fekete süveget szállítottak.³²

1704 áprilisában pedig megjelentek a Dunánál Károlyi Sándor megvert hadai s átkelve elárasztották a körzetet, élelmet, ellátást, abrakot követelve.³³ Közben a város számos szekere Szolnokról szállított a fejedelem táborára (Dunaordas-Solt körzete), de Vay Ádám paran-

²⁴ Bady sánc, 1704. febr. 28. HORNYIK János, 1860-1866. IV.103-104. és BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 34.

²⁵ Gyöngyös, 1704. márc. 10. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 34-35.

²⁶ Gyöngyös, 1704. márc. 27. A három városhoz. BÁNKÚTI: 1992-1994. I. 36-37.

²⁷ Nagykőrös, 1704. ápr. 2. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.37-38.

²⁸ Tiszakürt, 1704. márc. 26. A község beadványa Rákóczihoz. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 35-36.

²⁹ Egri tábor, 1704. ápr. 10. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 293-296.

³⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 287-342. A katonaságra összeírtak vagyoni és társadalmi rétegződésének kimutatásával.

³¹ Tetétlen, 1704. márc. 1. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 285-286.

³² Szolnok, 1704. ápr. 6. KO V. 68.

³³ A bomlásra Károlyi Önéletírása: „megindulván az hadakkal Pataj és Kecskemét felé, éjjel nappal oszlott az had, kiki hazája felé, csak mi magammal is alig maradtam Kecskeméten...” Az eseményekre, majd Dunaföldvár elvesztésére, s Rákóczi első intézkedéseire, pl. ágyúk vitelére a solti sáncba: BÁNKÚTI Imre, 1975/a. 126. sköv.

csára azokat csak akkor kaphatták vissza, ha a Makóról és Hódmezővásárhelyről felrendelt 120 szekér Szolnokra érkezik.³⁴

Van Kecskemét város levéltárában egy érdekes pátens, amelyet II. Rákóczi Ferenc bocsátott ki Ordasnál lévő Duna-parti táborában. Eszerint a rác veszedelemre való tekintettel Kecskemétet 1704. május 9-én egy évre felmenti az insurrectió és a 600 lovas kiállítás alól, helyette 15600 forintot kell fizetniök, és 30 dragonyosok alá való lovat, fegyveren kívül teljes felszereléssel kiállítani.³⁵ Nem tudjuk, hogyan jött létre ez a megállapodás, de a város nyilván el akarta kerülni a sok munkáskéz kivonását, s inkább készpénzzel fizetett – amire a fejedelemnek égetően szüksége volt. De természetesen sem az egyéb szolgáltatásokat, sem a hajdúállítást nem kerülhette el.

Eger kapitulációja (1704. április 16.) után ugyanis Rákóczi elhatározta, hogy maga kel át a Dunántúltra, s meg is indult a Duna bal partja, Ordas és Solt felé. A már előbb átküldött Forgách Simon koroncói veresége (1704. június 13.) miatt azonban tervét kénytelen volt feladni, katonasága pedig féltvén családját a rácoktól, amúgy sem akart átkelni a Dunán. Ezért a fejedelem elhatározta, hogy döntő csapást mér a rácokra: „ismervén hadaimnak már jelzett hajlamát, hogy felszabadítsam őket a rácoktól való félelemtől”, „miután Soltnál, kis erődömben helyőrséget hagytam, kezdtem lefelé vonulni a Duna mellett [...] A rácok mindenféle menekültek, a mieink vadászatot tartottak rájuk a mocsarakban, és rájuk gyújtották a nádasokat, ahová visszavonultak. Éreztem, hogy ez a vállalkozás nem nagy becsületet szerez nekem [...], A hadak ugyan nagy zsákmányt szereztek, de az akció lényegében kudarcba fulladt: sem a rácokat nem sikerült megsemmisíteni, sem Szegedet elfoglalni.³⁶ Ráadásul politikailag elhibázott is volt: végleg elvágta a rácokkal való esetleges megegyezés lehetőségét. A következményeket pedig éveken át Kecskemétnek is viselnie kellett.

A vállalkozáshoz természetesen Kecskemétnek is hozzá kellett járulnia: szekerek, élelem szolgáltatásával. Csak néhány példa a követelések sokaságára: Darvas Ferenc főkommisszárius zsákokat, hájakat, postakocsikat, üstöket; Szolnokra lőszerszállító szekereket, a három várostól 500 fejszés embert követel.³⁷ Vagy Somogyi Péter hadi kommisszárius parancsa: a Gömör, Borsod, Kishont megyékből érkező lisztből azonnal süssenek kenyeret, a szekerek várják meg annak elkészülését, és rögtön szállítsák a táborra.³⁸ Darvas Ferenc újra utasítja a Kecskemétre küldött Tolvas Ferencet: abrakot, élelmet szállíttasson a

³⁴ Szolnok, 1704. máj. 3. Ónodi Csizsár István kapitány Kecskemétnek. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 44.

³⁵ HORNÝIK János, 1860-1866. IV. 299-300. és BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 18.

³⁶ RÁKÓCZI Ferenc, 1978. 336. sköv. A hadjárat teljes története még feldolgozatlan.

³⁷ Darvas Ferenc rendelete a városhoz a dunaordasi táborból. 1704. máj. 11. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 49-50.

³⁸ Dunaordasi tábor, 1704. máj. 16. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 55.

dunaföldvári (azaz: solti) sánchba és a Pest elein lévő hadaknak, a város gondoskodjék a Szegedről odamenekült ferences páterek ellátásáról, küldjön munkásokat Szolnokra stb.³⁹

Közben hajdúkat (gyalogosokat) is kellett különböző helyekre küldeni. Páter Andrásy Miklós szemrehányása szerint: a négy szekér helyett csak hármat küldtek, a katonák pedig csak lőszer nélkül, kaszával jelentek meg.⁴⁰ Vay Ádám parancsa: a város visszabocsátott katonáiból 300 főt küldjön az orgoványi strázsákhoz.⁴¹ Előzőleg maga Rákóczi követelt a három várostól 400 jó fegyveres gyalogot Szeged alá küldeni, melyből 227 Kecskemétre jutott.⁴² Gróf Eszterházy Antal utasítása: a dunaföldvári sánchoz rendelt kecskeméti és kőrösi hadakat azonnal küldjék a solti táborba.⁴³ Újvárosi Szűcs János Kecskeméthez: mindenfélét kér: bort, négyökrös szekeret, dohányt, élelmiszereket, patkót, sőt 2 agarat is.⁴⁴

Még pénzt is adtak a fejedelemnek, amire annak nagyon is szüksége volt, mert a felkelők készpénzbevételei ekkor még nagyon alacsony szinten álltak. Nem is kis összeget, 4000 forintot kölcsönöztek, s ezért 1667 kósót kaptak szabad értékesítésre.⁴⁵

A fejedelem 1704. évi nyári bácskai hadjáratának hullámai még el sem ültek, de világos volt, hogy a felkelés első éve nem hozott változást a körzeti erőviszonyokban: a császáriak megőrizték azokat a pontokat (Nagyvárad, Arad, Szeged, Pétervárad, a Maros-Tiszai Határőrvidék, Buda, Pest), amelyekből mindvégig veszélyeztették az Alföldet és a Duna-Tisza közét. A rácokat sem megsemmisíteni, sem megnyerni nem sikerült. Ezt a helyzetet Kecskemétnek és a többi helységnek tudomásul kellett vennie, ezen nem változtathatott semmiféle parancs, tiltás, büntetés vagy szép szólam.

³⁹ Gyöngyös, 1704. aug. 26. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 312-313.

⁴⁰ Dunaordasi tábor, 1704. máj 12. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 135.

⁴¹ Dunaordas, 1704. máj. 13. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 50.

⁴² Szegedi tábor, 1704. júl. 30. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 305-306.

⁴³ Solti tábor, 1704. szept. 13. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 320. Majd a parancs megismétlése némi fenyegető hangsúllyal: Ceglédi tábor, 1704. szept. 22. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 65. Eszterházy lovasokat (katonákat) követelt, pedig ezeket a város előzőleg készpénzért megváltotta a fejedelemtől.

⁴⁴ Solti tábor, 1704. szept. 22. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 313-314.

⁴⁵ Gyöngyösi tábor, 1704. szept. 6. Rákóczi pátense. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 313-314. Ekkor még fennállt az országban a Rákóczi által bevezetett monopólium a só forgalmazásában (csak novemberben engedélyezi a szabad kereskedést), Kecskemét tehát pénze fejében jól értékesíthető árucikkhez jutott. BÁNKÚTI Imre, 1975/b. 31. sköv.

**2. 1704 ősze-1707 márciusa: állandó hadjárás
Kecskemét körzetében.
Az 1705. évi konfliktus a konföderáció államával,
állatállományuk elhajtása.
1706/7. fordulója: háromszori „kibontakozás”**

Alig vonultak el Szeged alól Rákóczi ezredei, rögtön jelentkezett a másik hadsereg. A körülményeket nem ismerjük, de Globicz ezredes, szegedi parancsnok kezesként elfogott két kecskeméti vezetőt, s a várostól 3000 birodalmi forintot követelt, összes adósságukat pedig 4000 forintra tette.⁴⁶

És természetesen a kurucok részéről sem szüntek meg a követelések, sőt 1704 novemberében újabb hadak jelentek meg a körzetben. A fejedelem is követelte a lovasok megváltásáért felajánlott pénz hátralékát.⁴⁷

Érsekújvár bevétele (1704. nov. 14.) után Rákóczi vezénylő tábornokká nevezte ki Bottyán Jánost, s a Duna-Tisza közére küldte, hogy folytassa a félbemaradt rácellenes nyári akciót, illetve próbálja meghódításra bírni őket. Bottyán ekkor csak rövid ideig tartózkodott itt, és december 15-én Dunaföldvár mellől szólította fel a rácokat csatlakozásra. A meggyezés még ekkor sem lett volna reménytelen – legalábbis egyes csoportok részéről nem –, maga Bottyán is „a magyar haza mellett fegyvert fogott magyar és rác” hadak generálisának nevezte magát.⁴⁸ Sőt, tudunk egyes rác csoportok hódolási, megbékélési szándékáról, ezeket azonban a Dunántúlról 1704 őszén Kalocsa környékére átmenekült Balogh Ádám féle katonaság fosztogatásai visszariasztották.⁴⁹

⁴⁶ Szeged, 1704. aug. 28.-szept. 11. Globicz Kecskeméthez. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 62-63. – Okt. 21-én Újvárosi Szűcs János kapitánynak, a három városbeli hadak parancsnokának. A két elfogott kecskeméti tanácsurat addig nem engedii el, míg a város a kivetett összeget meg nem fizeti. Uo. 68. – Két kecskeméti vezető, Böde János és Garay János még decemberben is „in arcto szőgediensi” raboskodnak, innen írnak könyörgő levelet a város vezetőihez, hogy a Globicz által követelt pénz lefizetésével szabadítsák meg őket. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 73-74.

⁴⁷ Érsekújvári tábor, 1704. nov. 8. II. Rákóczi Ferenc a három városhoz. A kiállítandó 1000 lovaskatonára megváltására felajánlott 26000 forint elszámolására Korponai Jánost küldi hozzájuk. (Ebből Kecskemétre 15600 forint jutott.) HORNYIK János, 1860-1866. IV. 331-332. – És előzőleg: Vihnye, 1704. okt. 23. Kecskemét tanácsához. Lejárt tartozásukból 5000 forintot adjanak át Korponai Jánosnak, a többit küldjék táborába. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 329-330.

⁴⁸ THALY Kálmán, 1865. 45. Thaly számtalan új forrást kutatott fel, sok dokumentumot teljes terjedelmében közöl, de értékelése és szemlélete teljesen elavult.

⁴⁹ Foktő, 1704. okt. 18. A „foktövy, uszódy, fajszy és egész sárközy, kalocsay várhoz tartozó szegény, megromlott jobbágyság” panaszlevele a fejedelemhez Balogh Ádám katonáinak visszaélései, fosztogatásai, erőszakoskodásai ellen. Rajta a kalocsai plébános feljegyzése: azok a rácok, akik feljöttek, hogy Rákóczi hűségén letelepedjenek, ezen excessusokat látván, visszamentek. MOL E. 213. Kamarai lt. Városi és községi pecséttel ellátott iratok. Pest vm. – A rác kérdéstről is új szempontok alapján két figyelemre méltó tanulmány: ANDRÁSFALVY Bertalan, 1974. – SZITA László, 1974.

Kecskemét lakossága és vezetése nyilván sokallta a folytonos követeléseket, s segítségért tényleges földesurához, Károlyi Sándorhoz fordult. A neki küldött beadvány nem maradt fenn, de tartalmáról tájékoztat bennünket a generális titkárához, Varasdy Istvánhoz küldött levél. E szerint Kecskemét a Sötér Tamás ezereskapitány által követelt compánia (100 ember) kiállítására miatt panaszkodik. „Az elkeseredett szegény lakosoknak tehetetlenségét olly valósággal írhatom Kegyelmednek..., készebbek közönségessen ezen nyavalyás helyeket pusztán hadni és el-széllyedni.” A Károlynak járó cenzust nem is tudják összeszedni, ezért azt kérik, hogy annak legalább felét borban róhassák le.⁵⁰

Pedig a terhek és megpróbáltatások java még ezután következett. 1705 márciusában Bottyán visszatért a Duna-Tisza közére. Rákóczi azt tervezte, hogy a Soltnál épülő sánctól, melyet a császáriak ágyútüzzel zaklattak, Bottyán átkel a Dunántúlra, hogy az ott harcoló Károlyit megsegítse. De híd nem lévén a Dunán, Bottyán délebbre vonult, s Dunakömlőddel átellenben a Duna egy (ma már nem létező) kanyarulatánál építeni kezdte az imsósi (vagy: imsódi) sánctól. Mire azonban hidat is köttetett, Károlyi megint vereséget szenvedett (Balatonkiliti, 1704. március 31.), s hadai, mint egy évvel előbb, ismét elárasztották a körzetet. Bottyán Kömlődnél, immár a Duna jobb partján, egy római castrum maradványait felhasználva, építeni kezdte Bottyánvárárt, ami persze csak földsánc volt. Maga Rákóczi is azt tervezte, hogy Földvár elfoglalása után, átkel a Dunántúlra. Az imsósi hídon Eszterházy Dániel lovasságát küldte előre, hogy Földvárt délről, más csapatok pedig, Bottyán veetésével Solt felől támadják az erősséget. A császáriak azonban Glöckelsperg tábornok vezetésével Budáról kiindulva, megerősítették földvári őrségüket, s mivel Eszterházy csapatai fegyelmetlensége miatt kivonult Bottyánvárából, ezt az erősséget elfoglalták. A harcokban maga Bottyán is megsebesült, s kénytelen volt a hidat felgyújtani, s június 23-án visszavonulni a Duna bal partjára.⁵¹

A fentiekkel csak azt a tényt kívántuk érzékeltetni, hogy 1705 tavaszától állandó hadjárás volt a Duna-Tisza közén, a három város körzetében. Mindez pedig ismét igen súlyos terheket, szolgáltatásokat vont maga után. Csak néhány példa erre.

Dunapatajról 1705. április 2-án Bottyán az alábbi kategorikus parancsot, sőt, fenyegtetést küldi a három városnak:

⁵⁰ Kecskemét, 1705. febr. 16. Szabó György jegyző levele. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 75-76. – 1705-től általában 1000 lovas és 600 hajdú kiállítását követelték a három várostól, ennek kb. 55 %-át Kecskemét viselte. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 30., 36., 53-54.

⁵¹ A körzetben folyó katonai eseményekre: MARKÓ Árpád, 1933. ESZE Tamás, 1954. (Adatokban gazdag, de eléggé egyoldalú előadás.) – Uő. 1955. passim. – Mindennek ellenére az 1705. évi Duna-Tisza közti események története még nincs feldolgozva.

„Az böcsületes kecskeméti, kőrösi és ceglédi bírának őkegyelmeknek sietve adassék.

Ezen parancsolatomat vévén kecskeméti, kőrösi és ceglédi bírák! parancsolom fejetekre 100 arany bírság alatt, hogy mivel mostan az Tiszántúl való hadak, mellyek Méltóságos Generalis Károlyi Sándor urammal az Dunántúl voltak, sokan általjöttek és szöktek az Dunán: azért valahol, akár mezőn, akár helységekben tanáljátok, ha tőlem vagy Károlyi uramtól passussa nem léssen, fogjátok és rabságban tegyétek, mindaddig tartsátok, míg híremmé nem adjátok és parancsolatomat irántok nem veszitek.”

Ugyanaznap Soltról parancsot küld Szekeres István vicecolonellusnak:

„Vévén ezen parancsolatomat, azonnal egy zászlóalja katonával mőnjön el Kőrösre és Ceglédre, s hogyha azon helységek reájok vetett impositiót liszt, abrak és vágók aránt nem praestálták, vagy halogatást tőnnének, úgy az gyalogokat is ki nem állították: az bírákot fogassa meg, azonnal kocsira rakatván, hozassa el magával, s az alatt specificált élésnek fogyatkozás nélkül való praestálását éjjelnappal sűrgesse.

Nem különbben cselekedjék kecskeméti bíróval is, kegyelmednek serio parancsolom, mivel itten feles hadak lévén, élés dolgában szükségben vannak. Azonkívül az minémű 60 akó bor van Kecskeméten, azt is parancsolja meg kegyelmed, hozassák kecskeméti bírák, úgy az mi abrakunkat is.”⁵²

De még ennél is rosszabb volt, ha a katonaság beszállt a városba. Hogy ilyen eset előfordult, mutatja Máriássy Miklós levele:

„Tegnap délután Ilosvay Imre uram maga, Majos János és Szabó Máté uraimék ezereivel akaratom s talám magok ordere ellen per vim ide szaladtanak, ma sem akarnak kimenni, ezen helyséknek nem kicsin oppressiójára és kárára vagyon it való lételekkel és beszaladásokkal. Vágót, kenyeret és egyebet az helysék eő kegyelmeknek mezűben akart adni, de semmiképen tiszt uraimék nem akartak arra accedálni, az mint is négy vágót, kenyeret is elékségest kűttekk eő kegyelmeknek mezűre.”⁵³

Kecskemét helyzetét és a katonaság magatartását jól jellemzi a ferences rendház gvárdiánjának, Bárkányi Jánosnak, 1705. július 12-én a fejedelemhez intézett levele (akinek egyébként 1688-ig egyik nevelője volt).

„Nem tartóztathatom pennám Fejedelmi Méltóságának udvarlásátúl, minthogy magam praesentiaját tartóztatnom kell az mostani úti járástúl,

⁵² THALY Kálmán, 1865. 50-52. A sáncásáshoz küldött 100 munkást is Kecskemétnek kellett élelmezni. Uo. 52.

⁵³ Kecskemét, 1705. jún 25. II. Rákóczi Ferencnek. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 88-89. – Kecskemét, 1705. júl 5. Péter Andrásy Miklós szintén a fejedelemnek. A hadakat nem tudja kivinni a városból. Ha nem kapnak fizetést, el fognak oszlani: „ez kemény nyakú lévén, azt mondgják, hogy ők, Isten őket úgy segilljen, inkább kaszálni, aratni mennek, hogy sem ily módon fizetés nélkül hadakozzanak”. Uo. 93-94.

tartván földünkön kóborló katona és rácságtúl, kik városunkhoz egy mérföldtül Fejedelmi Méltósága vitézt elkapván, 16 vagyis⁵⁴ többet, négy itt lakos kaszásokkal, kiknek veszedelmek az kóborlás miatt esett. Mert az ide rendeltetett had több károkat téssen, Kegyelmes Méltóság, mint a rabló ellenkező rácság. Kiknek jóllehet kenyerek, vágójok kiadattik, mégis se zendült s érendő vetéseknek, se a kevés megmaratt nyáj seregeknek meg nem engednek, hanem minden tekintet nélkül fogyattyák mind az városbelieknek, mind magunk koldulásával keresett szent alamiznánkat.” A vitézek a rendház 20 bárányát is elprédálták. Amikor Andrassy Miklós kapitánytól elégtételt kért, „egy hitvány katonai mentséggel” mentette magát: „nem tudom, s nem hallom, s nem láttam.”⁵⁵

Pedig 1705 forró nyarának és őszeinek súlyosabb eseményei még csak ezután következtek. Augusztus elején a császári csapatok Pest mellett szálltak táborba. A rácok az egész körzetben aktivizálódtak, a falvak lakossága egészen a Jászságig menekülni kezdett. A létszámukban harmadára-negyedére csökkent kuruc ezredek képtelenek voltak mindenek kivédésére. A fejedelem elrendelte a vármegyék és a három város felülését.⁵⁶ 1000 lovas és 1000 hajdú kiállítását is követelték tőlük.⁵⁷ Úgy látszik, Kecskemét nem akart ennek eleget tenni, ezért Barkóczy a bírót Szolnokba vitette.⁵⁸ Később valamiféle kompromisszum jöhetett létre, mert Újvárosi Szűcs János kapitány augusztus 19-én a következőket jelenti Károlynak Kecskemétről:

Tegnap a városba érkezett s egybegyűjtötte a tanácsot. „Kik is panaszkodnak, hogy az ellenség naponként kertyeik közül jószágokat hajtogattya, amint hogy ezelőtt negyed nappal is szántó ökreit két embernek is elhajtották, és nyomtató lovaikkal edgyütt magokat is elvitték, kik mind ekkoráig sem jöttek vissza, nem különben tegnapelőtt is két farka

⁵⁴ A szó jelentése akkor: vagy.

⁵⁵ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 98-99. Máriássy Miklós kapitány hajdúkat (mai szóval: tábori csendőröket) kért gróf Barkóczy Ferenc főkapitánytól a randalírozó katonaság megrendszabályozására. Kecskemét, 1705. aug. 29. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 37-38.

⁵⁶ Kecskemét, 1705. aug. 3. Gróf Barkóczy Ferenc Károlyi Sándornak. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 126-127. – A városok, miközben szolgáltatásokkal halmozták el őket s kénytelenek voltak eltűrni a hadak visszaéléseit, nem fogadták lelkesedéssel a fejedelmi döntést, mire az utasította Bottyán Jánost: „Úgy halljuk, Kecskemét, Kőrös, Cegléd az felüléshez kedvetlen, mellyel képmutatásokat hazafiúságokban nem kevésbé nyilatkoztatják; azért Kegyelmed rigorose, kemény modalításokkal is, per omnia media, ültesse fel őket, és kinszerítse az haza mellett való fegyverkezésre.” Érsekújvár, 1705. szept. 2. ARI. 405-406.

⁵⁷ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 36. – HORNYIK János, 1860-1866. IV. 368-369. – Még a zsoldost állítók is kötelesek voltak insurgálni. – Jellemző id. gróf Barkóczy Ferenc főlényes, gőgös, fenyegető hangú levele a háromvárosnak: 3 nap alatt 6 lovas és 3 gyalogos kompániát állítsanak ki, ez utóbbiakat lovas kocsikon küldjék ide a táborba, „ha szintén két seregetek szolgálatban vagon is.” BKMÖL Kecskemét v. lta. IV. 1525. (1705-1707. évi köt.) 37.sz. Tótalmási tábor, 1705. aug. 5.

⁵⁸ Zsámbok, 1705. aug. 5. után. Károlyi Sándornak. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 128.

juhaikat elhajtották. Lévéen ezért az ellenségnek mind Szeged, Bácskaság és Pest felől is torkában, magokat noha az felüléstül magok és határában való vigyázástul (amint túlök kitelhetik), hátra nem vonnyák, de az határból hogyha kimennének, félnek azon, hogy valamely felől az ellenség őket megütvén, városokat is elpusztíttya.”⁵⁹

Id. gróf Barkóczy Ferenc Duna-Tisza közti főkapitány és Károlyi Sándor teljesen összezavarodott. Az ezereskapitányok mindenfelől segítségért rimánkodtak, közben Rákóczi és Bercsényi, a kuruc fősereggel a Felvidék nyugati megyéiben kergetőzött Herbeville tábornaggal, de Pudmericnél augusztus 11-dikén csatát vesztek. Ezután egész szeptember végéig a szécsényi országgyűlésen vettek részt, a Duna-Tisza közének tehát kevés figyelmet szenteltek.

A helyzet azonban 1705 szeptemberében megváltozott. A kuruc hadvezetés ekkor már tudta, hogy Herbeville úgyszólván az egész magyarországi császári haderővel Erdélybe indul megsegíteni az ott szorongatott helyzetben lévő Rabutint. A tábornagy 1705 szeptember elején Pestnél valóban átkelt a Dunán, és a hónap közepén megindult a Duna-Tisza közén, csak azt nem lehetett tudni, hogy Szolnok vagy Szeged felé veszi-e útját. Rákóczi mindenesetre elrendelte a három város elköltötését, sőt szükség esetén felégetését.⁶⁰ Ezzel tulajdonképpen kezdetét vette a hagyományos taktika, a „felperzselt föld” országos méretű alkalmazása. (Helyileg előzőleg Szatmár várának ostrománál alkalmazták.)

Károlyi – miközben hosszú levelekben magyarázgatta a fejedelemnek, hogy saját hadaival miért nem tudta a németet megtámadni – igyekezett a parancsnak eleget tenni, de sikertelenül. A történelmi pusztáról 1705. szeptember 25-én reggel írt levelében így adta elő az eseményeket: tehetetlen volt, mivel a német Köröshöz ment. „Holot is estve lévén s elsetétedvén, mivel az város alá, az híd és szőlők közé szoros helyre vette magát, egyebet nem tehettem, hanem strázáját puskáztattam be.” Itt találta a pusztán Szűcs Jánost több hadakkal. „Kik is az kőrösiekett felrakattatták volt, s el is mentenek mind, az mint az német leveléből is kitezik, de tegnap mind viasszaszállottanak, mihent az német bément. Az kecskemétiakat pedig semmi lött képpen ki nem bontakoztathatták, s az midőn parancsolatom szerént gyűjtogatni akartak volna, fegyverrel az hadakra reátámattnak, kettőt az Gunderfinderében meg is lóttének, és így meg nem égethették egészen, hanem mintegy harmadát. Vagy 26

⁵⁹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 137-138.

⁶⁰ Ő maga is érezte a döntés súlyát, mert néhány nappal később ezt írta Károlyinak: „Tagadhatatlan dolog, consideratióra való azon városoknak elpusztítása, ez okból kivált, hogy sokaknak kárvallások nélkül meg nem lehet: de ellenben, helyben való maradások is nem kevesebb quaeestióra való; mindazonáltal, ha Kegyelmed csak azt tapasztalhatja, hogy 2-3 napra az ellenség magát megprófontozza, és nagyobb gonoszt nem remélhetünk: azért megmaradhatnak; de praevideálhat Kegyelmed olyat, hogy az ellenség az ő megmaradásokkal szaporodni fog: tanácsosabb nékiek elpusztúlni.” Szécsény, 1705. szept. 22. AR. I. 419.

hordó lisztet és 150 vágót indítot volt Palkovicz commissarius Szolnok fele, megtudván az kecskemétiak, azonnal utánna jöttek fegyveresen, visszafordították az német számára.”⁶¹ Károlyi mindenestre a könnyebb megoldást választotta: elhajtatta a kecskemétiak és kőrösiek marháit.⁶²

Rákóczi pedig elrendelte, hogy „minekelőtte ezen cselekedeteknek nagyobb büntetését vennék”, kötelesek Bottyán János ezerének egyenruhával való ellátására.⁶³ Bár ez valamiféle kollektív és halmozott büntetést sejtetett, mindenestre józanabb döntés volt, mint saját szeptember 26-iki utasítása, amit saját kezűleg írt Károlynak küldött levelére: „Ha a német Kecskemétet elhagyja, tetesse porrá Kegyelmed azon várost, úgy Kőröst is”.⁶⁴ Sem ez, sem Károlyi első dühében kilátásba helyezett füllevágási fenyegetése nem valósult meg, de a város öt vezetőjét Szolnokon Károlyi, Nagyszombatban pedig Bercsényi Miklós 6 hétig fogva tartotta.⁶⁵

Ellenben a lezajlott utólagos vizsgálatok néhány érdekes tényrt tártak fel az esetről.

Károlyi Sándor Göcze Gábor komisszáriust küldte már október elején Kecskemétre, részletes instrukcióval ellátva. Főleg két kérdésre volt kíváncsi: ígéretük szerint mivel tartoznak még a németnek és hogyan történt helyben maradásuk.

Göcze Gábor 1705. október 14-én kelt jelentése szerint a következő személyeket hallgatta ki: Gulácsi Tamást, Pest vármegye jegyzőjét, Nagy Istvánt, a város substitutus bíráját, Csorba István másodbíró, Bozo István adószedő tisztet, Muraközi Sámuel jegyzőt, Bede János, Szabó Mátyás, Szabó Márton, Tóth Ferenc tanácsbelit és Bende Gergely esküdte.

„Fizettek a németnek fejrépénzül 10731 rénes forintokat, a német utollyára condescendált rajtokvaló kérésében húszezerre, mert elsőben 30 ezret kért rajtok, de eők arra nem acedáltak, azért magokat restantiáriusoknak is lenni nem agnoscállják.” (A hátralék megadását ugyanis Károlyi akasztással fenyegetődve megtiltotta.)

„Azért nem mentek el, – szól tovább a jelentés –, hogy fele azt kiáltotta a lakosoknak, ne mennyünk el, legfőképpen a szegénysége a

⁶¹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 174-175.

⁶² Szécsényi tábor, 1705. szept. 28. II. Rákóczi Ferenc jóváhagyása. Ha a német távozik, a többit is hajtassa el. KO V. 303.

⁶³ Eger, 1705. okt. 11. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 47.

⁶⁴ Szécsényi tábor, 1705. szept. 26. KO V. 300-301.

⁶⁵ Szolnoki tábor, 1705. okt. 3. napszálatkor. Károlyi Sándor a fejedelemnek. „Kecskemét, Kőrös még emberét sem külte német menetele után is. Pálfit (Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja, Pálfi Mihály) ide hozattam, holnap vagy exequáltatom, vagy orrát, fülét meccetem, mert egy hétig lévén német között, semmit sem tud. Az többin hasonlót követek.” Ugyanakkor, amikor – nyilván első felindulásában -, egyes személyekre ezt a barbár büntetést javasolta (nem hajtották végre), érdekes módon a kollektív büntetést elvetette: „Kérem Nagyságodat, ne bocsásson ostort ezen áruló kutyákra, talán Isten megtart szolgálattjukra.” BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 183-184. – HORNYIK János, 1860-1866. IV. 167.

városnak, fele pedig, hogy mennyünk el, aminthogy rakot szekerekkel a fatensek közül is kimenvén már a városbul, Kárándi Mihály és Guldenfinder uram katonái erőszakkal fosztogadták eóket, ládájokat felverték s abban a zenebonában visszaszaladtak, mivel már a német is Ceglédnél volt, nem mertek elmenni. Spontaneo a szegénység maradott, mert azt kiáltotta, hogy ne mennyünk, mert sem marhánk, sem semmink, miként szaladhatunk, s aki kimegyen is, verjük fel s ne engedgyük kimennie, mert így akár itten veszünk, akár ott kin praedállyanak fell.”⁶⁶

Ezt igazolta Pest-Pilis-Solt vármegye vizsgálata is. Darvas János alispán 1705. december 8-án jelentette gróf Bercsényi Miklósnak: „Az mint észre vettem, az inquisitioval nem sokat viszünk végben, mivel az nagy fent megbizonyossodik, hogy az eleje s Tanácsa s bírája Kecskemét várossának szekér háton volt, sokan ki is mentek, de az kósség közzül némellyek felkiáltottak, valaki kimegyen, legelsőben is az gazdagját verjük adgyon.”⁶⁷

Kétségtelen azonban, hogy a kapkodó, átgondolatlan, szervezetlen parancsot a városok joggal nem hajtották végre. Több ezer főnyi lakost egy-két nap alatt, szállítóeszköz híján, elhelyezkedésükre és ellátásukra szolgáló terület kijelölése nélkül, elmozdítani helységükből felelőtlenség volt. És bármilyen segítséget adtak is a császári ármádiának,⁶⁸ szolgáltatásaikra a kuruc hadseregnek még nagyobb szüksége volt.

A császári hadak elvonulása után ugyanis Bottyán átkelt a Dunántúlra, hadainak ellátása, utánpótlása, a szükséges nagymennyiségű anyag szállítása ebben a körzetben s nagyrészt a három város által történt.

A város vezetői 1706 elején ismét Károlyi Sándor elé tárták helyzetüket.

„Jobbágyi alázatos kötelességünk szerént kellett Nagyságotat, nagy jó Kegyelmes Urunkat requirálnunk s nyomorúságunkat avagy csak rész szerint is detegálnunk, mivel több nyomorúságunk közt avagy csak említsük (!), hogy erőtlenségünkéből történt esetünkért⁶⁹ Kegyelmes Urunk ő Fejedelemsége méltóságos parancsolattyából Tekintetes és Nagyságos Bottyán János Urunk ő Nagysága 14 zászlók (alatt) seregkekből álló regementét, minden munderiumokról kelletvén contentálnunk, sok ezerekből álló adósságban vervén magunkat, most is idegen kereskedő creditorinknak mindazokkal restálunk. Ujonnan pedig Méltóságos Fő Generális Gróf Bercsényi Miklós Kegyelmes Urunk ő

⁶⁶ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 192-194.

⁶⁷ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 54-55.

⁶⁸ Herbeville természetesen nem az itt szerzett élelem és abrak segítségével tudott Erdélybe vonulni, bármennyi volt is az. Hogy később 1711 után a város ezt az eljárását a királyi hatóságok előtt igyekezett minél jelentősebbnek feltüntetni, azt természetesen kell tartanunk.

⁶⁹ Célzás az 1705. évi októberi ügyre.

Excellentiája hozzánk küldvén Nemzetes és Vitézlő Csajági János Kapitány Urunkat ő Kegyelmet tiszteivel edgyütt (az elmúlt tavasszal Kegyelmes Urunk ő Fejedelemsége parancsoltyára Tekintetes Vay Ádám Urunkkal lett alázatos accordánk szerint az Nemes Ország kívántató szolgáltyára praestált 214 hajdúk, kiknek is nagyobb része actu is Uyvárban [Érsekújvár] szolgálta, és az mostani fennálló éjjel s nappal portázó s katonáskodó jobbágy társainkon kívül), 400 jó ruhás és fegyveres hajdúkat megírt Csajági János Kapitány Urunk keze alá állítanunk méltóztatik parancsolni, mellyet is másunnan ki nem állíthatván, jobbágy társainknak házukat pusztán kelletvén hadni, magukat az hajdúk száma közé kelletvén incorporálni. Méltóztatik Nagyságod kegyelmes úri bölcsessége szerint megítélni, ennyi számú jobbágnak kivételével szegény Helységünknek minemű kára s tellyességgel való elpusztulása következik. Minthogy pedig, bár elhallgassuk az éjjeli s nappali számtalan sok quartélyos tartást, szekerezést, sok külömb külömb féle szolgálatot, és erőnk felett való terheltetést, kikkel is az szegénység már mindenéből exhaureáltatván, s tellyességgel nem levén kezét mire vetni, avagy csak ezek sok felé való distraháltatásának miatta, nem tudván mihez kapni, s az Méltóságok sokféle parancsolati közül mellykének köllessék eleget tenni és magokat mihez alkalmaztatni. Kéntenitettnek éccakánként Helységünkéből kiszökni, s magokat bátorságosb és könnyeb élő földre s helyben recipiálni.”⁷⁰

Mint láttuk, Rákóczi kollektív büntetésként elrendelte [Kecskemét és Nagykovács] külső méneseinek és gulyáinak a Harangod mezejére [Borsod vm., Ónod mellett] való elhajtását pásztorokkal, gulyásokkal együtt. Igen érdekes ennek a sok százra, ha nem ezerre menő állatállománynak a sorsa: mindenki igyekezett belőle valamit szerezni, a tábornagytól kezdve a katonákon át a környékbeli parasztokig. És persze a kecskemétiak is arra törekedtek, hogy bármilyen módon is, de visszaszerezzék vagyonukat.

Minderről 1706. február 4-én az a Csala Sándor komisszárius készített elszámoló jelentést, aki az elkobzást Károlyi megbízásából végrehajtotta. „Amikor expediáltattam Nagyságod által Szolnoktól [t.i. 1705 októberében] az kecskeméti lovak és marhák confiscatiojára, már azelőtt másfél héttel confiscálva valának az katonáktól, akik közül kinek mi és mennyi teccett, ide s tova hajtották.” 300 marhát gróf Eszterházy Antal parancsára Hevesre hajtottak a katonák, mert gulyás nem volt velük. Szabó Bálint gazda „ménességét és gulyáját, amint informáltattam, Balog⁷¹ felé hajtották.”

„Minekelőtte confiscáltattanak általam az kecskeméti lovak és marhák, az ménespásztorok és gulyások kitt pénzen, kit boritalokért és

⁷⁰ Kecskemét, 1706. jan. 3. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 198-199.

⁷¹ Balog: valószínűleg a Gömör vármegyei Balog fiskális uradalma, melyet a Dunántúlról elmenekülni kényszerült gróf Eszterházy Antal kapott Rákócziól.

talán kurvaságokért az parasztoknak distraháltak.” „Amint informáltattam az ménespásztoroktól, – folytatja a jelentés –, éccakának idején katonák képében reá ütöttek az ménesre és gulyára, néha húszat, többet s kevesebbet széltiben hajtották, azok kik voltak, végére nem mehettem; hallottam ugyan, hogy kecskeméti cselekedték rész szerint.” Szolnokhoz a militia számára 250 marhát hajtatott, „azok közül a kecskeméti tanácsban lévő némely emberek, főbírájával együtt, Generális Bottyán János commissioja mellet, alkalmasint vissza-hajtották.”

Az elkobzott állatok mellett lévő pásztoroknak és gulyásoknak, akik huszonöten voltak, külön fizetett fejenként 1-4 forintot s kenyérral is tartotta őket. De azok némely kecskeméti gazdák biztatására visszazöktek, s emiatt „mind vadtul, s mind penig tolvajukul, hogy az lovakban és marhákban kár ne lett volna, nem mondhatni.” A ménespásztorokat és gulyásokat eskü alatt kikérdezte, hogy „az kecskeméti lakosok közül kinek mennyi lovak és marhájok tanálatnak, mi okból az pásztorok cselekedték, de hitik után az lovak és marhák számát igazán bé nem adták, magok az pásztorok tугyák.”⁷² Mindenesetre a kecskemétieknek, ha nem csekély kárral is, de állatállományuk nagy részét sikerült visszaszerezni.

Nem tudjuk, végül is hogyan zárult le az egész ügy. A hozzá forduló Károlyi Sándornak a fejedelem 1706. április 10-én ezt válaszolta: „Az mi az kecskeméti dolgát illeti: abban informátusok nem voltunk, nem is kívánunk senkit is eltiltani a törvénytől;⁷³ való, sok rendbeli panaszokból értettük, hogy sokak megkárosítottanak olyak is, akik akkor actu, akkor is hazánk szolgálatjában voltak, az midőn némelyek közzülök nyakaskodásoktól viseltetvén, bevárták az ellenséget [...], a vétkesek ellen azonban törvényesen eljárhat.”⁷⁴ Ez a kollektív büntetés elvének feladását jelentette, de tudomásom szerint egyéni felelősségre vonásra nem került sor.

Az ügy lezárását talán végül is az a dokumentum jelentette, amelyben Kecskemét város hites jegyzője, Muraközi Sámuel és megbízottja, Horváth Sámuel hivatalosan igazolták, hogy a város lakosainak állatállományát, melyet tavaly a fejedelem parancsára büntetésül elkoboztak, Károlyi Sándor visszaadta, sőt ellopott és elkőborolt jószágaik felkutatását is elrendelte.⁷⁵ A megegyezés háttéréről és létrejöttéről nincsenek adataink.

⁷² Miskolc, 1706. febr. 4. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 201-203.

⁷³ Vagyis hogy a károsultak törvényes úton járhassanak el elveszett jószáguk ügyében.

⁷⁴ Eger, 1706. ápr. 10. A fejedelem válasza Hadadi Györgynek, Károlyi Sándor küldöttjének.

⁷⁵ Érsekújvári tábor, 1706. jún. 4. BÁNKÚT Imre, 1992-1994. I. 213. – A nagykőrösiek 1706. febr. 11-én kérik vissza Károlyitól elhajtott jószágait. MOL P. 396. Károlyi cs.lt. Ap I. AcRa Ser.L. 1706 febr. Fasc.2.B.13.

Egyébként is volt a városnak megint elég gondja ezekben a hónapokban. Szolnoknál és Dunaföldvárnál megkezdődtek a hídállítás előkészületei, a faanyag és egyéb eszközök szállítása, stb., amiből a három város semmiképpen sem vonhatta ki magát, még ha a fuvarért elvileg fizettek is, bár a pénzfajta [réz v. ezüst] nem volt meghatározva,⁷⁶ a Commissáriátus azonban az elértéktelenedett rézpénznél egyébbel aligha tudott fizetni.

Ennél is nagyobb baj volt, és súlyos veszélyt rejtett magában, hogy 1706 első hónapjaiban megsokasodtak a rácok és a kuruc csapatok összecsapásai, mindkét fél erőteljesen aktivizálódott. Valószínű, hogy mindkét fél akciókat indított, tekintet nélkül a másikra.

Thaly ugyan Bottyánt teszi meg kezdeményezőnek, aki 1706. február 3-án a Fejér megyei Tácról Károlynak azt írja: „Én Rácországról visszatérvén, Földvárnál a híd csináltatásához kezdek.”⁷⁷ Február 19-én ott is volt, s Thaly Kálmán szerint közben átkelve a Dráván, e két hét alatt egész Szlavóniát feldúlta. „Tábora zsákmánnyal terhelten tére meg.”⁷⁸ Az akció azonban nem ilyen simán zajlott le, mert Bottyán február 14-én az utána nyomuló rácoktól és a pétervárad, eszéki császári őrségtől vereséget szenvedett Igalnál. Az ütközetben Bottyán elvesztette konyhafelszerelését, aminek pótlását Kecskeméttől kérte. Elveszett újra és végleg Bottyánvára sánca is, ahol a rácok az odamenekült lakosokat is legyilkolták.⁷⁹

A rácok támadásai, úgy látszik, kiterjedtek a Duna bal partjára is. A dunaföldvári hídépítéssel bajlódó Bottyán ugyanis 1706. április 14-én ezt jelenti a fejedelemnek: „Mivel az Dunántúlt⁸⁰ egész Kecskeméig az rác nemzet bényargallya, az szegénységet pusztítja s javait pedig felpraedálja, annyira, hogy a szegénység egész Szentmiklósig⁸¹ elszaladt, az falujok pusztán maradtanak.”⁸² A rácok a Tisza mellett, Kecskeméttől nem mesze is megjelentek, 1706 tavaszán Vezenynél szétverték a Gundelfinger ezred 3 compániáját, amelynek tisztjei elestek.⁸³

A Kecskeméten tartózkodó Csajági János ezereskapitány levelei is megerősítik ezt: a rácok feldúlták a Kis-Kunságot, sőt Globicz szegedi commendáns parancsára a Duna mellékét is fel akarták prédálni, de ez

⁷⁶ Szolnok, 1706. márc. 7. Szalontai Kárándi János hídmester a fejedelemnek. Legalább 135 szekérre lesz szükség a hidanyag Dunaföldvárra való szállítására. BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. I. 206.

⁷⁷ AR IX. 284.

⁷⁸ THALY Kálmán, 1865. 111.

⁷⁹ Uo. 112. Előadása csak erős kritikával használható. BÁNKÜTI Imre, 1969. 135. sköv. – Földvár, 1706. febr. 19. AR IX. 285.

⁸⁰ Itt természetesen a Duna-Tisza köze értendő, Dunaföldvár felől nézve.

⁸¹ Kunszentmiklós.

⁸² BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. I. 211-212. Egyúttal javasolja Csajági János hajdúinak Kecskemétről Dunaföldvárhoz küldését.

⁸³ Kecskeméti pusztában, 1706. júl. 25. Gundelfinger Dániel ezereskapitány Rákóczihoz. Elesett tisztjei pótlására kéri Steőszel Kristóf főstrázsamesterré való kinevezését. BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. I. 214-215.

nem sikerült. Ezért a katonaságot összegyűjtve, be fog törni a Bácskaságba. Ez meg is történt, csapatai Kiskunhalason keresztül tértek vissza.⁸⁴ Rákóczi is úgy tudta, hogy „Csajági Martonost s Rác-Kanizsát összevegtvén, már eddig, gondolom, Kecskemétre tért; az aradi rácokról is volt már híre, az kik a Tisza túlsó partján, Tápé irányába subsisztáltak.”⁸⁵

Ezek a töredékes adatok is bizonyítják, hogy milyen helyzetben volt 1706 első felében Kecskemét. Egyrészt el kellett látnia az állandóan körzetében, vagy a városban tartózkodó kuruc csapatokat, amelyek inkább foglalkoztak zsákmányszerző akciókkal, mint a rácok elleni védelemmel. Ez már ekkor is felidézte a város elleni komolyabb rác akció veszélyét.

1706 április-júliusában fegyverszünet jött létre, s azalatt Nagyszombatban tárgyalások folytak a békekötés lehetőségéről. Bár a békevágy már országos volt, a felkelők által előterjesztett feltételek nem voltak elfogadhatók az udvar számára (és fordítva). A remélt fordulat elmaradt, a háború az ország egyre nagyobb kimerültsége ellenére tovább folyt.

A városban és környékén a fegyverszünet alatt is tartózkodtak csapatok, melyeket el kellett látni. Gundelfinger Dániel ezereskapitány a „Kecskeméti pusztában”, Ordódy György a Kecskemét fölötti táborban állomásozott.⁸⁶ Augusztus 4-én maga gróf Barkóczy Ferenc főkapitány is a városba érkezett. Megmustrálta „az it való kevés hadat”, Nádaskai, Gunderfinger csapattöredékeit, a szegedi hadat, fizetett is nekik, Szolnoknál pedig hidat tervezett kötni.⁸⁷

Barkóczy itt-tartózkodásának van egy érdekes dokumentuma, amely fontos adatokat tartalmaz Kecskemét helyzetére, védelmi lehetőségére.

A főkapitány ugyanis a város parancsnokává kinevezett Szűcs Farkas főhadnagy részére 11 pontból álló instrukciót adott: „Legelsőben szorgalmatos gondgya legyen arra, hogy az váras kerítését mennél jobban s hamarabb újíttassa meg, mind az árkát s mindpedig tövissét.” Irassa össze a városban lévő fegyverforgatókat, azokon kívül, akik a lovas ezerbe beíratnak, s közülük a kapukra 20-20 fegyveres éjjel-nappal őrködjön: a Budai, a Csongrádi és a Halasi kapukra. A többi kaput „becsináltassa”. A ki-be járókat ellenőriztesse, különösen törököket, görököket és rácokat.

⁸⁴ Az ekkor Kecskeméten tartózkodó Csajági János három levelet írt a fejedelemnek: 1706. febr. 22., márc. 7. és 28. Ezekben a rác hírekről, a kuruc hadak fizetetlenségéről és a dunaföldvári „tumultusról”, a rácok elleni készülődésről tudósítja. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 203-205., 209-210. A visszatérésről Kürty Imre Rákóczi Ferencnek. Szolnok, 1706. márc. 28. Uo.

⁸⁵ Eger, 1706. márc. 19. Rákóczi Bercesényinek. AR I. 492.

⁸⁶ Levelük 1706. júl. 25., ill. aug. 23. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 214., 221-222.

⁸⁷ Kecskemét, 1706. aug. 4. Károlyi Sándornak. BÁNKÚTI Imre, 1992-994. I. 216.

„Az olyan kereskedő törököket semmiképpen fellyebb menni meg ne engedgye, hanem itt rézpénzen, ha akarja, eladhattya a jószágát; azt is mindazáltal felettébb való árán árulni meg ne engedgye. Az midőn visszamennék is, a kapuban erőssen investigálni köllenség, hogy keresztény asszonyembert s gyermekeket magával el ne vihessen...”

„Amennyire lehet, Szeged és más ellenséges hely felé az kimeket okossan jártassa, hogy azáltal az ellenség szándéka kitanúltathassék. Mellyekről mihelyt valamit értend, mind engemet, s mind pedig Vice Generális Buday István Uramat voltaképpen informálni el ne mulassa.”⁸⁸

„Tábori vitézlő rendet, úgy a városiak katonáit is semmiképpen az városban ne szenvedgyék lézengeni, hanem táborra hatjsa...” „Ha valamely vitézlő rend valamely vétekben találtatik, azt az bírák törvényére ne bocsássák, sőt ha városiak által megfogattatnék is, judicialiter revideáltassa a dolgát.”⁸⁹

„A Szegedi, Csongrádi, Tápai, Győi s más Kőrös, Maros közt levő helység lakosít absolut be ne engedgye jönni az városra. Ha mi ellenség és más hírt hoznának, az kapun kívül examináltassék meg.”⁹⁰

1706 július végén lejárt a fegyverszünet. Rákóczi megindult Esztergom ostromára; Rabutin pedig a császári csapatokkal kivonult Erdélyből, s Nagyváradon át Szeged felé közeledett. Szentesnél átkelt a Tisza jobb partjára és észak felé fordult. A kuruc hadvezetés zavarba esve, a hagyományos módszert vette elő: a császári hadsereg vélt útvonalába eső helységek lakosságát kitelepítette, a falvakat felégette.

Ekkor még nem tudván, hogy Rabutin milyen útvonalat választ – Budának megy-e, vagy másfele – elrendelték Kecskemét, illetve a három város kimozdulását is. A város követeket küldött a fejedelemhez, akinek nevében Bercsényi válaszolt. A válasz világosan tükrözi a felkelés rendi- nemzeti vezetése és a városok közti nem éppen szívélyes kapcsolatot:

„Micsoda kedvetlenséggel értette legyen méltóságos fejedelem város lakossinak instantiáját, de legkiváltképpen midőn abbúl az ellenségnek bevárására és neki megholdulására való eltökélt szándékokat látná ónagysága, az visszameneő követek relatiojából meg fogják érteni. Kihez való képpes ellátván hazafiutlanságra való hajlandóságokat, ugyan méltóságos fejedelem parancsolatlyából kívántam serio intimálnom.

⁸⁸ A kecskemétieknek Szegeddel való intenzív kapcsolatára utal Buday István vicegenerális levele: „Én azt tudom, hogy Kegyelmeteknek mindennap elég embere vagyon Szegeden. Azért nem Halasról, hanem az maga embereitül kellenék az hírt hamarébb megtudni.” Szolnok, 1706. júl. 12. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 75-77.

⁸⁹ Gundelfinger Dániel ezreskapitány is óvta a várost a katonák bebocsátásától: a rácok Tápénál költöznek át a Tiszán, ezért a katonaságot ültessék fel s küldjék ide a táborra, mivel a fegyverszünet is végetér, „azonban kegyelmetek ezután a katonát a városra hír nélkül ne bocsássa, máskint kegyelmetek lássa, én kegyelmetekkel fogok számot adni, s ha mi kár kegyelmeinken történik, magának tulajdonicsa kegyelmetek. „A Pusztában,” 1706. júl. 24. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 77.

⁹⁰ Kecskemét, 1706. aug. 4. Barkóczy egyúttal könnyű lovaskocsik kiállítására kérte a fejedelem utasítását, amit meg is kapott. Sente vára, 1706. júl. 19. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 391.

Minthogy az ellenségnek Szolnok fele való nyomulása láttatik, kinek is az oda érkezésével történhető általköltözésse⁹¹ és Kecskemét városára való meneteli is, hogy sem bevárásával az ellenségnek meghódulását, kívánnya inkább eő nagysága hadai által lakosit fegyverrel, helységet pedig tűz által megemészteni, ezen levelem vétele után minden további időzés és kérdés kívül a városbul egészen kibontakozván, minek előtte az ellenségnek közelítéssét értené, kiki mind cselédestül és jószágostul kitakarodgyon, amint hogy városiak kiszállítására expedáltam nemzetes vitézlő Sótér Tamás kapitány uramat, avégre pedig olly kevesed magával, hogy kiköltözéssek alkalmatosságával az hadaktúl alkalmatlansága ne legyen a lakossoknak,⁹² mire való nézve eő kegyelme beérkezésével mindenkben méltóságos fejedelem parancsolattyához magokat alkalmaztatni el ne mulassák. Másként ha legkissebben refractáriuskodni kívánnának, avagy engedelmeskedni nem akarnának, tudva lehet, meg vagyon hagyva nevezett kapitány Sótér Tamás uramnak, minden személyválogatás nélkül, még gyermekeit is fegyverre hányatassa, a várost egészen tűzzel emésztesse meg. Egyébaránt lévén máris az ellenség előtt edgynehány ezer ember, azoknak is keményen meg vagyon parancsolva, valakit helyben találnak, azonnal eöllyék s praedállják, nevezet szerint pedig azon város lakossát, kikhez legnagyobb suspitió vagyon.”⁹³

Ezúttal e kíméletlen fenyegetés hatására a város nem merészelt megismételni előző évi engedetlenségét, Károlyi is védelem biztosítását ígérte az ellenség elől kiköltöző kecskeméti és kőrösi lakosok otthonhagyott jószágai részére.⁹⁴

Ebből a védlevélből egyrészt kiderül, hogy a javakat a kuruc hadak ellen kellett biztosítani, másrészt az, hogy mit is hagytak otthon a kiköltöztetettek. Károlyi megtiltja a vitézeknek, hogy a lakosoknak „elhagyott jószágát, bóttyában, és vermekben s asztagokban, felverni, földből felásni, csépelni, nyomtatni, vagy más egyéb módon elhagyott jószágokat dúlni, prédálni” ne merjék, mert halállal bűnhődnek. Ebből látszik, hogy az ellenséges csapatoknak még elég lehetősége maradt élelem és abrak összegyűjtésére.

A védelemre a rossz közbiztonsági viszonyok, és az elhagyott helységeket szívesen fosztogató kuruc katonaság ellen volt szükséges. Károlyi védlevele is nem az elmenekülteknek, hanem az otthon maradt javaiknak szólt.

A kiürített helységek sorsára tipikus esetként Jászberényt hozhatnánk fel, amelyet szintén Rabutin miatt kellett lakosságának elhagynia.

⁹¹ Bercsényi ekkor nyilván még nem tudta, hogy Rabutin már átkelt a Tisza jobb partjára.

⁹² Elismerése annak, hogy 1705-ben a kiköltöztető kuruc katonaság kezdte fosztogatni a lakosokat, ez vezetett a konfliktushoz, s több katona halálához.

⁹³ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 78.

⁹⁴ Szolnok, 1706. aug. 26. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 394.

Szentmiklós János jászkun kapitány már a puszta városból ír mentegetődző levelet gróf Bercsényi Miklósnak. „Továbbá is kérem alázatosan Nagyságod Méltóságát, ne neheztelje ittlétemet. Mert talám a Nemes Ezernél sem vihetnék jobbat vígben, mint ezen puszta helységben. Mert minden felől az katonaság turmatim mind szőlejére, mind a Várasra reá tódul, ithon marat sertéseket perselvén, a tűzeket el nem oltván, úgy hagyák, máris megíget volna ednihány rendbeli olly tűzek által az Váras, ha itthon nem lettem volna arra való serény vigyáztatással. Magamat is már, hogy olly szabadgyában való praedálás-túl, vermöknek felvételétül, sok szegény ügyefogyott özvegyasszonyok itt maradott ládáinak felverésétül tiltom, ölással azért fenyegetnek.”⁹⁵

Ezzel kezdetét vette Kecskemét lakosságának fél éven belül háromszori menekülése, úgy is mondhatnánk, kálváriája.

Feljegyzéseink így szólnak az első bujdosásról: „Anno 1706. die 24. Augusti az Méltóságos Urak⁹⁶ parancsolattyára kényszerítettven közönséges lakosinkkal Helységünkéből kibontakozni. – Die 31. Augusti. Erki Berekben⁹⁷ az Tarna mellett megszállván. – Die 7. Septembris. Dózsánál⁹⁸ levő táboron. – Die 11. Septembris érkezvén Markaszhoz.⁹⁹ – Die 15. Septembris a fügedi¹⁰⁰ mezőben. – Die 16. Septembris Gyöngyösön. – Die 17. Septembris Tasi Bereknél.¹⁰¹ – Die 30. Septembris az Tisza melléken bujdosott atyánkfiai Tasra érkezvén. – Die 6. Octobris a sági mezőben.¹⁰² – Anno die 8-a mensis Octobris azon bujdosásunkból visszatérvén Helységünkbe.¹⁰³

A második futás Rabutinnak Kassa ostroma utáni visszatérése hírére történt. „Anno 1706. die 8-a Novembris újabb siralmas bujdosásra az őszi hideg esőben kényszerítettven. – Die 11. Novembris Vacson.¹⁰⁴ – Die 15-a Szecsőre¹⁰⁵ érkezvén. – Die 16. Szentmártonkátán. – Die 19-a et sequentibus visszatérvén. – Azon második bujdosásunkból helységünkbe érkezvén 21-a ejusdem.¹⁰⁶

⁹⁵ Jászberény, 1706. szept. 6. MOL P. 396. Károlyi cs.lt. Ap 1. AcRa Ser.I. 1706. szept. Fasc. 2.B.7.- Védlevelekben egyébként nem volt hiánya Kecskemétnek. Globicz szegedi parancsnok okt. 4-én ad védlevelet a városnak és lakosainak. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 394-395. – Csajági János Kecskemétnek: meg fogja védeni Globicz ellen, ezért rövid időre bemegy a városba. Gyöngyös, 1706. dec. 2. BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. II. 85-86.

⁹⁶ Rákóczi, Bercsényi és Károlyi.

⁹⁷ Erk, Heves és Külső-Szolnok vm., ma Heves m.

⁹⁸ Jászdózsza, Jászszág; ma Jász-Nagykun-Szolnok m. Ezekben a napokban Bercsényi táborozott itt.

⁹⁹ Markaz, ma Heves m.

¹⁰⁰ Nagyfüged, ma Heves. m.

¹⁰¹ Tass, Atkárhoz tartozó puszta Heves megyében.

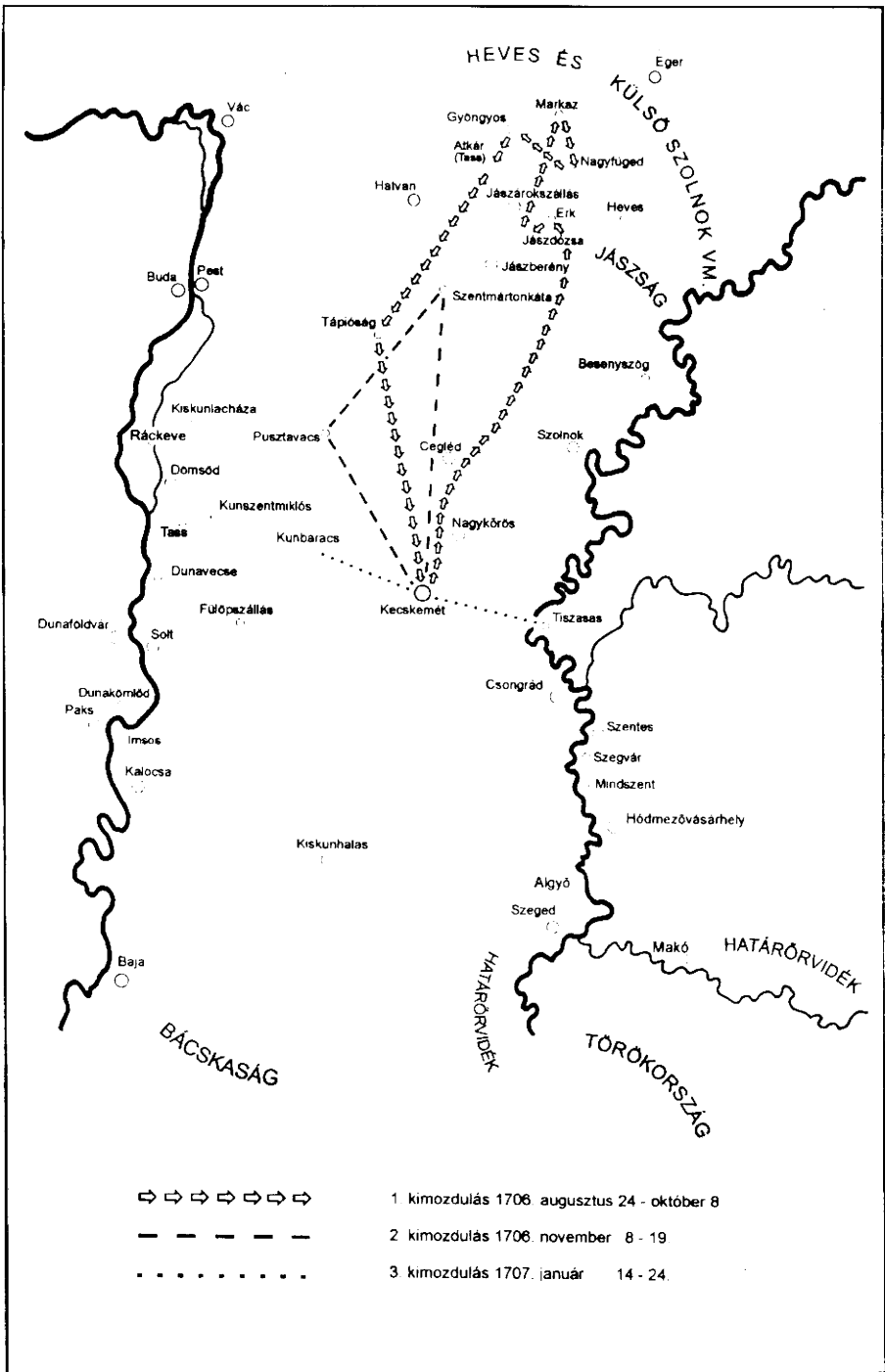
¹⁰² Tápióság, Pest-Pili-Solt m., ma Pest m.

¹⁰³ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 179.

¹⁰⁴ Ma Pusztavacs, Pest m.

¹⁰⁵ Tápiószecső, Pest m.

¹⁰⁶ HORNYIK János, 1860-1866. IV.179.

Amikor Rabutin Debrecenből megindult Szolnok fele, hogy ott átkelve, Budára vonuljon, újabb kibontakozás: „Die 14. Januarii 1707. Az német ármádiának Szolnoknál lett általköltözése nagy félelmet okozván, az Méltóságok parancsolattýára harmadszori kibontakozásra kényszerítettén, Baracsi pusztára¹⁰⁷ kinyomultunk; az holott egy hétig hideg déren és fergetegen szekérháton nyomorogván, die 20-a ejusdem tértünk hajlékunkban.”¹⁰⁸

A lakosság egy része ekkor a Tisza mellé menekült, de nem jártak „szerencsével”. Vezetőik, Magó Mihály és Csaba Mátyás tanácsbeliek Tizsasasról éppen 1707. január 20-án írnak segélykérő levelet az aznap hazatért vezetőséghez. „Az ellenség minékünk semmi javainkat nem hadta, minden járó marháinkat elhajtotta, szekereinken való jószáginkban praedát hánt[...] magunk csak az rajtunk levő ruháinkban maradtunk, ez az Istennek kegyelme hozzánk, hogy egy személyt is közzülünk rabságra az ellenségnek nem adott.” Küldjenek 4-5 szekeret fizetésért, s a vitézlő rendtől két zászló kíséretet kérnek a tiszauagi révhez.¹⁰⁹

Noha hasonló jelenségek mai világunkban is lejátszódnak, a történésznek itt mégis meg kell állni egy pillanatra. Nemcsak azért, hogy a város mai lakosait emlékeztesse őseinek megpróbáltatásaira és kemény helytállására, hanem azért is, hogy feleletet keressen ennek az intézkedésnek okaira és következményeire.

A következmények egyértelműek: a kitelepítésre kényszerített lakosság javai zömét hátrahagyva, még az akkori körülmények között is embertelen viszonyok közepette kényszerült távozásra, öregekkel, gyerekekkel, terhes anyákkal, csecsemőkkel együtt. Mit vittek, mit vihettek magukkal? A lakosok többségének nem volt igásállata, sem szállító járműve. De ha lett volna is, mit tudott arra felrakni? Családját, ruháit, élelmet, legfőltettebb értékeit? Hol tudtak főzni, kenyeret sütni, a gyerekeket ellátni? Hol kaptak élelmet, ha sajátjuk elfogyott? Állataikat hol és kik látták el? Mi történt a betegekkel? A helyi lakosság aligha fogadta őket szívesen, hiszen ők is nyomorúságos körülmények közt éltek, s talán nekik is menekülniök kellett. A kiköltöztető parancsok mindezekekről semmit sem mondanak.

Ezt a módszert egyedül csak katonai eredményessége igazolhatta. Hornyik János, Kecskemét nagy történetírója így értékelte ennek az eljárásnak eredményét és súlyos kárát: „Teljesítve lón tehát a fölkelő magyar hadak részéről gyakorlatba vett portyázó hadjárat ama keserves szabálya: hogy a nép elfusson, házait elhagyja, értékesb holmiját elvigye, gabonáját elássa, el nem vihető takarmányát fölégesse; hogy eképen az

¹⁰⁷ Akkor Tatárszentgyörgyhöz tartozó pusztá Pest-Pilis-Solt megyében, ma Kunbaracs, Bács-Kiskun m.

¹⁰⁸ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 180.

¹⁰⁹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 89-90. Részletet közöl belőle HORNYIK János, 1860-1866. IV. 181.

ellenség éhen és fagyon nyomorogva pusztuljon, a magyar had által pedig szüntelenül előzve és oldalazva, üldözve és csapdoztatva fogyasztassék – bekövetkezett egyszersmind e hadviselés átka is, mely a kizaklatott népet megtizedelte s vagyoniilag tönkre tette [...] Önmegadással engedelmeskedett a magyar nép fejedelme szigorú parancsának [...] E cél tehát elérve lón: Rabutin hada több kárt vallott emberben és baromban, mint ha néhány véres csatában vereséget szenvedett volna [...], de drága volt e nyeresény, mert ennek árán a magyar nép lakta fél ország ment veszendőbe.”¹¹⁰

Az eredmény azonban korántsem állott arányban a veszteséggel. Ezzel a módszerrel a szabadságharc alatt egyetlen császári egységet, sereget sem sikerült nemhogy megsemmisíteni, de céljától eltéríteni sem.

Rákóczi később, 1708-ban már reálisan értékelté ezt a katonai módszert: „[...] az vala az kapitányoknak dicsőséges principiumja, hogy apró s lopó portákkal lopják ki ez világból az németet, kiknek egyéb nyeresége alig vala, hanem hogy most is vágának két németet, most hozánk hármat! Mely dicsőséges vitézeket kérdezék: tu, quis es? hol béres, hol szóga¹¹¹ lett belőlök, akiket az gazszélen nyomorítottak meg, nagy triumphussal szaladtak vissza lopó uraimék; mely után erősebb portákat küldvén, teljes dicsőségek vala, az midőn mondhatták, hogy megszalasztották az magában megforduló és az hadi rend szerint dandárjára menő, elől- vagy hátul-járót, egész az truppig úzvén; nyakra-fűre üzettették magokat az ráctúl, s ususba ment, hogy szaladni kell akkor, mihent az truppot eléri az német, melynek megbontása nem nékiek való. Végtére az elmúlt télen megpróbálánk aztat is, hogy corpusocskák¹¹² által folytattuk az hadakozást, mellyek mihent elcommendéroztattak, egynéhány portácskát fiadzván, teljes nyereségek vala, ha olyan hírt kaphattak, az mellyel megtérések alkalmatosságával megmenthették magokat s kifáraszthatták lovaikat.”¹¹³

A Kecskemétre még az előzőnél is vészterhesebb 1707. esztendő egy olyan fejedelmi döntéssel kezdődött, amelyről természetesen Kecskemét városa még semmit nem tudhatott.

Rákóczi nyilván elfogadta Károlyi javaslatát a rácok elleni katonai akcióról, s Munkács várából 1707. január 3-án utasította gróf Bercsényi Miklóst, hogy a Duna-Tisza közti lovas hadakat tartsa készen, Deák Ferenc ezredét, a Jászságot és Csáky Mihály ezerét küldje Csongrádra;

¹¹⁰ HORNYIK János, 1860-1866. IV.181-182. – Debrecen hasonló nyomorúságáról, s a kitelepítettekért megkárosításáról, fosztogatásáról l. Dobozi István főbíró két levelét Károlyi Sándornak: KO V.337-338., 518-520. – Szerintem a katonai mellett politikai oka is volt a kiköltöztetésnek: a konföderált állam vezetése tekintet nélkül a lakosságnak okozott hatalmas kárra, mindenáron demonstrálni akarta, hogy a lakosság nem hajlandó az ellenségnek meghódolni.

¹¹¹ Az akkori katonai csapatokat nagyszámú nem fegyveres személy kísérte (kocsisok, lovászok, szolgák stb.)

¹¹² Nagyobb létszámú portyázó egység.

¹¹³ Eger, 1708. jún. 6. Rákóczi Károlyi Sándornak. AR II.275.

Berthóti István, Barkóczy Ferenc, s Rétei János ezerét pedig Halasra. „Ha ellenségnek valamely része arra fordulna, conjunctiójok legyen, holott nem: úgy is Rácországra menjenek le.”¹¹⁴

A harmadik bujdosás keservei után épphogy hazatért város tehát ismét a rácok elleni katonai akció bázisa lett.

1707 februárjában Károlyi támadást indított a Maros menti rác települések ellen, felverte a csanádi sáncot. A Duna-Tisza közéről is átvezényelt magához hadakat, melyeknek ellátására mintegy 32000 kenyeret fordítottak. Ezt részben a Kecskemét-Szentes-Szeged-Nagykőrös körzetből szállították, részben helyben sütötték.¹¹⁵

Közben Berthóti István szolnoki parancsnok is bekapcsolódott a rácok elleni akcióba. Csapatait fel akarván tölteni, a kecskemétiektől követelt 600 lovaszt és 16 vasas szekeret. A város földesurához, Károlyi Sándorhoz fordult, aki Bercsényitől kérte is terheik csökkentését. Levele világosan dokumentálja, hogy Kecskemét mekkora terheket volt kénytelen elviselni.

Ha 1705-ben vétettek is, írja Károlyi, de azóta minden prancsot teljesítettek. A Berthóti által kért 600 lovason kívül „Csajági uram ezeriben is menyí számú hajdút adtanak s adnak. Kibül telyeségel látván kifáradásokat, mivel pedig maga Nagyságod jól tudhattya, hogy eők se nem Vármegyék, sem nem Nemes Városbeliek, hanem Taxás jobbágyok, mégis mind lovaszt, gyalogot tartottanak, kit egy Város, egy Nemes sem cselekedett Magyar Országban.” Kéri tehát a katonaság számának csökkentését és a szekerek elengedését.¹¹⁶

Nem tudjuk, hogyan végződött az ügy,¹¹⁷ de Berthóti 1707 március első felében végrehajtotta betörését a Bácskaságba, valószínű, hogy kecskeméti katonák is voltak vele. Erről az akcióról, amely közvetlen előzménye és kiváltója volt a Kecskemét elleni rác rohamnak, így számolt be Bercsényi Miklósnak:

„Ez elmúlt napokban mintegy két ezerig való hadat öszveszedvén, az Bácskaságra alá indultam vala, amint hogy Isten segítségéből visszajöttem szerencsésen, mert Bácscon alól, az hol békességes megma-

¹¹⁴ AR II.3. Hogy a döntés a rácokkal mindig leszámolni akaró Károlyi Sándor javaslatára történhetett, bizonyítja, hogy a titkos porotokollumba ez a levélkivonat az ő kézírásával van bevezetve.

¹¹⁵ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 92. – Kecskemétnek 5000 kenyér szállítását a Tiszán át, közeledő csapatai részére írta elő Károlyi. Ennek nehézségeiről a város két válaszevele: 1707. márc. 3. és 5. közt, két nap alatt csak 1698 darabot tudtak szállítani, azt is csak a Tiszáig. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.237-239.

¹¹⁶ Heves, 1707. febr. 13. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 91.

¹¹⁷ Munkács, 1707. márc.9. Rákóczi Károlyi Sándornak: „Az kecskemétiék iránt Bertóti Istvánnak megparancsoltam: többet rajtok ne kívánjon.” AR. II. 37. – Ennek folytatása: Berthóti István portyájáról visszatérve és már Lőcsére távozóban mégis kérte 480 hajdú kiállítását a várostól. Kecskemét levele Károlynak, 1707. márc. 27. Berthóti a hajdúk kiállítását másnapra követelte. tehát éppen a rác támadás előtt vont ki a katonaságot a városból. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 246-247.

radásokat reménlették volna, egész Ilok¹¹⁸ eleire penetrálván embereim, négy falut felpraedáltak, az kik fegyverkeztenek, mind megholtak, az kik pedig meg nem futamodtak és nem fegyverkeztek, életben megmaradtak. Bizonytal irhatom Nagyságodnak, hogy ha [az] én korpusom (melynek egy részit Méltóságos Gyenerális Károlyi Sándor Uram eő Nagysága magával elvitte), velem lehetett volna, most végit értem volna az Bácskaságnak, most olyan rémülés volt közöttök, hogy edgyik az másikat tapodtatta.” A rácok közül másfélszáznál többen estek el, 40 rabot hozott. Mivel a legelők megégtek, csak a Sárközön át tudtak visszatérni. A zsákmányból így is mintegy 6-7000 juhot kénytelenek voltak hátrahagyni.¹¹⁹

Berthóti visszatérve beteget jelentett, s felsőbb parancsnoksága engedélye nélkül el is hagyta helyét, hogy Lőcsén gyógykezeltesse magát. Ki is váltotta Bercsényi kemény megrovását, de ennek ellenére Érsekújvár parancsnokává, gyakorlatilag tábornokká nevezték ki.¹²⁰

3. A rácok koncentrált támadása a város ellen: Kecskemét fekete napja, 1707. április 3.

Azért részleteztük előzőleg talán túl bőven is a katonai eseményeket, hogy bemutassuk a rácok nagyon is várható, mégis váratlanul bekövetkezett ellencsapásának körülményeit: a csapatok egy részét átvezényelték a Tiszántúlra, a helyi parancsnokságban pedig Berthóti önkényes távozásával zavar támadt.

A rácok 1707. április 3-án szinte zavartalanul támadták meg Kecskemétet: brutálisan gyilkoltak, raboltak, gyújtogattak. Az eseményről kétféle típusú források is rendelkezésünkre állnak.

Az egyik Székudvari János helyi kálvinista rektor verses leírása, amelyben mint szemtanú, szinte harctéri tudósítás formájában adja elő az eseményeket.¹²¹ A másik Kecskemét város vezetőségének pontos, számszerű kimutatása a lakosság veszteségeiről és káraitól.

Ez utóbbi szerint a támadók megölték 350 személyt (köztük 6 asszonyt, 35 fiú- s 8 leánygyermeket), megsebesítettek 120 személyt, rabságra vittek 109 főt (köztük 4 asszonyt, 35 fiút, 11 leányt). Elhajtottak 797 ökröt, 263 szarvasmarhát, 541 lovat, 120 szekeret, 84 kocsit;

¹¹⁸ A Duna jobb partján, Bácskapalánkával szemben a Szerémségben.

¹¹⁹ Kecskemét, 1707. márc. 19. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 93-94.

¹²⁰ HECKENAST Gusztáv, 1993. 166. – Márc. 21-i levele Bercsényi Miklóshoz: két-három nap múlva indul Lőcsére. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 94-95. – Uo. I. 244. – Ápr. 3-án azonban még Cegléden és Nagykőrösön volt. Levele Károlyi Sándorhoz. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 240.

¹²¹ A „Sűrű siralmakkal rakott jajhalom” c. vers két kiadására (Hornyik és Thaly) l. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 95-96. – SZINNYEI József szerint már a 18. században megjelent, ennek azonban nem tudtam nyomára bukanni. 1909. 626. hasáb. Az azonban bizonyos, hogy írott példányai ismertek voltak.

megégett 89 ház, 7 malom. A „házi javakban” esett kárt 230817 tallérra becsülték.¹²²

Kecskemét katasztrófáján túl a támadás súlyos diplomáciai bonyolalmat is okozott a porta és a bécsi udvar között. A rácok ugyanis az éppen Kecskeméten tartózkodó 54 törökországi kereskedő közül ötvenkettőt megöltek és kiraboltak. A porta elégtételt és kártérítést követelt, s a bécsi udvar, elkerülendő egy esetleges háborús konfliktust, azt meg is adta: a szerbek rovására. Minden család 1, a támadásban részt vettek fejéenként 2-2 forintot fizettek.¹²³

Rákóczi Erdélyben, fejedelmi beiktatása ünnepein értesült az esetről, nyilván Bercsényi levele nyomán: „Ezen szerencsétlen eseti az kecskemtieknek, úgy látom, abbúl esett, hogy Károli uram Csajágit az maga aradi opiniójához képest magához commandérozta vala [t.i. a Duna-Tisza közéről]... Egyébaránt már ezen készülési az rácnak jól constált Károli uram elütt is; hihető, inkább magára várta, azért nem nézett Kecskeméjtjére.”¹²⁴ Rákóczi Marosvásárhelyről válaszolt: „Az kecskemétiék véletlen casussán magam is valóba szánakodom; Isten ő szent felsége kivívén: mind veszedelmeknek okát kikeresem, mind alleviálom őket.”¹²⁵

Ezután a kuruc hadseregben szokásos módon megkezdődött az érintett tisztek közt a felelősség áthárítása.

Fennmaradt Csajági Jánosnak Károlyi Sándorhoz írt levele, amely sok részletet tartalmaz az esemény jobb megértéséhez: „És ha Bertoti uram informatioja oda penetrált, valamint Méltóságos Fő Generális Uramnál,¹²⁶ úgy elhiszem, a Méltóságos Fejedelelemnél is engemet őkegyelme vádolt azzal, hogy én nem succuráltam őkegyelmének, méltóztassék azért Nagyságod alázatos informatiómat ezen írásombul megérteni. Amidón Csongrádnál nagy bajoskodással a Tiszán által-költöztem volna,¹²⁷ onnand egy marsban Kecskemét [mellett]¹²⁸ lévő

¹²² Az eseményre: HORNYIK János, 1860-1866. IV. 183-190.; KOSÁRY Domokos, 1965. 59. sköv. – BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I-II. passim. – Sajnosan kell azonban megállapítani, hogy ezzel az esettel sem a helytörténészek, sem a hadtörténészek nem foglalkoztak. Azok, akik ellenálltak és hősi halált haltak, valamint az ártatlan áldozatok legalább egy emléktáblát megérdemelnének a ma virágzó város lakosaitól.

¹²³ BENDA és MAKSAY 274-276. Berthótit tévesen teszik meg altábornagynak, csak brigadéros volt. A rácokra kirótt pénzbírság mutatta, hogy nem a császári parancsnokság által elrendelt akcióról volt szó.

¹²⁴ Revóce, 1707. ápr. 10. AR V.387. Bercsényi gúnyos megjegyzése Károlyira, aki mint földesúr, többször védte a várost a túlzott megterhelés ellen. A főgenerális láthatólag a kecskeméti esetért is igyekszik Károlyi személyére terelni a felelősséget.

¹²⁵ Marosvásárhely, 1707. ápr. 13. AR II. 68.

¹²⁶ Berthótinak ez a jelentése, amelyet Bercsényi említ április 10-i levelében, s amely ellen Csajági két levélben is tiltakozik, sajnos elveszett. AR V.387. Pedig Kecskemét veszedelmére nyilván fontos adatokat tartalmazott.

¹²⁷ T.i. a Tiszántúlról, ahol Károlyi Sándorral részt vett e Maros-menti rác sáncok és telepek elleni akcióban.

¹²⁸ E szó az eredetiben kimaradt.

Szent Lőrinci Pusztára¹²⁹ szállottam, és minthogy az nagy terhek alól marháink többire már mind elállottak volt, azon pusztáról mint Berthóti uramnak, s mind az Kecskeméti Bíráknak írtam, hogy ha bé nem mehetek nyugtatni az bagagiát, Kőrösön bár csak 20 pár vontatót az munitió eleiben adgyanak, másnap tsaknem délig ott várakoztam, de egyiktül is semmi választ nem vettem. Meg kelletvén az pusztáról indulnom, feles marhák elhagyásával Kőrösre mentem, hova Bertóti uram is mustrára azon nap béérkezett, de őkegyelme ott nem mustrált, hanem mulctákat¹³⁰ szedett s fejrőpénzt kéregetett, az minthogy mind a három várost fejrőpénzzel mulctálta; Kőrösre másnap az munitiót és bagaiát kiindítván, az hajdúság is utánna kezdett marsirolni, az mikor nekem ordert küld adjutántyátul, hogy 4 compania hajdúságot külgyek által Kecskemétre, minthogy az katonaságnak avarra¹³¹ kelletik csapni az lovát. Kire az adjutántul izentem, miért eddig nem adta őkegyelme tudtomra, már az hajdúság marsirol, de én majd (...) beszéllek őkegyelmével. Odamenvén, őkegyelmének experiáltam, hogy Nagyságod engemet s Deák Ferenc Uramat Méltóságos Fő Generális Bercsényi Uram orderébül úgy küldött vissza, hogy regementemet az quártélyára vivén, készíttsem el az következő nyári operatióra. Minthogy fizetését két hóra, s mondírnak való posztóját is azalatt lehozták volt, kívántam, hogy bártsak exolváltathassam őket 3-4 napok alatt, bizony cum omni provisione¹³² 6-7 companiát is küldök le, mivel ott semmi provisio nem lévén.”

Közben a kecskemétiak sem tartottak a rácok támadásától, mivel csak „paraszt hírt” kaptak azok gyülekezéséről.

„Bertóthi Uram reá álván arra, hogy kifizettetvén compániáimat, mingyárást külgyek le 4 compániákat, azzal osztán én Ceglédre általmentem, hírvöl hozván azalatt, hogy Szegedről 3 csajka rác a hajók után, kiken költöztünk, feljött Sass¹³³ fele, azon okbul 2 tarackal s 200 hajdúval magam felkészülvén, Ceglédről előre az lovas compániát recognitióra küldöttem, ki is referállya, hogy Kürttül¹³⁴ visszatértek az csajkás németek és rácok, megértvén, hogy 2 zászlóallya hajdúság volt az vonókon¹³⁵ kívül az hajókon kísérobén. Arra nézve Ceglédről felindultam tertia Aprilis Berény¹³⁶ felé, s az úton ért postája Berthóti Uramnak, hogy Kecskemétet felverte az rác, maga őkegyelme nemhogy succursusra

¹²⁹ Ma Nyárlőrinc, Bács-Kiskun m.

¹³⁰ Azaz: büntetőpénzt. Ennek az akciónak az oka nem derül ki a levélből.

¹³¹ Vagyis a lovasságnak. Katonának akkor csak a lovast nevezték. Avarra csapni: tükormányhiány miatt a fű kiszáradása miatt az elszáradt falevelek, erdőalja nyújtott valamelyes táplálékot a lovaknak.

¹³² Teljes ellátással

¹³³ Tiszasas, ma Jász-Nagykún-Szolnok m.

¹³⁴ Tiszakürt, ma Jász-Nagykún-Szolnok m.

¹³⁵ hajóvontatók

¹³⁶ Jászberény felé április 3-án, tehát éppen a Kecskemétet ért támadás napján indult meg.

ment volna az Kőrösön levő 3 compániákkal, hanem Ceglédre halálban szaladott. Az útrul Félegyházátul¹³⁷ visszatérvén magam 2 tarackokkal s 8 compagnia gyalogokkal, hármat lőtetvén az nagyobb ágyúkkal, az egri compania tsak opponálá magát, hogy ő bizony nem megyen vissza, kiket is ott fegyverrel kellett componálnom. Visszatérvén Ceglédre, onnand Berthóti Uram is velem jött Kőrösre, de az löviseket az rác meghalván, sietett visszatérni.”

„Bizony, másfél ezerig való sem volt az rácság, s bár tsak 100 ember opponálta volna magát az árkokbul, annyival is inkább az ben lévő 6 compania lovas,¹³⁸ ha mezőben lett volna, az város fele sem mert volna menni az ellenség, de sem az benn lévő 6 compania hajdúbul, sem az 6 compania lovasbul, sem az városiakbul” egyetlen egy sem volt, aki ellenállt volna.¹³⁹

A rácság még előző alkonyatkor szállott a város alljában „s másnap jó reggel masírolt be, az mészárszékekig penetrált az ellenség szép marsal s ott kezdett operálódni, addig tsak egy lélek sem vette észben, olly szép vigyázást tartott ott Berthóti Uram, az árkokat levonatni engedte, s az palánkot eltüzelni. Tsak egyetlen egy recognitiót¹⁴⁰ nem tétetett, noha gyűllését az rácnak hallotta, de azt inkább nem hitte, mint hitte, mert ha hitte volna, 10 compania lovassal eleget patereloztathatott¹⁴¹ volna, és 2 compania jó fegyveres hajdúkból tarthatott volna strásákat, úgy az kapukon, mint én tavaly 25 hajdúkból tarthattam. Őkegyelme vigyázatlansága, negligentiája s az szegénség húzására, vonássára distrahálatott nyughatatlansága által pusztíttatik el az város, s mégis az én nyakamban akarja keríttetni istentelenül azt az veszedelmet. Maga őkegyelme tisztvei, obristlaidnanyátul fogva azt mondgya, hogy ott sem kapukon, sem árkokon semmi vigyázás nem volt, szabadosan jött-ment be akárhol akárhonnand, az ki akart az városra; minemű húzásokat-vonásokat kiáltottak reá, irtóztam tölle.”

Nagykőrösön pedig Károlyi ellen is kiáltozott, „hogy Nagyságod egyik oka azon romlásnak, mert az hadakat mellöle elvivén, indisposite hadta azon földet.”¹⁴²

Bárkányi János ferences gvárdián, Rákóczi gyerekkori nevelője a veszedelem másnapján szintén megírta az esetet a fejedelemnek.

¹³⁷ Akkor Tápiószeléhez tartozó pusztá, félúton Cegléd és Jászberény között. Ma Pest m.

¹³⁸ Ezek a város által kiállított s Berthóttal a Bácskaságra tett beütésben részt vett hadak lehettek, akik az akció és a kegyetlen téli idő után nyilván házaikhoz oszlottak. Így szervezett ellenállást nem tudtak kifejteni.

¹³⁹ Ezt rosszul tudta, mert pl. Csaba Mátyás tanácsbeli sebtiben összeszedett csapatával az utolsó emberig ellenállt. L. Székudvari János leírását. Ugyancsak harcolt Verebélyi Péter hadnagy is néhány hajdújával.

¹⁴⁰ megtekintés, vizsgálat.

¹⁴¹ járőröztetett, portyáztathatott volna

¹⁴² BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 97-100. Sajnos, a levél papírja több helyen szétázott, s helyenként a szöveg olvashatatlan. – Néhány nap múlva Csajági újra írt ez ügyben Károlyi Sándornak. Gyöngyös, 1707. április 21. Uo. 100-101.

Szerinte 2500[!] ember esett áldozatul „vigyázatlan és magok kincseket kereső tiszteinknek gondviseletlensége miatt. Kiket matura admoneáltam pro vigili dexteritate,¹⁴³ de magoknak elmenetelekkel securitást, nekünk romlást szerzének. 50 vagy 40 hajdúnál több itt nem maradván. Az egy Verebéli Péter Uramnál itt más nem lévén, ki is mindenitül megfosztatott, hozzánk szaladván, és kevés katonaságra, úgy mint ötre kapván, fecit quae erant militis,¹⁴⁴ eő Kegyelmének méltó respectusban vétesse mind maga viselése, mind érdemes cselekedete.”

„Most írtam Brigaderus Uram¹⁴⁵ után, ki innet mindenestül elköltözött, semmi militiát itt nem hagyván, népet külgyön, másként egy hétre rajtunk júnek és praedái leszünk az ellenségnek. Kiért is ez a város futásra indul, mihelt halottait eltemeti. Semmije nem maradván.”¹⁴⁶

A város vezetése azonnal lépéseket tett az elhurcoltak visszaszerzésére. Írtak a vármegyének, Károlyinak és Globicz szegedi parancsnoknak a kiváltás ügyében. Rác hadifoglyokért cserébe Globicz erre hajlandó is volt. Majd egy évig tartó levelezés, foglyok listájának küldözgetése és cseréje indult meg. Mind Globicz, mind a péterváradi parancsnok magához váltotta a rácoknál lévő foglyokat, a kecskemétiak pedig azért siettek, nehogy a rácok, különösen a fiúkat és leányokat, eladják Törökországba rabszolgának. Végül hosszas alkudozások után kb. a foglyok háromnegyedét sikerült visszaszerezni, a többi közben meghalt, vagy eltűnt.¹⁴⁷

Talán a kelletténél hosszasan idéztünk egykorú leveleket, iratokat: de azért tettük, hogy bemutassuk: Kecskemét tragédiáját az okok egész sora idézte elő (középszintű parancsnokok hanyagsága, a zsákmányolásra való törekvés, fegyelmetlenség, a városiak gondatlansága stb.). Kosáry Domokos megróvóan írt „az öncélú várospolitikáról”, amely azonban nem tudta megmenteni szerinte Kecskemétet.¹⁴⁸ De ez nem is a városon múlt. A konföderált állam legfelső politikai és katonai vezetése is éppen elég hibát követett el: a felperzselt föld értelmetlen és eredménytelen alkalmazása; a városok túlterhelése; a rác kérdés mellékes kezelése, eltűrve, hogy a vitélző rend rendszeresen zsákmányolni járjon a Bácskaságra, az ottani lakossággal kíméletlenül bánva; felidézve ezzel a visszacsapást a Duna-Tisza közti városok ellen, amelyeket viszont a kuruc hadsereg nem volt képes megvédeni, stb.

¹⁴³ Kiket idejében intettem a szorgalmas vigyázásra.

¹⁴⁴ tette, ami katonához méltó

¹⁴⁵ Berthóti István

¹⁴⁶ Kecskemét, 1707. április 4. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.249-250. Megjegyzem, hogy a helyi kuruc főtisztek és Bárkányi között mindvégig feszült és ellenséges volt a viszony, mert a gvardiánt Rákóczi bizalmi emberének tartották, aki kisebb-nagyobb visszaéléseiket esetleg jelenti a fejedelemnek.

¹⁴⁷ Az erre vonatkozó iratok: HORNYIK János, 1860-1866. IV. és BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I-II. köteteiben található.

¹⁴⁸ KOSÁRY Domokos, 1965. 57. sköv.

Természetesen még további kutatások, források (szerbek is) feltárására van szükség arra, hogy realisabb képet kapjunk, a valóságos okok kiderítésével, Kecskemétnek e tragikus napjáról.

4. A háború ára – Kecskemét továbbszegényedése

Arra a kérdésre, hogy a háború nyolc esztendeje mibe került Kecskemétnek (és az országnak), a történetírás soha nem fog tudni választ adni. Ez a számla mindenesetre sok tételből és igen magas összegekből tevődik össze.

Úgy gondolom, hogy a tényleges terhek megállapításához bizonyos módszertani változtatásokat kell végrehajtanunk. Mindenekelőtt szakítanunk kell a porta-, ill. dikaszámokra alapozott számításokkal, főként e számok fetiszizálásával. A portális és dikális összeírások, azok adatai igen sokoldalúan felhasználhatók a gazdaságtörténet, a demográfia, településtörténet kutatásában, de a tényleges háborús terhek számításánál óvatosan kezelendők.

A tényleges terhek felmérésénél abból kell kiindulnunk, hogy azokat a katonaság igényei, nem pedig a szolgáltatások normatív előírásai határozták meg. A kettő között igen jelentős volt a különbség: a katonaság mindig többet, többfélét követelt és hajtott be, mint amit az Edictum normái, vagy a központi rendelkezések előírtak.¹⁴⁹

Igen fontos szempont annak a következménye, hogy a kuruc hadsereg nem rendelkezett az egész országra kiterjedő hadellátási szervezettel, ezért egységei a tartózkodási körzetükből voltak kénytelenek ellátni magukat, a lakosság készleteiből.¹⁵⁰ A katonaságot pedig nem érdekelték a dikaszámok és a törvényes kivetések, vagy hogy a parasztság előzőleg esetleg már teljesítette a rá kirótt szolgáltatásokat.

Az egyik legsúlyosabb teher a „szállótartás” volt, vagyis a házakhoz bekvártélyozott katonaság ellátása. Bár hivatalosan elő volt írva, hogy a gazda mit köteles a katonának és lovának adni, a hadsereg ennél mindig többet fogyasztott, a különbözetet nem (vagy alig) számolta el, amiből számtalan konfliktus keletkezett a lakosság és a katonaság között.

Ugyancsak súlyosan érintette Kecskemét gazdaságát az is, hogy a katonaság a megengedettnél állandóan lényegesen több szekeret és igásállatot vett (legtöbbször önkényesen) igénybe, azokat nem adta vissza, az állatokat a hadak levágták stb.

¹⁴⁹ Különösen sok volt a panasz a főúri tábornokokra és egyéb főtisztekre, akik az Edictum normáinál lényegesen nagyobb kíséretet tartottak (és tartattak el). RÁKÓCZI Ferenc, 1978. 393. – MARKÓ Árpád, 1934. 138.

¹⁵⁰ Elég kivételes eset volt, hogy Kecskemétre Gömör-Kishont és Borsod megyékből szállítottak lisztet a sereg élelmezésére, de azt is Kecskeméten kellett megsütni. Dunaordasi tábor, 1704. máj.16. Somogyi Péter hadi commissárius Kecskeméthez. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.55.

A város túlzott megterhelésének szinte valamennyi formáját összefoglalja az a levél, melyet Kecskemét bírái és tanácsa 1705. június 27-én írtak Csala Sándor kerületi hadbiztosnak. Igyekeznek ugyan parancsát teljesíteni, „holott az előbbenti Kegyelmed commissiojában specificált ezerek számára dupplán is megattuk az kenyeret.” Ilosvay Imre kapitány „már negyed naptúl fogva ben a Városban rajtunk legalább kétezred magával quártélyozik excessive; nemcsak az impositio szerént kenyeret, hanem vágót s bort is kell minden praestálnunk, ben lévén városunkban, azulta csak fűhordó szekérrel sem győzzük, házonként felessen lévén a szállások, a kenyérszedést is akadályozhatták. Azért, ha csak ezen rendetlen állapotot meg nem orvosolhattya Kegyelmed, mi tellyességgel kiszakadunk az Ország szolgálattyaibul, mert ha szinte kitelhető volna is a kenyér, nincs módunk az elküldésben, sokfelé distraháltatván szekereink s marháink, mivel az sáncon¹⁵¹ is mindenkor megtartatnak szekereink marhástul. Tudgya pedig azt Kegyelmed jól, hogy itten marha nélkül lisztet nem készíthetünk.” Kérik tehát szekereiket vissza, a quártélyosok kivitelét, s elismervényt a küldött 3040 kenyérről. „Páter Andrassy Miklós Urunk elmenetelekor feles mind lovas szekereink, s mind pedig ökrös szekereink mentek el, és azok is oda tartanak, s arra nézve esett hátramaradásunk, mert sok szegény embereinknek csak az egy lovánál töb nem lévén, azt is oda kellett adni.”¹⁵²

Külön nehézséget okozott a város vezetésének, ha egyszerre hirtelen, nagymennyiségű élelmet kellett szállítani, ami elsősorban a kenyérről fordult elő. 1705. április elején, a Dunántúlról átfutott hadak ellátására Károlyi Sándor április 2-án Kalocsáról parancsot küld a három városra: azonnal küldjenek táborára 7500 kenyeret, 750 köböl abrakot, 1450 ástót,¹⁵³ 90 mázsa húst s gyalogszeres munkásokat, különben ellenségként bánik el velük. Április 5-én Dunapatajról mindezt megsürgeti, 7-én már karóbahúzással fenyegeti meg a bírakat, ha az élelmet nem szállítják. E célból Kárándi Istvánt küldte rájuk, aki minden eszközt igénybe vehetett a kirovás kiszedésére.¹⁵⁴

A kenyérsütés megszervezése ilyen tömegben és ráadásul váratlanul, nem volt könnyű feladat. A paraszti háztartásokban természetesen még az 1930-as években is rendszeresen sütöttek kenyeret, s ennek meghatározott menete volt (immár évszázadok óta). Ha minden nyersanyag – liszt, só, pár¹⁵⁵ vagy élesztő – adva volt, akkor jött a kovászás,

¹⁵¹ A dunakömlődi, de főleg a solti sánc.

¹⁵² BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 33-34.

¹⁵³ Ilyen nagymennyiségű szerszám elvesztése igen károsan hatott a mezőgazdasági tevékenységre, elsősorban a szőlőművelésre. A vashiány egyébként a háború alatt általános volt az országban.

¹⁵⁴ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 349-351.

¹⁵⁵ Pár = komlóból és búzakerpából készült s maroknyi darabokban megszáritott anyag, amit a kovász kelesztéséhez használtak. Az élesztő csak az újabb időkben lett használatos.

kelesztés, dagasztás, a tészta kiszakítása, a kemence felfűtése: mindez egy napi munkát adott a gazdasszonynak. A kemencék kisméretűek voltak, bennük 4-5 kenyeret lehetett csak megsütni. (Az Edictum szerint egy katonának egy napra 2 font = kb. 1 kg kenyér járt.) Vagyis ilyenkor egész Kecskemét minden portáján mindenki kenyeret sütött.

Kecskemét gazdasági helyzetének meggyengülését mutatta, hogy amikor 1707. március elején a Maros melléki rácok elleni akcióból a Tiszához közeledő Károlyi szintén kenyeret kért tőlük, már csak ezt válaszolták neki: „Nagyságod méltóságos parancsolattját az hadak szükségére kívántató 5000 kenyerek szolgáltatása végett elázatos engedelmességgel tegnap késő estve vettük. És noha Nagyságod méltósága előtt is constál megnyomorodott helységünkben való nagy szükségünk, nem lévén ezen elmúlt három esztendőök által semmi nemű szántásunk s vetésünk s az felsőbb éltesseb [élelmiszerben bővlekedőbb] helyekből is készpénzünkre sem segítettünk.” A haza szolgálatjára a kenyerek megszerzésében munkálódnak.

„Nagyságod méltóságát alázatosan kérjük, méltóztassék azt a kegyelmességét hozzánk, szegény jobbágyihoz mutatni, az takarmány szűk volta miatt elfogyatkozott vonómarháink és szekereink Csongrádon váltassanak fel [...], mivel el merjük Nagyságod méltósága előtt mondani, annyira erejekben elszakadoztak, Csongrádig is nehezen szolgálhatnak meg.” Március 5-én azután 1698 kenyeret küldtek Károlyinak: „És hogy effective Nagyságod méltóságos parancsolattjának eleget nem tehetünk ezen úttal, méltóztassék tekintetbe venni Nagyságod, mivel többire szegény lakosainknak a megevő falattya sinycsen.”¹⁵⁶

Rendelkezünk olyan adatokkal is, amelyek a háborúnak az egyes gazdaságokra lebontott kiadásait mutatják. Fennmaradt ugyanis egy jegyzék, amely az első három háborús év (1703-1705) alatt 69 kecskeméti gazda kárait és szolgálatatását tartalmazza. A város gazdaságának tönkremenetele, elszegényedése ezekből világosan kitűnik.

1. Csikós János: urunk hadaira 50 tallér. – 2. Szabó János: urunk hadaira 50 tallér. – 3. Borda Istvánné: urunk hadaira 20 tallér, az ellenség elhajtott 16 marhát, 4 ökröt, 1 lovat. – 4. Bak István: urunk hadaira 40 tallér. – 5. Dani Mihály: urunk hadaira 30 tallér. – 6. Aczczel János: urunk hadaira 200 tallér, a kurucok elhajtották 9 ökrét, 30 marháját, 27 lovát. – 7. Nagy Gergely: urunk hadaira 100 tallér, 10 fertály árpa, 4 marha. Az ellenség elhajtotta 4 ökrét. – 8. Varga György: urunk hadaira 100 tallér, 4 marha. – 9. Kalmár Péter: urunk hadaira 300 tallér, 2 ló (80 tallér), az ellenség 6 lovát hajtotta el. – 10. Kovács Gergely: ökre, szekere, kocsija Rác Országra Szeged alá, Földvárra, Szolnokban mennyit járt, „Isten tudgya számát.” Szekeresnek,

¹⁵⁶ Kecskemét, 1707. márc. 3. és 5. A város Károlyinak Hódmezővásárhelyre. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 237-239.

sáncásónak¹⁵⁷ 10 tallér, zsoldosnak lován, fegyverén, tartásán kívül ruhájára, hópénzére 100 rénes forint. A kvártélyosok és lovaik tartására (bor, étel, abrak) 500 tallér. Kenyér, búza, abrak kivetésének számát se tudja. Kurucok elprédálták 6 lovat, levágták 5 marháját, juhokat és bárányokat. Ellenségtől kára: 2 ökör, 6 marha. „Juhaimért, hogy elnyerték, flor. 14 fizettem.”¹⁵⁸ – 11. Csorba Mihály: a rácok elhajtottak 6 ökröt, 4 ötödfű tinót, 4 tehenet, 4 borjút, 18 lovat, 3 harmadfű tinót, 210 juhot, 120 bárányt. Kurucok egy lovat tavalyi fiával, nyergeket, 2 kardot, 7 puskát. A szállók eltartására „Isten tudgya” mennyit költött. – 12. Sel András: sáncásokra 9 tallér; rác elvitt 12 ökröt, 22 marhát. Szálló tartására 100 tallér, természetbeniekben „Isten tudgya” mennyit. – 13. Jakus Hajagos János: sáncásónak 18 máriás. Rác 6 ökröt és 2 borjas tehenet vitt el. Kis Mihály serege egy meddő tehenet. 10 talléros kocsija a fejedelem, 8 forintos kocsija Bottyán táborán veszett. Hajdú fogadására 3 tallért, zsoldosra 100 forintot, szálló tartására 100 tallért költött, a természetbeniek mértékét „Isten tudgya”. – 14. Szekér János: sáncásónak 4 tallér. A rác egy ökröt vitt el. A fejedelem táborán egy csikós lova veszett el. Hajdú fogadására 16 forint, szálló tartására 30 forint, a természetbeniek számát „Isten tudgya”. – 15. Bank István: zsoldosra 106 forint. A rác miatt veszett el: 13 ló, 230 juh, 7 ökör és 5 tehén. Egy ökre Deák Ferenc táborán veszett. Szállóra 200 tallért és „Isten tudgya” mennyi természetbenit költött. Sáncásónak 7 tallér. Kárándi Mihály katonái házáat felégették: 300 tallér kár. – 16. Albert Miklós: sáncásónak 3 tallér, kuruc miatt egy ökre veszett, Kisfaludy Lászlótól¹⁵⁹ a szekerét 2 forinton váltotta vissza; hajdúfogadásra 5 tallér, szállóra 30 tallér. – 17. Kosa Gergely: hajdúfogadásra 30 forint, szálló tartására 50 forint. 10 forintos szekere és egy 11 forintos lova urunk táborán veszett. A rác elhajtott: 3 marhát, 9 lovat. – 18. Nagy György: szállóra 30 forint. 3 marhája és 8 talléros szekere urunk táborán veszett. – 19. Császár Mátyás: a rác elhajtotta 23 marháját, 40 juhát. Hajdú fogadására és tartására 52 forint, szállóra 70 forint, zsoldosra 20 tallér. – 20. Surányi János: katonára és hajdúra 51 forint, szállóra 100 forint. A rác elhajtotta 11 lovat, 2 marháját; háza megégett, 100 forintos kár, benne ruhája, élelmiszer is. A német elvitte 5 ökröt, 3 nyerges lovat, fegyverbeli kára 6 forint. – 21. Haidu János: hajdúra 10 tallér, szállóra 60 tallér, 2 szekér, 8 talléros puská. Sáncásónak 2 tallér. – 22. Varga Mátyás: hajdúra 10 tallér, szállóra 40 tallér. A rác 8 marhát, a kuruc 16 talléros lovat hajtott el. Sáncásónak 3 tallér. – 23. Fekete Mihály: hajdúra 16 tallér, szállóra 60 tallér. Ráctól kára: 16 marha, 2 ló. Sáncásónak 2 tallér. – 24. Bíró

¹⁵⁷ Sáncásó: a kurucok 1704-1705-ben Soltnál, Dunaföldvárrel átellenben, illetve Imsósnál és Kömlődnél (Bottyánvára) készítették sáncokat. Ehhez a környékbeli lakosságot, elsősorban a három várost vették igénybe. A kecskeméti gazdák nyilván nem mentek maguk erre a munkára, hanem napszámásokat fogadtak.

¹⁵⁸ Az elhajtott állatokat gyakran azonnal vissza lehetett váltani.

¹⁵⁹ Ezereskaptány, majd brigadéros.

István: hajdúra 15 tallér, szállóra 100 forint, sáncásónak 5 forint. A rác 36 marhát hajtott el. – 25. Faragó Ferenc: hajdúra 10 tallér, szállóra 50 tallér. Marhát a rác elvitte. – 26. Fekete István: hajdúra 15 tallér, szállóra 60 tallér, sáncásóra 5 tallér. A rác elvitte 3 marháját és 2 szekérét. – 27. Harkaj György: hajdúra 15 tallér, szállóra 100 forint, sáncásó 2 tallér. Ráctól 8 marha kár. – 28. Szabó György: hajdúra 17 tallér, szállóra 60 forint, sáncásó 2 tallér. A rác 3 lovat és 7 marháját vitte el. – 29. Csomor János: hajdúra 12 tallér, szállóra 60 tallér, fegyver 4 tallér, sáncásó 2 tallér. A rác elhajtotta egy ökrét, 12 marháját. – 30. Horváth János: hajdúra 7 tallér, szállóra 40 tallér. A rác 2 ökrét vitte el. 20 talléros háza megégett. – 31. Kéri Mihály: hajdúra 14 tallér, szállóra 60 tallér, sáncásóra 2 tallér. A rác egy marháját vitte el. – 33. Cserepes István: hajdúra 8 és 1/2 tallér 4 garas, szállóra 14 tallér. – 34. Horvát István: hajdúra 7 tallér 4 garas, szállóra 14 tallér; a kuruc 2 lovat elvitte. – 35. Toth Mihály: hajdúra 12 tallér 7 garas, szállóra 100 tallér, sáncásónak 2 tallér. A rác elvitte 5 marháját, 12 lovat; a kuruc 2 lovat. – 36. Szabó István: hajdúra 18 tallér, szállóra 40 forint. A rác elvitte 5 lovat és egy szekérét. – 37. Csorba János: szállóra 100 tallér. A rác általi kár: 8 ló, szekér, 60 juh, egy 40 forintos ló. – 38. Szűcs Mihály: hajdúra 9 libertás, szállóra 4 tallér. A rác egy tehenét elvitte. – 39. Dominian Miklós: hajdúra 8 tallér, szállóra 100 forint, sáncásóra 10 forint. – 40. Kovács Gergely: sáncásó 4 tallér, hajdú 13 tallér, szálló 80 tallér. A kuruc elvitt egy ökröt, 2 marhát; a rác 2 tehenet, egy ökröt, veremből 12 fertály árpát. – 41. Szabó Jánosné: sáncásó 106 máriás, egy másikat 6 hétig fizetett; szállóra 100 tallér, hajdúnak 4 forintos kard, 3 forintos puska, lóding, 7 máriás. Katonákra 20 tallér. A kuruc elvitt: szekeret, kocsit, 2 lovat, egy ökröt, 4 marhát. – 42. Tercsi András: bátyja a rác ellen elesett; a rác 4 lovat, 9 marháját vitte el, a kuruc 6 ökrét, 2 lovat, egy szekérét. Sáncásóra 10 forint, szállóra 100 forint, hajdú 12 tallér. – 43. Bekes István: sáncásóra 10 forint, lóbeli kár 15, ökör 9, szállóra 200 tallér, zsoldosra 78 forint, hajdú 12 tallér, természetbeni „Isten tudgya mennyi”. A rácok elhajtották 10 tehenét, 150 juhát. – 44. Demeter Gergely: testvére, Demeter János főhadnagy elesett. Szállóra 700 tallér, zsoldosra 106 forint, természetbeni „Isten tudgya” megmondani; istállóját a kuruc katonák elrontották, 100 tallér kár, 5 marháját levágták. Kurucok elvitték 25 lovat, 25 jármos ökrét. A rácok: 800 juhot, 124 lovat hajtottak el. – 45. Antal János: sáncásóra 10 tallér, zsoldosra 106 forint, szállóra 200 tallér, természetbeni „Isten tudgya”, „sillosumát” a katonák levagdalták,¹⁶⁰ 100 tallér kár; egy szekere Eszterházy¹⁶¹ táborán veszett. A rác 60 marháját hajtotta el. – 46. Nagy János: ellenség miatt 2 emberbeli kár, zsoldosát lovastul, fegyverestül elfogták, 9 ökre, 39 lova, 300 juha veszett el; a kuruc 12 marhát vitt el; szállóra 400 tallér,

¹⁶⁰ A „sillosum” szó jelentését nem sikerült kiderítenem.

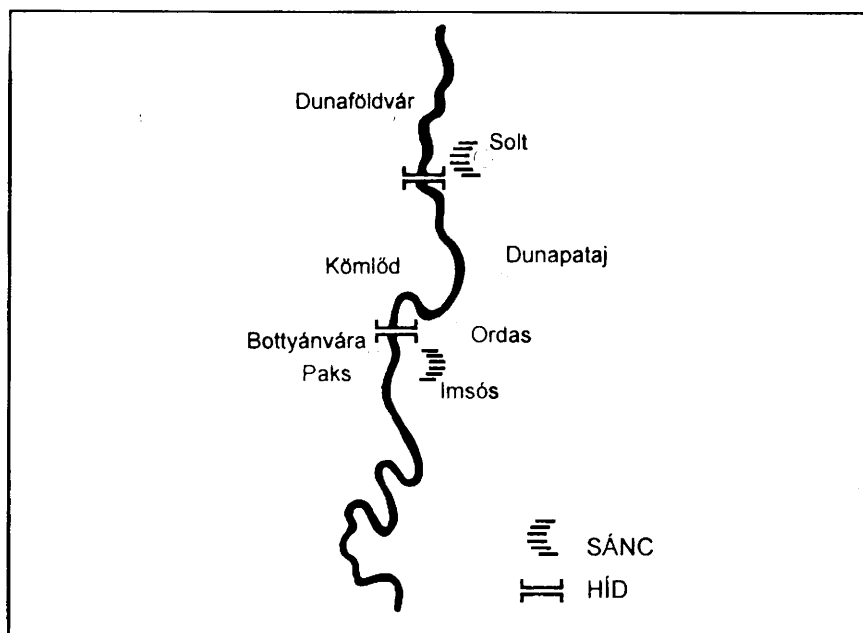
¹⁶¹ Gróf Eszterházy Dániel.

természetbeni „Isten tudgya” mennyi. Sáncásóra 35 tallér, hajdúra 20 tallér, zsoldosra 6 forint. – 47. Dencsi János: marhabeli kára 40, ló 5. Zsoldosra 57 forint, hajdúra 12 tallér, szállóra 200 tallér, természetbenit „Isten tudgya”. Sáncásóra 25 tallér. András¹⁶² katonái 5 zsák árpáját a mezőn kicsépeltek. – 48. Macsai Mátyás: kára 2 ökör, 6 marha. Sáncásóra 6 tallér, szállóra 30 tallér és természetbeni „Isten tudgya” mennyi. – 49. Szabó Mihály: sáncásóra 2 tallér, szállóra 80 tallér, hajdúra 13 tallér. Borbély Balázs serege elvitt: 3 ökrét, 2 tehenét, 2 lovat, verembül 15 fertály árpát. – 50. Ágotha András: sáncásónak 4 és 1/2 tallér, két hajdúnak 40 forint, szállóra 100 forint. Kára: 5 marha, egy ló. – 51. Szűcs János: hajdú 6 tallér, szálló 40 forint. A kuruc elvitt 1 lovat, 3 marhát, a rác 4 lovat. – 52. Nagy András: hajdúnak 8 tallér, szállónak 25 tallér, szekeresnek 15 tallér. A rác két marháját elhajtotta. – 53. Bekecsi Márton: sáncásó 1 tallér, hajdú 13 tallér, szekeres 20 tallér, szálló 30 tallér. A rác elhajtott 28 marhát, egy lovat. – 54. Kovács Márton: sáncásó 4 tallér, hajdú 15 tallér, szálló 50 tallér. A kuruc elvitt egy lovat, 3 marhát, 4 ökröt. – 55. Toldi János: sáncásó 3 tallér 2 garas, hajdú 2 tallér, zsoldos 100 forint, szálló 100 forint; liszt, búza, árpa: „Isten tudgya” mennyi. A rác elvitt egy ökröt, 4 lovat, 14 marhát. – 56. Varga Mátyás: sáncásó 3 tallér, hajdú 10 tallér, szálló 30 tallér. A kuruc elvitt egy lovat, a rác 6 marhát. – 57. Tápai Benedek: sáncásó 4 tallér 2 máriás, hajdú 10 tallér, szálló 70 forint. A rác elvitte 3 lovat. – 58. Borbély Ferenc: sáncásó 6 tallér, hajdú 5 tallér, szálló 40 tallér. A kuruc elhajtotta egy ökrét, a rác 25 marháját. – 59. Kovács János: sáncásó 9 máriás, zsoldos 100 forint, szálló 200 tallér és természetbeni „Isten tudgya” mennyi. A rác miatt vezett: 7 ökör, 3 ló; a kuruc miatt 2 marha. – 60. Varga András: sáncásó 4 tallér 2 garas, két hajdúra 17 tallér, szállóra 60 tallér. Marhabeli kár: 4 ökör, 6 marha. – 61. Farkas Gergely: sáncásó 5 tallér, zsoldos 6 forint, szállóra ..., ¹⁶³ természetbeni „Isten tudgya” mennyi. A földvári sáncban, „mikor a fejedelem Rác Országban volt”, vezett 1 lova, 1 kocsija; a rácoknak 4 forint elhajtott juhokért. – 62. Kovács Pál: Földvári sáncra 2 tallér, Szolnokban 4 tallér, zsoldos 14 rénes forint, „kuruc tartásra” 30 tallér; a juhokért, amit a ráctul a katonák elnyertek, 1 1/2 forint. Kára: „a fejedelem mikor Rác Országban volt”, elveszett egy szekere, Kisfaludi seregénél szintén egy szekere. – 63. Bakó András: hajdú 17 forint, szállóra 9 tallér. A rác 14 marháját elhajtotta. – 64. Gazdag István: hajdú 3 tallér, szálló 9 tallér, a rác 30 marháját hajtotta el. – 65. Bonics András: hajdú 12 tallér, szálló 100 forint. A német egy ökrét vitte el. – 66. Szabó János: hajdúra 15 tallér, szállóra 100 forint. A kuruc elvitte 25 talléros lovat, kardot, puskát, nyerges és 100 forintos házat megégette. A rác elhajtott 2 ökröt és 40 fias juhot. – 67. Gál Péter: hajdúra 6 tallér, szállóra 100 forint, fegyverbeli

¹⁶² Báró Andrásy István generális.

¹⁶³ Az összeg hiányzik.

kára 12 tallér. A rác 27 juhot hajtott el. – 68. Szabó Gergely: hajdú 15

tallér, szálló 60 tallér. A rác elvitt 13 juhot. – 69. Dégi István: hajdú 10 tallér, szálló 100 forint. A rác elvitte 48 marháját, egy lovát.¹⁶⁴

Ez a felmérés a gazdáknak kb. 10%-ra terjedhetett ki. Szolgáltatásaik, terheik, veszteségik értéke (csupán a számszerűen megadott mennyiséget figyelembe véve) igen nagy értéket mutat: 145 ökör, 543 marha, 371 ló, 6375 tallér és 2643 rénes forint. [Ha a város terheit akarjuk felmérni, akkor ezt tízzel meg kell szorozni!] S ebben nincs benne az elfogyasztott rengeteg termény, a felszerelésekben keletkezett kár, elveszett szekerek, fegyverek stb.

Néhány következtetés azonban levonható az összeírásból. A gazdák maguk nem katonáskodtak, legalábbis ezekben az években, gyalogost, lovast pénzen fogadtak. A rácok kártevése elsősorban az állatállomány elhajtását jelentette. Ezeket azonban a gazdák sokszor visszaváltották néhány forintért.

A lakosság számára a legnagyobb terhet kétségtelenül a bekvártélyozott katonaság, a „szálló” tartása jelentette mind pénzben, mind terménykészletük felélésével (és nyilván sok soha meg nem térített „excessus”-sal, visszaélással). A város vezetése ezért a háború nyolc éve alatt számtalanszor kérte a fejedelemtől, Bercsényitől, Károlyitól és a

¹⁶⁴ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994.II.68-74. A szöveget tömörítve közöljük.

területileg illetékes kuruc parancsnokoktól a kvártélyosok számának csökkentését, de eredménytelenül. Sőt, a Kecskeméten lakó nemesek is kénytelenek voltak ezt a terhet felvállalni, bár a nemesség házai országosan mentesek voltak a beszállásolástól. 1708-ban a három város „lakossai közönségessen” beadványt intéztek Bercsényihez, amelyben 6 pontban adták elő panaszukat, s ezek között az első a nemesek azon sérelme, hogy a város biztonságára tartott katonaság beszállásolásától ők sem mentesek, hanem a nemesség „a városnak megmarasztására nízve a postirungban lívó militiátt, mint szintín a parasztság, tartya.” Bercsényi azonban – nyilván az országos gyakorlatnak megfelelően – elutasította tiltakozásukat: „Igaz dolog, a nemesség quártélyost nem tart, de itt praejudieálna a városnak, ha attúl eximáltattnának, mivel nem úgy, mint nemesek, hanem mint városbeliek, kiknek edgyenlő képpen az többivel köl az város terhit viselni [...]”¹⁶⁵

Nem igen volt könnyebb az a teher sem, amit a katonaállítás rótt a városra. Egyébként is a hadkiegészítés a kuruc hadszervezet talán legbonyolultabb és legelavultabb területe volt. A vezetők és a katonai parancsnokok gyakran egymással ellentétesen, zűrzavart keltve intézkedtek. Jellemző, hogy amikor a fejedelem a rácok pusztításai miatt a három város hajdúállítási kötelezettségét csökkentette – Kecskemének 3 helyett csak 2 kompániát kellett volna kiállítania –, Sötér Tamás mégis 3 kompánia kiállítását parancsolta. S amikor ezekből 38 fő meghalt vagy elszökött, Csajági János ezek helyett új embereket követelt a várostól felszerelve, fegyverrel ellátva.¹⁶⁶ A hadsereg vezetői tehát a rendkívül alacsony szervezeti fegyelem terheit a lakosságra hárították át. A három városra még külön terhet jelentett, hogy mások – főleg Szolnok kapitányai – is állandóan katonákat kértek tőlük, az őrség alacsony létszámára hivatkozva.

Ha az állandó és a lakosság számához mérve magas katonaállítási kötelezettséget, a különböző munkákra (sáncépítés Kömlődnél, Soltnál, hídépítés Dunaföldvárnál és Szolnoknál, erődítési munkák Szolnoknál stb.) igénybe vett nagyszámú munkást számítjuk, akkor nemcsak a közvetlen költségeket (fegyver, felszerelés, szerszámok, élelmezés stb.) kell néznünk, hanem a közvetett hatást is: a munkaerő kivonását a város termeléséből, a mezőgazdaság kényszerű elhanyagolását stb. Ez csak fokozta az állatállomány csökkenésének, főleg az igásállatokkal való rablógazdákodásnak a káros következményeit.

Az újabb kutatások Kecskemét összlakosságát ezekben az években kb. 10000 főre teszik,¹⁶⁷ így a három város lélekszámát 15000 főre becsülhetjük. Ha csak a tőlük hivatalosan követelt 1000 lovas és 600 hajdú

¹⁶⁵ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 120-122.

¹⁶⁶ Az ügyre vonatkozó levelezés 1707-1708-ból Bercsényi, Vay Ádám, Károlyi Sándor, Sötér Tamás és Kecskemét között: BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 108-111., 124-125., 128., 134-136.

¹⁶⁷ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1979. és uő. 1994. Passim. (Irodalommal.)

kiállítását vesszük, ez is több mint az összlakosság 10%-a, ami hallatlanul magas szám. Ez részben a kuruc hadvezetésnek a mennyiségbe vetett hitéből, részben a konföderált államnak az alföldi városok iránti méltánytalanul kiméretlen politikájából fakadt.

A földesúri cenzust is évről-évre kellett fizetniök, a legnagyobb részt (1100 rénes forint és 100 magyar forint „discretio”),¹⁶⁸ a Koháry-rész után Károlyi Sándornak, aki eleinte rézpénzt is elfogadott, de 1707-ben már fenyegető levelet küldött nekik, melynek utóiratában saját kezével írta a következőket: „Ha másoknak taxátokat fejírpinzül adtátok, én sem vagyok aláb való azoknál. Külömben sem leszen, tavaly vagy harmadéve némely részét rézpénzül vettem vala fel, de most azt is elgondoljja, eb is cselekszi, még ha meg sem ismertek, megismertetem magamot. Lám hazutok, Nemzetetek, hitetek ellen adhattatok a németnek fejírpénzt, itten földesuratoktul is kötelességteket, mint hamissak, eltagadgyátok.”¹⁶⁹

Kecskemét tehát fizetett, ahogy tudott. 1708 elején már pénzhiánnyal küzdött a város. 1000 rénes forintot készpénzben kifizettek ugyan, de ezt csak úgy tudták megtenni, hogy amint írják: „kéntelenítettünk az idegen Görög Nemzethez nagy könyörgéssel folyamodnunk, s azzal magunkat adóssá tennünk, mellyet örömet nem cselekednénk, valamint nem volt soha is szokásunk [...]” Károlyi ugyan göbolyöket is elfogadott volna a cenzus fejében, de azokkal a város nem rendelkezett, ellenben kérte a földesurat, hogy 200 akó bort fogadjon el.¹⁷⁰ De ő 1708 végén külön embert küldött a városba, hogy a bírákat a taxa összeszedésére szorítsa.¹⁷¹

Károlyi egészen a háború végéig következetesen behajtotta a városon ezüstpénzben a cenzust, ennek ellenére, vagy éppen ezért viszont sok esetben támogatta és segítette a várost a fejedelem és Bercsényi előtt.¹⁷²

Végül arról sem feledkezhetünk meg, hogy a császári hadsereg is szüntelenül követelt különböző szolgáltatásokat, főleg pénzt Kecskeméttől, illetve a három várostól, alátámasztva az állandó rác fenyegetéssel. A konföderáció vezetőinek szigorú tilalma ellenére Kecskemétnek, akarva-nem akarva, tudomásul kellett vennie a körzet katonai helyzetét, s ezért tulajdonképpen mindvégig kapcsolatban volt a szegedi császári parancsnokkal (amint Kiskunhalas, valamint a Tisza bal parti Csongrád megyei városok is). Az a 26 elismervény, amely az 1705. szeptember 30. és 1711. november 16. közti időből fennmaradt, mintegy 20000 rénes forintról és 62 marháról,¹⁷³ nyilván csak egy részét

¹⁶⁸ Károlyi megbízottjainak 1705. szept. 11-i nyugtája. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.162.

¹⁶⁹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 116-117. Károlyi még mindig az 1705-i esetre utal.

¹⁷⁰ A város Károlyi Sándornak, 1708. febr. 14. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.129-130.

¹⁷¹ Kecskemét, 1708. nov. 28. Bagosi András Károlyinak. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994.II.148.

¹⁷² Károlyi Sándor és Kecskemét kapcsolatának története feldolgozatlan. Számtalan erre vonatkozó irat kiadva: BÁNKÚTI Imre, 1992-1994.I-II.

¹⁷³ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 40-46.

tartalmazza a császáriak által kikényszerített szolgáltatásoknak. Nincs benne a Herbeville által 1705-ben kivetett pénz, a császári parancsnokoktól (Globicz, Albert Heister, Herberstein, Virmondt, Pfeffershoven, Schlick, Sickingen stb.) váltott védlevelek ára (darabonként többezer forint), a rabok kiváltási költsége, az elhajtott állatok értéke stb. És nincs benne az a hatalmas kár, amely 1707-ben érte Kecskemétet emberben és anyagiakban.¹⁷⁴

A háború még csak a felénél tartott, de Kecskemét gazdaságának minden ága a hanyatlás, pangás állapotába jutott, a város elérkezett teljesítőképessége határához. Állatállománya jelentősen megcsappant, igásállatai is olyannyira megfogyatkoztak, hogy elégtelenek voltak a mezőgazdasági munkára, a munkáskezeket a katonáskodás és a sok közmunka vette igénybe; kereskedelme is visszaesett; a város eladósodott és pénzügyi gondokkal küszködött;¹⁷⁵ kézműipara is az előző szinten maradt.¹⁷⁶

5. A török-magyar hadiszállítások átmenő állomása. – Egy kecskeméti görög harmincadbérő karrierje

A belső kereskedelem csendes, a háború következtében szerényebbre zsugorodott hétköznapijai mellett sokkal viharosabban és színesebben alakult Kecskemét külkereskedelmi szerepe.¹⁷⁷ Már a 17. század második

¹⁷⁴ A császáriak követeléseire számtalan adat: HORNYIK János, 1860-1866. IV. és BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I-II. A téma feldolgozatlan, e városok viszonyát a császáriakkal nem lehet elintézni azzal, hogy „árulók”, vagy „hazafiatlanok” voltak.

¹⁷⁵ A város 1707-ig sem fizette vissza azt a 825 tallért, amelyet még 1686-ban vett fel Szívós Annától. Özv. Kamarás Jánosné Zombori Judit beadványa Károlyi Sándorhoz. 1707 második fele. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 118-119.

¹⁷⁶ Az 1707. évi dikális összeírás szerint Kecskeméten csak 65 opifex familiát találtak (míg az ötödannyi lakosú Nagykőrösön 36 főt). N. KISS István, A kézművesiparosság helyzete Magyarországon 1707-ben. In.: VI. Kézművesipartörténeti Szimposium Veszprém 1988. november 15-16. Veszprém. 1989. 24. E jelentős eltérés az összeírás módszerének esetleges különbségéből is fakadhat. – IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor kutatásai szerint 1707-ben a háztartások 8,3 %-a az iparból, vagy iparból is élt meg, s ezt ő eléggé magas aránynak tartja. Egyébként a szabadságharc kezdetén 6 céh rendelkezett privilégiummal. Uő., 1994. 152. sköv. – Jellemző azonban, hogy amikor 1705 novemberében Rákóczi parancsára fel kellett ruháznia Bottyán János ezredét (893 közelegény, 57 tiszt), a városban csak az egyenruhák töredékét tudták elkészíteni, a többi helyett 910 vég abát, a varratásra pedig 695 magyar forint 18 pénzt fizettek. Kecskemét, 1705. nov. 10. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 92-93.

¹⁷⁷ Témánknak megfelelően a következőkben főleg a hadellátást célzó abaszállításokra, rézexportra koncentrálunk. A hétköznapi, mondhatni civil jellegű kereskedelem áruösszetételére és méretére jellemző volt az az összeírás, amit Karácsony Sándor későbbi perével kapcsolatosan Joseph Comet szegedi kamarai prefektus készített az 1710. júl. 21. – okt. 7. közötti időszakról. Eszerint ezalatt 124 kereskedő jött be Törökországából, és főleg speciális árukat (szattyánbőr, abaposztó, dohány, pipa, viseleti cikkek, déligyümölcs, fűszerek stb.) hoztak be. A Ráckeviden, Kecskeméten lakó néhány magyar kereskedő viszont ökröket és vágóállatokat, de ez csak halvány emlékképe volt az alföldi mezővárosok egykor oly virágzó tőzsérkedésének. BÁNKÚTI Imre,

felétől egyre nagyobb számmal jöttek Magyarországra kereskedő török alattvalók. Köztük többségben voltak a nem mohamedán vallásúak: görögök, macedónok, arnótok (albánok), thesszalonikiak, zsidók, rácok, bosnyákok stb. Míg a görögkeleti vallású görögök és rácok közül sokan meg is telepedtek Magyarországon, a mohamedán vallásúaknál erre nincs példa.

A „görög” elnevezés összefoglaló megjelölés volt, mert nemcsak görögöket, macedónokat, hanem más, de görögül rendszerint beszélő népcsoportokat is értettek rajta (cincár stb.) Az újabb kutatások tisztázták mind etnikai összetételüket, mind pedig származási és kibocsátási helyeiket.¹⁷⁸

Bennünket természetesen elsősorban kecskeméti tevékenységük érdekel, amely a várost a háború alatt a Balkánnal tartott külkereskedelem fontos átmenő pontjává tette.

A magyarországi török hatalom összeomlása új helyzetet teremtett: az Alföld most már „külföld” lett számukra. Tevékenységüket a karlócai béke (1699. január 26.) 14. pontja szabályozta, amely kölcsönösen biztosította a szabad kereskedés lehetőségét.¹⁷⁹

A kuruc függetlenségi háború alatt mindkét szembenálló fél – természetesen saját jól felfogott érdekében – egyaránt jó viszonyt igyekezett fenntartani a portával, és a karlócai békét mind a felkelők, mind a császáriak érvényesnek tekintették. Rákóczinak érdeke volt, hogy maga mögött tudja a porta jóindulatú, a francia diplomácia által befolyásolt támogatását, ami többek között a hadsereg ellátásában nélkülözhetetlen abaposztó beszerzését tette lehetővé a számára. A bécsi udvar pedig attól tartott, hogy a porta, kihasználva a monarchia nyugati lekötöttségét, háborút indít a nemrég elvesztett területek visszaszerzésére, hiszen a francia diplomácia folyton erre ösztönözte a szultánt. Ezzel Rákóczi természetesen nem értett egyet, mert ez az ország katasztrófáját jelentette volna.¹⁸⁰

Így érthető, hogy a császáriak, bár Aradon, Szegeden, Péterváradon, Eszéken őrségük állomásozott, átengedték Magyarországot felé és felől a „török” kereskedőket, nehogy okot adjanak a béke felbontására. Sőt, ha a déli határszélek különösen rossz közbiztonsági viszonyok közepette „török” kereskedőt valamilyen kár ért, mind a császáriak, mind a kurucok igyekeztek elégtételt adni. Amikor 1707. április 3-án a rácok megrohanták és feldúlták Kecskemétet s 52 törökországi kereskedőt is megöltek és kifosztottak, Rákóczi azonnal vizsgálatot rendelt el az

1975/c. 84. sköv.

¹⁷⁸ PETRI Edit 1975. 17-78. Benne a vonatkozó teljes szakirodalommal. – Külön köszönetet mondok a szerzőnek, mert hozzájárult a témáról írt és megvédett kandidátusi disszertációját a kéziratának felhasználásához. – BÁNKÚTI Imre, 1975. 79-102.

¹⁷⁹ KATONA Stephanus, 1805. 119-120. – ECKHART Ferenc, 1918. 365-391.

¹⁸⁰ BENDA Kálmán, 1962. 189-209.

ügyben,¹⁸¹ a bécsi udvar pedig tényleg fizetett kárpótlást. Amikor egy más alkalommal a belgrádi és temesvári pasa jelentette Isztambulba, hogy a Kecskemétre menő „török” kereskedőket megfosztják áruiktól, Michael Telman császári követ 1000 tallért fizetett, nehogy az ügyből diplomáciai bonyodalom legyen.¹⁸² 1710-ben Pápai Gáspár nándorfehérvári rezidens kéri Károlyi Sándort, hogy a nyáron Kecskeméten kirabolt két töröknek, akik a szerdár emberei voltak, szolgáltasson elégtételt.¹⁸³

Nyilván sokkal több volt az őket ért atrocitás, hiszen mégiscsak hadműveleti területen kellett átvergődniük és tevékenykedniük. Ők azonban most sem riadtak vissza a nehézségektől, szekereikkel karavánokba tömörülve, fegyveres kísérőket fogadva szállították áruikat.

Pedig Rákóczi pénzügyi okokból korlátozta a török alattvaló kereskedők tevékenységi területét. Ezek ugyanis a behozott árukért nem árukat, hanem ezüstpénzt vittek ki az országból, ami hátrányos volt a pénzügyi nehézségekkel küszködő kuruc állam számára. Ezért a fejedelem azzal az indoklással, hogy nem fogadják el a rézpénzt és nem tartják be a limitációt, valamint a háborús viszonyokra való hivatkozással megtiltotta, hogy Kecskemétnél és Debrecennél beljebb mehessenek az országba.¹⁸⁴ Így a görög kereskedők tevékenysége a háború alatt főleg az Alföld déli részére koncentrált. Ugyancsak Kecskemét lett a legfontosabb átmenő, gyakran lerakódó állomása a Konstantinápolyba küldött francia segélypénzen, vagy nyersrézért vásárolt abaposztó szállítmányoknak is. Mindezek következtében a szabadságharc éveiben a Balkán felé és onnan irányuló kereskedelem – ami a kuruc hadellátás szempontjából mondhatni létfontosságú volt –, legfőbb útvonala a Nándorfehérvár-Temesvár-Szeged útvonalon Kecskeméten keresztül vezetett.¹⁸⁵

Karácsony Sándort¹⁸⁶ is ez a gazdasági tevékenység sodorta a Balkánról hazánkba. Származási helyét nem ismerjük, bár egy ízben „macedoniai”-nak írják, ami teljesen egybevág a görög kereskedők nemzetiségéről mondottakkal. Neve 1705-ben tűnik fel először az iratokban. Talán első magyar üzletkötése volt az, amelyet Lónyai Ferencsel, a konföderált állam fegyveresítési és ruházati főhadbiztosával bonyolított le. 1705. október 13-án Debrecenben kötelezvényt állított ki, hogy a Lónyai Ferentől (azaz az államtól) átvett 162 1/2 mázsa rézért (á:

¹⁸¹ Az eset külpolitikai, diplomáciai vonatkozására l. a 123. sz. jegyzetet.

¹⁸² HURMUZAKI, Eudoxiu Documente privitoare la istoria romanilor. Bucuresti, 1876-tól. VI. 62., 72.

¹⁸³ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 177. Nándorfehérvár, 1710. okt. 8.

¹⁸⁴ Kecskemét, 1707. jan. 10. Berthóti István Rákóczinak és annak válasza. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 229-230.

¹⁸⁵ Kecskeméti polgárok tőkehiány miatt nem tudtak ebbe bekapcsolódni, de fuvarozással, az áruk itteni lerakodásával, tárolásával esetleg részesedtek ennek hasznából.

¹⁸⁶ Nevét a legkülönbözőbb formában írták: Krácson, Kratszon, Kratszón stb. Mi a magyarok által akkor is leginkább elfogadott Karácsony formát használjuk.

60 magyar forint), 9750 forint értékben abaposztót fog szállítani, végenként 4 magyar forintért. Míg ez megtörténik, Selymes Demeter debreceni, és október 8-án még két másik görög kereskedő, a Miskolcon lakó Rác Márton és a nagykőrösi Vasil Demeter vállalt érte kezességet.¹⁸⁷ Ekkor Vajdahunyadon lakónak írják, ami nyilván nem véletlen. Régebben ugyanis a Törökországból érkező abaszállítmányok egyik jelentős útvonala éppen erre vezetett, legtöbbször az akkor még török területen fekvő Karánsebes volt a szállítmányok átadási helye, s Vajdahunyad, a várossal átellenben, már erdélyi területen feküdt. Ez az útvonal azonban földrajzi okok, a közbiztonság hiánya, a gyakran változó erdélyi helyzet, s a kuruc állam központjaitól való távolság miatt később alig szerepel, helyette a Temesvár-Szeged-Kecskemét útvonal alakul ki.

Ez az első üzletkötés egyébként tanúsítja, hogy Karácsony ekkor még nem rendelkezhetett nagyobb tőkével, hiszen a viszonylag csekély, 10000 forintot sem meghaladó összegű üzletkötésnél az állam előlegezte a rezet, s Karácsony azt nyilván először eladta, s csak azután szállította az abaposztót, emiatt volt szüksége kezesekre. Hogy Lónyai mégis vele kötött üzletet, az valószínűleg azért történt, mert Karácsony nem ezüstpénzt, hanem olyan árut fogadott el, amivel az állam megfelelő mennyiségben rendelkezett. Ekkori lakóhelye pedig azt is valószínűsíti, hogy nemrégiben jöhetett át Törökországból: először ugyanis kapcsolatainak jobb lehetősége és kiépítése miatt telepedett át Kecskemétre.

Ettől kezdve azután neve egyre gyakrabban szerepel, először főleg abaszállítással kapcsolatban. Majd 1708-tól bérelte a kecskeméti¹⁸⁸ és más, elsősorban alföldi – tehát a török birodalomból jövő kereskedők útjába eső – harmincadokat. Míg az abaszállításokban Lónyai és Karácsony üzletfelek voltak, később a harmincadbérletben már üzlettársakká váltak.¹⁸⁹

Tudtommal a szabadságharc alatt ez az egyetlen eset, hogy egy idegen kereskedő és egy birtokos nemes közös üzletbe bocsátkozott. Mindketten előnyösnek vélték a társulást. A macedoniai görög kereskedő nyilván biztosabban vélte lebonyolítani kereskedelmi és pénzügyi tevékenységét, ha a konföderáció államának egyik kiemelkedő tisztségviselőjével társul. A pénztőkét felhalmozó birtokos nemes pedig nemcsak jó befektetést látott a bérletben, hanem az államnak már előzőleg kölcsönadott pénzét is szeretne volna visszakapni a harmincadbevételből.

Nincs helyünk részletezni a két üzlettárs közti megállapodást a bevétel elosztásáról, de miután a harmincadhivatalok apparátusa Karácsony Sándor kezében volt, módjában állott a bevételekkel manipulálni Lónyaival szemben. Mi volt ebben a bérletben az üzlet? A pénzügyi

¹⁸⁷ BÁNKÚTI Imre, 1980. – *Uő.*, 1975/c. 82. sköv.

¹⁸⁸ Lévai tábor, 1705. jan. 3. II. Rákóczi Ferenc közli Kecskemét városával, hogy ott harmincadot állíttat. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 344. Nyilván a császári kézen maradt szegedi harmincad pótlására, miután a várat nem sikerült elfoglalnia.

¹⁸⁹ Kapcsolatukra, majd ellentéteikre: BÁNKÚTI Imre, 1980. 9. sköv.

csődben vergődő kuruc állam a bérletért évente 48000 forintot kapott, viszont átengedte a harmincadszedés jogát és lehetőségét a bérlőknek. Karácsony Sándornak kétszeresen is érdeke volt ez. Először is: saját aba- és egyéb szállítmányait harmincadmentesen szállíthatta. Másodsor: annyi harmincadot szedett, amennyit akart. Márpedig nemcsak a bérleti díjat akarta visszakapni, hanem annak többszörösét is, hogy tőkáját növelje. Bizony, ez szabályos uzsorakölcsön volt a bérlők részéről, viszont teljesen megfelelt a nyugat-európai országokban is fennálló gyakorlatnak. A kuruc állam is teljesen ki volt szolgáltatva, a Consilium Oeconomicum a gyakori panaszok ellen legfeljebb látszatintézkedéseket tehetett.

Karácsony Sándor is nyilván ezek miatt keveredett többször is konfliktusba az állammal és magával Kecskemét városával is.

A szövetkezett rendek egri gyűlésén 1708. május 31-én mintegy 50-60 féle, az országban (és Kecskeméten is)¹⁹⁰ forgalomban lévő arany- és ezüstpénz árfolyamát felemelték, a rézpénz elfogadását kötelezővé tették. A rendelkezés célja hivatalosan a rézpénz forgalmának védelme volt, méginkább az a remény, hogy a terményekben kivetett adót a felemelt értékű pénzzel szívesebben megváltják.¹⁹¹ Rákóczi ugyanis a sziléziai hadjáratra készülődött s a hadsereg felszerelésére sürgősen pénzre volt szüksége.

A gazdasági élet azonban nem vett tudomást a voluntarista elképzelésekről, s ráadásul a trencsényi csatavesztés a rézpénzt végleg elértektelenítette.¹⁹²

Pest-Pilis-Solt vármegye 1708. augusztus 8-án fejedelmi utasításra vizsgálatot folytatott a rézpénz forgalmáról és a nemesfémpénzek felemelt értéken való váltásáról. A főszereplő Karácsony Sándor volt, aki több tanú szerint kijelentette, hogy sem a polturát, sem a fehérpénzt nem fogadja el „az elevált valorban”. Három évi magyarországi tartózkodása alatt nemcsak vagyona, de magabiztossága is meglehetősen megnőtt. Egy másik tanú ugyanis a harmincadbérlő saját szájából hallotta: „olybá tartom az magyar uraknak végezéseket, mint valami könnyű dolgot, csak aranyam s tallérom légyen”. „Sok országokban jártam, de soha oly kevély urakat, mint ezek a magyarok, nem láttam, csak nyalkaság kell nekik”. „Mit értenek azon a magyar urak, kisebbik ujjammal elfordítom végezéseket”. Azonkívül – hogy egy kis pikantériával is szolgáljunk – azzal is dicsekedett, hogy „az kurvákra 867 [!?] aranyakat költött,

¹⁹⁰ A korabeli pénzviszonyokra alapvető: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1985. 9-146.

¹⁹¹ BOROSY András, 1987. 167-170. A konföderáció állama ekkor már pénzügyi csődbe jutott, erre a meglehetősen voluntarista jellegű rendelkezésre valószínűleg Bulyovszky Dániel és Spáczay Gábor, a Consilium Oeconomicum tanácsosainak javaslatára került sor. KÖPECZI és R. VÁRKONYI, 1973. II. 289-297.

¹⁹² A sárospataki országgyűlés 3. törvénycikke a rendeletet visszavonta és a rézpénz forgalmát végleg megszüntette. BOROSY András, 1987. 197.

azonkívül szoknyáknak való selyem materiákkal s klárisokkal kedveskedett nékiek”.¹⁹³

1709-ben Pap v. Papul Mihály gyöngyösi kereskedő perelte a vármegye előtt Karácsony Sándort bizonyos adósság visszafizetéséért.¹⁹⁴

1706-ban Vay Ádám udvari kapitánnyal támadt valami konfliktusa, aki Egerben fogságra is vettette. Karácsony 1706. október 20-án, majd 1707. január 30-án magától a fejedelemtől kérte szabadonbocsátását, legalább kezességen, „minthogy semmi vétkit nem tudgya”.¹⁹⁵ Rákóczi azonban törvényes útra terelte panaszát, nem is tudjuk, mikor és hogyan szabadult.

1710 októberében pedig Szolnokon raboskodott, innen két levelet is írt Károlyi Sándornak szabadulása érdekében. Elmondja, hogy mihelyt vette levelét, Kecskemétről azonnal Szolnokra ment, de Csajági János „brigaderus uram nemcsak keményen árestáltatott, hanem felettébb való taxára is adigált Excellentiád kegyelmes parancsolattyából. Én Ke- gyelmes Uram, Excellentiád Méltósága és commendoja ellen véteni soha nem kívántam, most sem szánt szándékból esett vétkem, hanem egyedül tudatlanságomtól viseltetvén cselekedtem”. Személyesen szeretne találkozni a tábornaggal, hogy tisztázza magát.¹⁹⁶ Három nap múlva pedig elpanaszolja, hogy fogsága alatt alkalmazottai eloszlanak, nagy kárt vall, ha kiszabadul, egy hónap alatt pénzt szerez és fizet. Most nincs pénze, mert néhány napja fizette be a negyedévi bérleti díjat.¹⁹⁷ Nem tudjuk, mi volt a „vétke”, s azt sem tudjuk, hogy ez a fogsága már a Lónyaival való konfliktushoz kapcsolódott-e, vagy egyszerűen Pest vármegye azon rendeletével függött össze, miszerint „mivel a Kőrösön és Kecskeméten lakó görög, rác és más ilyen nemzetiségből származó kereskedők eddig nem fizettek adót”, a szolgabírák vessenek ki rájuk 200 forintot, és ha kell, karhatalommal is hajtsák be.¹⁹⁸ Az adófizetés elmulasztása nem felel meg a valóságnak.¹⁹⁹ Ekkor folyt azonban Szolnok megkésétt és kapkodó erődítése, amihez pénz kellett volna, s a parancsnok, a meglehetősen erőszakos Csajági János folyton zaklatta a körzet falvait és főleg a három várost, élelmet, munkásokat és pénzt követelve.²⁰⁰

Szolnok azonban 1710. október 20-án elesett, s ekkor Karácsony Sándor is kiszabadulhatott, de azután jött a Lónyai-ügyből kifolyólag az ecsedi és a munkácsi fogság. Ez azonban már nem tartozik Kecskemét

¹⁹³ BOROSY András, 1987. 182.

¹⁹⁴ BOROSY András, 1987. 222., 233-234.

¹⁹⁵ BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. I. 226., 232.

¹⁹⁶ Szolnok, 1710. okt. 6. BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. II. 176-177.

¹⁹⁷ Szolnok, 1710. okt. 8. Uo. 178-179.

¹⁹⁸ Jászárokszállás, 1710. ápr. 20. BOROSY András, 1987. 250.

¹⁹⁹ 1707-ben Nagykovácsos egyenesen a városban „lakos és fizető” görögök érdekében is instált Bercsényinél. BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. II. 121. A Kecskeméten letelepedett görögök is részt vettek a város terheinek viselésében.

²⁰⁰ Szolnok vára és Pest-Pilis-Solt vármegye viszonyára: HORVÁTH Lajos, 1991.

történetéhez: lényege az, hogy mivel Karácsony nem számolt el Lónyaival a harmincadok bevételéről, az 1710. október 25-én elfogatta őt, amire egyébként a kettejük közti szerződés is jogot adott. Szabadságát valószínűleg csak Munkács kapitulációja, 1711. június 24. után nyerte vissza.²⁰¹

Persze, neki is volt panaszkodni valója, mivel a fejedelem és Bercsényi, majd Károlyi is, túl sok kereskedőnek adott harmincadmentességet, pedig a bérleti szerződés szerint ez csak az ország részére vásárolt abára és az érte kivitt rézre vonatkozott. Két temesvári török kereskedő, Szalizaim és Muiko, éppen emiatt panaszkodott Kecskemétről 1709. július 4-én. A kapott rezet ugyanis Karácsony embere megharmincadolta, vagyis: nem akceptálta a mentességre való engedélyt.²⁰² Karácsony szót is emelt az engedély kiadása miatt Bercsényi előtt. Egyéb követelése is voltak, pl. az az 1002 rénes forint, amivel 1710 májusában Bottyán János özvegye tartozott mint férje marhakereskedése után járó elmaradt hamincaddal.²⁰³

A kecskeméti görög kolónia és kereskedők, valamint a város között éppen az egymásra utaltság következtében lényegében zavartalan kapcsolat volt. Karácsony Sándor azonban a kíméletlen harmincadolás miatt konfliktusba keveredett a várossal is. 1708-ban Kecskemét panasszal fordult a vármegyéhez: „Jól constál Nagyságtok s Kegyelmetek előtt, már sok üdőtül fogva mind az sok postirungbéli militia miatt, mind kiváltképpen az rác ellenségnek torkában való helyhezttetésünkhöz képest való nagy nyomorúságunk exurgál abból, melyet naponként szegény romlott Várasunkon mostan actu elkövet Görög Arendator Karácsony Sándor...” Minthogy „már eöt esztendőktül fogva semmi szántást és takarást az ellenség miatt nem tehetvén, életünket sem táplálhatnók, ha az felsőbb szomszédságbeliek magokat jobban economizálhatván, kik borért, kik más egyéb szükségére nézve mind életünkre, s mind a militia intertentiojára nézve való jókat vagy eladni, vagy borainkért cserélni nem hordottak volna. De már említet Arendator kevánván minden szekértől 4 máriás garasokat, vagyis minden forint után 10 pénzeket, annyira desistált az szegénység, hogy már nem is mernek jóni hozzánk”. Amikor ezt szóvá tették neki, ezt felelte: „Intettetvén illy rendeletlenségéről böcsülletesen, publice, piac hallatára el meri kiáltani: hogy sem Felsőges Fejedelem, sem Bíró, sem Tanács

²⁰¹ További sorsuk, vitájuk, Lónyai meggyilkolása már nem tartozik Kecskemét történetéhez. Minderre: BÁNKÚTI Imre, 1980. 10-11. Karácsony 1713 utáni sorsát nem ismerem.

²⁰² BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 141.

²⁰³ AR IX. 757. – Eger, 1709. febr. 23. Karácsony Sándor beadványa Bercsényihez a sok engedélyezett harmincadmentes kivitel miatt. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 284-285. Bercsényi külön pátensben parancsolta meg, hogy harmincadmentességet csak az a 15000 vég aba élvez, amit ő vásárolt az ország szükségére Alboér Mózesstől. Minden más abaszállítmány és árucikk után meg kell fizetni a harmincadot Karácsony részére. Pazdics, 1710.jún. 5. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 169-170.

nem parancsol, neki a harmincad pénzen vett urasága”.²⁰⁴ Úgy látszik, Karácsony már ekkor kapcsolatban állt Wass Sándor brigadéros egri parancsnokkal, mert a kecskemétiak hozzá is elküldték panaszukat, mint az árendátor „promotora”-hoz, mire a görög halállal fenyegette meg a város jegyzőjét.²⁰⁵

A vizsgálat folyamán Kecskemét tanácsa még külön, mondhatni személyes jellegű panaszt is emelt Karácsony ellen. 1708. június 20-án a Nógrád megyei Kökényes faluból 3 parasztember 3 szekéren 18 zsák élelmiszert hozott „megszűkölt helységünkben” eladni, hogy dikapénzüket ki tudják fizetni. Karácsony minden szekértől 4-4 máriás garast követelt harmincadba. A parasztok a tanácshoz fordultak, amely ezt ellenezte, s javasolta, „hogy azzal nem tartozván, ne fizetnének, mire annál nagyobb insolentiával reájok erőssödvén Karácson Sándor, (mivel pénzen el nem adhatták búzájokat), 4 ide való véka avagy szapu búzát, mintegy sarcolás képpen elhúzott, ijesztvén, ha azt meg nem adnák, egészen confiscálná jószágokat. Melly alkalmatossággal hit szerént és jó lélekkel vallották előttünk azon megnevezett szegény emberek, hogy mondotta volna nagy dagályosan Karácson Sándor ezen mocskos szidalmazásokat s.v.:²⁰⁶ Baszom az annyát, aki tanácsot adott néktek, hogy nékem ne adgyatok harmincadot! Nem parancsol nékem sem Bíró, sem Tanács, sem Fejedelem. Én vagyok az harmincad ura, pénzem ára”.²⁰⁷

1709-ben Kecskemét ismét panaszt tett Károlyi Sándornál Karácsony Sándor ellen, aki Wass Sándor által sérelmezte, hogy a kecskemétiak bizonyos abákat nem szállítottak Egerbe, s ugyancsak Wass Sándorral eltiltatta őket Szentkirály és Borbásszállás puszták bérletétől. A vita részleteit és lefolyását nem ismerjük.²⁰⁸

Előzőleg említettük, hogy a megnövekedett külkereskedelmi forgalomban tőkehiány miatt a kecskemétiak nem tudtak részt venni, legfeljebb az áruk szállításába kapcsolódhattak be, ez azonban eléggé kockázatos üzlet volt. 1707. március 21-én elpanaszolták Károlyi Sándornak: február

²⁰⁴ Ez részben igaz volt, mert Karácsony Sándor volt az egyetlen, aki készpénzzel fizetett a harmincadbérletért, a kuruc államnak pedig égetően szüksége volt készpénzre, s ezért nyilván elnézte, hogy a bérlő minden eszközzel igyekszik visszanyerni a bérleti díjat (és saját busás hasznát). – Kecskemét kelet nélküli beadványa a vármegyéhez: BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 282-283. Ezt az iratot tévesen tettem 1709-re. A vizsgálat 1708. augusztusában folyt. BOROSY András, 1987. 179-183.

²⁰⁵ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 282-283. Wass Sándor brigadéros, egri parancsnok nyilván az ababehozatal révén került kapcsolatba Karácsony Sándorral, minthogy a szállítmányok végső állomása Eger volt. Wass elég nagy hatáskörrel és hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy érdemes legyen megnyerni, bár ő tagadta ezt a vádat. L. a 208.sz. jegyzetet.

²⁰⁶ *salve venio* = tisztességgel szólván, vagyis elnézést kérve.

²⁰⁷ Kecskemét, 1708. aug. 8. A város bizonyoslevele. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 142-143. – Ezek az esetek tanúsítják, hogy Karácsony jól megtanult magyarul.

²⁰⁸ Kecskemét, 1709. márc. 19. Wass Sándor válasza Károlyinak. Eger, 1709. márc. 26. Tagadja a vádat, hogy ő Karácsony támogatója lenne. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 156-158. Wass Sándor egyébként 1709. ápr. 6-án meghalt.

11-i parancsának engedelmeskedtek, hogy Arszlán nevű és más zsidók instantiájára „itt levő feles számú, Országunk szükségére kívántató portékájoknak Egerben való szállítására elegendő vecturát kész fizetésekért” szolgáltassanak. Mintegy 60 szekeret állítottak ki, megaludva a zsidókkal, hogy Egerig bálánként 5 tallért kapnak. Lerakva az árukat, a zsidók csak 2 tallért akartak fizetni, arra hivatkozva, hogy ez a fejedelem rendelete. Sok fuvarozónak elpusztult a jószága is, „csak az bőrét hozták vissza”. Elégtételt követelnek, nem akarnak saját bíráik lenni, de Verebélyi Péter kapitány hajlandó az elégtétel-vételre.²⁰⁹

Mondhatni, törvényszerű volt, hogy Karácsony konfliktusba keveredett a másik hadsereg vezetőivel is, s ennek oka éppúgy a pénz volt, mint a szolnoki kapitány esetében. A szegedi kamarai prefektus 6000 forintot követelt Karácsony Sándortól az őrség szükségleteire, de ő csak 2000 forintot ígért. Közben azonban a kurucok letartóztatták, mire a császáriak öccsétől, Miklóstól kérték a pénzt, s a császári katonák Kecskemétről Szegedre hozták, holmijait eladták 800 forintért s még 200 forintot vettek rajta.²¹⁰

Mindez mutatja, hogy a körzetben a hadseregek voltak a tényleges urak.

6. Még három súlyos esztendő, 1708-1710.

A hadsereg korlátlan hatásköre.

A pestis: a pusztulás tetőzése.

A felkelés 1707-re fordulóponthoz érkezett. Számos jel mutatta, hogy a háború folytatásának anyagi és emberi feltételei vészesen összezsugorodtak. Az ország jelentős része elpusztult, a lakosság egyre nagyobb része nyomorgott, sok helyütt éhezett, számos falu pusztán állott. A termelőmunka a mezőgazdaságban, az iparban és a bányászásban visszaesett. A rézpénz elvesztette értékét, a kereskedelem úgyszólván teljesen megszűnt.

A társadalomban egyre többen óhajtották a békét, elsősorban a terheket viselő jobbágyság és polgárság. De a nemesség között is mind többen hajlottak a kiegyezés felé.

A hadsereggel is súlyos problémák voltak. Egyrészt a kuruc hadsereg négy nyílt ütközetet, általában nálánál kisebb ellenséges erőkkal szemben elvesztett. Egyre nőtt a katonaszökevények aránya, ami nemcsak szervezési gondokat okozott, hanem hozzájárult a közbiztonság megromlásához is.²¹¹

²⁰⁹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 240-242. Károlyi csak annyit válaszolt: „Az sidók dolgában parancsoltam Verebélyi Péternek, ahoz alkalmaztassátok magatokat”. Kovács-háza melletti tábor, 1707. márc. 24. Uo. 243.

²¹⁰ BÁNKÚTI Imre, 1975/c. 90-91.

²¹¹ A Kecskeméten az ország részére lerakott 176 bála abából másfél bálányit elloptak.

Ilyen körülmények között az 1707 júniusában összeült ónodi országgyűlésre stratégiai jelentőségű döntések vártak. A konföderáció vezetői azonban, mint azt a túróci követek tragédiája és a detronizáció kimondása mutatta, a háború folytatása mellett döntöttek. Emögött Rákóczinak az a felfogása állott, hogy a nemzetközi helyzet remélhető kedvező változása meghozza számára az erdélyi fejedelemség elismerését.²¹²

Kecskemét is csakhamar megérezte a döntés súlyos következményeit. Már 1707 szeptember első felében újabb császári akció fenyegette a várost és körzetét: a Hadi Tanács ugyanis visszarendelte Erdélybe Rabutin tábornagyot, aki Pestről kiindulva a Duna bal partján vonult le Pé-terváradon át Szegedre, s pár ezer emberével el is foglalta Erdélyt (amelynek fejedelmi tisztségébe Rákóczi néhány hónappal előbb iktattatta be magát). A császáriak ezúttal csak a Kiskunságot látogatták meg, de Kecskemétnek így is súlyos belső gondjai voltak, amit Károlyinak 1708. március 23-án átadott kérvényük bizonyít. A kép tipikus.

Még mindig kérik, hogy az 1706-ban Károlyinak és a fiscusnak is kifizetett cenzust írják jóvá részükre (ezt még 1709-ben is kérvényezik). A tavalyi, 1707. évi cenzust is csak úgy tudták Károlyinak kifizetni, hogy görög kereskedőktől kölcsönt vettek fel s 1300 rénes forintot így kifizettek. Most pedig, az ónodi végzés következtében, 3319 dikát róttak a

Seres György szolnoki harmincados jelentése Rákóczinak: „Noha az városon annál securussabb helyre nem lehetett rakatni, mind tűz s mind tolvaj ellen, de horgott csináltatván hozzá, azzal húzták az bólt ablakára, a vasrostélyon szedték ki.” Az aba a város bírának gondviselése alatt volt, „amint mentik magokat, azon étszaka is két ember volt oda rendelve mind az abák, s mind egyéb ottan lévő jószágok gondviselésére.” „Felette sok tolvajságok esnek, házásások a tábóri hadak miatt [...]”. Szolnok, 1705.júl.10. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 97-98. Nincs nyoma, hogy a tetteseket elfogták volna. – Móra Ferenc szegedi kereskedő sertéseket vásárolt Károlyi Sándornak, de azt kérte, hogy a tábornagy Kecskeméten fizessen: „Kérem pedig alázatossan Nagyságodat, ha lehetséges éretük való satisfactiót tétesse Kecskeméten és ne Hevesen, mivel az úton hordozni veszedelmes az utakra vigyázók miat. Az felhajtás iránt fáratságom ígíretem szerint nem szánom, de ítílném jobbnak lenni, ha Kecskeméten excellentiája assistentiát rendelne, hogy az útban kárt ne vullanánk.” Kecskemét, 1707.nov.20. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 265-266.

²¹² Természetesen nem egy helytörténeti munka feladata a szabadságharc stratégiai kérdéseinek vizsgálata és mérlegelése, de hivatkozunk MARKÓ Árpád klasszikus értékű munkájára – 1934. -, amelyben reálisan értékeli a fejedelem stratégiai döntéseit. Rákóczi diplomáciai várakozásait hiú reménynek tartja, akinek tragikumai az volt, hogy a „külföldi katonai kapcsolatok keresésénél nem ismerte fel azt a helyzetet, hogy ő a gyengébb, támogatásra szoruló fél, akinek kedvéért a külső hatalmak nem fognak összeveszni a Habsburg-házzal és szövetségeseivel.” 199. A felkelés egyébként is utolsó éveiben „a nyugat-európai nagy bonyodalmakban fontosságát elvesztette, a magyar kérdés az európai diplomáciában ebben az időben már csak egy „quantité négligeable” [elhanyagolható mennyiség] szerepét játszotta. 353. – Az 1706-os nyári béketárgyalásokról pedig az a véleménye: „Azok a feltételek, amelyek mellett akkor a békét meg lehetett volna kötni, sokkal előnyösebbek voltak, mint az 1711-i szatmári kiegyezés pontjai.” De Rákóczi nem volt hajlandó lemondani az erdélyi fejedelmi címről. 178.

városra,²¹³ könnyebbítést kérnek, mert különben a lakosság elpusztul. A városban lakó néhány armalista nemesre 488 dika jut, de kérik, hogy ők is vegyenek részt a város közterheinek viselésében.

Legfőbb gondjukat azonban továbbra is a beszállásolt katonaság okozta. Mivel élelmet maguknak is „más szomszéd helységekből kelletik” szerezniök és a militiának adni, „melly miatt is mennyi taglásokat és rongálásokat szenvedgyenek sok szegény lakos társaink, szívünk keserőségével halljuk s naponként tapasztallyuk”.²¹⁴ Ráadásul Csajági János brigadéros ismét a város által kiállított 3 kompánia hajdúból elszökött 38 fő kiegészítését követeli tőlük.²¹⁵

A szabadságharc történetében fordulópontként számon tartott szerencsétlen trencsényi csata (1708. augusztus 3.) katonai és politikai hatása csakhamar érződött körzetünkben is. A császári erők aktivizálódtak, sőt feléledt az addig csendben lévő labanc vármegye is.

1708. szeptember 11-én rác egységek megtámadták Nagykőröst, azonban a lakosság ellenállt, s az ezúttal segítségükre érkező 300 Sótér-ezredbeli lovassal együtt sikerült az akciót megghiúsítani, de a város így is jelentős anyagi és személyi veszteséget szenvedett.²¹⁶

Talán éppen ennek az akciónak a hatására, s látva a kuruc hadsereg gyöngülő erejét, Kecskemét vezetése elhatározta, hogy nyíltan „a császári tábornokok védelme alá” bocsátkozik. Ezért 1708. szeptember 26-án védelelet váltottak Pfeffershoven budai, október 18-án gróf Ernest Herberstein szegedi parancsnoktól. A külső gulyákat és méneseket Alsónémedi mellé hajtották telelésre s a budai tábornoktól október 26-án erre is oltalomlevelet szereztek.²¹⁷ Imre János, a labanc Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja is jelentkezett: intette a három város bíráit, tanácsait és lakosait, hogy „a Fölséges Fölkent Koronás Király Urunk eő Fölsége ájtatosságához” ragaszkodjanak, s megbízottjaikat küldjék be a budai parancsnokhoz, ellenkező esetben pusztulás vár rájuk.²¹⁸ A város lakói nagyon jól tudták, hogy a hétköznapok nyelvére lefordítva ez azt jelentette, hogy oda is egyre több szolgáltatást követelnek tőlük.

Ugyanakkor a városnak ismét konfliktusa támadt a kuruc katonasággal is. Kecskeméten 1708-ban a Sótér-ezred egy kompániája állomásozott, „vásott pajkos nép”- mint Hornyik talán gúnyosan, talán elnézően mondja, melynek visszaélései és kártétele ellen a város már többször panaszkodott. Most is szavá tették ezt az ezereskapitány előtt, mire a katonák bevádolták parancsnokuk előtt a várost, hogy meghódolt az

²¹³ Pest-Pilis-Solt vármegye dikáinak száma 1707 végén 31807 3/4 volt. TAKÁCS János, 1941. 151. BOROSY András, 1987. 125., 134. sköv.

²¹⁴ 1708. márc. 23. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.132-134.

²¹⁵ Kecskemét, 1708. máj. 3. A város Károlyi Sándornak. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994.II.134-135.

²¹⁶ BALLA Gergely, 1956. és 1970.

²¹⁷ HORNYIK János, 1860-1866.IV.195-196.

²¹⁸ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.280-281.

ellenségnek. Több sem kellett Sótérnek, rögtön dörgedelmes levelet írt a tanácsnak, s másnapra magához rendelte a főbíró és a jegyzőt, mielőtt jelenti az ügyet a főgenerálisnak és a fejedelemnek is.²¹⁹ Jelentette is, s a városok utolsó próbálkozása, hogy a konföderált államtól kapjanak hathatós katonai segítséget – kérvén, hogy a Sótér ezred teljesen az ő védelmükre adassék át –, nem teljesült, az ezred továbbra is a Zagyva mentén maradt. Maradt viszont Kecskemétnek a Szűcs István százada, s a főgenerálisnak az az engedélye, hogy a három város szervezzen önmaga védősereget, amelyet azonban az ország más részén is bevethetnek. Világos volt tehát, hogy a kuruc hadsereg ezt a körzetet lényegében feladta, de a lakosságra és anyagi javaira továbbra is igényt tart.²²⁰

Nem így a császáriak. Persze a meghódolás az ő részükről sem a terhek alóli mentességet jelentette. Sőt. A császári parancsnokok az előírt és elmaradt szolgáltatások teljesítését keményen megkívánták.

Kecskemét 1708. november 15-i kelettel levelet kapott Herberstein szegedi parancsnoktól, amely igen kemény feltételeket tartalmazott. Követelte annak a 10000 rénes forintnak a megfizetését, amelyet 1705-ben még Herbeville vetett a városra; követelte az elmaradt limitáció teljesítését. Ő igyekezett a várost „a rácok tolvajságátul s marhahajtástul” megoltalmazni, a jószágot visszaadni, de a város nyakas maradt. Ezért most katonákat küld, „hogy titületek job részit az szarvasmarhátoknak elővegyék, irgalmasság és kegyelem nélkül, amit találnak, ide mihozzánk haicsák, s azon is mesterkedgyenek, hogy némely gazdákat s embereket rabúl s zálogul béhozzanak kötözve hozzánk [...].” Tehát azonnal küldjék embereiket Szegedre, és a restantiabeli és az új limitációban kivetett élést és vágókat hozzák el, mert mint „nyilvánvaló ellenségünket fogunk tűzzel, fegyverrel pusztítani s rontani, porrá öszve égetni.”²²¹ Egy hónap múlva már gróf Leopold Schlick országos főkomisszárius nevében küld Herberstein felszólítást hasonló hangnemben a három városnak, emlékeztetve őket, hogy eljárása keménységét „az két helység valamennyire megkóstolta.”²²²

Újabb veszélyt hozott a városra a kuruc vitézlő rend akciója, aminek következtében majdnem megisméltődött az 1707. évi eset.

1709 februárjában gróf Teleki Mihály, Pápai János és Pápai Gáspár követségbe indult a nándorfehérvári pasához, s a fejedelem Sótér Tamás és Nyúzó Mihály ezredét rendelte melléjük, hogy a makói révig kísérjék őket. Az átköltöztetés után a kuruc lovasság felcsapott egész Arad alá, rácokat vágott le, ökröket hajtott el, melyeket rögtön el is adott török

²¹⁹ Szentmártonkáta, 1708. nov. 10. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 196-197.

²²⁰ Bercsényi pátense a városok szervezkedésének engedélyezésére. 1708. dec. 22. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 197-199.

²²¹ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II. 145-146.

²²² Szeged, 1708. dec. 20. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 197-199.

kereskedőknek. Viszonzásul a rácok Szegedről Kecskemét alá ütöttek, sok marhát, köztük éppen Szűcs István hadnagyét is, Pestre hajtottak.²²³

Erre Szűcs István összeszedvén a három város lovasságát, a Bácskába tört. Persze ott is a vétlen lakosság volt az áldozat. Herberstein szegedi parancsnok 1709. május 17-i levelében tájékoztatja Kecskemét vezetőit, elég nyíltan felelőssé téve őket az akcióért.

„Mínthogy 3-a currentis az kegylometek hadnagya Szűcs István, némely ott lakosokkal, úgy kőrösiekkal és ceglédiekkel megedgyezvén, az Bácsi Vidékjére [!] reá csapván, zászlók alatt fegyveres kézzel, az két helységet megütvén, és mezei munkában talált szegény jobbágyságban edgynehányat lecsapdosván, edgynehányat is magával elvivén, sok baromféle marhát lovakkal edgyütt elhajtván, és azon prédával egyenessen Kegylometek városába bémenvén, ott kótyavegyélte el. Mely dolgon nem kevésbé csudálkozom, hogy oly vakmerőségbe ejtette magát, és az nyavalyás jobbágysággal oly kegyetlenül bánt; úgy látom, hogy a jó szomszédságot el kell bontanom és rontanom. Kire nézve Kegylometek ezen injuriáról úgy gondolkodgyék, hogy ha ezen sértett fél valamint s valahogyan meg nem contentáltatik, kéntelen leszek az Egri határiglan levő helységeket az mi fegyverünk által porrá tétetni és az bűnösökkel edgyütt ártatlan keresztýén vért kiontani [...].”²²⁴ Az áldozat azonban ezúttal a harmadik város, Cegléd lett, melyet május 21-én a rácok teljesen feldúltak és kifosztottak, 63 embert megöltek, 40-et megsebesítettek, 18 rabot vittek el.²²⁵

Herberstein azonban igaztalan volt s tévedett, amikor a kecskeméti tanácsot tette felelőssé az akcióért. Valójában a vitézlő rend mindenkitől függetlenül járt el, immár függetleníve magát minden vármegyei, városi, sőt országos hatóságtól – s ez ekkor már általános jelenség.

Kecskemétnek is megvolt a maga „vitézlő rendje”, bár kevés adatunk van erre a rétegre. Ez nem tévesztendő össze a fegyverfogásra kényszerített lakosokkal.

1708. március 21-én Kecskeméti Szűcs István főhadnagy és Borbély István vicehadnagy aláírásával kérvényt írnak a földesúrnak, Károlyi Sándornak. Ebben előadják, hogy „mi is Kecskemét várássábol hazánkhoz való buzgó szeretetünkétől s igyünknek igasságától indítatván, bizonyos számmal insurgálván s fegyvert kötvén, mindazolta a Nemes Országott fizetetlen hűségessen szolgállyuk s szolgáltuk, és az Várasnak szokott rendtartása szerint, minden contributióktól alig voltunk eximáltatva. Nevezet szerint az Excellentiádat törvényessen illető censusnak fizetésére, nem külömben, mint több otthon lakossak, a be-

²²³ Sótér Tamás levele Bottyán Jánosnak. Kecskemét, 1709. ápr. 19. HORNYIK János, 1860-1866. IV. 199-200. – THALY Kálmán, 1865. 384-385.

²²⁴ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 200-201.

²²⁵ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 201-202. A császáriak nyilván szándékosan választották Ceglédet, hogy demonstrálják: képesek a kuruc ezredek szemeláltára ilyen akciót végrehajtani. – KOSÁRY Domokos, 1965.

csülletes Bírák s Tanács által urgeáltatunk, adván okul, hogy Excellentiádnak kegyelmes akarattya s parancsolattyaából volna”. Kérik a tábornagyot, hogy tekintettel mindenkori készségees szolgálatukra s fizetlenségükre, mentse fel őket a cenzus terhe alól.²²⁶ A sárospataki országgyűlésre is kérvényt nyújtottak be, kérve a fejedelemtől a hajdúszabadság megadását. Kérésüket ezerekapitányuk, Sötér Tamás is támogatta. ”Ha azért Felséged kegyelmessége szerint ítéli helyesnek instantiájokat, magam is nagy alázatossággal Felségednek recommendálnám nyavajlásokatt, mivel igen jó katonaeemberek, hogy az bírói pálca alól vétetődnének ki²²⁷ és immunitiáltatnának mindennemű contributioktul mind magok személlyekben, s mind penig házonkai cselédeik [...]”,²²⁸

Ezek a katonáskodók nyilván felismerték, hogy szerepük és jelentőségük megnőtt a háborút mindenképpen folytatni akaró fejedelem és a konföderált állam vezetői számára. Nemcsak politikai és katonai szempontból, hanem pl. az adó és szolgáltatások behajtásában is, amelynek 1708-tól egyre inkább a hadsereg a fő eszköze és végrehajtója.

A kecskeméti vitézlő rend számát nem tudjuk meghatározni. 1710-ben 102 katonáskodó tette le a fegyvert Ebergényi császári altábornagy előtt. Az előző években ennél nyilván többen lehettek, s így talán 200 főre tehető a számuk.²²⁹

A kompánia parancsnoka Kecskeméti Szűcs István (Istók) volt, híres-hírhedt portyázó tiszt, féket nem ismerő, csak zsákmányra tekintő katona, akit 1714-ben gyilkosságért kivégeztek.

1709-ben talán még súlyosabb lett a város helyzete, mint eddig. Vízkeresztől irtózatoss hideg tizedelte az állatállományt, majd a tavaszi olvadás az egész környéken árvizet okozott, falvakat, embereket söpörve el. És megjelent e legrettegettebb ellenség: a pestis. A járvány felforgatta az élet rendjét. A fertőzött helységeket elzárták, a személyeket pedig egyszerűen kiűzték, pusztulásra ítélve őket; szervezett gyógykezelés, ápolás nem létezett.

Ennek az országos méretű, de főleg a kurucok által ellenőrzött területen dühöngő nagy járványnak, amely egy összesítő adat szerint 410000 ember életébe került, tehát az összlakosság 10 %-át ragadta el, története nincs megírva. A helytörténeti munkák is általában legtöbbszöyre csak a járványban elhaltak számát közlik.

²²⁶ BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. 130-131.

²²⁷ Vagyis a városi tanács és bíró fennhatósága alól.

²²⁸ Kóka, 1708. dec.9. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 281. A javaslatból természetesen nem lett semmi.

²²⁹ HORNYIK János, 1860-1866. IV.428-430. – IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1979. Vagyonii helyzetük alapján osztályozza őket. – A fegyvert letett katonáskodók hátralékos zsoldját a városnak kellett kifizetnie. Öcsin, 1711. máj. 10. Károlyi rendelete Kőrös városnak. HORNYIK János, 1860-1866. IV.430-431. Miután az utasítás Kecskemét levéltárában maradt fenn, nyilván erre a városra is vonatkozott.

A pestis Kecskeméten való elterjedésére, – de egyben a korabeli közhiedelemre is – fényt vet a Sótér Tamás által lefolytatott vizsgálat. Az ezereskapitány nagyon félt a „gugahaláltól”, mint Bottyánnak írta: „Itt (t.i. Kecskeméten) való maradásomat nem remélem és nem is akarom, mert az pestis két vagy három házhoz bejött ide is; bánnám, mostani háborús idővel döggel kellenék meghalnom”.²³⁰

Sótér tehát vizsgálatot indított a város megfertőzésének forrásáról, aminek eredményéről így számolt be Károlyinak: „az pestisnek eredetét, az mint Pater Gvardián és Praedicator uraimékkal s az Bírakkal edgyütt investigáltam, valósággal így declarálhatom: Szelei Mihály nevű idevaló kálvinista embernek leánya szolgálatra ment Vásárhelyre, kinek is ottan az férhezmenetelre szerencséje lévén, megnevezett attya látogatására ment innét hír nélkül, és visszatérvén, valamely kötés kendert hozott, amelyet hátarul letévén házánál, cselédjei: két fia és leánya fogdosták; azonnal megbetegedvén, egymásután kihaltak”. Ő ezt megértvén, kicsapatta a városból, de egy Takács Mihály nevű ember titkon befogadta, mire az ő családja is meghalt. Így terjedt el a járvány a kálvinisták közt. A katolikusok közül is többen elhaltak, noha ők nem fordultak meg fertőzött helyen. A további vizsgálat folyamán kiderült, hogy mindenféle más fertőző betegség is létezik a városban. Sótér Tamás egyszerűen, de talán a korszellemmel menthető módon vélte megoldani a bajokat: „Az mostanában pedig akármi névvel nevezendő nyavalyában található betegeket kiűztem az városból, pro captatione recentioris aurae”.²³¹

Akárhogyan történt is a pestis behurcolása, a járvány a felkelés hátralévő éveit az egész körzetben végigkísérte; hol elcsendesedett, hol fellobbant.

A szinte évtizedenként megismétlődő korábbi kecskeméti járványok, így az 1709-1710. évi története sincs feldolgozva. Keveset tudunk elterjedéséről (hacsak Sótér Tamás ezereskapitánynak nem adunk hitelt), lezajlásáról, az ellene tett intézkedésekről (a városból való kicsapaton kívül), az áldozatok számáról stb.

A járvány elleni védekezés nem állhatott csak a „városból való kicsapattatásból”, a ferences fráterek pl. gondozták a betegeket, vagy

²³⁰ Kecskemét, 1709. ápr. 19. THALY Kálmán 1865. 385.

²³¹ HORNYIK János, 1860-1866. IV. 205. sköv. Lényeges adalék Kecskemét helyzetéhez, amit a város Károlyinak írt levele tartalmaz. Intézkedéseket tettek a pestis ellen: a betegeket a városból kiküldötték, „az egészségesekeknek pedig életek elvesztése alatt meghirdettük, hogy senki közülök a Tisza mellyéki és egyebütt levő pestises helységekre utazni ne merészelyenek s az ott lakosokkal ne társolkodgyanak”. Ezért kéri, hogy a város elleni zárlat feloldását tartsa fenn, „mert külömben bizony élhel halásra jutunk, ha az felsőb helységekből való gabona hordástul a lakosok elzaratnak. Emellett alázatosan jelentyük Excelentiádnak, némely görög kereskedők, akik már alkalmas számú esztendőktül fogvást köztünk adoznak, és egyéb nyomorúságinkbann in segítséggel vadnak, más idegen görögökre nézve azok is az felsőb helyekre vásárookra való járástul eltiltattak, alázatosan kérjük Excelletiadat, hogy tovább is köztünk a terhet viselhessék, abbéli útyokat kegyelmessen felszabadítatni méltóztat-sék”. Kecskemét, 1709. ápr. 22. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.161-162.

legalábbis lelki vigaszt nyújtottak nekik, természetszerű tehát, hogy közülük is sokan megkapták a bajt, s meghaltak. Az áldozatok számát valószínűleg soha nem tudjuk megállapítani. A járvány persze nem válogatott, meghalt a város több vezetője, gyakran családjával együtt. Így például Székudvari János kálvinista rektor, az 1707. évi tragédia megverselője. Bláho Vince egykorú adatok alapján 5000 főre teszi a járvány 1709-1710. évi kecskeméti áldozatainak számát,²³² s ha ezt talán túlzottnak tarthatjuk is, az bizonyos, hogy Kecskemét lakossága jelentős veszteséget szenvedett.

A pestis azonban nem akadályozta meg a körzetre kivetett újabb és újabb adók drasztikus behajtását. Bercsényi Miklós rendelete kivette a vármegyék hatásköréből az adószedést. Kassáról 1709. január 29-én kibocsátott utasítása a vármegyéket adószedői területekre (perceptorátus) osztotta, s az adó beszedését a perceptorokra bízta. A vármegyének csak statisztika-szerep jutott. Pest-Pilis-Solt vármegyére összesen 22825 forint készpénz jutott (ez csak a subsidium és a kiállítandó hajdúk fegyverpénze volt), ezt a vármegyének kellett helységekre felosztani, a listát átadni a perceptornak, aki a melléje adott hadi tisztekkel beszédette a pénzt, elvileg arról nyugtát adott. A perceptorok mellé a vármegyének deputátusokat kellett rendelnie, hogy a visszaéléseket elkerüljék.²³³ A katonaság szívesen vállalta ezt a feladatot, mert korlátlan lehetősége nyílt a lakossággal szemben a legkülönbözőbb visszaélésekre és erőszakoskodásra. A vármegye vezetői jól látták, hogy mi lesz ennek a következménye: amikor Szentpéteri Imre brigádja utalványt kapott 6155 rénes forint beszedésére, utasították a kiküldött esküdteket: „Ha az adóbeszedés terén nehézség mutatkozik, s a behajtást Sótér Tamás végzi el, ebből nagy károk keletkeznek, ezt is jegyezzék fel”.²³⁴ Márpedig nehézség mindig mutatkozott. De amikor a Bercsényinek járó tiszteletdíj hátralékát a főgenerális megbízottja sürgette, a vármegye ezt Kőrösre és Kecskemétre utalványozta, s mégis Sótér Tamást bízta meg az összeg haladék nélküli behajtásával.²³⁵

Kecskemét panasza csakhamar bizonyította, hogy ez milyen módszerrel történt. A város Károlyi Sándornak előadta: „Az quantumbeli pénz restantiájának letételére hogy bennünket Nemzetes Vitézlő Kacsándi László Fő Strása Mester Uram oly kemény mediumokkal ne kényszerítsen, Excellentiád kegyelmessen méltóztatott parancsolni, és annak megszerzésére valamely respiriumot is nyuitani, nagy alázatossan köszönnyük [...] Éjfélnor is becsületes megvénhedett Bíránk szállására

²³² HORNYIK János, 1860-1866. IV. 207-209. – A városi tanács 1709. május 17-én jelentette Károlyinak, hogy addig 56 személy halt meg, s a járvány ismét terjedőben van. BÁNKÜTI Imre, 1992-1994. II. 163. – BLÁHO Vince, Búcsúbeszéde Kecskeméten 1772-ben. Kecskemét, 1991. 26-27.

²³³ BOROSY András, 1987. 209-210.

²³⁴ Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlése. Hatvan, 1709. márc. 11. BOROSY András, 1987. 211.

²³⁵ Uo. 212.

rohanván, edgyet mássát praedálták, azon megbódult félbenn is, nagy nyomorúsággal feladósítván magunkat, 842 forintokat megszerztünk, az restantiának megszerzésére respiriumot engedvén, azon pénz leolvasása alatt executiot küldött, öreg emberünk szakállát tépték Várasunk közönséges házánál, holott is ha Tekintetes Nemzetes Vitézlő Oberster Sötér Tamás Urunk ő Kegyelme assistentiája nem járult volna, több is esett volna raitunk. Tovább is nagy igyel bajjal amennyit edgymás közt kiszedhettünk és más idegenektül is felkérhettünk, az restáns 500 forintokat is már elkészítvén, azon lészünk, holnapi napon ő Kegyelmének Cegléden praesentálhassuk”.²³⁶

A nagyobbik teher azonban az itt állomásozó vagy ide érkező ezredek ellátása volt. Minden ezred ellátást követelt, s mivel központi irányítás már nem létezett, maga végezte a kivetést és a behajtást. A vármegeye legfőbb regisztrálja a szolgáltatásokat, anélkül, hogy ennek bármi értelme lenne.

Más esetben a vármegeye ad utasítást a katonaság alkalmazására a pénz beszédéséhez. Darvas János alispán utasítása Erdős Mihály szolgabírónak 1709. június 3.: „mingyár külgyön kegyelmed 50 katonát executiora Kőrösre, Kecskemétre, Fölséges Fejedelem számára pénzt szegyék, éjel nappal külgye kezemhez, azzal Kegyelmetek ne bisztassa magát, hogy az pestis ott van, mert bizony attul tartom [!], hogy duplummal veszik meg rajtunk”.²³⁷

1709 augusztusában a fejedelem Bottyán Jánost Dunavecse körzetébe rendelte hadaival, hogy a Dunán átkelve, segítséget nyújtson a Dunántúlon haláltusájukat vívó kuruc csapatoknak. A generálisnak nem volt lehetősége a parancs végrehajtására, sőt csakhamar a túlpartról kezdtek átözönlenni a szétvert kuruc egységek.

Az év végén azután megérkezett maga gróf Eszterházy Antal, a vesztes tábornagy is. Erdős Mihály és Jeney István szolgabírák ezt írják tisztségviselő társuknak: Tóth Istvánnak Kecskemétre: „Méltóságos Fő Generális, Senátor és Feld Marschalch Fraknai gróff Eszterházy Antal Kegyelmes Urunk ő Excellentiája Dunántúl való földről ide a városokra érkezvén maga feles számú hadaival, jöllehet egynehányszor Ketskeméten, itt pedig Kőrösen minden nap ő Excellentiáját tartozó kötelességünk szerint megudvarlottuk”, de elégtelenek némi „honorariummal” való tisztelgésre. Ezért mellékelnek egy listát a megvásárolt fűszerekről, amihez hozzájárulását kéri. „Vettünk 200 citromot 50 máriás pénzen, malosa szőlőt 10 máriás, gyömbért 2 máriáson, 26 latott, szerecsendió 6 lat 8 máriáson, 2 font bors 8 máriás, mássor [!] is ugyan 2 font borsot 8 máriás, 2 lat szekfüvet 4 máriás, item vettünk 1 font

²³⁶ Kecskemét, 1709. apr. 22. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.160-161. – BOROSY András, 1987. 212-213.

²³⁷ Gyöngyös, 1709. jún. 3. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.164-165.

gyömbért, ismét 6 latott, 1 máriás.²³⁸ Bizony, nemcsak a lerongyolódott, éhező közvitézek ezreit kellett élelmezni, hanem a bécsi ízlésű tábornagyot és kíséretét is.

1709 ősztől ebből a körzetből indultak az Érsekújvár őrségének megsegítésére szánt – főleg liszt, abrak, vágómarha – szállítmányok. Az élelem összegyűjtése, a szállítóeszközök kiállítása állandóan terhelte a három várost. (Egyébként a hadsereg igénye a „fennálló szekerekre” kifogyhatatlan és kielégíthetetlen volt.)

Egyébként 1709-ben katasztrofálisan rossz termés volt, s ez előrevetítette 1710 első felének, az új aratásig terjedő hónapoknak szinte megoldhatatlan ellátási gondjait. Pedig ezekben a hónapokban újabb egységek érkeztek a körzetbe: Rákóczi a romhányi csata (1710. január 22.) elvesztése után ide, Cegléd-Jászberény környékére vonult vissza. Nemcsak az így megszorodott hadat kellett a lakosságnak eltartani, hanem tovább folytak az akciók Érsekújvár megsegítésére, élelem bejuttatására az őrségnek. A szükséges szállítmányok összegyűjtése a legkíméletlenebb eszközökkel folyt. Rákóczi ugyan elrendelte, hogy aratásig új élelmiszerkvantumokat ne vessenek ki, de egyúttal felhatalmazást adott a lakosság készleteinek kíméletlen igénybevételére.²³⁹

De még a háború hátralévő hónapjai is sok megpróbáltatást hoztak a város számára. Rákóczi svéd és lengyel csapatokat fogadott zsoldjába, hogy a császári haderő fokozatosan kelet felé terjeszkedő frontvonalát áttörve, Érsekújvárt felmentse az ostrom alól. A romhányi csatavesztés²⁴⁰ után a külföldi zsoldosok nem vállaltak további szolgálatot, de persze ők is a lakosság készleteiből éltek. Egyszerűen fellázadtak a fejedelem ellen, aki így nem tudta őket a Vác felől előnyomuló császáriak ellen bevetni: „Tudnám, mit kellene cselekedni, hacsak rossz nem vóna az lengyelség, az ki zászlóját s tiszteit elhagyván, Csongrádrúl megindult vala, de az tisztek kérésére nézve mégis megtértek, Kőrösre, Kecskemétre szállottak, most azt pusztétják”.²⁴¹ Kecskemétnek tehát a lengyel egységek jutottak, amit megtudva a szegedi császári parancsnok – Rákóczi szerint maguk a kecskemétiak értesítették – rác és német hadakat küldött a városba; a lengyeleket felverték, zsákmányuktól megfosztották, de a helyi lakosoknak is 2500 forint kárt okoztak (szekereket, kocsikat véve el a nyereség elszállítására).²⁴² De a kár nyilván mégis kisebb volt, mintha a lengyelek huzamosabb ideig ott tanyáztak volna.

²³⁸ Nagykőrös, 1709. dec. 15. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. II.165-166.

²³⁹ Munkács, 1710. jún. 7. Rákóczi Eszterházy Antalnak. Aratásig ne vessenek ki élelmiszerszolgáltatást a vármegyékre, a hadak addig keressék ott, „ahol van”. AR III. 271.

²⁴⁰ A csatára és következményeire: MARKÓ Árpád, 1934. 351. sköv.

²⁴¹ Jászakisér, 1710. márc. 31. II. Rákóczi Ferenc Károlyinak. AR III.85.

²⁴² HORNYIK János, 1860-1866. IV.211.

Emellett azonban Rákóczi még katonai akciót is próbált szervezni, amelynek összes terhei lényegében erre a körzetre nehezdedek. Egyrészt folytatta az Érsekújvár megsegítésére indított akciót, melyhez többek közt „kőrösi és kecskeméti parasztszekerek” hordták a hadsereg által rekvirált gabonát és abrakot, sőt részt vettek a továbbszállításban is.²⁴³ Ugyancsak itt kellett volna megszervezni, ellátni és átköltöztetni a Dunán azokat az egységeket, amelyeknek feladatául Rákóczi a Dunántúl visszafoglalását, vagy inkább a császáriak megzavarását jelölte ki. Az átkelés megtörtént, de az akció rövid idő alatt kudarccal végződött, s a visszavergődő egységek ismét ebben a körzetben gyülekeztek.²⁴⁴

Miután azonban előre látható volt, hogy Érsekújvár rövidesen elesik, Rákóczi elrendelte Eger és Szolnok megerősítését; erre a két erősségre támaszkodva akarta feltartóztatni az egyre magabiztosabban előnyomuló császáriakat. 1710 júliusában amnesztiában részesítette a gyilkosság miatt börtönben ülő Csajági János brigadéroszt s kinevezte Szolnok kapitányának, megbízva azzal, hogy a romos állapotban lévő várat javítsa ki, tegye alkalmassá a védelemre. Csajági Károlyi támogatásával igyekezett is a környékbeli városokat, falvakat pénz, élelem és munkások küldésére szorítani, persze nem sok sikerrel.²⁴⁵

Ez persze a terheknek csak töredékét képezte. 1710 nyarán a fejedelem gróf Eszterházy Antal tábornagyot bízta meg a hadellátás megszervezésével, akinek követelésére Pest-Pilis-Solt vármegye Gyöngyösön tartott közgyűlése 1710. július 7-én megállapította az egyes helységekre kivetett kvantum, subsidium, megyei adó, búza és vágómarha mennyiségét. 66 lakott helysége 14660 dika után róttak ki terheket. Jellemző a körzet kimerülésére, hogy a vármegye dikaszáma 1707-ben még 31000 volt. A visszaesés tehát mintegy 50 %-os. Kecskemét visszaesése, gazdasági leromlása még nagyobb arányú volt: az ónodi végzések szerint 3319 dikával rendelkezett, most csak 922 dika után rótták meg, tehát a visszaesés több mint 70 %-os!²⁴⁶

Kecskemét azonban még ezekben a kritikus végső hónapokban is igyekezett a kuruc hadsereg követeléseit teljesíteni. Károlyi gyanúsítására, hogy „kétfelé sántikálván”, nem akarnak élelmet küldeni csapatainak, azt felelik, hogy az összegyűjtött 1638 kenyeret a fejedelem parancsára Szolnokra kellett vinniök. Egy hét múlva 1200 prófuntkenyeret mégis küldtek. A 200 pár csizma megszerzésében is fáradoznak, de „egyebet kordován csizmáknál nem találtunk

²⁴³ Mínderre sok adat Rákóczinak 1710 januárjától írt leveleiben. AR III.

²⁴⁴ BÁNKÚTI Imre, 1969. 152. sköv. – TÓTH Gyula, 1958. 206. sköv.

²⁴⁵ Pazdics, 1710. jún.10. Bercsényi Pest-Pilis-Solt vármegyéhez az amnesztiáról. BOROSY András, 1987. 268. – HORVÁTH Lajos, 1991. i.h. Passim. – Még Szeged fő-bírájától, ill. a várostól is követeltek segítséget, de a város azzal utasította el Károlyit, hogy már fizettek 200 forintot erre a célra. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I. 295-296.

²⁴⁶ BOROSY András, 1987. 268-277. – KOSÁRY Domokos, 1965. 58. sköv. – Az 1710 júliusi dikaszámok az ekkor kivetett 6000 forint pénzzadóval kapcsolatosak. Dikánként 40 dénárt róttak ki. MOL P.396. Károlyi cs.lt. Ap I. AcRa Ser.I. Irregistrata. 1710. júl.

városunkban, circiter 140 párt, de azokat különben 6-6 máriásnál párját meg nem vehetni, felettébb drágának ítélvén munder csizmáknak megvenni, hogyha valamely olcsóbbakhoz juthatnánk, azért embereinket Szegedre expediáltuk”, hogy szattyánbórt vegyenek, s ezt az itteni mesterekkel el fogják készíttetni.²⁴⁷ 1710 szeptemberében is küldött Kecskemét és Nagykőrös csizmákat és pokrócokat Ongánál táborozó fejedelmi hadak részére.²⁴⁸

Annak a parancsnak azonban aligha engedelmeskedhettek, amit Károlyi Sándor Jászdózsán 1710. október 2-án bocsátott ki a Duna-Tisza közének helységeire, hogy takarodjanak át a Tisza mellékére, „mert bizonyosak legyenek benne, valamely helység lakossai az ellenséget bevárják, minden kegyelem nélkül, kicsintül fogva nagyig kardra hányattatik, jószágok prédára megyen, helységek tűzzel emésztetik”.²⁴⁹

Nehéz ennek a rendelkezésnek az indítóokát kutatni, és még nehezebb meghatározni. Nyilván maga Károlyi sem gondolta komolyan, hogy ez a kiürítés végrehajtható lenne. A hagyományos és sokszor csődöt mondott taktika reflexszerű ismételtetése lett volna? Vagy Károlyi meg akarta mutatni Rákóczinak elszántságát és a konföderációhoz való elvhűségét?²⁵⁰

A katonai események ugyanis sokkal gyorsabban peregtek, mintsem ezt a fenyegetést be lehetett volna váltani. 1710. szeptember 24-én ugyanis kapitulált Érsekújvár, október 20-án Szolnok őrsége egyszerűen elhagyta a várat, november 30-án megadta magát Eger vára is. November 17-én császári csapatok szállásolták be magukat Kecskeméten, s ezzel a katonai események a város számára véget értek. De nem a terhek, hiszen a császári katonaság ellátása is a körzetre hárult, jelentkeztek a feléledt labanc vármegye tisztjei is. Megkezdődött a még kuruc oldalon lévők vagyonának elkobzása, a kóborló katonaszökevények felkutatása.

1710. december 24-én maga báró Ebergényi László császári altábornagy szállt ki Kecskemétre, a tanácsot a király hűségére eskette, úgyszintén azt a 102 személyt, aki a kuruc hadseregben katonai szolgálatot teljesített.²⁵¹ Ilyen magasrangú parancsnok megjelenése a városban aligha lehetett véletlen: bizonyította annak fontosságát.

²⁴⁷ Két levelük Károlyihoz 1710.júl 17. és 24. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994, I.294-295.

²⁴⁸ 1710. szept. 15. Balogh Gáspár kommisszárius Rákóczihoz. BÁNKÚTI Imre, 1992-1994. I.297.

²⁴⁹ HORNYIK János, 1860-1866. IV.211-212.

²⁵⁰ Rákóczi aligha ellenezhette ezt a tervet, hiszen egy évvel előbb ő maga el volt szánva, hogy a váradi császári őrség élmezésének megakadályozására felégesse Debrecent. Levele Károlyihoz: „... megvallom, szánom Debrecent, de mit tehetni rulla, job senkié se legyen, mind sem az ellenségé, azért, ha csak gondollya kegyelmed, mindsem Váradra szállicsa, job megégetetni...” Huszt, 1709. okt. 20., LUKINICH Imre, 1935. 485-486.

²⁵¹ HORNYIK János, 1860-1866. IV.213. sköv. A fegyvert letevő 102 személy listája ou. 428-430. és. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1979. 339-342.

Végül az utolsó napokban ismét jelentkezett Károlyi Sándor mint földesúr. 1710. november 2-án Nagykárolyból írt sértődött, fenyegetődző levelet a város vezetőinek és lakosainak. „Nem reménlettem volna az hadakozásnak ily kevés változásával oly hamar lett változástokat és tőlem való megidegenyedésteket”, találhattatok „volna módot felkeresésében és kötelességteknek megmutatásában”, vagyis az évi cenzus megfizetésében. Fenyegetődött is: „elbízottokban ne vessétek vakmerőségre magatokat, küldgyétek embereteket, ami az úré, adgyátok meg az úrnak, ami az asszonyé, az asszonynak,²⁵² mert messze elhatnak még Isten kegyelméből karjaink, sőt ha Isten megtart, rövid idő alatt mindezek fenékkal fordúlnak fel, s jaj akkor, valakik hitetlenségben találatnak”²⁵³

Persze a kecskemétiak értettek annyira a politikához, hogy tisztában voltak vele: a felkelés véget ért. Így embereiket aligha küldték el Nagykárolyba, s Károlyi is rövidesen megkezdte azt a politikai tevékenységét, ami végül a szatmári békekötéshez s az ország nyugalomához vezetett.

7. Befejezés: számvetés.

Fentiekben igyekeztünk bemutatni azokat a tényezőket, amelyek Kecskemét sorsát a szabadságharc nyolc éve alatt meghatározták. Terjedelmi okok miatt a rendkívül gazdag forrásanyagból – e téren Kecskemét kivételesen szerencsés helyzetben van –, csak töredékeket tudtunk felhasználni, de ezek is jól mutatják a város lakosságának elszegényedését.

Az a táblázat, amelyet Iványosi-Szabó Tibor kiterjedt kutatásai alapján, az ő összeállításában itt befejezésként²⁵⁴ közlünk, a számok kérlelhetetlen nyelvén közli azt a rideg tényt, hogy az 1670-es évektől 1711-ig terjedő emberöltő Kecskemét történetének mondhatni legkeserűsebb, legnehezebb periódusa volt, amelyben talán a lenni vagy nem lenni kérdése volt feltéve.

²⁵² A kecskeméti földesúri cenzus Koháry-részét Károlyi vette fel, mind a fejedelem által neki engedett Koháry István-részt, mind pedig a Koháry Juditot, Károlyi anyósát illető részt.

²⁵³ HORNYIK János, 1860-1866. IV.212-213., 427.

²⁵⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1994. 12. Ugyanerre uő., 1979. 296-303.

**A LAKOSSÁG FOKOZATOS ELNYOMORODÁSA
A XVII-XVIII. SZÁZAD FORDULÓJÁN**

Év	A vadszám szerinti megoszlás ²⁵⁵								
	Adó- fizetők száma	0	1-5	6-10	11-50	51-100	101-200	201-	*
1662	792	177	302	85	230	50	36	12	26,6
1667	815	233	257	89	190	25	17	4	15,5
1676	1133	163	434	128	322	38	30	18	21,9
1684	1219	338	379	147	271	62	12	10	16,5
1686	1108	423	470	103	94	11	4	3	6,7
1688	1085	342	505	151	167	13	6	1	8,7
1695	1113	552	284	115	133	17	10	2	8,3
1703	1243	531	371	145	156	21	16	3	9,6
1705	1278	758	319	82	97	13	6	3	5,8
1707	1043	728	214	47	43	9	2	-	2,2
1711	1222	901	260	255	28	7	1	-	2,0

* egy adófizetőre jutó vadszám

A táblázat adatai érdekes tanulsággal szolgálnak. Igaz ugyan, hogy az adófizetők száma duplájára nőtt ezekben az évtizedekben, de az adóalap – ami végül is a teljesítőképességet meghatározza – 7,7 %-ra csökkent. Még 1703-hoz képest, a felszabadító háborúk alatti romlás után is, negyedére esett vissza az adóalap nagysága. Eltűnt a város társadalmából a jómódú, tehetős réteg, amely leginkább adózóképes volt, viszont jelentősen megnőtt a teljesen nincstelének száma, akik csak személyük után adóztak. Mindez a polgári fejlődés lehetőségének erőteljes beszűkülését jelentette.

Kecskemét tehát tönkrement gazdasággal, elszegényedett, sőt elnyomorodott lakossággal került ki a háborús évtizedekből. Lakosainak akaraterejét, szívósságát, városszeretetét, szorgalmát és szaktudását mutatta, hogy a békés esztendőkből rövidesen kiemelték városukat ebből a helyzetből, s elindították azt a fejlődést, amelynek eredményeként Kecskemét virágzó város, „az Alföld fővárosa” lett.

²⁵⁵ Vadszám = a dikához hasonló adóalapegység. Egy szarvasmarha értékére (kb. 30 forint) számították át az állatállományt, gabonatermést, szőlő-, ill. bortermést és mindenféle jövedelmet. Egy vadszámot képezett pl. 5 juh, 10 vadszámot egy malom, stb.

Bibliográfia

ANDRÁSFALVY Bertalan

1974. Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In: A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Szerk. T. Mérey Klára és Péczely László. Pécs, 1974. 80-101.
- AR I. II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei... 1703-1712. Közli Thaly Kálmán. Első kötet. Pest, 1873. Archivum Rákóczianum I.
- AR II. U.a. Második kötet Bp., 1873. Archivum Rákóczianum II.
- AR III. U.a. Harmadik kötet Bp., 1874. Archivum Rákóczianum III.
- AR V. Székesi gróf Bercsényi Miklós ... levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704-1712. Közli Thaly Kálmán. Második kötet. Bp., 1877. Archivum Rákóczianum V.
- AR IX. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései... 1685-1716. Közli Thaly Kálmán. Bp., 1883. Archivum Rákóczianum IX.

BALLA Gergely

- 1856.
- és 1970. Nagykőrösi krónika. Kiadta Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét, 1856. — --- nagykőrösi krónikája a honfoglalástól 1758-ig. Sajtó alá rend. Törös László. Nagykőrös, 1970.

BÁLINTNÉ MIKES Katalin

1989. Kecskemét a seregek ütközőpontjában. In: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699) Szerk. Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1989. 111-125. (Studia Agriensia 9.)

BÁNKÚTI Imre

1969. Tolna megye a Rákóczi-szabadságharc-ban (1703-1711). In: Tanulmányok Tolna megye történe-téből. II. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 87-166. (Kny. is.)
- 1975/a. A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január-április) Bp., 1975.
- 1975/b. A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703-1704. In: Folia Historica 3. Bp., 1975. 31-66. (Kny. is)
- 1975/c. Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. In: Cumania III. Historia. Kecskemét, 1975. 79-102. (:Separatum is:)
1977. Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez (1704. január-április) II. rész. In: Somogy

- megye múltjából. Levéltári évkönyv 8. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1977. 65-122. (Kny. is.)
1980. Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Vaja, 1980. (Folia Rakóciana 4.)
- 1992-1994. Iratok a Rákóczi szabadságharcból – Kecskemét város és körzete. I-II. Kecskemét, 1992-1994.
- BENDA Kálmán**
1962. Rákóczi török politikájának első évei. 1702-1705. In: Történelmi Szemle 5/1962/189-209.1. (Kny. is.)
- BENDA és MAKSAY**
1961. Ráday Pál iratai 1707-1708. II. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán és Maksay Ferenc. Bp., 1961. (Archívum Rákóczi-anum XIV.)
- BKMÖL** Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára
- BOROSY András**
1987. Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. V. 1703-1710. Bp., 1987. (Pest megyei levéltári füzetek 14.)
- ECKHART Ferenc**
1918. Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. Században. In: Századok 52/1918/ 365-391.
- ESZE Tamás**
1954. Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben. In: Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam 1/1954/1.sz. 176-212.
1955. Kuruc vitézek folyamodványai 1703-1710. Összeáll. ---. Bp., 1955.
1980. A Tisza-vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1980. 597-681.
- HECKENAST Gusztáv**
1993. A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 163-174. (Kny. is.)
- HORNYIK János**
- 1860-1866. Kecskemét város története, oklevéltárral. I-IV. Kecskemét, 1860-1866.
- HORVÁTH Lajos**
1991. Szolnok vára és Pest-Pilis-Solt vármegye, 1703-1711. In: Zounuk 6/1991/47-65.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

1979. Három katonai összeírás a Rákóczi-szabadságharcból. In: Bács-Kiskun megye múltjából II. Szerk.: ---. Kecskemét, 1979. 287-342. (Kny. is.)
1985. Pénzforgalom és pénzürtékek Kecskeméten 1662-1711. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII: Szerk.: ---. Kecskemét, 1985. 9-146.
1994. Kecskemét gazdasági fejlődése 1700-1850. Kecskemét, 1994.

KATONA, Stephanus

1805. *Historica Critica...* Tomulus XVII. Ordine XXXI: Budae, 1805.

KO V.

- A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. Ötödik kötet. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703-1707. Bp., 1897.

KOSÁRY Domokos

1965. Pest megye a kuruckorban. In: Pest Megye múltjából. Tanulmányok. Szerk.: Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László Bp., 1965. 9-94. (Kny. is.)

KÖPECZI ÉS R. VÁRKONYI

1973. Rákóczi Tükör. I-II. Szerk. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1973.

LUKINICH Imre

1935. II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. II. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708-1711. Bp., 1935. (Archivum Rákóczianum XII.)

MARKÓ Árpád

1933. Bottyán János tábornok harcai Dunaföldvár és a kömlödi „Bottyánvár” körül, 1705. júniusában. In: Magyar Katonai Szemle 3/1933/ 9. sz. 203-217.

MARKÓ Árpád

1934. II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bp., 1934.

MOL Magyar Országos Levéltár

PETRI Edit

1975. A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században. In: Cumania III. Historia. Kecskemét, 1975. 17-78. (:Separatum is.)

PRAZNOVSZKY Mihály

1984. Egy köznemesi életút szakaszai. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szerk.: Szvicsek Ferenc. Salgótarján, 1984. 113-130. (Discussiones Neogradiensis 1.)

RÁKÓCZI Ferenc

1978. II. --- fejedelem emlékiratai... Ford. Vas István. Bp., 1978.

SZAKÁLY Ferenc

1983. Az 1670-es évek Habsburg ellenes mozgalmi és a hódoltsági magyar feudális hatalom. In: A Tököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983. 59-68.

SZINNYEI József

1909. Magyar írók élete és munkái. XIII. Bp., 1909.

SZITA László

1974. Baranya népe a Rákóczi-szabadságharc idején. In: A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Szerk. T. Mérey Klára és Péczely László. Pécs, 1974. 101-114.

TAKÁCS János

1941. Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941.

THALY Kálmán

1865. Bottyán János II. Rákóczi Ferencz fejedelem vezénylő tábornoka. Pest, 1865.

TÓTH Gyula

1958. Balogh Ádám kuruc brigadéros. Bp., 1958.

Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig

Bevezető

Az elmúlt évtizedben ismét megkülönböztetett figyelem irányult a megyékre. Közigazgatásunk ezen évszázadokon át formálódó, változó intézményrendszere, középszintű irányítója történelmünk során a csaknem szükségszerűen jelentkező társadalmi és politikai átrendeződések programjai között nem első alkalommal vált egyfajta ütközőponttá. Tisztán kell viszont látnunk, hogy bár közel ezer éven át a magyar közigazgatásról aligha lehet beszélni a megye említése nélkül, minden korszakban más és más forma és tartalom húzódik meg mögötte. Merőben más volt a feladata az eredeti névadónak, az egykori királyi vármegyének mint annak, amely az évtizedeken, sőt évszázadokon át formálódó, szerveződő nemesség jogainak egységesítését, majd védelmét kívánta elsődlegesen szolgálni. A rendiség megszerveződése után is más célokat tűztek ki elé mint a központosító és az abszolutista törekvések idején, amikor sokan a magyar függetlenség utolsó bástyájának tekintették ezt a szervezetet. Érthetően megkülönböztetett figyelmet kapott a reformkorban majd a kiegyezést előkészítő küzdelmekben. Szükségszerűen és gyökeresen módosult feladatrendszere a polgári államban, és merőben újra szabták köteleit, feladatait a diktatúrával összefonódott tanácsrendszer időszakában. A rendszerváltást követően, a mögöttünk lévő több mint fél évtized alatt a jelentősebb politikai irányzatok más-más politikai célzattal, de egy merőben új megye vízióját fogalmazták meg. Felmerült teljes felszámolásának gondolata is. Az elmúlt fél évtized tapasztalatai és vitái alapján nem nehéz megállapítani, hogy távolról sem tekinthetjük lezártnak azt a folyamatot, amely révén minden bizonnyal a korábbiaktól eltérő arculatot fog kapni a magyar közigazgatás e középszintű szervezete. Erősen valószínű, hogy ez az intézmény, amely egykoron a lassú fejlődési ütem miatt két-három évszázadon át is jelentősebb változás nélkül képes volt ellátni a kor követelményeinek szintjén mind a közigazgatás, mind a jogszolgáltatás terén a rá háruló feladatokat, az ipari társadalomban a közigazgatási és a politikai igények gyorsabb és erőteljesebb változásainak hatására egy meghatározott kereten belül már egy, illetve fél évszázad elteltével sem tud zavartalanul működni. Bár eltérő tartalommal és szervezeti formában ugyan, de a társadalmi és a gazdasági átalakulás hatására minden bizonnyal ismét képes lesz megújulni.¹

Bár több mint fél ezer éven át nemcsak a nevét, hanem a területi megoszlását, szervezetét illetően is viszonylag tartósnak bizonyult ez a közigazgatási intézmény Magyarországon, a XX. század mélyreható változásokat eredményező katonai és politikai eseményei ezt sem hagyták érintetlenül, és mindenekelőtt az új államhatárok miatt is több esetben szokatlanul nagyok lettek a területi átrendeződések. Több esetben csaknem gyökeresen átrajzolták egyes megyéink arculatát. Ezt mondhatjuk el Bács-Bodrog és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye esetében is.

Már csak ezen események, változások is megkövetelik, hogy a közigazgatás csaknem nélkülözhetetlennek minősülő szervezetének több száz éves folyamatait tisztábban lássuk, annál is inkább, mivel az un. nemzeti államok létrehozására irányuló politikai célkitűzések, a háborúk utáni döntések nemcsak a gazdasági, társadalmi, hanem a térség népei közötti kapcsolatokban is keserves következményekkel jártak, és évtizedekre szinte kizárták a szakszerű ismertetés és elemzés lehetőségét is. Egy átfogó, a közigazgatás minden fontosabb korszakának változásait rögzítő kép kialakítása hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy e térség település-szerkezetének alakulásával, demográfiai viszonyainak változásaival kapcsolatosan is elfogadható tárgyilagossággal tudjunk véleményt alkotni.

E munka elvégzését sürgeti az a tény is, hogy a megyei levéltárak az őrizetükben lévő anyagok összetételének alakításában nem képesek követni pontosan az országhatárok és a közigazgatási beosztások változásait. Gyakorta megtartották az egykori megyék határait, keretein belül működő hivatalok és intézmények iratait is,² de igen sok esetben átcsoportosították azokat. Ezért ezek a sajátos, tudományos és szakmai szempontok is megkövetelik, hogy tisztán lássuk és láttassuk mind a megyék és a különféle kiváltságos helyek, valamint a járások területi módosulásait, mind pedig az egyes települések életében történő közjogi állapotaikon és igazgatásukon belüli változásokat is.

A rendszerváltást követően az önkormányzatok létrejötte során és után egyes politikai csoportok részéről gyakorta hangzott el, hogy nálunk csaknem teljesen ismeretlen az önkormányzat, ennek nincsenek meg a történelmi előzményei. Éppen ezért szükséges kellő hangsúllyal kiemelni, hogy a rendi társadalmon belül nemcsak a nemesi vármegyék léte cáfolja ezt az állítást, hanem a különféle kiváltságos helyek és a mezővárosok sora is bizonyítja, hogy a nyugat-európai szinttől ugyan számottevően elmaradva, de a Kelet-Európában és a Balkánon elképzelhetetlen önállóságot, öngazgatási formát tudtak ezek a közösségek évszázadok alatt maguk számára kivívni. A kiegyezést követően pedig minden megszorítás ellenére a polgári közigazgatás kétségtelenül újabb lehetőségek előtt nyitott kaput, mellyel a települések százai éltek is.

¹ HERMANN István, 1992. II. évf. 7. szám 42-46. HAJDÚ Zoltán, 1993. III. évf. 1. szám 57-62., III. évf. 2. szám 47-56., ill. HAJDÚ Zoltán, 1993.

² Pl. ma is a Pest Megyei Önkormányzat Levéltára őrzi a Bács-Kiskun megyéhez csatolt járások szolgabírói irategyütteseit.

Természetesen e feldolgozás nem pótolhatja a régóta esedékes megyemonográfiát. Elsődlegesen a megyét alkotó közösségekre, településekre, szervezetekre koncentrál. Ezek megjelenését, létük, működésük kereteinek változásait kívánja rögzíteni, még ha az esetek többségében nem is vettek részt ezek a közösségek és szervezetek közvetlenül a hatalom ezen területének a szervezésében, illetve irányításában. Tehát még csak a közigazgatás történetének ismertetésén belül sem vállalkozhat teljességre. Célul csak azt tűzheti ki, hogy eligazítson azokban a mélyreható változásokban, amelyek e térség közigazgatási szervezetének keretein belül mentek végbe. Nem kíván foglalkozni többek között még a megyék igazgatási, jogszolgáltatási és rendészeti hatáskörének a változásaival, a megyei hivatali apparátus kiépülésének folyamatával, az egyes megyei hivatalok és tisztségek feladatköreinek módosulásával, fejlődésével sem. Ugyancsak eltekint a megye tisztikarának és gyűléseinek ismertetésétől is.³ Bár e feladatok elvégzése is igen kívánatos, sőt szükséges lenne, de minden tekintetben célszerűbbnek látszik ezen sokirányú feltáró munka eredményeit majdan külön feldolgozásokban összegezni és közzétenni. Remélhetőleg megyénk létrejöttének közelgő 50. évfordulója alkalmat és lehetőséget biztosít ezen munkák megtervezésére és megkezdésére.⁴

³ Erről annál inkább le kell mondanunk, mivel három-négy megyei, illetve megyei szintű szervezet létrejöttét és működését kellene feltárnunk és bemutatnunk, amely munka e keretek közé semmiképpen sem szorítható be. Ez alól a munka alól felment részben BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébetnek a Jászkun Kerület igazgatásával foglalkozó fél tucatnyi feldolgozása, részben pedig HORVÁTH Lajos, Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése c. munkája, amely a XVII. század derekáig ad a hivatal működéséről is áttekintést. Bács-Bodrog vármegyéről is csak a századfordulóig van vázlatos rajzunk. Ezért a további feltárások és elemzések feltétlenül kívánatosak lennének.

A hivaltörténet egy-egy epizódjára csak akkor történik utalás, ha a megye megszerzésének vagy a közigazgatás változásainak igazolásául szolgálnak.

⁴ Magyarország megyéiről csaknem száz évvel ezelőtt készültek nemcsak reprezentatív, hanem sokoldalúan használható monográfiák. Újabbak híján ma is ezekhez kell nyúlunk. Az eltelt időszakon belül végbement rendkívül mélyreható politikai, gazdasági, társadalmi, közigazgatási, demográfiai, kulturális stb. változások miatt azonban az ott fellelhető adatok és a mai valóság között egyre nagyobb a távolság, ezért mind kevésbé felelnek meg az igényeknek, és így egyre nagyobb egy ilyen jellegű újabb monográfiákkal kapcsolatos hiányérzet a közigazgatás, a jogszolgáltatás, a tudományos és kulturális élet különféle területein egyaránt. Meghökkenítő ellentmondás, hogy évszázadunk nagyobb tömegű új ismeretanyagot produkált mint a korábbi évezred, és e megkerülhetetlenül fontos ismereteken belül a tájékozódási lehetőség rendkívül nehéz. A magánemberek és a hivatalok alkalmazottai mind több időt és energiát kénytelenek áldozni olyan elemi ismeretek megszerzésére, amelyeket egy-egy jól szerkesztett kézikönyv könnyűszerrel biztosíthatna. A hiányok részleges pótlását célozta a nagyobb és kisebb városok sorának monográfiája, amely területen megyénk igencsak hátul kullog. A főváros is már évekkal ezelőtt szükségesnek találta e hiányok pótlását, és Pest megye is több más megyével együtt évek óta szervezi újabb monográfiájának készítését.

TERÜLETI VÁLTOZÁSOK ÉS A KÖZIGAZGATÁS ALAKULÁSA

1. Kezdetektől Mohácsig

A/ A közigazgatás kialakulása a Duna-Tisza közén

Tekintettel arra, hogy Bács-Kiskun megye az egykori Bács-Bodrog vármegye északi járásából és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéből alakult, és mai területének egy-egy darabja rövidebb-hosszabb ideig az egykori Csongrád, Fejér és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyékhez is tartozott, nem lehet kitérni azon kötelezettség alól, hogy a két folyóköz egészét érintően felvázoljuk a közigazgatás kezdeteinek, a megyék kialakulásának főbb folyamatát, valamint az egyes megyék területének jelentősebb módosulásait.

A magyarság bejövetele előtt ez a földrajzilag viszonylag jól behatárolható, de több egységre tagolódó táj is lakott volt, de évszázadokon át lényegesen gyérebb volt az itt élők száma mint a Dunántúlon. Az Árpáddal bevonuló törzsek és nemzetségek már a honfoglalást⁵ követő években igénybe vették ezt a nomád állattartás számára ígéretes vidéket. Sajnos a honfoglaló magyarság törzseinek az ország területén történő elhelyezkedéséről tudományosan is igazolható, megbízható adataink nincsenek.⁶ Az kétségtelennek látszik, hogy a kalandozásokból az itt élők eltérő módon, de a Dunától nyugatra letelepülőkhöz képest kevésbé vették ki részüket.⁷ Éppen ezért valószínű, hogy a magántulajdon itt még kevésbé volt meghatározó, a gazdasági és a társadalmi különbségek, majd ellentétek itt kevésbé voltak kiélezettek mint a kalandozásokba gyakrabban bekapcsolódó törzsek tagjai között, de a törzsi és nemzetségi viszonyok lazulása, főlészámlódása itt mégis előrehaladottabb lehetett mint a Tiszántúlon volt.

Vidékünk tehát közttes helyet kapott a fejedelmi törzs és -család nyugati politikai orientációja és ekkor bizonyos szempontból perifériának számító Tiszántúl között. Több adattal igazolható, hogy a Bizánccal és az ortodox egyházzal való kapcsolat a Duna-Tisza közének déli részén is sokrétű és tartós maradt,⁸ bár a meghatározó kezdettől fogva a latin kereszténység lett.⁹

⁵ Az alpári csatáról, a szeri országgyűlésről és a különféle nemzetségek letelepedéséről Anonymus nyújt tájékoztatást. Történettudományunk ezen jeles forrásával szemben viszont főként az elmúlt évszázad során számos jogos fenntartást fogalmaztak meg. Széles körben elfogadott álláspont, hogy ez a gesta korának viszonyait vetíti vissza a honfoglalás időszakára, és adatait ennek figyelembe vételével is erős kritikával kell fogadni. Többek között l. egyik legújabb és legalaposabb összefoglalását: KRISTÓ Gyula, 1988. 24-26.

⁶ Születtek különféle hipotézisek, teóriák ezzel kapcsolatosan, de ezeket tényekkel, adatokkal alátámasztani igazán nem lehet.

⁷ Kétségtelennek látszik, hogy a néhány Bizánc elleni támadásból nem maradtak ki.

Mivel e régióban nem alakultak ki olyan súlyos politikai feszültségek, majd ellentétek mint első királyunk uralkodásának kezdetén a Dunántúlon és az ezt követő évtizedekben a Tiszántúlon, a rendelkezésünkre álló források alapján úgy látjuk, hogy az itt élők területi alapon történő megszervezése, az állami és az egyházi szervezet kiépítése súlyosabb összeütközések nélkül ment végbe.

E viszonylagos politikai szélárnyék persze azzal is járt, hogy e sorsdöntő évtizedekből ennek vidéknek az állapotáról valló megbízható írásos adataink még hézagosabbak mint a szomszédos régióké.

Ma már közismert, hogy már Géza fejedelem kijelölte azokat az irányokat, amelyek mentén az új bel- és külpolitikának haladnia kellett, ha el kívánta kerülni a magyarság az előtte itt élt és csaknem nyomtalanul eltűnt nomád népek sorsát.¹⁰ A katasztrófák elkerülését szolgáló konkrét célok megfogalmazása, a megfelelő új szervezeti és igazgatási formák és államhatalmi keretek kiválasztása, a sokszor évszázadokra szóló döntések meghozatala és a végrehajtás lélekölő munkája viszont nagyobb részt Istvánra maradt.

A honfoglalást követő évszázadon belül a magyarság és az itt élő különböző népcsoportok élete lényeges változásokon ment át. Géza fejedelemnek az a döntése, hogy a kalandozásokat végleg lezárja, és a nyugati kereszténységhez köti népe sorsát, hamarosan éreztette hatását a kisebb közösségeken belül is. A mind súlyosabbá váló társadalmi és gazdasági válságból csak a letelepült életmód, a nomád pásztorkodáshoz képest lényegesen nagyobb termelékenységet biztosító földművelésre való áttérés irányába vezetett kiút. Géza fejedelem döntésének társadalmi és politikai hatásai fia, István uralkodásának idejére váltak a tömegek számára is életük csaknem minden területén érzékelhetővé. A mindinkább felbomló, fokozatosan működésképtelenné váló, régi, szokásjogon alapuló erkölcsi normák, szervezeti és jogi formák, keretek helyébe neki kellett elsőként tétélesen megfogalmazott törvényeket hozni, rá várt a feladat, hogy a sok helyen szívósan tovább élő vérségi és nemzetségi kapcsolatok helyébe területi alapon szerveződő és a királyi hatalomtól függő igazgatási formákat, intézményeket építsen ki, amelyek képesek lettek az új törvényeknek érvényt szerezni. Ennek legelső formája a királyi magán- birtok gazdasági és katonai erejére alapuló várszerkezet, amely fokozatosan királyi vármegyrendszerre fejlődött.¹¹ Ez lett a magyar

⁸ A magyarság a bizánci kereszténységgel már a honfoglalás előtt találkozott. A kalandozások során Bulcsú és Gyula is felvette Bizáncban a kereszténységet. Ajtony is ápolta a keleti kereszténységgel kapcsolatait. A XI. században még több keleti rítushoz tartozó kolostor működött Magyarországon. Manuel császár politikai és katonai törekvései és III. Béla bizánci kapcsolatai továbbra is ébren tartották a keleti egyházhoz való kötődéseket. Korai magyar történelmi lexikon: 110-111.

⁹ Bács és Bodrog megyére kezdettől fogva kiterjedt a kalocsai érsekség fennhatósága, és ebből adódóan a latin rítusú kereszténység terjesztése volt e térségben is a meghatározó.

¹⁰ Ransanus egyik XV. századbeli kitétele alapján többen úgy vélték, hogy Géza fejedelem koráig nyúlik vissza megyerendszerünk eredete. BLAZOVICH László tisztázta, hogy ezen megállapítás félreértésen alapul. 1975. 186-188.

történelem folyamán a legelső közigazgatási szervezet, amelynek életképességét jól érzékelteti részben az, hogy két-három évszázadon át ellátta feladatát, részben pedig az, hogy az újabb történelmi korszakokban is a megváltozott igényeknek, igazgatási rendszereknek alapjául, keretül szolgálhatott.

A honfoglalók törzsi és nemzetségi rendje már a letelepedés során a magántulajdon mind szélesebb elterjedése révén föllazult, folyamatosan bomló, átalakuló állapotba került. Később a kalandozások hatására e folyamat még inkább előre haladt. A hagyományok által szentesített szokásjog alapján a nagycsaládok, a nemzetségek és a törzsek fejei, vezetői nem tudták közösségük meglegedésével feloldani az újabb vitákat, ellentéteket, melyek jelentős hányada a magántulajdon arányának bővüléséből, és mind inkább meghatározó jellegéből sarjadt. Az egykor vérségi alapon tagoló társadalom szokásjoga helyett a megváltozott tulajdonviszonyok miatt a területi alapon működő irányítás, közigazgatás vált szükségessé. A mind nagyobbra duzzadó magántulajdont meg kellett védeni, ehhez írott törvényekre és a korábbtól minden szempontból eltérő jogszolgáltatásra volt szükség. Létre kellett hozni az európai minták alapján a korai feudális királyságot.

Később az egyház szentjei közé emelt első királyunk részben az olasz és a német példák, főként pedig a magyar viszonyok és állapotok alapján kezdte el formálni, és építette ki a korai magyar feudális államot.

Ennek egyik legfontosabb eleme a vármegye lett. Ez a ma már csaknem ezer esztendő múltra visszatekintő intézmény fejlődése során több formában jelent meg. A legelső, a sokszor még kezdetleges, de a változó igényekhez és követelményekhez alkalmazkodni képes szervezet a magyar államszervezet leginkább időtálló intézményévé vált.

A több feladatot is ellátó királyi vármegye szinte kezdettől fogva a területi elven nyugvó közigazgatás legfőbb pillére lett. A XI-XII. században fokozatosan kiépülő megyék lényegében összefüggő területet alkottak, bár határaik nem voltak olyan értelemben kijelölve mint napjaink közép-szintű közigazgatási egységei. Ezen a területen belül nemcsak a király által kisajátított területek voltak megtalálhatóak, hanem a különféle nemzetségek által használt legelők, a mind jelentősebb számban jelentkező magántulajdonban lévő földek és az egyházak birtokai is. A királyi várbirtokok azonban nem képeztek összefüggő területet. Ezeket a

¹¹ A megye szó eredetével és tartalmának alakulásával nyelvészeink, történészeink évszázadok óta foglalkoznak. Újabban KRISTÓ Gyula, 1988. 30-46. munkájában adott igen széleskörűen megalapozott képet e folyamatról. Ennek alapján is megbizonyosodhatunk arról, hogy a *megye* eredetileg valóban szláv, pontosabban szerbhorvát, vagy szlovén eredetű szó, amely a honfoglalás után került a magyar szókincsbe. Ennek jelentése viszont nálunk számottevő fejlődésen, változáson ment át. A szláv nyelvben ugyanis eredeti formájában *határ* (*terminus, limitatio, margo*) értelme volt. A megyét a magyar nyelvben viszont *terület és szervezet* jelölésére, nem pedig *határvonal* értelemben használták. Olyan értelemben mint szervezet (*districtus*) azért sem lehet szláv eredetű, mivel egyetlen szláv nép sem hozott létre a magyarországi vármegyékhez hasonlót.

többségükben szétszórtnak kiépülő falvakat a központnak minősülő várispánságok fogták össze.

A várispánság elsődlegesen katonai intézmény volt, amelynek kiszolgálására hozta létre az uralkodó a körülötte lévő várbirtokokat a rajta élő különféle szolganépekkel. Ez a szervezet azonban alkalmasnak bizonyult a vármegye igazgatási feladatainak az ellátására is, és ezért ennek keretében végezték a jogszolgáltatást és az adószedést is.

A várispánság élén a király által megbízott, kinevezett ispán¹² állott. A királyi vármegyéknek¹³ önálló tisztikara nem volt, hanem a szükséges feladatokat a várispánság vezetői látták el. Ez tehát azt jelentette, hogy ebben a szervezeti keretben nem különült el a király magántulajdonosi és az állami funkciója. Az uralkodó nevében fellépő ispán szedte be a szolganéptől a királynak mint földesúrnak járó terményeket és egyéb szolgáltatásokat, és ugyancsak az ispán gondoskodott közöttük az igazságszolgáltatásról, és ő hajtotta be az állami adókat, kényszerítette ki tőlük a katonáskodással kapcsolatos kötelezettségeket is. A megyék kezdeti formájára tehát a királyi birtokok meghatározó jellege és a királyi joghatóság érvényesülése a jellemző.

Ezen kettős szorítás miatt a királyi vármegyék szolganépének mozgástere erősen leszűkült, a gazdasági és társadalmi változás, fejlődés lehetősége itt lényegesen kisebb lett mint az egyházi vagy magánföldesúri birtokokon, és éppen ezért ezek a keretek egy-két évszázad alatt a fejlődés gátjává váltak, felszámolásuk elkerülhetetlen lett.

A királyi vármegyék létrejötte és az egyházi szervezet fejlődése között számottevő kapcsolat jött létre. Ezért a közigazgatás alakulásának felvázolása során ezt mellőzni nem lehet. A királyi vármegyeyrendszer mellett ennek a másik igen tartós intézményrendszernek a kiépítésében is meghatározó szerepet vállalt Szent István királyunk, hisz ő rakta le ennek az alapjait is. Mint tudjuk, uralkodása során nemcsak a tíz püspökséget (köztük az esztergomi és a kalocsai érsekséget) szervezte meg, hanem törvényeiben kötelezővé tette azt is, hogy minden tíz falu építsen egy-egy templomot.

A korai egyházszervezet alakulását azért is ki kell e helyen emelnünk, mivel kétségtelen, hogy elég szoros kapcsolat állott fenn a fokozatosan kiépülő megyeszervezet és a püspökségek között. Az egyik figyelemre méltó

¹² A megyéhez hasonlóan hosszú tudományos vita tárgya lett az ispán szó is. Egyesek szerint nem feltétlenül szláv eredetű, hanem lehet német, iráni vagy török eredetű is. A szláv eredeztetést (zsupán) részben a hangtani nehézségek kérdőjelezik meg, részben pedig a szó jelentése. A magyarban ugyanis nemzetségfő értelemben nem ismert ennek a szónak a használata, hanem egy területi egység vezetője, tisztségviselője volt az ispán. KRISTÓ Gyula, 1988. 47-50.

¹³ A magyarországi megyerendszer szláv eredetével szemben többen a frank eredetet hangsúlyozták. KRISTÓ Gyula (1988. 55-73.) kétséget kizárónak mondja, hogy Szent István a megyék kiépítése során nyugati mintákat vett alapul. De Németország csak a forma, a minta nyújtásában adott segítséget, a tartalom sajátosan magyar maradt, miként István király obulusai is belső szükségletből jöttek létre, törvényei is a magyar valósághoz alkalmazkodtak, és oklevelei is a magyar igényeknek megfelelően biztosították a jogi kereteket.

sajátosság az volt, hogy királyi vármegyék általában nem tartoztak két püspökség területéhez, tehát egy-egy püspökség hatásköre legtöbbször három-négy vagy több megye területére terjedt ki.¹⁴ A magánföldesúri és állami feladatokat is ellátó várispánnak tehát minden esetben csak egy-egy egyházi vezető számára kellett segítséget nyújtania, és ezáltal el lehetett kerülni az esetleges rivalizálást is.

Míg az egyes egyházmegyék területén három-öt megye is kialakult, a katonai és közigazgatási egységnek számító vármegye területe az esetek nagy részében egybeesett a főesperességek szervezeti kereteivel. Ez annak révén alakulhatott így, hogy az első és keresztelő templomok általában a várispánság központja mellett jöttek létre. Később a várat és annak személyzetét kiszolgáló falvakban létrejövő templomok és azok papjai főként a megye központjában tevékenykedő pap kapott felügyeleti és szervezési jogot. A templomok és papok számának erőteljesebb növekedése után ezek az archidiaconusok, főesperesek pasztorális munkával egyre kevésbé foglalkoztak, és fő tevékenységük a megye területén az egyházi tevékenység ellenőrzése és szervezése lett.¹⁵

A Duna-Tisza közén az egyházi élet szervezése és ellenőrzése évszázadokon át részben a kalocsai érsekség, részben a váci püspökség feladata és joga volt.

A kalocsai egyházmegyét a pécsivel és az egrivel együtt 1009-ben hozták létre. Kétségtelennek látszik, hogy már Szent István uralkodása alatt érseki rangot kapott Kalocsa. Az érsekség területe a Duna-Tisza közének középső és déli részét foglalta magába, de egy időben kiterjedt joghatósága a Szerémségre is. Az is több mint valószínű, hogy egy ideig Szeged egyházi élete is az érsekség irányítása alatt állott.¹⁶

A kalocsai érsekség korai történetének egyik legvitatottabb kérdése a bácsi érsekséggel kapcsolatos viszonya. Történészeink között több mint száz év óta folyó vita mára végérvényesen tisztázta, hogy a Szent István által létrehozott érsekség székhelye egy ideig Bács várában volt. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy soha nem volt két külön érsekség e területen, de Szent László királyunk döntése alapján Szerémségben a rá váró térítés miatt az érsekség központja több mint másfél évszázadon át Bács lett. Tehát ez idő alatt egyazon érsekségnek két hivatalos központja alakult ki, és maradt is viszonylag hosszú időn át, de semmiképpen sem beszélhetünk két érsekség létéről. A két központ végleges egyesítése és Kalocsának székhelyként történő megjelölése a pápa részéről csak 1266-ban történt meg.¹⁷

¹⁴ A XII-XIII. században több esetben is előfordult, hogy egy megye területe két vagy több püspökség hatáskörébe is tartozott: pl. Nógrád vagy Szolnok megye. Eredetileg azonban csak egy egyházmegye területén voltak. Helyzetük akkor változott meg, amikor ezek a megyék terjeszkedni kezdtek, és ily módon jutottak át egy másik püspökség területére. KRISTÓ Gyula, 1988. 224-230.

¹⁵ KRISTÓ Gyula, 1988. 208-219.

¹⁶ BLAZOVICH László - KRISTÓ Gyula, 1993. 28-29.

¹⁷ KRISTÓ Gyula, 1988. 442.448.

A kalocsai, majd közel két évszázadon át a bács-kalocsai érsekség egyházi fennhatósága három megyére terjedt ki: a középkor folyamán Bodrog és Bács megyék mellett Szerém egyházi életének szervezése is innen indult ki.¹⁸ Mivel Szent István korában Kalocsán nem volt erősség, Kalocsa Bodrogvár körül kialakult várkerülethez tartozhatott.

A két érseki székhely megléte sajátosan formálta az érsekség területén létrejött főesperességek alakulását is. A kalocsai középpontban lévő káptalanhoz két főesperesség, a bodrogi és a kalocsai vagy más néven sárközi tartozott, a bácsi káptalan hatásköre viszont háromra, a bácsi, a szegedi és a szerémi főesperességre terjedt ki. Bodrog megye területén nem túl sokáig létezett a két főesperesség, mivel Fejér megye már viszonylag korai időben átterjedt a Duna-Tisza közére, és ettől kezdve Kalocsa, valamint a hozzá tartozó falvak is átkerültek Fejér megyébe. Bács megyében a szegedi főesperesség létrejöttét minden bizonnyal az indokolta, hogy a Tisza menti településen már viszonylag korán létrejött egy kisebb vár, megindulhatott egy önálló várispánság kialakulása, de a fejlődés végül nem segítette e folyamat beérését. Szeged egyébként az Árpád-kor végére Csongrád megyéhez került, és ott a váci püspök egyházi jogköre érvényesült. A Szerémség területén várkerület és főesperesség minden bizonnyal csak a XII. század folyamán épült ki.

Tekintettel arra, hogy káptalanok mint hiteles helyek évszázadokon át közbizalmi feladatokat is elláttak, az egyházmegyék szerveződése és területi változása a megyék közigazgatását is közvetlenül érintette.

A váci püspökséget, amely a két folyó közének északi részét fogta át, ugyancsak Szent István hozta létre uralkodása utolsó éveiben. Erősen valószínű viszont, hogy a püspöki székhely és az egyházi szervezet a század derekának igen zavaros politikai élete, az évtizedekre állandósult belső viszályok miatt csak a hetvenes évekre épült ki véglegesen. Nem teljesen indokolt tehát, hogy egyes krónikák I. Géza királyunk nevéhez kapcsolják alapítását.

Ennek a püspökségnek a területén az első várispánság Nógrád körül jött létre a X. század végén. Ennek a megyének részben területe, mindezekelőtt pedig több birtoka lényegesen délebbre esett mint ahogy későbbi kiterjedése alapján gondolhatnánk.¹⁹

A másik Pest megye, amelyhez már közvetlenül is volt köze mai megyénknek. Itt két főesperesség jött létre a XIII. század folyamán. A pesti főesperesség léte már 1266-tól adatokkal bizonyítható, amely Cegléd és Abony térségét is magába foglalta. A másik a Duna melletti falvakat fogta össze. A legdélibb település, amely hozzá tartozott Apostag volt. Azonban Fejér megye terjeszkedése itt is érvényesült még az Árpád-korban, és így a Duna menti falvak hamarosan Fejér megyéhez kerültek.

Csaknem a váci püspökséggel egy időben született meg Szolnok megye is, melynek egyházi irányítása ugyancsak e püspökség feladata lett, és

¹⁸ KRISTÓ Gyula, 1988. 47-50.

¹⁹ KRISTÓ Gyula, 1988. 428-431.

amelynek irányító, szervező feladata egy időben mai megyénk egy részére is kiterjedt.

Bár kétségtelen, hogy a későbbi Csongrád megye egy része, mindenekelőtt Szeged és környéke az Árpád kor nagyobb részében a kalocsai érsekség egyházi irányítása alá tartozott, később Csongrád megyére hosszú időn át a váci püspökség fennhatósága terjedt ki. Így a csongrádi főesperesség is közreműködhetett a kereszténység terjesztésében a Homokhátságot is birtokba vevő kunok között is.²⁰

B/ Bács vármegye²¹

Bács-Kiskun megye a Kárpát medencének, ezen belül pedig a Duna-Tisza közének középső részét foglalja magába. A korábbi két, részben jogelőd vármegye viszont teljes egészében kitöltötte a két nagy folyó közét, sőt néhány területen túl is nyúlt azon. Ez az országrésznyi és földrajzilag távolról sem egységes terület kezdettől fogva az ország kormányzása, a közigazgatás, a gazdaság és a közlekedés szempontjából egyaránt igen fontos volt. Éppen ezért érthető, hogy az országot ért csaknem minden jelentősebb katonai-politikai esemény évszázadokon át közvetlenül is érintette ezt a térséget. Központi fekvése és gazdasági súlya miatt nem ritkán stratégiai fontosságúvá vált a magyar történelem sorsfordító eseményeinek sodrában is.

Már a honfoglalás és az államalapítás során is központi helynek bizonyult. Anonymus szerint Árpád és serege Alpárnál vívta meg első nagyobb csatáját az itt talált legjelentősebb államalakulat vezérével Zalánnal, és ezt követően a Tisza mentén dél felé vonulva, majd a Duna vonalát követve észak felé haladva vette birtokába a két folyó közét. Az új hon megszerzésének folyamatában sorsdöntőnek bizonyuló csatanyerés után Szernél, a mai megye közvetlen szomszédságában került sor szerinte az első un. országgyűlésre, melyen minden bizonnyal valóban megtörtént az újonnan szerzett területeknek a törzsek közötti felosztása is.²² A Dunántúl mellett ez a térség is kezdettől fogva igen fontos, mondhatjuk megkülönböztetett jelentőségű lett a leteleplülő törzsek és nemzetségek számára.

Bár kétségtelen, hogy az egyes törzsek által birtokba vett területeket máig sem tudta teljes pontossággal behatárolni a történettudomány, az viszont kétségtelen, hogy a fejedelmi törzs több nemzetsége a Duna-Tisza

²⁰ BLAZOVICH László - KRISTÓ Gyula, 1993. 18-30.

²¹ Az Árpád-korban kialakult megyék jellegét, feladatait illetően is mélyreható szakmai vita alakult ki. Az utóbbi évtizedekben az a vélemény rögzült, hogy a megye területi intézmény, amelynek jól körülhatárolt területe volt, ezen belül viszont vegyesen fordult elő királyi birtok, világi nagybirtokok, kisebb világi birtokok és egyházi-kolostori földek egyaránt.

²² Anonymus gestájának hitelességével kapcsolatos megfontolásokra korábban már utaltunk, de ezek az események több tekintetben hitelt érdemlőek lehetnek.

közének egy jelentős részét megszállta. Ennek emlékét több településünk neve máig is őrzi.²³

A XI. században a két folyó közének legdélibb részén, miként a megye későbbi összetett neve is jelzi, eredetileg két vár köré szervezték meg a királyi birtokokat, tehát két megye jött itt létre. Közülük a délebbi, Bács megye élete, fejlődése viszonylag kevés szállal kapcsolódik a mai Bács-Kiskun területéhez, ezért csak vázlatosan utalunk történetére. Teljesen mellőzni viszont nem lenne szerencsés, mivel egyrészt a két megye határa hosszú időn át nem volt egyértelműen kijelölve, másrészt a középkorban is gyakran állt élükön közös tisztségviselő. Mindazon eseményeket, sajátosságokat, amelyek Bodrogot is érintették, ezen utóbbinál ismeretjük.

Bár krónikáinkból nem derül ki egyértelműen, mely nemzetségeknek jutott a későbbi Bács megye területe, a körülötte létrejött falvak elnevezésében fellelhető két X. századi Árpád-házi vezér, Zolta és Szerénd neve, ami minden bizonnyal annak jele, hogy az Árpádok ezek életében terjesztették ki ide hatalmukat. A későbbi birtokviszonyok valószínűvé teszik, hogy a Bánca-nemnek a szerepe is meghatározó lehetett. E terület fontosságára egyébként az is utal, hogy hat földvár emléke maradt fenn e vidékről. Közülük Bács válhatott az államszervezet építése során a király emberének, az ispánnak székhelyévé. Ez a török eredetű, magyar képzővel ellátott személynévből származó szó valószínűleg az első ispán nevéből őrzi. Maga a vár minden bizonnyal római eredetű, amit az is igazol, hogy az ásatások során sok római téglá és faragott kő került itt felszínre.²⁴

Az viszont kétségtelen, hogy a várra utaló első írásos emlékek jóval később keletkeztek mint maga a vár, illetve a királyi megye alapítása.²⁵ Írott forrásainkban első alkalommal említett bácsi ispán neve Vid volt, aki 1074-ben részt vett a mogyoródi csatában.²⁶ Ekkor viszont már egy jól kiépült szervezeti egység olyan vezetőjeként áll előttünk, aki az országos politikában is számottevő tényező volt.

Bács vár megyéjének déli és nyugati határát a Duna alkotta, keleten pedig a Tisza. Északon Bodrog megyével érintkezett, de a közöttük lévő határvonal hosszú időn át nem volt meghatározott, nem jelölték azt pontosan, és a két megye területe, miként sok más megye esetében ez kimutatható, nem különült el mereven. A Bodrog megyei határ a Dunánál Aranyán-Apáti alatt kezdődhetett, ahol 1211-ben kétségtelenül Bácshoz tartozó várnépek laktak. Az ettől keletre fekvő települések is Bácsnak szolgáltak, és az északi határt a Homokhátság szélén lehet megvonni.

²³ A valamivel északabbra levő Taksony, Solt, Fajsz és Tass településekre érdemes gondolnunk.

²⁴ Bács, továbbá két Földvár, Geréc, Pétervárad (?), Savonca. GYÖRFFY György, 1987. I. 202-204. IVÁNYI István úgy vélte, hogy a szláv báty szóból eredt a vár neve. 1889-1907. III. 3-4.

²⁵ Alapítása 1010 körüli években történhetett. KRISTÓ Gyula, 1988. 453.

²⁶ BOROVSKY Samu, 1909. II. 35. "Comes Vid cum Bachiensibus militibus" már a hetvenes évek első felében többször is feltűnik írott emlékeinkben. KRISTÓ Gyula, 1988. 453-454.

A földművelés és a mezőgazdasági termelés különféle ágazatai viszonylag korán kialakultak ezen a vidéken. A királyi és a nemzeti birtokviszonyok arányáról nem lehet pontos képet alkotni forrásaink hézagosságai miatt. A XIII. században a megyei nemesi társadalomra a "kisnemesek" szokatlan nagy tömege lett a jellemző. Fellelhetők ugyan királyi udvarnokok és tárnokok is, de szép számmal találkozunk telepített népekre utaló falunevvel (a besenyő Kölpö és Tolmács, a Lengyel, Németi, Horvát, Tótfalu és az olaszok jelenlétére utaló Venéce), valamint foglalkozásnevet őrző falvakkal is (Kisács, Nagyács, Fonó, Kovácsi, Szúcsi), valamint királyi alapítású egyházak (a kalocsai érsekség birtokai, a bácsi püspöknek szolgáló falvak, görög apátság, fehérvári prépostság stb.) birtokaival is.

A megye népessége a tatárjárás alatt rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett. Az arányokra nagyjából következtetni lehet, hogy a pusztítás előtt említett 44 település közül a későbbi évtizedekben csak 24 lelhető fel, és még másfél évtizeddel később is a bácsi káptalan az ekkor végbement pusztításra vezette vissza az akkori nagy elszegényedést.

A következő évtizedekben újabb birtokosok jelentek meg, és a vidék ismételt benépesedése is felgyorsult. A tatárjárást követő közel száz évben a megye területén már 127 lakott helyet említenek forrásaink, nem szólva a pusztákról.²⁷

A királyi vármegyerendszer felbomlása itt is azzal járt, hogy az egykori királyi birtokok sorra magánföldesurak kezébe kerültek. II. Endre, főként pedig IV. Béla uralkodása alatt e folyamat felgyorsult. Az egykori királyi megye területén a XIII. század végén szerveződni kezdtek a szerviensek, a későbbi köznemesek elődei. Magának a nemesi önkormányzatnak a működéséről viszont e megyében csak a XIV. századból vannak adataink.²⁸

Miként korábban erre már utaltunk, egyházszerkezeti szempontból is jelentős volt ez a terület. A Szent István által alapított kalocsai érsekségnek nemcsak több birtoka volt itt, hanem az érsekség egyik központja éppen Bács vára volt.²⁹ Kétségtelen az is, hogy az érsekséggel egykorú volt a bácsi Szent Pál apostolról elnevezett prépostság és székeskáptalan, amely közigazgatással együttjáró feladatokat is ellátott.

²⁷ A határnevek és személynevek a XIII. században már általában magyar nyelvűek, bár olykor szláv nemesek és telepések is feltűnnek. GYÖRFFY György, 1977. I. 204-208.

²⁸ BOROVSZKY Samu, 1909. II. 38.

²⁹ Hosszú időn át élt az az elképzelés, hogy Bács központtal egy külön érsekség működött. Kétségtelen, hogy 1092-1094 között keletkezett zágrábi püspökség alapító levelének az elején említés történik Fábián bácsi érsekről. 1124-1130 közötti évekből is van bácsi érsekre utaló adatunk. Egy pápai irat 1226-ban tesz említést első alkalommal a kalocsai és bácsi egyházak egyesítéséről. Pauler Gyulának lehet igaza, aki szerint egy egyházmegye két székhelyéről van szó. IVÁNYI István, 1889-1907. III. 12-16. Mára a vita egyértelműen tisztázódott, miként arra korábban már utaltunk.

C/ Bodrog vármegye

Mai megyénkhez már sok szállal, jelentős területtel kapcsolódik az egykori iker-megye északi része. Miként Bács megye esetében megállapítható, minden bizonnyal 1010 táján kerülhetett sor Bodrog környékén is a várszervezet kialakítására. Mivel Kalocsán nem volt katonai erődítmény, Bodrog vára kapta azt a feladatot, hogy az érseki székhely számára a megfelelő védelmet biztosítsa. A szakirodalom egyértelműen Szent István nevéhez kapcsolja megszervezését, és semmi sem teszi valószínűvé, hogy a XII. századra kellene tennünk azt, bár kétségtelen, hogy az első róla történő hiteles írásos említés csak 1135-ből való. A vár jelentőségét, fontosságát érzékelteti, hogy egyik XIV. századi krónikánk szerint 1093-ban Szent László a húsvéti ünnepeket Bodrogban töltötte.

A megye névadó központjának helyét ma már nem lehet pontosan meghatározni. Kétségtelen, hogy a Duna egyik kanyarulatában épülhetett fel a földvár. Aligha tévedünk, ha a mai Monostorszeg területén vagy annak közvetlen közelében keressük azt.³⁰

A megye legkorábbi határait³¹ nyugaton a Duna, keleten a Tisza, délen Bács megye, északon pedig a löszhátság pereme alkothatta. Csongrád megye felé határai hosszú időn át bizonytalanok voltak. A mai Duna mentén a később állandósult határoknál lényegesen északabbra is kiterjedt az egykori Bodrog megye területe, és lényegében Bogviszlótól Apátiig (Apatin) húzódott. Hozzá tartozott még Dalocsa, Nádudvar és Szántó (később puszta) is, és keleti határait Hajszentlőrinc, Szentgyörgy, illetve Csongrád területén pedig Bajmok és Pacsér falvak jelölték ki. Az északi határon lévő települések közül Jánoshalmát és Pestszentivánt kell kiemelni már ekkor is. Érthetően voltak falvak, amelyek hovatarozása hosszú időn át bizonytalan volt, illetve amelyek többször cseréltek gazdát a szomszédos megyéken belül. Györgyén, Bajmok, Pacsér, Napfény és Csantavér hol Csongrád, hol pedig Bács vagy Bodrog megye területeként van feltüntetve a középkori oklevelekben. A XV. század második felében Szabadkát, amely 1391-1464-ig Bodroghoz tartozott, Csongrád megyéhez csatolták, majd hamarosan ismét Bodrog területét gyarapította. Bács és Bodrog között is gyakorta változott a határ. Mátyás király pl. Tapolca és Szentpál helységeket Bodroghoz tette át, de Bács megye jogát ennek ellenére fenntartotta rájuk, és csak II. Ulászló rendelete tett pontot a kettőjük közötti vita végére.³²

³⁰ KRISTÓ Gyula, 1988. 451-455.

³¹ Az egyes megyék területe még sokáig gyakorta módosult, változott. Legkorábban a Dunántúlon alakultak ki viszonylag tartós határok. Itt a középkor végétől a XIX. század elejéig alig alakítottak rajtuk. NEMETHY Artúr, 1955. 1-2. sz. 67.

Az Alföldön lényegesen kevesebb a markáns földrajzi tagolódás, és ez is kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy képlékenyebbek lettek mind a megyék, mind a járások határai.

³² BOROVSZKY Samu, 1909. 35-42. Tekintettel arra, hogy a vármegye nyugati irányba nem tudott terjeszkedni, keleten növelte területét jórészt Bács megye rovására. KRISTÓ Gyula, 1988. 454-455.

E terület honfoglalás előtti lakosságára néhány szláv eredetű helység-név alapján következtethetünk. Anonymus leírása szerint a honfoglalók Zalán legyőzése után "a bodrogi részekre érkeztek és a Vajas folyó mellett tábort ütöttek, s ezeken a részeken (Árpád) vezér Tasnak, Lél atyjának, nagybátyjával, Kölpénnyel, Botond atyjával együtt nagy földet adott összes lakóival egyetemben".³³

Botond személyneve valóban több település nevében feltűnik, tehát valószínűsíthető nemzetségének itteni szálláshelye. Bár a királyi népek jelenlétére is van utalás a XIII. századból, minden bizonnyal nem itt volt ősi szállásterületük. A Haraszt-nem, a Hanta-nem ugyancsak régi múltra tekint vissza Bodrog megyében.

A bodrogi várispánság szervezése során Szent István minden bizonnyal Botond szállásterületeire támaszkodhatott. A megye névadó vára, a nemzetség központja, miként már utaltunk rá a terület leggazdagabb vidékén a Duna és a Vajas között állott, ahol jó átkelési lehetőség nyílt a szomszédos Baranya vidékére.³⁴ A Duna melletti Bodrog névváltozatai a korabeli feljegyzésekben: Bodrogh, Bodrugh, Budroch. Budruk stb.³⁵ A megye nevét első alkalommal 1093-ban keletkezett átirat örökítette meg, amely szerint Szent István "in partibus Bodrug villam Beseneu" azaz Besenyő falut a tihanyi apátságnak adományozta. Az első ispán, Lambert nevét azonban csak 1135-ben rögzítették írott emlékeink.³⁶

A megye legkorábbi időszakából annak népére vonatkozóan nem maradtak fenn bővebb adatok. A bodrogi várföldek közvetlenül a vár körül jöttek létre, de később voltak birtokai a Duna jobb partján is, sőt Bács megyében lévő falvak is szolgálták ezt a várat. Bár később, a XIII. század során a Tiszáig is terjedtek határai, súlypontja mindvégig a Duna völgyében volt, és Csongrád megye terjeszkedésével szemben keleti területeinek jelentős részét fel is kellett adnia.³⁷

Bodrog megyében a XIII. század második felében tűntek fel olyan számban szerviensek, hogy érdekeiket már eredményesen képviseltetni is tudták. 1280 táján pedig már létrejött a megyei tisztikar is. A hajszentlőrinci káptalan 1280-ban kelt bizonyosságlevele szerint Gyopul (Gyapul, a mai Bezdántól keletre) eladása alkalmával a megjelentek között ott volt a vármegye alispánja, valamint annak két szolgabírája István és Iván is. Annak oka, hogy Bodrog megyében jó félévszázaddal korábban létrejött az önkormányzat e korai formája mint Bács megyében,

³³ GYÖRFFY György felhívja a figyelmet arra, hogy Tas fia Lél szerepeltetése a történeti adatoknak ellentmond, ugyanis Tas Árpád unokája volt, kortársa Lélnek, aki nem Árpád-házi volt. A krónikák Anonymusszal szemben Nyitra vidékét jelölik meg Lél szálláshelyeként. GYÖRFFY György, 1977. I. 696-697.

³⁴ GYÖRFFY György, 1977. I. 697-698.

³⁵ IVÁNYI István, 1889-1907. III. 33. Kiemeli, hogy az ország sok részén található Bodrog elnevezésű település.

³⁶ BOROVSZKY Samu, 1909. II. 35. IVÁNYI István, 1889-1907. III. 33-40.

³⁷ KRISTÓ Gyula, 1988. 451-452.

az lehetett, hogy földrajzilag közelebb esett a királyi székhelyhez, illetve Kalocsához, az érsekséghez.

Bodrog egyébként az első évszázadokban is királynői birtok volt, és amikor e területen a nemesi megye létrejött, a királynók befolyása továbbra is számottevő maradt. Még az Anjou-korban is élvezte a királynő az egykori várbirtok jövedelmeit, sőt Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja a vármegye főispánját, alispánját és szolgabíráit is a saját familiárisai, tisztviselői közül nevezte ki, általuk bíraskodott, velük végeztette a közigazgatást, így számottevően befolyásolta a nemesi vármegye munkáját. Még 1381-ben is a vármegye alispánja és szolgabírái Erzsébet királynéhoz intézték jelentésüket. Kétségtelen viszont, hogy ezek az állapotok Lajos halála után felszámolódtak.

A nemesi vármegye gyűléseit általában Bodrogban tartotta, de több alkalommal Hajszentlőrinc is helyet adott e fontos összejövetelnek. Okleveleink kitételei szerint is Chente mellett e két hely volt a megye legfejlettebb települése. Így 1337: "in villa Bodrog", 1343: "apud civitatem Bodrog", 1360: "in Bodrog", 1364, 1368, 1391: "apud civitatem Bodrog" megjelölés található. Itt keletkeztek az első alispáni kiadmányok is. Pl. 1399, 1404, 1406, 1407: "possessio Bodrog", 1408: "oppidum Bodrog", 1411: "villa Bodrog" lelhető fel. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a XIV-XV. századi feljegyzések bár a település különféle rangjára utalnak, egyetlen alkalommal sem mondják Bodrogot castrum-nak, várnak. Ennek alapján akár arra is gondolhatunk, hogy a köznemesség nem a katonai létesítményt, hanem a polgárvárost vette igénybe összejövetelei során.

Bodrog még a XVI. század elején is jelentős település lehetett. Erre utal az is, hogy az 1522. évi tizedjegyzékben 148 háztartással lelhető fel.³⁸ A település még a hódoltság első évtizedeit is minden bizonnyal átvészelte, bár az 1554-es és az 1570-es defterekben nem történik rá utalás, de 1590-ben még 14 adózót vettek itt nyilvántartásba. Később nyoma veszett, bár egy-egy térképen még jelölték.

Hajszentlőrincen 1396-, 1401-, 1402-, 1474- és 1517-ben került sor okmányok megfogalmazására, ami egyértelműen jelzi, hogy a nemesi vármegye nem tartotta szükségesnek, hogy gyűlései megtartásakor az egykori királyi birtokok központjához ragaszkodjon.³⁹

A tatárjárás előtti évtizedekből Bodrog megyén belül 52 falu nevét ismerjük, közülük nemegy népes település volt. Az ország nagyobb részét érintő pusztítás ezen a tájon rendkívül súlyos volt. Arányait érzékelteti, hogy a falvak fele teljesen elpusztult. A következő évtizedekben 26 falu neve ismét fellelhető ugyan, de ezek vesztesége is rendkívül nagyok lehettek. Igen sokat mondó tény, hogy a 26 település közül 17 a Vajdaság vidékére, tehát a vizes-mocsaras területre esik, ahol a megmaradás esélye valamivel nagyobb volt mint a szárazabb, a természet által kevésbé védett területeken. Még a Tisza parti rész is viszonylag gyorsan benépesült,

³⁸ SZABÓ István, 1954. 59-60.

³⁹ IVÁNYI István, 1889-1907. I. 33-40.

de a sík vidék aránytalanul nagy része pusztasággá vált. Egy 1341. évi oklevél tanúsága szerint pl. a Bükedegeyháza, Rendesegeyháza, Mátyusháza és Bátordegeyháza pusztákat a kunok foglalták el. A későbbi feljegyzések alapján az állapítható meg, hogy a Duna-Tisza közötti területnek Bodrog megyei részére a kunok Csertán törzse telepedett le.

IV. Béla a tatárjárás után még egy kísérletet tett arra, hogy az egykori királyi birtokok egy részét visszaszerezze. Ezért 1256-ban a várjavak visszavételére bizottságot küldött ki, de ez a próbálkozása is kudarcot vallott, a főurak igényeit nem tudta megfékezni. Bár az egykori várszervezet meglétére utaló hadnagy (maior exercitus) tisztségével még a XIV. század elején is találkozunk, a megye igazgatása már régen a köznemesek szervezkedésén alapult, amit az is jelez, hogy 1320 tájáról nemcsak az ispán, hanem a négy szolgabíró munkája nyomán keletkezett irat is maradt ránk.

A vármegyéknek járásokra történő beosztása hosszú fejlődési folyamat eredménye. Bács vármegyében 1355-től 1496-ig általában csak két-két szolgabíró volt, és csak 1520 tájától négy, ami azt is jelzi, hogy a XVI. század elején a megye négy járásból állott. Bodrog megyében egészen Mohácsig általában csak két szolgabíróval találkozunk, bár 1420-ban, 1427-ben és 1437-ben három-három szolgabíró neve van feltüntetve az oklevelekben.⁴⁰

A köznemességgel szemben Károly Róbert uralkodása idején létrejövő új arisztokrácia tagjai között találjuk a király odaadó hívét, Becsei Imrét, aki négy-öt szomszédos megyében is szerzett számottevő birtokot, köztük Bátmonostort is, amelyet mezővárossá fejlesztett.

A megye úthálózatának központja Bodrogvár volt, ahonnan réven lehetett átjutni Baranyába, s jól ismert út vezetett részben Bács és Becsej felé, másrészt Szölles mellett Hajszentlőrincen, Garán és Baján át Kalo-csa irányába, továbbá Bátmonostornál elágazva Szeged irányába is.

A megye tatárjárás utáni népességére vonatkozóan bizonyos támpontot jelenthet számunkra az alábbi néhány adat: 1242 és 1340 közötti évszázadban 82 falunak a neve tűnik fel az oklevelekben, amelyek nagyobbrészt a Vajas-vidék síkságán feküdtek. Csánki a Hunyadiak korában már 12 mezővárost és 213 helységet ismertetett, de ezek között nem szerepeltek a Tisza partján lévő települések. Bár ezen települések nagyobb része XIV. századi lehetett, nem indokolatlan a tatárjárás előtti falvak számát ennél magasabbra becsülni.

Célszerű még utalni arra is, hogy a XIII-XIV. században rögzített hátrárnevek és személynevek magyar lakosságra utalnak, és ezt az egységes képet csak a kunok nevei bontják meg.⁴¹

Az Anjouk és Zsigmond alatti évtizedek csaknem folyamatos gazdasági és társadalmi fejlődését ezen a vidéken már a Hunyadiak alatt a török elleni harcok zavarták meg. Bács és Bodrog megye sorsa egyre jobban

⁴⁰ BOROVSZKY Samu, 1909. 42.

⁴¹ GYÖRFFY György, 1987. 698-703.

összefonódott Szerémség és a Bacsói bánság sorsával. Nem véletlen, hogy a XIV. század végétől igen gyakran a két megye ispánja egyben macsói bán is volt, akinek egyik legfőbb feladata a török elleni harcok szervezése lett. Amilyen mértékben vált gyakoribbá a seregek járása, annál feltűnőbb lett a polgári lakosság ritkulása és ennek nyomán a pusztásodás. Az elnéptelenedő településeken pedig nem ritkán a Balkánról menekülő szerb családok települtek meg. Zsigmond már 1402-ben egyezséget kötött István szerb despotával, amelynek értelmében Brankovics György számos birtokot nyert hazánkban. Ezek közé tartozott a becsei vár és környéke is. II. Ulászló uralkodása idején a szerbek betelepülése még inkább felgyorsult. A Titel környékén élő szerbek már a Dózsa féle felkelés során is számottevő szerepet játszottak a paraszti sereg támogatásával. Betelepődők száma Mohácsot megelőző évtizedben még jobban megnőtt.

A török veszély növekedése miatt ezek a megyék egyre inkább az ország figyelmének középpontjába kerültek. 1518-ban, majd 1519-ben is a király az országgyűlést Bács várába hívta össze, amely eseményeket segerszemlével is össze kívánták kötni. Ezeket az országgyűléseket is a középnemesség és a főnemesség elkeseredett pártharca jellemezte, melyből a helybeliek is kivették részüket.

Nándorfehérvár eleste után e két megye közvetlenül is határos lett a török birodalommal, és lakosai folyamatosan bekapcsolódtak az élet-halál küzdelembe.⁴²

Már a XV. század elejétől ez a vidék ha nem is közvetlenül a török martalócoktól rettegett, de mindenképpen el kellett hogy szenvedje a hadak járását. Ezek elől pedig a helyi lakosság, ha tehetette ismételtelen elmenekült. Éppen ezért távolról sem könnyű a Mohács előtti lakott települések számát még megközelítő pontossággal is megadni, mivel ezekből az évtizedekből még igen kevés összeírás maradt fenn. Csak egy felsorolás alapján tudunk igen hézagos képet formálni. Ilyen támpont pl. az a kárjegyzék, amelyet az 1514-es parasztfelkelés megtorlása során Tolna is benyújtott a nemeseit ért károk miatt. Ebben megnevezték a Baja környéki falvakat is, amelyeknek jobbágyi sorban lévő lakosaitól követelték a kártérítést. A felsorolásban az alábbi települések találhatóak: Monostor, Gara, Arany, Vajas, Tóti, Patala, Katymár, Borsod, Pongrác, Szentgyörgy, Mátyusháza, Bába, Szeremlyén és Baja.⁴³

Egy 1522-ből származó dézsmalajstrom nemcsak a két megye településeinek sorát örökítette meg, hanem az ott élők gabona tizedének mennyiségét is rögzítette.⁴⁴

⁴² DUDÁS Gyula, 1896. I. 213-225.

⁴³ Az itt felsorolt 14 mezővároson és falun túlmenően a szűkebb térségben 1469- és 1470-ben még az alábbi települések neve tűnik fel: Baracska, Kajánd, Vajas, Lak, Szembecs, Bácskuta, Timak, Majsa, Bezdeleg, Mezőlak, Geth, Vízlak és Lajmér. Elképzelhető, hogy ezek közül egy-egy már nem volt lakott terület. SZEGFŰ László, 1989. 130-137.

⁴⁴ Ebből az időszakból hasonló nyilvántartás alig maradt fenn, ami forrásértékét tovább növeli. Ebben az évben Bács megyének 8, Bodrog megyének 5 és Csongrád megyének 6 dézsmakerületébe küldtek ki decimátorokat. Sajnos a feljegyzések nem maradtak fenn

Bács megyéből fennmaradt öt dézsmakerületekben 16, 17, 18, 13 és 35 (összesen: 99) települést vettek nyilvántartásba a decimatorok. Bodrog vármegye területén az öt dézsmakerületben készült lajstromból csupán kettő maradt fenn, amelyekben 45 település nevét találjuk a tizedfizetők számával együtt.

A fennmaradt két tizedkerület lajstroma is igazolja, hogy még közvetlenül Mohács előtt is a kétségtelen pusztulások ellenére igen jelentős számú település volt a Duna közelében, és többnek számottevő lakossága volt. A jegyzékben fellelhető nevek aránytalanul nagy része magyar volt.

A megye területén a Mohács előtti évszázadokban két főesperesség alakult ki. Az egyik Bodrogvárbán működött, amelynek tiszte a XIII. században a hajszentlőrinci prépostsághoz kapcsolódott. A másik pedig az eredetileg Bodrog várhoz tartozó Kalocsán működött.⁴⁵

BODROG MEGYE KÉT DÉZSMAKERÜLETÉNEK HELYSÉGEI 1522-BEN

Eredeti forma	Mai olvasat	Tizedfizetők száma
Totphalw	Tótfalu	122
Vizmellekysaka	Vízmellékiszáka	66
Senthgergh	Szentgyörgy	5
Bodrogh		148
Bodrogmonostor		10
Tyzhaz	Tízház	10
Wel	Vél	7
Sary	Sári	25
Wdwarth	Udvard	49
Cheoth	Csót	12

hiánytalanul. Bács megyéből csak 5, Bodrog megyéből csupán kettő és Csongrádból is csak 3 dézsmakerületből felvett lajstrom áll rendelkezésünkre. SZABÓ István, 1954. 5. Mivel az egykori Bács megye területéből semmit sem örökölt mai megyénk, név szerint nem tüntetjük fel az itteni településeket. Sajnos Bodrog megyének is inkább a délnyugati részén felvett nyilvántartások maradtak ránk, e településeket mégis célszerű név szerint is felsorolni, annál is inkább, mivel néhány mai településünk nevével is találkozhatunk. A felsorolás utal arra is, hogy az egyes településeken hány főtől, családtól szedtek be tizedet vagy un. kereszténypénzt, tehát viszonylag pontosan ismerjük az ott élő háztartások, családok számát, a település nagyságát.

SZABÓ István alapján célszerűnek látszott a CSÁNKI által is említett neveket is közölni.

⁴⁵ KRISTÓ Gyula, 1988. 453.

Eredeti forma	Mai olvasat	Tizedfizetők
Kyskwllwd	Kisküllőd	22
Kechkes	Kecskés	16
Nagkwlwd	Nagyküllőd	23
Zwlws	Szólós	26
Kethhas	Kétház	10
Erdeealya	Erdőalja	20
Leczke	Lecse	9
Borthanh	Bartán	8
Janosj	Jánosi	24
Papy	Papi	16
Kyshethes	Kishetés	14
Naghhethes	Nagyhetés	44
Gesth	Geszt	45
Baraczka	Baracska	9
Zath	Szat	7
Aranyan		6
Walfer	Valfer	13
Darwaz		20
Apos Aranyan		12
Ersekzaka	Ársekszáka	10
Appathy	Apáti	21
Somoszaka	Somosszáka	14
Apos		44
Gyerthianos	Gyertyános	5
Repas Zentkyral	Répásszentkirály	38
Wyfalw	Újfalu	124
Arnath	Arnat	53
Kyzzentkyral	Kisszentkirály	4
Kaplan		13
Gergeli	Gyergelyi	51
Ordodh	Ordód	6

Eredeti forma	Mai olvasat	Tizedfizetők
Zantho	Szántó	29
Iwanfalwa	Ivánfalva	5
Mesteri		2
Budizentmiklos	Büdiszentmiklós	31

D/ Pilis vármegye

Bár megyénk jelenlegi területéhez nincs köze az egykori Pilis megyének, néhány mondatban célszerű foglalkozni vele, mivel egykor ez is része volt az ország közepén létrejött legnagyobb kiterjedésű megyének, tehát évszázadokon át közös irányítás, közös terhek, azonos sors kapcsolta össze ezen egymástól távolabb eső területeket.

Pilis megye létrejöttével kapcsolatosan számottevően eltérnek a vélemények.⁴⁶ A pilisi ispán első említésére 1225-ből van adatunk, de valószínű, hogy e "comes Pilisiensis" nem várispán, azaz megyésispán, hanem csak az erdőuralalom ispánja volt.⁴⁷ Több jel mutat arra, hogy ilyen néven királyi vármegye nem létezett. Az viszont kétségtelen, hogy a XIV. század során ez a nemesi vármegye fennállott, és a török hódoltság előtt Esztergom és Pest megye rovására számottevően bővült területe.⁴⁸

Pilis megye szervezeti fejlődését erőteljesen befolyásolta Visegrád és várnagyának közelsége. Éppen ezért csak az Anjouk idején tudott a pilisi (erdő)ispán, egyben visegrádi várnagy "albírāja" feladatkörből Pilis megye "főispáni" és "alispáni" hivatal és hatáskör kialakulni. Tehát az kétségtelen, hogy a XIV. század végére Pilis területén is megszerveződött az önálló nemesi vármegye.⁴⁹

1338-tól gyakran tartotta ez a megye közgyűléseit Pest megyével közösen.⁵⁰ A két megye egyesülésére viszont a hódoltság előtt nem került sor. Maga az egyesülés egyébként hosszú folyamat volt, mind szorosabbá váló együttműködés eredménye lett, és valójában csak a XVII. század derekán zárult le.⁵¹

⁴⁶ DEDEK-CRESCENS Lajos az 1009-ből származó adat alapján Visegrád megyével azonosnak veszi Pilis megyét, bár utal arra is, hogy Pesty Frigyes is kiemeli, Pilis első említése csak 1225-ből való. BOROVSZKY Samu, 1910. 207-209.

⁴⁷ KRISTÓ Gyula nem tartja lehetetlennek, hogy az egykori Visegrád várispánság a XI. században valóban létrejött, de egy időre felszámolódott, és később a pilisi erdőispánságból kinövő Pilis megyében folytatódott. 1988. 430-433.

⁴⁸ HORVÁTH Lajos, 1995. 47-55.

⁴⁹ HORVÁTH Lajos, 1995. 117-121.

⁵⁰ A szakirodalom a két megye egyesítésének időpontját 1492-re tette az ezévi decretum 100. cikkelye alapján, amely azt tartalmazza, hogy "Pest és Pilis megyéknek ne legyenek ispánjaik. Továbbá, valamint eddigelé sem voltak Pest és Pilis vármegyének ispánjaik, minthogy Budához közel fekszenek, úgy jövőre sem szükséges, hogy ispánjaik legyenek." HORVÁTH Lajos véleménye szerint egyrészt Pilis megyének voltak korábban ispánjai, másrészt a törvény szövege nem enged arra következtetni, hogy a két megye ekkor egyesült volna. HORVÁTH Lajos, 1995. 133.

E/ Pest vármegye

Megyénk történelmi előzményeként lényegesen fontosabb helyet kapott Pest vármegye, hisz több településünk is évszázadokon át ennek a közigazgatási egységnek volt szerves része.

Ennek a megyének keletkezését is jókora homály fedi. Sem kellő számú sem pedig eléggé egyértelmű adat nem áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy minden kétséget kizáróan lehetne fogalmazni eredetét, működésének kezdetét illetően. Noha a szakirodalom hosszú idő óta úgy foglal állást, hogy Pest megye Szent István korában keletkezett, ennek csekély a valószínűsége.⁵² Bár Pesten létezett vár (castrum), az egykori római erőd maradványa, de ez sem várföldekkel sem pedig várszervezettel nem rendelkezett. E két alapvető elem hiányában pedig nem szólhatunk királyi vármegyei szervezetről. Egyébként a "Pest comitatus" kifejezés elsőként csak 1255-ben, IV. Béla oklevelében tűnik fel, majd 1264-ben és 1266-ban rövid egymásutánban találkozunk ismét e megye említésével.

Elképzelhető, hogy a tatárjárás után Nógrád megye déli részének rovására jött létre, de az sem lehetetlen, hogy már a XI. században valóban szerveződésnek indult itt egy várispánság, amely azután hamarosan elenyészett és a XIII. században éledt újjá.⁵³

A nemesi Pest vármegye léte viszont vitathatatlan, de kialakulása eltért a legtöbb hasonló szervezet fejlődési menetétől. Ennek egyik oka, hogy itt a mindenkori államhatalmi központ jelenléte, a királyi és a királynéi befolyás késleltette a nemesség önszerveződésének formálódását. A királyi hatalom hanyatlása után viszont a kezdetleges szervezeti elemek erősödését a tartományurak önkénye fogta vissza, mivel ezek érdekeit keresztezte a középnemesség politikai szerveződése. Bár kétségtelen, hogy az Árpádházi királyok alatt is létezett, formálódott és folyamatosan gyarapodott itt is az a társadalmi réteg, amelyet később középnemesség néven emlegetünk, szervezeti kereteikről, tisztségviselőikről, közgyűléseikről vagy hivatali intézkedéseikről viszont a XIV. század elejéig nincs tudomásunk. A nemesi Pest vármegye neve írott emlékeinkben legelőször csak Károly Róbert 1322. évi oklevelében tűnt fel, de feltétlenül korábban keletkezhetett, mert 1328-ban már jól kiépült szervezeti keretei jelentek meg, hisz három Pest megyei szolgabíróval is találkozunk Zsámboki László, Alagi Bocho és Poud fia István személyében.⁵⁴ Nem lehetetlen, hogy egy Duna jobbparti és két Duna balparti járás létének első jelét is láthatjuk ebben az adatban.

A korai Pest vármegye határait⁵⁵ igen nehéz megjelölni, mivel ezek is évszázadokon át képlékenyek maradtak. Valószínűnek látszik, hogy

⁵¹ HORVÁTH Lajos, 1995. 187-197. A három egyesült (Pest-Pilis-Solt) megye közös pecsétjének elkészítésére az 1659. évi 76. tc. hozott rendelkezést.

⁵² BOROVSZKY Samu, 1910. 215-216.

⁵³ KRISTÓ Gyula, 1988. 430-433.

⁵⁴ BÁRTFAI SZABÓ László, 1938. 40.

⁵⁵ Pest megye is igazolja, hogy a rendi társadalomban a megye nem volt összefüggő egység. Területük alakulását gyakorta az egyes oligarchák önkénye szabta meg. Az egyik

régtől fogva a Duna mindkét partjára kiterjedt. Az viszont kétségtelen, hogy 1366-ban Tordas és Martonvásár közötti határvita során Pest megyei nemeseket hallgattak ki.⁵⁶ Így Pest megye közvetlen szomszédjai közé tartozott Fejér megye, amely ugyancsak a Duna mindkét partján jelen volt. Varsány és Taksony térségéből kiindulva Déd (Délegyháza), Szunyog, Ürbő, Kolon (Izsák), Pálmonostora és Pétermonostora nevével jelölhetjük ki a két megyét elválasztó vonalat.⁵⁷

Külön is célszerű kiemelni, hogy nem tartozott ezekben az évszázadokban sem Pest megyéhez, sem Fejérhez Csepel sziget, amelynek ezekről függetlenül szerveződött irányítása volt.⁵⁸

Bár rövid szakaszon, de Esztergom megyével is határos volt a XIII. század során a pesti várispánság, mivel településeinek egy kisebb csoportja beékelődött a pilisi erdőispánság és Esztergom megye közé.

Pilis megyétől részben a Duna választotta el, de létezett egyéb határ is a két megye között, mivel Pest megyének a Dunántúlon is volt járása. Nemcsak a Bobald birtok, a Kezekuthy birtok, Salmár (Solymár) volt egyaránt Pest megye területén, hanem egy 1398-as oklevél a dömösi prépostságot is Pest megye részeként említi. E korai határok érthetően számottevően módosultak a következő évszázadok során.

Természetesen Pest és Nógrád megyék is érintkeztek egymással. Nógrád egykoron jóval délebbre nyúlt a későbbi területeinél. Egyébként még Vác is egykoron Nógrádhoz tartozott. Később Penc és Zsidó (Vácegres) és Macha (Galgamácsa) jelölte a két megye határát.

Heves megyével csak rövid szakaszon volt határos Pest megye. Kétségtelen, hogy a Zagyva folyó völgyében Tura és Boldog (Boldogfa, Boldog-asszonyhatvana) települések Pest megyéhez tartoztak.

A Külső-Szolnok megyével kapcsolatos határok⁵⁹ is sok változáson mentek át.⁶⁰ Ez a megye egy időben nyugati irányba terjeszkedett, de a XV-XVI. században Pest megye vett át mind nagyobb területet tőle.

Csongrád megyével határos részeinek változásairól források hiányában keveset tudunk. Az kétségtelen, hogy Csongrádhoz tartozónak

Pest megyei főúr egy időben átmenetileg tiszántúli falvakat csatolt a megyéhez. A Jászságba beékelődött Jánoshida pl. a kiegyezést követő területrendezésig Pest megye része volt. De még kirívóbb enklávék is adódtak: a Békés megyei Dévaványa még a XV. században Heves megyéhez került, és csak 1950-ben (!) csatolták vissza Békés megyéhez. NÉMETHY Artúr, 1955. 1-2. sz. 67.

⁵⁶ HORVÁTH Lajos, 1995. 18-23.

⁵⁷ 1349-ben Pétermonostora és Pálmonostora Fejér megyei településként szerepel, de korábban Csongrád megyéhez tartoztak. 1359-ben viszont már Pest megye részét alkották. Ezek az adatok is érzékeltetik részben azt, hogy a megyehatárok ekkor még könnyen változtak, másrészt azt, hogy a három megye területe ezeknél a településeknél találkozott. HORVÁTH Lajos, 26-27.

⁵⁸ HORVÁTH Lajos, 1988. 57-62. Csepel sziget nem tartozott tehát egyik vármegyéhez sem, hanem királyi-királynéi igazgatás alatt állott.

⁵⁹ Szolnok megye egyik klasszikus példa arra, milyen szeszélyesen alakultak az egyes megyék határai. Egykoron a Pest alatti mezőktől csaknem az ország keleti határáig kinyúló területe, amely idővel három megyére szakadt.

⁶⁰ Ennek a megyének kialakulása, határainak későbbi módosulásai egyébként is sok vitát eredményezett történezeink között. KRISTÓ Gyula, 1988. 134-140.

mondták egykoron Kőröst, Hetényegyházát, Szentkirályt, Alpárt, sőt Pálmonostorát és Pétermonostorát is.⁶¹

Tekintettel arra, hogy Pest megye igen közel volt a királyi hatalom különféle központjaihoz, Óbudához, Budához és Visegrádhoz, kezdetben a különféle királyi, királynéi főtisztviselők nagy szerepet kaptak igazgatásának és az itt élő nemesek közötti bíraskodás kialakításában.

Míg a nádort bírói teendői az ország különböző pontjaira szólitották, az alnádor, akit feladatköre jobban helyhez kötött, úgy látszik nagy figyelmet szentelhetett ennek a megyének és névadó településének. E figyelem idővel vele szembeni különleges jogok megformálásban testesült meg. Ezért az alnádor kéretlen és terhes intézkedéseivel szemben fellépő nagy és kis Pest lakóit az uralkodó 1244-ben azzal a joggal ruházta fel, "hogy a Vice Palatinusnak akaratjuk ellenére körükben megszállni, vagy fölöttük élni, ne szabadjon."

Már 1321-ben megtörtént, hogy Debreczeni Dózsa, a nádor elnökkölt a megye közgyűlésén, és a későbbi évtizedekben is a nádor hívta össze a közgyűléseket, de annak többirányú elfoglaltsága miatt hol az országbíró, hol a tárnokmestert, hol pedig más udvari tisztségviselőt bíztak meg az elnöki feladattal.

A XIV. században viszonylag gyakoriak voltak a nádori és az alnádori közgyűlések. Figyelemre méltó, hogy a XV. században ezek megtartása számottevően ritkult. Ennek fő oka az volt, hogy a hetekre, hónapokra elhúzódó gyűléseken való megjelenés és részvétel a nemesek számára komoly anyagi terhet jelentett. Ezért Mátyás király 1464-es rendelete után inkább váltságdíjat, majd adót fizettek annak érdekében, hogy a közgyűlésektől távol maradhassanak.⁶²

Pest megye igazgatásában és nemesek feletti bíraskodásban a nádor helyett hosszabb-rövidebb időre meghatározó szerepet kapó különféle udvari főméltóságokkal szemben az 1446-os országgyűlés jelentett e téren számottevő változást, mivel ez elismerte, hogy Pest megyei nemes embert csak a nádornak a vármegyében tartott törvényszékén, illetve közvetlenül a királyi kúriában az országos főbirák előtt lehet beperelni. Bár a gyakorlat ezt az alapelvet többször megsértette, lényegében ez a joguk egészen Mohácsig fennállott.

Pest megye ispánjainak jelentős részét a XIV. század elejétől ismerjük. Ezek a Mohács előtti évszázadokban az esetek többségében egyéb, rendszerint magasabb méltóságot is viseltek.⁶³

A megye első alispánjának neve Sülyi Borsvai Benedek volt, aki 1487-1488-ban egyben budai várnagy feladatait is ellátta.⁶⁴ A következő

⁶¹ HORVÁTH Lajos, 1995. 24-43.

GYÓRFFY György, 1987. I. 181-185.

⁶² HORVÁTH Lajos, 1995. 95-101.

⁶³ Mivel nem célunk a megyei hivatali apparátus életének, történetének nyomon követése, itt csak a legelső tisztségviselők közül említünk néhányat, akiknek működése az önálló megye létét is igazolja. A megyei hivatali szervezet részletesebb bemutatását részben megtette a közelmúltban HORVÁTH Lajos, 1995. 154-155.

⁶⁴ HORVÁTH Lajos, 1995. 102-106.

évtizedekből viszont további alispán nevét nem ismerünk. Ez azt jelenti, hogy nem választott tisztségviselő látta el a munkát, hanem a korabeli gyakorlatnak megfelelően itt is minden bizonnyal a főispán jelölt ki hívei közül e feladat ellátására megfelelő személyt.

Lényegesen bővebb adatok állnak rendelkezésünkre a megye szolgabíráit illetően. Már 1328-ban három szolgabíró (Sambuk-i László, Olagh-i Bocho és Poud fia István) volt a megye minden bizonnyal három járása élén. A járások száma hamarosan tovább gyarapodott, mivel 1341-ben már négy szolgabíró (Pakoni Tamás fia Domonkos, Zada-i Péter fia Tamás, Pilis-i Peus fia Pető és Gemereu-i Pál fia Gergely) működött közre a jogszolgáltatás és a közigazgatás munkájában, miként ez a magyar gyakorlatban csaknem általánosnak volt mondható. Bár a következő évtizedekből eltérő számban maradt fenn a szolgabírák neve, valószínű, hogy számuk nem változott, hisz 1465-ből, 1467-ből, 1472-ből, 1482-ből és 1484-ből is négy-négy szolgabíró neve ismeretes.

A megyei hivatal tevékenysége ezekben az évszázadokban elsődlegesen a jogszolgáltatásra koncentrált. Ebben a munkában a választott tisztségviselők mellett igen fontos helyet kaptak az esküdtek. Pest megyén belül legkorábbi 1341-ből maradt meg az esküdtek névsora. Bár legközelebb csak 1467-ből áll rendelkezésünkre a tizenkét esküdt neve, nem lehet kétséges, hogy a fontosabb ügyekben csak közreműködésükkel döntöttek.⁶⁵

Mivel a nemesi vármegyék egyik fő feladata az volt, hogy az un. köznépmesség érdekeit védje mind a központi hatalommal mind az oligarchiával szemben, érthető, hogy nem ragaszkodtak ahhoz, hogy a királyi vár területén vagy annak közvetlen közelében tartsák gyűléseiket. Jelentős időn át a nemesi közgyűléseknek és a kialakuló hivatalnak nem is volt meghatározott, állandó helye, központja. Inkább csak a megközelítés könnyebbsége, és bizonyos hagyományok befolyásolták a helyszín megválasztását. A XIV. században Pilis megyével közösen tartott közgyűlések színhelye legtöbbször Szentersébet volt. A XV. században rajta kívül Szentfalva, Hartyán, Rákos és Pest, illetve a városon kívüli terület adott helyet a közgyűléseknek. Pest megye önálló sedriái 1472 és 1525 között Üllön, Pesten és Szentlőrincen voltak, de a kiadott oklevelek aránytalanul nagy része Üllön kelt.⁶⁶

A honfoglalók viszonylag gyér lakosságot találtak a későbbi Pest megye területén, de a következő évszázadok során itt a kisebb nagyobb települések sora keletkezett. Bár kétségtelen, hogy a tatárjárás itt is kíméletlen pusztítással járt, mégis sokatmondó, hogy a XIII. századból alig maradt fenn helységnév. A XIV. és a XV. században viszont kisebb és népesebb települések sorát említik a már jelentős mennyiségben fenn maradt írott emlékeink. A Mohács előtti évtizedekből pedig már több

⁶⁵ A szolgabírák nevének valamivel bővebb ismertetése azért indokolt, mivel a járások kialakulását ezen keresztül lehet leginkább érzékelteni. HORVÁTH Lajos, 1995. 154-163.

⁶⁶ HORVÁTH Lajos, 1995. 187-190.

mint 200 helynevet lehetett összegyűjteni. Ezek közül több tucat mai megyénk területére esik. A falvak és mezővárosok nagy többsége viszont a tőlünk északabbra levő vidéken jött létre. Nem lehet tehát véletlen, hogy több évszázadon át viszonylag kevés település keletkezett a Homokhátság területén, hogy az aprófalvak máig csaknem ismeretlenek e tájegység közigazgatásán belül. Úgy látszik, hogy sem a növénytermesztés, sem az árucseré, sem pedig a közbiztonság hiánya nem serkentette itt a falvak és a mezővárosok létrejöttét.

Meglehetősen késői évszázadokból van adatunk a térség egyik legjelentősebb városává nőtt Kecskemétről is, amelynek neve írott emlékeink anyagában legkorábban 1353-ban tűnik elénk, amikor I. Lajos király az akkor már lakatlan Ágasegyház birtokot, amely Kecskemét közelében van, egyik kun hívének adományozta.⁶⁷ Tehát a XIV. század derekán e szűkebb térség legjelentősebb települése lehetett már, hisz közismert viszonyítási pont volt. A következő évtizedekben igen gyors fejlődést élt meg, hamarosan mezőváros lett. Úgy látszik, hogy kezdettől fogva, vagy legalábbis fejlődésének igen korai szakaszában királyi, illetve királynéi birtok volt. Bár nem tartozott a Kunsághoz, fejlettségénél, belső autonómiájánál fogva az egyik kun szék központjává vált. A XV. század derekától viszont magánföldesurak zálogbirtokként szerezték meg a központi hatalomtól, és a következő évszázadokban már különböző családok formáltak jogot szolgáltatásaira.⁶⁸

A kisebb települések közül az alábbiakat célszerű felsorolni: Akasztó (1291), Alpár (1075), Barabásszállása, Barócz (Baracs, 1440), Bene (1458), Dusnok (1434), Halásztelek (1291), Hetény, Kerekegyház (1323), Mindszent, Ordasháza (1326), Peszér (1447), Péteri (1421), Szentkirály, Tass (1421).

F/ Solt vármegye

A szűkös források miatt máig sok a bizonytalanság ennek a megyének keletkezésével és legkorábbi évszázadaival kapcsolatosan.

A Duna keleti partrészének földrajzi adottságai ezen a szakaszon mérőben különböznek a Homokhátságtól, amellyel hosszan érintkezik. Csaknem a Csepel szigettől közel kétszáz kilométeren át tart ez a nagyon sajátos tájegység, amely a folyam fő medrétől több helyen 20-30 km-nyire is kiszélesedett. A "sarak", mocsarak sorát az olykor dúsan áradó és semmitől sem korlátozott Duna mellékfolyásai, erei táplálták. Már a középkorban Sárköznek nevezett vidék vízellátásának alakulását a Dunán kívül a Foktónél belőle eredő Vajas-ér határozta meg. Ez a lassan és szélsőlegesen kanyargó víz valójában a Duna egyik mellékága volt, és közel

⁶⁷ BÁRTFAI SZABÓ László, 1938. 321. sz.

⁶⁸ "... quendam terram sive possessionem Agaseghaz nominatam prope possessionem Kechkemeth vocatam existentem ... a nobis sibi dari et conferri perpetuo postulavit..."
HORNÝIK János, 1860. 191-218, illetve 108-154.

150 kilométernyi hosszúságú "szigetet" fogott körül. Medrét minden bizonnyal éppúgy változtatta, mint több más ér és mellékág.⁶⁹ Tehát ez a vidék igen sokban hasonlított a Duna jobb partjának földrajzi adottságaihoz, és akár azt is mondhatjuk, hogy a folyam nem szétválasztotta, hanem összekötötte a két parton kialakult hasonló tájegységet. A Sárközt határoló Homokhátság földrajzi adottsága, vízellátása merőben más jellegű volt. Ezen a tájegységen belül a lefolyástalan állóvizek lettek a táj jellegét meghatározó tényezők.

A honfoglalást követő évszázadokban Fejér megye és a vele szemben lévő Duna bal partján lévő terület csak földrajzi szempontból volt hasonló. Múltjuk igen sokban eltért. E tekintetben a meghatározó az volt, hogy a több évszázados civilizáció elemeit, nyomait őrző Pannóniával szemben emitt a barbár népek nem sok hasznosíthatót hagytak maguk után. A nagyobb részt lakott Dunántúllal szemben a magyarság e tájon jórészt lakatlan vidékeket vett birtokba.

Az kétségtelennek látszik, hogy a fejedelmi törzs nemzetségei a honfoglalást követően nemcsak a Csepel szigetét, hanem az attól dél felé húzódó sávot is megszállták. Taksony, Tass, Solt, Fajszt települések nevei egyértelművé teszik ezt. Kevésbé egyértelmű viszont, hogy e vidék igazgatása hogyan alakult, tehát a későbbi Solt szék kezdettől fogva része volt-e az elsők között megszervezett Fejér megyének, vagy csak később terjesztette ki az hatását és jogkörét a Duna másik partjára is.⁷⁰

Az viszont elvitathatatlan, hogy e királyi vár szabad csoportjai részéről igen korán erőteljes expanzió nyilvánult meg keleti irányba. Ennek során e várnépek a Dunát, mint az egykori Fejér vármegye keleti határát átlépve ingatlanokat szereztek a folyó bal partján is. Így lett Fehérváré többek között Szántó, a későbbi Kiskunlacháza, a Duna mellett Harta, Ordas, Purgat, amelyet később Kecelként ismerünk. A fejedelmi megye hatóköre azonban ennél jóval távolabbra is kiterjedt, hisz a későbbi Alsó- és Felsőmonostorpuszta területén lévő Pálmonostorát és Pétermonostorát is Fejér megye részének mondják okleveleink.⁷¹

Solt-széket írott emlékeink első alkalommal 1325-ben említik, amikor Szalkot mint Fejér megyében és Solt-székben lévő települést rögzítik. A

⁶⁹ GYÖRFFY György, II. 321-323.

⁷⁰ GYÖRFFY György véleménye szerint már kezdet kezdetén Fejér megye része volt a Solt szék, amit azzal indokol, hogy Fejérvár mellett Kalocsa volt az Árpádok egyik központja. 1987. I. 209., ill. II. 325.

Ezzel szemben KRISTÓ Gyula úgy véli, hogy az 1000 körül megalapított Fejér megye eredetileg kizárólag a Dunántúlon feküdt. Álláspontját azzal igazolja, hogy 1009-ben Kalocsa kétségtelenül egyházi központ volt, és ebben az évben Szent István Fejér megyét a veszprémi püspök egyházi irányítása alá helyezte. Kizárt, tehát, hogy a Dunától keletre lévő kalocsai egyházmegye hatókörét sértette volna. Ezt támasztja alá az is, hogy az 1210-től adatolható fehérvári főesperesség területe nem terjedt túl a Dunán. Ennek alapján állítja, hogy a későbbi Solt széknek eredetileg Fejér megyéhez nem volt köze. KRISTÓ Gyula, 1988. 140-144.

⁷¹ KRISTÓ Gyula, 1988. 245-246.

XIII-XIV. században tehát ezen a vidéken kialakult egy sajátos igazgatási forma a szék-szervezet, amely korábban itt ismeretlen volt.⁷²

Akár azt az állítást fogadjuk el, hogy Solt megye eredetileg teljesen önálló volt, és csak később lett Fejér megye része, akár azt, hogy annak keretein belül szerveződött, határainak megjelölése nem könnyű, sőt talán még nehezebb mint a többi hasonló szervezet esetében. A tatárjárás előtt a források rendkívüli hézagossága, az azt követő évtizedekben pedig a kunok szervezeteinek mozgása, alakulása teszi bizonytalanná a megrajzolható képet. Érdemi adataink valójában csak a nemesi vármegye kialakulásának időszakából vannak.

Határainak megvonásakor biztos támpontként csak a Duna jelentkezik, amely Fejér megyétől elválasztotta és egyben össze is kötötte azzal. Solt- és Pest megye közötti határ meghúzását Taksony és Varsány térségében lehet megkezdeni.⁷³ A két megye közötti választvonal azután, miként erre már utaltunk, Déd (Délegyháza), Szunyogh, Ürbő, Kolon (Izsák), Pálmonostora és Pétermonostora által kijelölhető vonalon haladt, és e vidéken érintkezett Csongrád megyével is.⁷⁴

Solt-szék, azaz Fejér megye és Csongrád megye határai, érintkezési pontjai a XV. századig a teljes homályba vesznek. A tatárjárás előtti időszakból fennmaradt adataink erre nem utalnak. Az utána betelepülő kunok még hosszan tartó nomád élete pedig nem tette szükségessé az egyes birtokok határának pontos jelölését, írásos rögzítését. Erre csak a XV. század vége felé jelentkezett igény.

Solt-széket Bodrog megyétől a Fajszt-Halászt-Nádudvar vonal választotta el.⁷⁵

Miként utaltunk már rá, az első biztos adat 1325-ből való, amely azt jelzi, hogy egyáltalán létezett, funkcionált a Solt szék. Keletkezése tehát minden bizonnyal a korábbi évtizedekre tehető. 1333. február 22-én egy újabb adat szerint "Ladislaus vicecomes" Drugeth János nádorral, aki egyben Fejér vármegye ispánja is volt, együtt ítélkezett Solt szék szolgabíráinak közreműködésével Szalk falu és annak Miklós nevű bírása ügyében.⁷⁶ Személyében tehát őt tekinthetjük Solt megye (szék) első ispánjának. László viszont nem volt a Solt-szék alispánja, hanem Fejér

⁷² Nem tisztázta még tudományos igényű elemzés, mennyiben hatottak a kun-székek Solt-szék és a szomszédságában lévő hasonló szervezetekre. HORVÁTH Lajos, 1995: 73.

⁷³ Varsány faluban (Worsyan) 1269-ben egy fehérvári harcos jobbágy a nyulakszigeti apácák harcos jobbágysai közé adta magát. HORVÁTH Lajos, 1995: 69.

⁷⁴ Déd 1277-ben Pest megye része. A Dömsödtől északkeletre levő Szunyog (Zwnug) család birtoka 1326-ban Apajjal együtt Fejér megyéhez tartozó Solt szék területén volt. Bugyi mindig is Pest megyéhez tartozott, tehát a mellette lévő Ürbő is minden bizonnyal. Kolon tó 1055-ben, amikor I. Endre a tihanyi apátságnak ajándékozta, Fejér megyében volt, és a mai Izsákkal azonos. HORVÁTH Lajos, 1995: 69-71.

⁷⁵ Nádudvar még kétségtelenül Solt-székhez tartozott. Ugyancsak ennek része volt még Halászi és a Halom nevű birtok is, de az ettől délre levő Segesd tó már Bodrog megyében volt. HORVÁTH Lajos, 1995: 71-72.

⁷⁶ "Nicolauum villicum et totam villam Zolk" ellen folyt a per, amely kiegyezéssel végződött. BARTFAI SZABÓ László, 1938: 232. sz.

vármegye ispánjának, a nádornak volt az alispánja, és ilyen minőségben engedelmeskedett a nádornak, és működött közre a Solt-széken belül. Ilyen alkalmakkor természetesen a Solt-szék területén választott szolgabírák működnek közre, még ha hozott is esetleg magával az alispán Fejér megyéből szolgabíróit.⁷⁷ 1336 és 1339 között Máté fia Olivér volt Fejér és Zólyom megye főispánja, aki a solti székben is működött. Egy évtizeddel későbből újabb főispán neve maradt fenn: 1348-ban Márton volt a szék főispánja.⁷⁸

Mátyás király uralkodása alatt 1470-ben Vozváni János és Dorozló-i Benedek látta el a solti ispánság tisztét, akik egyben kalocsai várnagyok is voltak. Egy solti alispán létre 1498-ban Szapolyay János nádor egyik parancsa utal, de nevét nem említi. 1500-ból Paksi Albert és János ispánok neve maradt fenn,⁷⁹ és 1509-ben pedig Bolyar-i Péter alispánról maradt adatunk.

Nagyobb számban maradtak fenn a solti székből a szolgabírókra utaló feljegyzések. Minden bizonnyal ez a tény is azt jelzi, hogy Fejér megyén belül egyértelműen elkülönülő solti szék hosszú időn át csak ritkán kapott önálló főispánt, illetve alispánt, és gyakorta a szolgabírák kezében lehetett ennek a közigazgatási egységnek tényleges irányítása. 1323-ban István és András nevű szolgabírák nevét jegyezték fel, 1348-ban Vadas-i Gergely és Balduin fia Mihály voltak a szolgabírák. Saját szolgabírái viszont kétséget kizáróan csak 1429-ben jelennek meg.⁸⁰ A megyegyűlést megörökítő oklevélből ismerjük Solt-szék tisztségviselőit is: a szolgabírák Varyas János és Thaas-i Andrásfia Mihály, 1431-ben Csornai Pál fia Imre látta el a szolgabírói teendőket, illetve 1446-ban Thetetlen-i László és Borsi Gáspár) volt szolgabíró a solti székben. Név nélkül történt utalás 1498-ban egy további tisztségviselőre, és 1500-ból három személy (Pakos-i Albert, Pakos-i János és Mwrth-i Nagy Máté) neve is ránk maradt, míg 1509-ben egy további szolgabíró (Homokmeg-i Balassa László) irányította a solti széket.⁸¹

Magának Solt-széknek, illetve megyének mint hivatalnak a működésére vonatkozóan igen kevés adatunk maradt fenn. Az kétségtelen, hogy 1333. február 22-én a már idézett perben a solti szék mint hatóság járt el, elutasítva a szalki falu és annak bírāja ellen kezdeményezett pert.⁸² A következő adat több mint másfél évszázaddal későbből tájékoztat. 1500. június 15-én kelt irat szerint a solti szék II. Ulászló király elé terjesztette

⁷⁷ Ugyanezt állapíthatjuk meg Márton Fejér megyei alispánnal kapcsolatosan is 1348-ban és Udvardi Albert alispánról 1390-ben. HORVÁTH Lajos, 1995. 125-126.

⁷⁸ Nem mondható minden kétségen felülinek, hogy 1431-ben Pál a szék első alispánja és Csornai Imre a szolgabírája. BARTFAI SZABÓ László, 1938. 456. o. Ugyanitt megjegyzi még: Ezek után csak Tetetlen László és Borsi Gáspár szolgabírák nevét sikerült fellelnem 1446-ból.

⁷⁹ BARTFAI SZABÓ László, 1938. 456. o.

⁸⁰ HORVÁTH Lajos, 1995. 126-127.

⁸¹ HORVÁTH Lajos, 1995: 181-183.

⁸² BARTFAI SZABÓ László, 1938. 232. sz.

a Csolnok Péter ellen kihallgatott tanúk vallomását, aki a széket a rákosi országgyűlésen gyalázta.⁸³

Ugyancsak 1500. szeptember 14-én kelt egy másik irat, amely a solti szék mint hatóság (Albertus et Johannes de Pakos comites ac Matheus Nagh de Mwrt iudex nobilium comitatus Albensis sedis Solth) eljárását igazolja, mikor Zethivan-i Tamás szolgabíró kiküldte egy ügy kivizsgálására.⁸⁴ Mohács előtti működésére vonatkozó újabb adat 1509. október 29-ről áll rendelkezésünkre. Ekkor Bolyar-i Péter alispán és Homokmeg-i Balassa László solti széki szolgabíró jelentette Perényi nádornak egy hatalmaskodással kapcsolatos vizsgálatuk eredményét.⁸⁵

Solt-szék tehát a XVI. század elejére eljutott arra pontra, hogy önálló megyévé szerveződjön. Már 1494-95. évi adólajstromban is Fejér vármegyétől külön tüntették fel. Az 1505. évi országgyűlésben pedig saját követi képviselték. Az 1526/27. évi országos portaösszeírásban is "Regestrum comitatum Pestiensis, Pilisiensis et Zoltiensis" cím alatt található a rá vonatkozó adatok.⁸⁶

A XIV. század első felében a középnemesség viszonylag következetes szerveződése révén az ország csaknem egész területén létrejött a nemesi vármegyék sora. Így nem lehet meglepő, hogy a Fejér megyei Solt széken belül is a teljes jogú nemesek és a nem teljes jogú nemesek, mint a királyi és királynéi kunok, valamint az egyházi nemesek létrehozták a maguk önkormányzatait. Ennek a folyamatnak az eredménye a kalocsai érsekség egyházi nemeseinek hantócai, vagy más néven sárközi széke. Ennek hatóköréről az az oklevél tájékoztat legkorábban, amelyet I. Ferdinánd 1559-ben adott ki, és amely felsorolta az akkor a hontokai székhez tartozó településeket. Ezek az alábbiak: Foktő, Uszód, Nádasd, Szentbenedek, Bogyszló, Nátka, Solt, Miske, Szentistván, Hontoka, Kara, Zasztó, Tövend (?), Rend, Nána, Varajt, Presztelek, Drágszél, Kozmó és Kalocsa.⁸⁷

Fajsz központtal egy másik szék is létrejött 1381-ben, amely a szekszárdi bencés apátsághoz tartozó falvakat fogta össze. Egy 1444-ből származó birtokba iktatás kapcsán rögzített feljegyzésből pedig az derül ki, hogy Nádudvar, Bátya, Halom, Csertő, Malomér, Csorba, Pálfölde, Bék, Éld, Halász, Csátár, Iván, Varjat, Szakmár és Fajsz nemesei tartoztak az apátság e székéhez.

⁸³ BÁRTFAI SZABÓ László, 1938. 1207. sz.

⁸⁴ BÁRTFAI SZABÓ László, 1938. 1208. sz.

⁸⁵ Megalapozottan találták Harazthi Ferenc panaszát, amely szerint két ágasegyházi jobbágycsoporthoz tartozó Orgovánra, Boychaszállásra, Kenchekszállásra és Kechkemétre valók voltak) megverette és fogságba hurcolta. BÁRTFAI SZABÓ László, 1938. 1252. sz.

⁸⁶ Az is igazolható, hogy a XV. század második felében a kalocsai várnagyok mint *megyésispánok* lépnek fel világi birtokosokkal, nemesekkel szemben, és mint *megyésispánok* gyűjtöttek hadat a "szék" zászlaja alá, tehát a szék már ezekben az évtizedekben is a megyévé válás útján haladt. HORVÁTH Lajos, 1995. 127-130.

⁸⁷ Okleveleinkben a hontokai szék ismételtelen előfordul. 1483-ban, majd 1498-ban a szék ispánjáról, illetve két szolgabíróra történt utalás. DEDEK-CRESCENS Lajos, 1910. 231

A Solt-szék, majd később Solt megye területén a kunok is megtelepültek. Szorosan kötődött a megye történetéhez a kialakuló kun székszervezet több eleme is. Különösen a Csertán-nemzetség Halas-széke, valamint a Kecskemét-szék területétől nyugatra élő kunok Hontos széke és a királyné Csepel szigeti, olykor a Csepel sziget környéki kunjai is kapcsolatba kerültek e megyével.⁸⁸

Kétségtelen tehát, hogy a Solt szék a nemesi vármegye fejlődésének eléggé egyedi útját járta végig. Mint több más megyénk, minden bizonnyal ez is az egyik életerős megyének az expansioja révén jelent meg. Tehát hosszú időn át mint Fejér megyének egy része létezett, és lakosságának erőteljes növekedése, a megye központjának távolsága, a közlekedési nehézségek és a prédiális nemesség itteni viszonylagos súlya együttesen eredményezte azt, hogy Solt központtal a XVI. század elejére egy ténylegesen önálló megyévé tudott szerveződni.

G/ Kunság

Az e fogalom alá eső Mohács előtti terület földrajzilag igen nehezen írható le, mivel történelme során sosem volt összefüggő egység. Már a XIII. század derekán is viszonylag távoli országrészeket kaptak meg a kun nemzetségek. A XIV-XV. században szálláshelyeik számottevően változtak, és a török kiűzése után pedig a Jászság, a Nagy-kunság és a Kiskunság földrajzilag egymástól távol eső területei szerveződtek az un. Hármaskerületté. Maga a Kiskunság is több egymással nem is érintkező mezővárosból, településből, pusztából állott. Bár kétségtelen, hogy a zömrel megyénkhez tartozó egykori Kiskunság nagyobb része a Homokhátságon volt található, de Kunszentmiklós, Lacháza, Szabadszállás és Fülöpszállás határának jelentős hányada is a Duna melletti lapályon van, Dorozsma pedig Szegednél a Tisza közelében található.

Ma már igen nehéz felidézni, milyen is lehetett a mai Homokhátság a kunok betelepülése idején. Egyértelműen dokumentálható, hogy a XVIII. század második felében és a XIX. században a túllegeltetés következtében elszabadult futóhomok hatalmas olyan területeket borított be, amelyek korábban lényegesen kötöttebb szerkezetűek, és jobb termőképességűek voltak mint ma.⁸⁹ Minden bizonnyal legelőként is

⁸⁸ HORVÁTH Lajos, 1995. 66-69. Felhívja a figyelmet arra is, hogy ez az egész székszervezet az ország közepén az esetleg székké degradálódott Solt megyével, prédiális nemesi székeivel, jász, kun székeivel mintha közigazgatási modell voltában összefüggene, és ezért csak együtt volna vizsgálható.

⁸⁹ II. József már 1788-ban sürgette, hogy a futóhomok megfékezése érdekében az ország főhatóságok hozzanak hatékony intézkedéseket. Ezek elmaradása miatt a következő évtizedek országgyűlésein visszatérő gondként jelentkezett a futóhomokkal szembeni küzdelem. Az okozott kár rendkívüli nagyságára jellemző, hogy Pest megyében 1791-ig 21 négyzetmérföld területet borított el a homok és tett hosszú időre hasznavehetetlenné. Csak Kecskemét határában kb. 12 négyzetmérföldnyi részt hódított el a futóhomok, amely a város megyéni határának 17 %-át képezte. SZABÓ Kálmán, 1986. 337-338.

minőségileg különbek lehettek egykoron, mint amit később az elemi csapásként elterpeszkedő futóhomok képezett.

A XV-XVI. századra a mezővárosok és falvak sora virágzó és kultúrterületté tette nagyjából a két folyam közét. A hódoltság korában ezután ez a táj csaknem teljesen elvadult, szántóföldjeit elhagyták, erdőit nagyobb részt kiirtották, és később a futóhomok gyors terjedése révén sok korábbi kisebb-nagyobb tó, erdő és liget, mindmennyi színfolt tűnt el a vidékről. Az kétségtelen, hogy éghajlata igen hasonlíthatott a maihoz, de az is kétségbevonhatatlan, hogy az egykor fában sokkal gazdagabb, kötöttebb talaj az állattenyésztők és a földműveléssel foglalkozók számára egyaránt kedvezőbb feltételeket biztosított mint a mai.⁹⁰

A kunok megyénk területén 1239-ben jelentek meg, amikor Kötöny (Küten) uralkodó és népe számára IV. Béla királyunk letelepedési engedélyt adott. Folyamatos ittlétükre viszont csak 1246-tól került sor, amikor a magyar uralkodó Bulgária területéről visszahívta őket a tatárjárás után jórészt néptelenné vált vidékre.⁹¹

Az egykor közel negyven ezer családból álló kun nép lényegesen nagyobb területet vett igénybe az ország középső részén, mint amekkora a mai Kiskunság és a Nagyunság. Az 1279-ben elfogadott un. II. kun törvény értelmében a Duna-Tisza között, a Körös folyó mellett, a Maros és a Körös között és azok partjain, a Temes és a Maros között és körülöttük lévő nemesek és várjobbágyok lakatlanná vált birtokait vehették igénybe, de le kellett mondaniuk a monostorok és az egyházak földjeiről.⁹²

A kunok által használatba vett területeket tehát még hozzávetőlegesen is nehéz behatárolni. Kétségtelen, hogy Bodrog megye területén is számottevő kun lakosság telepedett meg, szállásaik északi határai pedig Ócsáig és Dabasig nyúltak fel. Egy-egy csoportjuk pedig részben a Csepel szigeten, részben a Dunántúlon is megtelepedett.⁹³

A kunok és a jászok jogszolgáltatásuk és érdekeik védelme terén mindvégig viszonylag szoros kapcsolatban maradtak a magyar uralkodókkal. Földjeiket közvetlenül a királytól kapták, és azt királyi, avagy koronabirtokként kezelték, magukat pedig királyi népnek tekintették. Kiváltságaik is ebből az alapállásból eredeztethetőek. Legfőbb uruknak kezdettől fogva magát a királyt tekintették.⁹⁴

⁹⁰ Kecskemét határában is pl. már csak Törökfái, Kisfái, Talfája neve őrzi az egykori jelentős erdők létét.

⁹¹ Ez a Nyugat-Szibériában kialakult nép 1055-ben lépett Európa területére. 1061-ben a kijevi fejedelem ellen viseltek hadat, maguk előtt úzve az úzokat. A mongolok 1223-ban a Kalka menti csatában leverték az egyesült orosz-kun sereget, és ezért a Dnyepertől nyugatra voltak kénytelenek letelepedni. 1237-1238 közötti mongol támadás után kényszerültek tovább menekülni. GYÖRFFY György, 1987. III. 526-527.

⁹² A kunok hét nemzetsége öt egyházmegye területén szóródott szét: a kalocsai érsekség, illetve a váradi, az egri, a csanádi és a váci püspökségek által felügyelt térségben. GYÖRFFY György, 1987. III. 529.

⁹³ HORVÁTH Lajos, 1995. 74-77. IV. Kun László volt az első uralkodó, aki feleségének adományozta Csepel szigetet. Valószínűleg Erzsébet királynő már telepített ide kunokat. Az viszont bizonyos, hogy 1347-ben Kumcheg comes kun kapitány engedélyezte, hogy 12 sátorlaja kun áttelepüljön Becsei Töttös mesternek a birtokára.

Az itt letelepedett családok, nemzetségek a kunok számára szinte politikai vízvázalástónak számító hódtavi csata után is többségükben helyükön maradtak. Tehát azt mondhatjuk, hogy mai megyénk területén eleinte és nagyjából a Homokhátság pusztán maradt részeit vehették birtokukba. Nomád életmódjukból adódóan viszont még hosszú időn át gyakorta változtatták helyüket, ezzel igen sok ütközést, ellentétet szítva a már letelepült lakosság körében.

A kunok és a jászok közjogi helyzetét évszázadokra meghatározta a már idézett 1279. augusztus 10-én elfogadott "második kun törvény." Ennek legfontosabb tételei között található, hogy a "...kún nemesek és a kúnok mind közönségesen országunk időszerinti nádorának bírósága alatt legyenek, ki maga mellé vévén az illető nemzetség bíróját vagy főnökét, országunk lakosaival fölmerülendő minden ügyekben bíraskodni fog ... kivévén azon esetet, hogy ha két kún nemes közötti vérontás vagy panasz merülne föl, ekkor ugyanis azon nemzetség bírója, melyhez a vádlott fél tartozik, fog a panasz fölött ítélni..."⁹⁵

A kunok egyébként még hosszú időn át nemzetségi szervezetük megtartásával éltek és gazdálkodtak a nekik kijelölt területeken.⁹⁶ Érthetően néhány évtized múltán részben belső fejlődésük és részben pedig a rájuk nehezedő többirányú külső nyomás hatására ez a szervezeti forma fokozatosan bomlásnak indult, és a vagyoni tagozódás hatására birtokaik és kiváltságaik védelmére újabb jogi és igazgatási kereteket alakítottak ki. Legkorábbi szervezeti formáikra, a XIII-XIV. századi szállásaik elhelyezkedésére vonatkozóan csak igen szórványos adatok alapján lehet következtetni. Az esetek többségében csupán egy-egy birtokadományozás során történik rájuk utalás. Összefüggő településszervezetükre, a kun székekre pedig csak a XV. századtól van adatunk. Ez a jogi keret akár csak a székelyeknél és a szászoknál is a bírói feladatok ellátását szolgálta elsődlegesen.

A jászkun székek közül a Duna-Tisza közén csak Halas-, Mizse-, Kecskemét-, Hantos- és Berény-székekre vonatkozóan maradtak fenn érdeemes adatok. Ezek közül is csak egynek, a Halas-széknek a fejlődését, változását tudja a történettudomány elfogadható pontossággal követni.⁹⁷

A Halas-szék minden bizonnyal a Csertan (Csortan) kun nemzetség területén alakult ki. Ennek a nemzetségnek nevét a XIV. században

⁹⁴ EMBER Győző, 1946. 579.

⁹⁵ Amennyiben az egyik fél az ott született ítélettel nem lenne megelégedve, másod fokon maga az uralkodó mond ügyében ítéletet az illető nemzetség bírójával együtt. Tehát a kunok főbírája idővel a nádor lett, de több kivételt is eredményezett a politikai élet alakulása. 1419-ben Perényi Miklós főlovászmester töltötte be e tisztséget, 1436-ban pedig két kun bíró is volt: Országh János és Kátay László. BÄNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 1995. 11.

⁹⁶ A törvény szövege egyértelművé teszi, hogy a XIII. század végén a kunok még nemzetségi szervezetben éltek, bár az is ugyancsak egyértelmű, hogy ekkorra már kialakult közöttük egy vezető réteg, amelyet minden bizonnyal a magyar viszonyoknak megfelelően neveztek nemeseknek.

⁹⁷ GYÖRFFY György, 1987. III. 530.

három oklevél őrizte meg. Az 1317-ből és az 1367-ből származó utalásokon túl az 1347-ben írott oklevélben már ebből a nemzetségből származó méltósággal is találkozunk: "Comes Kuncheg, Capitaneus Comanorum generationis Chertan." Minden bizonnyal ugyanő szerepel 1366-ban "capitaneus Kuncheg de Halas" név alatt is.⁹⁸

A Halas-székkal kapcsolatos a kun-székekről fennmaradt legkorábbi, 1418-ból való feljegyzés is. Ekkor Madarason és Mátyusfalván tűnik fel egy Csortyán széki kun. Név szerint Halas-székről pedig csak 1451-ben történik első alkalommal említés "in sede iudiciaria in oppido Halas cum capitaneis et cum 12 iuratibus ac cum aliis simplicibus Comanys" szövegegyüttesben.⁹⁹

A Halas-szék kiterjedése erősen változott. Legészakibb része Arbuz (1360-ból, Kocsér határában), Törtel (1475) és Althokszállása volt.¹⁰⁰ Ide tartozott Jakabszállás is 1452-ben, amikor a Bethemer nemzetségből származók megosztották a kapitányságot a Halas székben lévő Eremen Tamás nemzetségének tagjaival, mivel közös ősötől származtak.¹⁰¹ A Halas-székhez tartoztak még egy időben a következő települések: Ágasegyháza (1353.), Balta szállása (1493., ma Balota), Fejértó (1473.), Fűzes, Ferencszállása, Kalasszállása (1436.), Kempecszállása (1371.), Galambos, Kígyós, Kisszállás, Könchögszállása (1371.), Jázmánteleszállása (1436.) Majosszállása (másként Mayossa István szállása 1436.), Mérges, Thertelszállása (1473.), Zomokszállása (ma Galambos) és Zanagh (1385.).¹⁰²

Feltétlenül említést érdemel a kun székszervezet forrásai közül Marcali Jánosnak, a kunok ispánjának 1456. augusztus 16-án kelt rendelete, amely a Halas-széki kunok igazgatását és törvénykezését szabályozta.¹⁰³ A Halas-székhez tartozott Gyarmatszállása (1459), és Csólyoszállása (1473) is, amelyek lakossága korábban járványok és éhínség miatt megfogyatkozott, és 1473-ban engedélyezte Mátyás király ezek ismételt benépesítését.¹⁰⁴ Néhány évvel később az ugyancsak Halas-székhez

⁹⁸ HORVÁTH Lajos, 1995. 80-81.

⁹⁹ A következő évben, 1452-ben ismét feltűnik: "capitaneus in Jakabzallasa in pertinentia sedis Halaszek existente" formában. GYÖRFFY György, 1987. III. 530.

¹⁰⁰ Altokszállása 1446-ban tűnik fel és ekkor már Kecskemét-székhez számítják, de mivel ez a szék később szerveződött, korábban Halas-székhez kellett tartoznia. HORVÁTH Lajos, 1995. 81.

¹⁰¹ Megegyeztek abban is, hogy amelyik fia előbb kihal, jogait a másik rész örökli. BÁRTFAI SZABÓ László, 1938. 774. sz.

¹⁰² A felsorolás nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egyik vagy másik szállás nem tartozhatott hosszabb vagy rövidebb időn át másik székhez. DEDEK-CRESCENS Lajos, 233.

¹⁰³ Mátyás király ezt 1469. július 14-én Zili Benedek kaskantyúszállási kunnak, a halasi kunok nevében tett kérésére erősítette meg. Ennek értelmében a mezei kunok és a kunok kapitányai évenként kötelesek voltak ("...duos iuratos capitaneos et alios duodecim adiudicacioni, discussioni, determinacioni mittere debeant...") két kapitányt választani, és rajtuk kívül még 12 esküdtet is. BÁRTFAI SZABÓ László, 1938: 824. sz. Ez az oklevél azért is jelentős, mivel itt érhető tetten, hogy az egyébként korábban katonai szervezetben élő kunok életében a katonai és a polgári igazgatás külön vált. A két kapitány közül az egyik valójában a bíró szerepét töltötte be, a 12 esküdt pedig a későbbi "tanács" elődjének tekinthető. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 1995. 12.

¹⁰⁴ HORNYIK János, 1860. I. 215-215.

tartozó Köncsög és Bócsaszállása (1488) betelepítésére Cherchy Bálint kun kapitány kapott engedélyt.¹⁰⁶

Lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésünkre a Mizse-székről. A későbbi Kiskunság északi részén 1430-ban a rövid életű Kara, majd 1440-től Mizse nevű szék tűnt fel.¹⁰⁷ Ennek a széknek a keretébe tartozott Szabadszállás (Zombat-), Tatár (Kun) Szentmiklós, Mindszent, Buzgánszállása, Boldogasszonyegyháza, Csengeletelke, Homytka, Belcherkorhány, Kunjakabkorhány, Mámahomoka, Csödörhomoka, Bösztörszállása (1462), Pákaszállás (1472) és Félegyháza (1389) is a fontosabbak közül.

Kecskemét nem tartozott ugyan a Kunsághoz, de egy időben otthont adott egyik kun-széknek. A Kecskemét-szék első említése 1472-ből való ("descensus Othasylysszallas ... ad sedem Kechkemeth pertinentem").¹⁰⁸ Ennek a széknek viszonylag kevés települését ismerjük, és kétségtelen, hogy kezdeti állapotához képest számottevően gyarapodott. Minden bizonnyal ide tartozott Bene (1424), Othasillésszállása (1472), Szentkirályszállás (1488, 1490), Lajosszállás (1491) és Köncsögszállás (1509) is, amely korábban a Halas-szék része volt.¹⁰⁹ Hangsúlyoznunk kell, hogy ennek a széknek sem volt egy formailag rögzített kerete, területe. A Kecskemét-székhez tartoztak még a következő települések is: Bábony (Solt megye területén), Bugaczháza (1451.), Kunszentmiklós (igen gyakran Tatárszentmiklós néven), Belcher-korban (Belcher dombja, 1423.), Boldogasszonyegyháza (1423.), Bösztörszállása (1517.), Burgányszállása (1423.), Csókáshegyeharasztya (1423.), Fülöpszállás (1124.), Gengeltelke (1423.), Kaskantyú (1399.), Kerekegyháza (359.), Kunjakabkorbán (1423.), Lajosszállása, (1491.), Kenderes (1521.), Kazalháza (1483.), Kisbalázsszállása, Homythá (1423.), Mamahomoka (1423.), Mindszent (1423.), Mizse (1427.), Orgovány (1509.), Orbogányszállása (1436.), Baltaszállása és Zombatszállása (Szabadszállás, 1423.).¹¹⁰

A kunok, akik a katonáskodás fejében különféle kiváltságokat élveztek, több tekintetben is eltértek a környező települések jobbágyaitól. Az általuk létrehozott szállások gyakorlatilag falvakkal feleltek meg, és több szállásuk alkotott egy-egy széket, amely a járás feladatát látta el. Ezek élén a kunok egy-egy kapitánya állott. A XV. század végére kialakult jász és kun szervezet együttesen lényegében egy megyének felelt

¹⁰⁶ GYÁRFÁS István, 1870-1885. III. 675.

¹⁰⁷ 1466. január 4-én a budai káptalan jelentette a királynak, hogy az óbudai apácák Cegléd birtokán levő jobbágyaikat bántalmazták... az erőszak miatti panasz következtében többek között Mysei Márton és György kunokat Kara községből a vízkereszti törvényszékre megidéztek... GYÁRFÁS István, 1870-1885. III. 653.

¹⁰⁸ HORNYIK János, 1860. I. 214.

¹⁰⁹ Nem lehetetlen, hogy a Dunántúlon megszerveződött kunszék, Hantos-szék szorosabb kapcsolatban lehetett a Kecskemét-székkal, pontosabban a Duna-Tisza közeli kunokkal. Elképzelhető az is, hogy a Csepel szigeti kunok és Hantos-szék között is volt érdemi kapcsolat. HORVÁTH Lajos, 1995. 83-86.

¹¹⁰ Egyik-másik települést a Halas-széken belül is említik forrásaink. Minden bizonnyal a Kecskemét-székhez tartozott Lacháza is. DEDEK-CRESCENS Lajos, 233-234.

meg, de területileg lényegesen szétszórtabb volt mint a magyar nemesi vármegye. Közigazgatásukat és jogszolgáltatásukat tekintve, mi-ként erre történt már utalás, a mindenkori nádor lett a főhatóságuk, mint főispánjuk, illetve bírójuk. A következő évtizedek mozgalmas belpolitikai élete miatt több alkalommal előfordult, hogy egy-egy oligarcha befolyása érvényesült felettük, és az állított élükre ispánt. Gazdasági téren pedig a budai királyi tiszttartó lett főhatóságuk, ő kezelte az uralkodónak járó szolgáltatásait.¹¹¹

Tekintettel arra, hogy a jászok és a kunok nem összefüggő területen éltek, illetve mivel igen szoros kapcsolatban voltak a központi igazgatás legfőbb méltóságaival, hosszú időn át nem volt olyan központjuk, amelyből legfőbb bírójuk szervezeteiket irányíthatta volna, azaz nem alakult ki a jászkunok székhelye.

Összegzésként megfogalmazhatjuk, hogy a kunok nemzetségi szervezete a XV-XVI. század fordulójára kétségtelenül felbomlott, de sem önálló főúri rétegük, sem vagyonosabb csoportjuk nem jött létre, és így nem volt olyan elitjük, amely képes lett volna ennek a számottevő társadalmi és katonai erőnek a sajátos érdekeit a nagypolitika szintjén következetesen megjeleníteni és képviselni. Mivel az országgyűlésen személyesen nem jelenhettek meg, legfőbb sérelmeiket sem tudták az ország rendjeivel megismertetni, még kevésbé orvoslásuk módját elfogadtatni. Kétségtelenül ez is hozzájárult ahhoz, hogy a XVI-XVII. században a nádori szék üresen hagyása alkalmával sokszor még a hódoltságai megyéknél is hátrányosabb helyzetbe kerültek. Az évszázadok során kialakult igazgatási és jogszolgáltatási szervezetük csaknem másfél évszázadon át nem tudott működni, még kevésbé harmonikusan továbbfejlődni.

2. Moháctól a polgári forradalomig

A/ A nemesi vármegye a rendi társadalom utolsó évszázadaiban

Történelmünknek ez a valamivel több mint három évszázada egymástól viszonylag jól elkülöníthető két szakaszra osztható. Az erőteljesen eltérő állapotok felfedezhetőek mind a kül- és a katonapolitika terén, amelyeket alapvetően az európai nagyhatalmak szabtak meg, mind pedig a gazdasági és társadalmi fejlődésünk merőben eltérő hátterében, a kormányzaton, az igazgatáson és a jogszolgáltatáson belül érvényesülő eltérő keretekben. Vannak természetesen olyan szálak is, amelyek viszont egybefogják ezt a két szakaszt. Ezek között az egyik a rendi viszonyok és az ennek megfelelő törvényhozói, jogi és igazgatási szervezet, továbbá a világgazdaság perifériájára való kerülésünk, termelésünk szerkezetének változatlan formája, azaz a mezőgazdasági termelés

¹¹¹ A jászkun főispánságot és bíróságot törvényes keretek között az 1485. évi 11. tc. kötötte a nádori méltósághoz. EMBER Győző, 1946. 579.

dominanciája stb. Mivel az összekötő erővonalak kétségtelenül meghatározottabbak, ezért célszerűbbnek látszott az egész korszak együttes ismertetése.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyarság egész XVI. és a XVII. századi életét és tevékenységét a török elleni küzdelem határozta meg, hisz nemcsak a közvetlen hódoltságban élők, hanem az ország egésze számára létfontosságú lett az oszmán hódítóval szembeni harc.

A XVI. század elején még mindig igen expanzív török hatalom, amikor Magyarország meghódítását elhatározta, már egy óriási, három kontinensre kiterjedő birodalom volt. A több tucatnyi országot és népet maga alá gyűrő, többnyire a nyers erőszakra építő államszervezet gazdasága és társadalma rendkívül heterogén volt, és így több szempontból is eltért a Közép-Európában kialakult állapotoktól, hagyományoktól. A világhódítóként fellépő I. Szulejmán mohácsi győzelme, majd Buda bevétele után hamarosan megtörtént az újabb szerzeményeken is az új közigazgatás kiépítése. A meghódolt területekkel, népekkel kapcsolatosan a török állam kétféle magatartást tanúsított. A stratégiaileg kevésbé fontos és önként behódolt részek súlyos adóterhek és egyéb kötelmek ellenében megtarthatták hozzávetőleges önállóságukat, a fegyverrel megszerzett területeken viszont nem voltak tekintettel a korábbi állapotokra. Így miközben Erdély megtarthatta belső szervezetét, a királyi Magyarországtól elhódított területeken egy merőben új közigazgatási hálózatot hoztak létre néhány éven belül, melynek két központja lett: Buda és Temesvár.

A budai vilajet megszervezése is egy hosszabb folyamat eredménye lett. A hódoltsági terület növelése során előbb 12, majd később, a legnagyobb kiterjedtsége idején 18 szandzsákra oszlott, ezeken belül pedig eltérő számban nahijékat hoztak létre.¹¹² A tartomány élére a Budán székelő pasákat maga a szultán nevezte ki, és mivel a keresztény világgal mindenekelőtt ezen keresztül érintkezett a birodalom, általában kellő felkészültségű és megfelelő gyakorlattal rendelkező embert küldtek e fontos helyre.¹¹³

A török közigazgatást az egész birodalmon belül egységes elvek alapján végezték jól képzett hivatalnokok és katonák. Világi törvénykönyvük, a kánun is a mohamedán egyházi jogon alapult. A hitetleneket nem nemzetiségük, jogrendjük alapján különböztették meg, hanem vallásuk szerint.

A Duna-Tisza köze teljes egészében a budai vilajetbe, kormányzóságba tartozott. Ezen belül az egyes szandzsákok beosztása, azok határa a hódoltság területének a még viszonylag gyors ütemű növekedése idején igen képlékeny maradt, éppen ezért területi kiterjedtségükkel, hatókörükkel kapcsolatos bizonytalanság máig sem oszlott el teljesen. Mai megyénk területe részben a budai és részben pedig a szegedi szandzsák ellenőrzése alatt állt. A budai szandzsákon belül a pesti és a kecskeméti

¹¹² EMBER Győző, 1946. 595-597.

¹¹³ Az első budai pasa a magyar származású Szulejmán volt, akit Bagdadból helyezett át a szultán Budára. KÁLDI-NAGY Gyula, 1977. 7.

náhije, a szegedi szandzsákon belül pedig a kalocsai, a zombori, a szabadkai illetve a bajai nahije terjedt ki megyénk területére.

A hódoltságban a lakosság életét a katonákon kívül leginkább a kádi tevékenysége határozta meg. Hatásköre igen széleskörű volt, amely katonákra és civilekre, hitetlenekre és moszlimokra egyaránt kiterjedt. Az igazságszolgáltatás, a pénzügyigazgatás, a közigazgatás, a piacok felügyelete stb. mind az ő ellenőrzése alá tartozott. A leginkább rettegett török tisztviselő minden bizonnyal mégis a defterdár volt, aki az adó kirovását és annak behajtását végezte.¹¹⁴

A török közigazgatás semmilyen formában nem volt tekintettel a legigazott területeken a korábbi szokásokra, jogi keretekre, és egy merőben új, mondhatjuk idegen, és a magyar társadalmi és gazdasági viszonyokhoz nem illeszkedő rendszert épített ki. Éppen ezért a török kiűzése után ennek a közigazgatásnak semmi kisugárzása, semmiféle hatása nem lett a későbbi középszintű és helyi közigazgatásunkra. Hogy mennyire idegen volt ez az egyébként jól kiépített és hatékony szervezet az itt élők számára, bizonyítja az a tény is, hogy közel százötven éves működés után nyomtalanul eltűnt életünkől.

Magyarországi hódításai során a Török Birodalom eljutott a korabeli gazdasági és társadalmi berendezkedése mellett teljesítőképessége felső határához. Az itt megszerzett területek megtartása a birodalomtól mind nagyobb áldozatokat követelt, és az innen származó jövedelme távolról sem fedezte a hódoltság fenntartásának költségeit. A magyarság részéről megnyilvánuló folyamatos és erőteljes ellenállás miatt a kiadások csaknem egészét a katonaság fenntartása, és az erőszak-apparátus karbantartása emésztette fel. I. Szulejmán halálát követően pedig mind több téren jelentkezett birodalmán belül az időközben felhalmozódott válság. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyarországi hódítások nem járhattak olyan eredményekkel, következményekkel mint a Balkánon: a százötven éves hódoltság ellenére itt lényegében töretlenül és maradéktalanul fennmaradt a magyar feudalizmus rendszere.¹¹⁵

A Porta minden igyekezete ellenére a magyar állam, a nemesi vármegye és a magyar magánföldesurak folyamatosan jelen maradtak a meghódolt területeken. Salamon Ferenc egyik alapvető megállapítását, amely szerint a magyarországi hódoltság valami különös, egyedülálló jelenség az egyetemes történetben is, Szakály Ferenc a közelmúltban ismét a szakma figyelmének középpontjába állította, és adatok tömegével igazolta ezt. A török tartós jelenléte ellenére a kialakult állapotokat a magyar feudalizmus minden lényeges tényezője jogtalannak ítélte, ezért a katonai megszállással szembeszegült, abba nem volt hajlandó belenyugodni,

¹¹⁴ EMBER Győző, 1946. 595-599.

¹¹⁵ Azt is joggal fogalmazhatjuk meg, hogy a török feudalizmus súlyos vereséget szenvedett a Magyarországból fegyverrel kiszakított területen. SZAKÁLY Ferenc, 1981. 9-10. A Török Birodalom teljesítőképességének megtorpanásával és mind súlyosabb gondjairajta kívül több kiváló kutatónk és szerzőnk foglalkozott.

az ország középső részének kiszakítását csak kényszerből fogadta el, a "hódoltságot" mindvégig csak átmenetinek tekintette.¹¹⁶

A nemesi vármegye ha nem is zavartalanul, ha nem is megszakítások nélkül, de gyakorlatilag a hódoltság egész tartama alatt ellátta alapvető feladatait. A megváltozott körülmények miatt időről időre szükség volt ugyan az egyes megyék időszakos vagy tartós összefogására, sőt összevonására, de a király által összehívott országgyűléseken megjelentek az egyes megyék nemeseinek küldöttei, és ott közreműködtek a törvényhozásban. Éppen ezért a királyi Magyarország törvényei mindvégig a hódoltságban élők számára is kötelezőek voltak.

A nemesek jelentős részének és a vármegyének a hódoltságból való elmenekülése miatt a jogszolgáltatás nem ritkán komoly mértékben akadozott ugyan, a megoldatlan ügyek száma többször fölhalmozódott, és a döntés időben sokszor kitolódott, de a lényegében folyamatos működés tényét nem lehet kétségbe vonni. Bár a közigazgatás ezekben az évszázadokban is az előzőekhez képest kevesebb figyelmet kaphatott, kétségtelen, hogy a központi hatalom céljainak végrehajtásában tevékenyen és folyamatosan részt vállalt, mind az állami adók, mind a különféle közmunkák elvégzésében közreműködött.

A török kiűzésének hatására a XVIII. század folyamán Magyarország állami életében alapvető változások mentek végbe. Nyomtalanul eltűnt a hódoltság területéről is az egykori török közigazgatás, és viszonylag gyorsan helyreállt az egykori magyar közigazgatási és jogszolgáltatási szervezet. A rendi monarchia változatlanul megmaradt ugyan, de az idegen uralkodóház és a Bécsből történő kormányzás a központi hatalmi szervek tevékenységét is befolyásolták. A helyi adminisztráció, a jogszolgáltatás és a közigazgatás ellenőrzése az 1723. évi 47. tc. alapján létrehozott helytartótanácshoz került, és maradt egészen a polgári forradalomig. A nemesi vármegyék visszakapták korábbi hatáskörüket és nemcsak a nemesség érdekeinek következetes védelmét látták el, hanem a központi kormánysszervek rendeleteinek végrehajtói is lettek.

Csak kisebb változásokat eredményeztek azok az igen jelentős korszerűsítési próbálkozások, amelyekkel részben Mária Terézia, főként pedig II. József kívánta a megváltozott igényekhez igazítani mind a közigazgatást,¹¹⁷ mind pedig gazdasági és társadalmi viszonyokat. A császári rendelet több kisebb megyét megszüntetett, nagyjából felszámolta a megyéken kívüli területeket is,¹¹⁸ és beolvasztotta a megyékbe a szabad

¹¹⁶ SZAKÁLY Ferenc, 1981. 12-27.

¹¹⁷ A császári rendelet a főispánokat 1785 márciusától megyéik tényleges igazgatásától felmentette, csak az országgyűlésen belüli részvételüket és szavazati jogaikat hagyta meg. Ő viszont országgyűlést nem hívott össze.

¹¹⁸ A XV-XVI. században a nemesi vármegye területének alakítása során nem voltak figyelemmel a legalapvetőbb közigazgatási érdekekre sem. 1422-ben a nánási Kompolthy István kérelmére a Békés megyei Ványa községet Heves vármegye hatósága alá helyezték. 1459-ben Zaam, Sáp és Bajom Szabolcs megyei falvakat rendeleti úton Békés megyéhez csatolták. A XVI. század végén gypösi More Péter "nagyobb kényelmére" II. Ulászló király a Csongrád megyében fekvő Szent László, Thés és Pókaháza falvakat

királyi városokat is. A megyék autonómiáját megszüntetve az országot 10 kerületre osztotta.¹¹⁹

Ezek a közigazgatási reformok az érintettek bevonása, sőt megkérdezése nélkül mentek végbe, és éppen ezért a császár halála után a nemzeti felbuzdulás elsöpörte azokat. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy ezek nagyobb része nemcsak racionális törekvés volt, hanem a továbbfejlődés lehetőségeit tekintve mindenképpen szükséges is. Éppen ezért már az 1790/91-i országgyűlés belátta ezt, és a reformok kidolgozására regnicolaris bizottságot küldött ki. Igen sajnálatos és egyben jellemző is, hogy ennek 1793-ra elkészült tervezete csak 1825-ben került az országgyűlés elé.

A megyék területrendezése a Duna-Tisza közét is közvetlenül érintette. Ezeket a változtatásokat súlyos következmények nélkül megkerülni viszont nem lehetett. Ennek jele az is, hogy 1802-ben és 1807-ben is kénytelen volt foglalkozni vele az országgyűlés. Az ésszerű rendezéssel szemben azonban olyan súlyos csoportérdekek emelkedtek, amelyek rendi viszonyok között a józan reformokat sorra meghíúsították.

Bár sok anomália halmozódott fel e területen is, mégis a magyar közállapotok sajátos alakulása miatt joggal mondhatjuk, hogy a nemesi vármegyék ebben a másfél évszázadban második virágkorukat élték.¹²⁰ Nemcsak a korábbi tételes jogaikat gyakorolták következetesen, hanem több esetben sajátos értelmezéseik alapján még ki is terjesztették lehetőségeiket.

Igen figyelemre méltó volt és maradt a törvényhozáson belüli jogkörük. Kétségtelen, hogy a nemesi közgyűlések főispáni kijelölés nélkül választhatták meg az alsótáblára követeiket. Az 1625: LXII. tc alapján a közgyűlés szabta meg a képviselőválasztással kapcsolatos jogokat. Ugyancsak a közgyűlést illette a követek visszahívásának, és a számukra adható utasítások megfogalmazásának a joga is.

De igen jelentős volt a megyék végrehajtói hatásköre is. Már 1545 óta, a XXXIII. tc. alapján gyakorolták a vis inertiae jogát, amely szerint megtagadhatták egyes törvények végrehajtását, ha úgy látták, hogy az ellentétes a fennálló törvényekkel vagy az alkotmánnyal.

Rendszeresen éltek a közgyűlések a statútumalkotás jogával is, amely a "helyi törvényhozásnak" felelt meg.

Változatlanul megtartották a megyék a korábbi századokban is gyakorolt adóügyi jogkörüket is, amely alapján az egyenesadó felét ez az intézmény állapította meg. A végrehajtási autonómia szerves részének tekintjük a tisztviselők választásának, fizetésük megállapításának és visszahívásának a jogát is, amely az 1662: IX. tc-n alapult.

Pest vármegyéhez csatolta. HENCZ Aurél, 1973. 32-33.

Bár ezen anomáliák egy részét időközben orvosolták, még mindig jelentős volt az ún. exklavék száma, amelyeket II. József rendelete alapján felszámoltak.

¹¹⁹ CSIZMADIA Andor, 1976. 145.

¹²⁰ CSIZMADIA Andor, 1976. 31-42.

A vármegye központi befolyás nélkül állapíthatta meg belső egységeinek, a járásoknak és ezeken belül a kerületeknek a kialakítását az 1649: LXXXVI. tc. alapján. A megye területén lévő községek feletti befolyásukat az 1765: XXI. tc. biztosította számukra. A városok egy része feletti felügyeleti jogukat az 1647: XCIII. tc, és az 1649: XX. tc. alapján gyakorolhatták.

A jobbágyok ügyeinek igazgatásán belül felhatalmazást kaptak a községeken belüli választásokban, az úriszékek felügyeletében, közreműködtettek az urbáriumok végrehajtásában, a területi főgyámi jogkör gyakorlásában.

Az igazságszolgáltatáson belül a megyei bírák megválasztása és azok esetleges elbocsátása állott jogukban. Első és másodfokú hatáskört gyakoroltak a büntető- és magánjogi jellegű jogvitákban.

Az 1723: LXXXIII. tc. alapján jogosult volt az ún. vérhatalom gyakorlására is, azaz nádori engedély nélkül (az 1723: II. tc. alapján) statáriális bíráskodást vezethetett be. Az úriszékek döntéseivel szemben fellebbviteli jogkört kapott a megye. A XVII. század óta közhitelességi funkciót látott el, ítéleteit saját börtönében hajtotta végre.¹²¹

A magyar reformkor nagy célkitűzései között nem csak a független államiség visszaállítása és a gazdasági fejlődést gúzsba kötő feudális anomáliák felszámolása érdekében fogalmaztak meg újabb és újabb terveket, hanem megkülönböztetett figyelmet kapott a közigazgatás is. Mind a főurak jelentős része, mind a liberális nemesség számára egyértelművé vált, hogy sem a bíráskodást, sem pedig a közigazgatást a korábbi keretek között nem lehet folytatni, ha a gazdasági életen belül érdemi változtatásokat akarnak elérni. Az 1832-36-os országgyűlésen, ha áttörés nem is történhetett, a rendek számottevő eredményt tudtak felmutatni. A korábban a nemesi jogok védelmét és érvényesítését nyersen szolgáló megyék hatáskörét számottevően módosította, részben szabályozta, korlátozta az 1836. évi törvény.

A le nem becslhető eredmények ellenére a magyarországi rendiség, avagy feudális jogrendszer továbbra is fennmaradt. Ezen komolyabb változtatásra 1848-ig nem is került sor.

B/ Bács-Bodrog vármegye

Bár I. Szulejmán 1526 szeptemberében Budát és az ország középső részét kiűrtette, a szerémségi várakban, Péterváradon, Újlakon és Titelben, amelyeket gyorsan megerősített, őrséget hagyott hátra. Egy 1527 és 1530 között összeállított magyar adóelőírányzat már ("per turcas occupati") török által elfoglalt megyeként említi Bács, Szerém, Valkó, Torontál Pozsega és Bodrog megyéket.¹²²

¹²¹ STIPA István, 1995. 7-9.

¹²² A megállapítás nem teljesen pontos, hisz Bács megye valójában csak 1541-ben, Becse, Becskerek pedig csak 1551-ben hódolt meg, a megállapítás minden bizonnyal csak azt

A mohácsi csatát követően a két megye nagy része csaknem teljesen elnéptelenedett, ezért Szerémi György azt tanácsolta Szapolyai János királynak, hogy akkor még hívének számító Cserni Jovánt és szerb népet "ad desolatam terram Bács-megye", azaz az elnéptelenedett földre küldje, hogy ott telepedjenek le. Valóban az ide kerülő szerbek száma a következő években folyamatosan nőtt. A következő évek során a két megye nagy része Szapolyai királyságának fennhatósága alatt állott ugyan, de a korábbi értelemben vett közigazgatásról a belső anarchia kibontakozódása után nem lehetett szó. Bár felépült néhány kisebb török katonai létesítmény már a korábbi években is, a két megye csak Buda elfoglalása után került a hódoltság területéhez. Szabadka híressé vált földesura, Török Bálint is Buda elfoglalása során került a szultán fogságába.

Az 1543-1545 között folytatott hadjáratok során nemcsak a Budához vezető utat biztosították a két folyó közének elfoglalásával, hanem a Duna két oldalán az erődítmények sorát is létrehozták. Titel után ekkor erősítették meg Bács várát, ekkor került török helyőrség Szekszárdra és Tolnára és a velük szemben lévő Bajára és Kalocsára is.

A drinápolyi béke (1568) utáni negyedszázadnyi viszonylagos nyugalom a lakosság számbeli növekedéséhez és több település újjáéledéséhez vezetett ugyan a későbbi ikermegyében is, de 1590 után a hosszú háború alatt minden korábbit felülmúló pusztítás ritkította tovább a mind nyomorúságosabb körülmények közé kerülő lakosok számát a kietlenné váló területen. Mindenekelőtt a tatár csapatok megjelenése, téli elszállásolása okozott nehezen leírható kárt és szenvedést az itteni lakosoknak.

Buda elfoglalását a magyar várak egész sorának pusztulása és hódoltsa követte. Ezek között volt Szeged is, melynek kapitulálása után körzetében a török közigazgatás már 1543-ban kiépült. Bács és Bodrog vármegye a budai pasalik szegedi szandzsákjába került, és ezen belül hat nahije volt, melyek székhelyei Baja, Szabadka, Bács, Zombor, Titel és Pétervárad (Varadin néven) lettek.¹²³ Ez a beosztás 1610-ig lényegében változatlan maradt. Mindezt néhány évvel később a hódítók békeszerződés (1547) formájában is megerősítették, ami azt eredményezte jogilag is, hogy a két megye teljes egészében a hódoltság részévé vált.¹²⁴ Kellően hangsúlyoznunk kell, hogy a török közigazgatás szinte kizárólag csak az adóbeszedésre és a vele kapcsolatos nyilvántartások elkészítésére korlátozódott. A kádik jogszolgáltató tevékenysége is főként a tudomásukra jutott vétségek utáni díjak kiszabására és ezek behajtására összpontosult.

A két megye hódoltság alatti közigazgatásáról, az itteni települések létéről, pusztulásáról igen kevés adatunk maradt fenn. Éppen ezért nem tudjuk folyamatában látni és bemutatni az itteni falvaknak és mezővárosoknak fennmaradásukért vívott mind reménytelenebb küzdelmét. A

kívánta jelezni, hogy a magyar adóztatás ott már zavartalan nem lehet. SZAKÁLY Ferenc, 1995. 34.

¹²³ A török közigazgatás képlékenységét jelzi, hogy a kalocsai nahije nemcsak e felsorolásból maradt ki, pedig defterei czidőből fennmaradtak, és igazolják létét.

¹²⁴ BOROVSZKY Samu, 1909. I. 93-98.

pusztítás és a pusztulás mindamellett nem volt folyamatos, hanem a nagy katonai események függvényeként jelentkezett több szakaszban. Az egyébként is erősen gyérülő lakosság Mohács után élte át igazán az addig csak jórészt hallomásból ismert borzalmakat. A török hadak járása, a félelmet tudatosan növelő öldöklései miatt, és mivel a lakosság jelentős hányadát rabságba hurcolták, a települések száma gyorsan apadt.¹²⁵ Főként a Duna mentén, ahol részben vízen, részben szárazföldön csaknem folyamatos volt a martalócok és a katonaság jelenléte, vált egyre kevésbé elviselhetővé már az első évtizedekben is a megmaradottak élete. Éppen ezért néhány évtized elmúltával Baja kivételével, ahol kisebb katonai létesítmény állandósult, alig találjuk az élet nyomát. Mind a defterek, mind a dézsmajegyzékek azt igazolják, hogy a XVI. század végéig a Dunától valamivel távolabb eső területeken még több településre tért vissza a lakosság egy része. 1543-ban az érseki dézsmálók még Csantavér, Kelebia, Ludas, Napfény, Szabadka, Tavankút, Veresegyház, Vámtelek, Zobnatica, Sebesegyház, Gyurica, Cobor-Szent-Mihály (a későbbi Zombor) lakóitól még be tudták szedni a terményeket. Nem kellett üres kézzel távozniok Mátéháza, Cservenka, Nádalj, Nemes-Militics, Révfaalu-Palánk, Szeghegy és Vaskút településekről sem. Néhány évvel később a füleki őr-ség hajtotta be az adót Krenyava, Nagykeresztúr, Meggyes és Szivác helységektől. 1579-ben Czobor Imre birtokain, Tapolcán, Szentpálban, Halmoson, Jánosiban és Szántón járt eredménnyel a végrehajtó.

Az 1553-1554. évi fejadó kivetése során a defterek tanúsága szerint a titeli nahijében 32, a bácsi nahijében 69, a zomboriban pedig 59 településen találtak lakosokat. A bajai nahije községei: Kunbaja, Novibajmok, Nagybajsa, Kisbajsa, Banovce, Bodakút, Csanád, Csifanca, Feketehegy, Nagyfény, Gyurgyin, Kishegyes, Nagyhegyes, Ivánka, Kelebia, Likas, Ludas, Máda, Madaras, Mélykút, Obrocsánya, Ómarovica, Pacsér, Pálegyháza, Roglatica, Sofrony, Szabadka, Sebesegyháza, Szeghegy, Szegegyház, Tavankút, Tornyos, Újváros (Zabnatica), Vörösegyház és Vizes voltak.¹²⁶

A török állam berendezkedése során nem ritkán gondoskodott a megfelelő katonai védelmi rendszerről is. Ennek eredményeként a Duna-Tisza közének déli részén már a XVI. században létrehozta a maga kisebb-nagyobb katonai létesítményeit. Ennek következtében, miként részben már láttuk Szabadkán, Baján, Zomborban, Bácsban és Titelben voltak őrsegek.¹²⁷

A hódoltság viszonylag békésebb éveiben, időszakában a török földesurak majorsági gazdálkodásuk érdekében védték az ott élő jobbágyokat. Így a települések, még inkább a lakosok száma a védettebb helyeken számottevően meg is nőtt. A XVI. század derekán és annak második felében

¹²⁵ A pusztítás főleg addig volt nagy, amíg a terület tartós elfoglalására sor nem került. Később már adóik és egyéb szolgáltatásaik miatt valamelyest kímélték a lakosságot.

¹²⁶ BOROVSZKY Samu, 1909. I. 103-106.

¹²⁷ BOROVSZKY Samu, 1909. I. 99-102. Szabadka őrsege 1545-ben 24 főből állott, 1556-ban Baján 38 szerb martalócból tevődött ki az őrseg.

a hódoltságban berendezkedő török hatalom igyekezett minél pontosabban felmérni, milyen anyagi forrásokat vehet igénybe a meghódított területeken. Ennek érdekében vették számba az egyes településeket és azok lakosainak számát, valamint teherbíró képességét. Éppen ezért ezek a nyilvántartások jelentős forrássá váltak a korabeli viszonyok hiteles felidézéséhez. Tekintettel arra, hogy e feldolgozás egyik legfőbb feladata éppen az egyes települések mindenkori létének, illetve lakatlanná válásának rögzítése, ezen keresztül a fejlődési folyamat szakaszainak bemutatása, célszerű a viszonylag hosszabb nyilvántartások adatainak az ismertetése is.¹²⁸

A török defterek, amelyek alapján e táblázat készült nemcsak az egyes települések létét, átmeneti pusztulását vagy újjátelepítését, illetve egészen új falvak létrejöttét igazolják a XVI. század második felében, hanem ezek alapján több igen fontos következtetést is le lehet vonni.

A ZOMBORI NAHIJE TERÜLETÉN ADÓZÁSRA ÖSSZEÍRT FALVAK ÉS EZEK HÁZAINAK SZÁMA

Név	1554	1570	1590
Akkilisza		7	
Apatin	1	3	10
Aranyos			20
Gorniaranyos			30
Kisaranyád			12
Nagyaranyád	1	4	29
Ardval v. Hirdeval	3	4	16
Kunbaja			27
Nagybajsa			27
Bajmok			16
Novibajmok			21

¹²⁸ Tekintettel arra, hogy a török közigazgatás határai távolról sem estek egybe a magyarával, továbbá mivel a történelmi Bodrog megye közigazgatásáról is áttekintést kell adnunk, szükségesnek látszik az olyan lajstromok, kimutatások ismertetése is, amelyekben a mai megyénkhez nem tartozó települések neve is fellelhető. Ez annál inkább célszerű, mivel ezekben több olyan település neve is fennmaradt, amelyeknek a pontos helyét ma még nem tudjuk behatárolni, de nem lehetetlen, hogy az itt maradt járásokhoz tartozhattak. A kimutatás DUDÁS Gyula, 1896. I. 235-236. alapján készült. A nyilvántartásban fellelhető még további 33 olvashatatlan nevű település és pusztaneve is.

Név	1554	1570	1590
Baracska	5	1	8
Bodrog			14
Bogyán v. Budinovice	2		8
Borsód			60
Budinovice v. Crkva			18
Bresztovo	3	5	8
Csonoplya			27
Dautova	1		
Dolnadautova			5
Gornadautova			20
Doroszló	3	7	17
Dusna			18
Gara			25
Geszt	1	3	23
Gesztön	2	3	9
Grabova		2	3
Gradina	1	4	7
Gregorovce	3	4	10
Halomház			10
Hetes	2	1	8
Nagyhetes v. Kupuszina	4	4	21
Jákófalva	3	4	14
Ivania	2	3	14
Kiskatalin			12
Katymár			22
Kemendin		4	
Kolut	6	38	81
Komorás			43
Kuvesdin	1	2	9
Legyen			18
Madaras			45

Név	1554	1570	1590
Markocsa	1		
Martince	4	8	23
Dolnimonostor		3	9
Novoszelo	4	8	17
Omorovica			14
Orahova	15	3	14
Ordas	2	4	21
Pacsér			16
Paka	2	2	9
Kispataló			15
Pavlovce	2	5	9
Dolnepavlovce			7
Parvanica			11
Petrovce I.	2	6	24
Petrovce II.	2	5	10
Prekája			18
Rasztina	3		21
Rigyica			21
Roglatica			25
Dolnisár			16
Gornisár		2	40
Szrednisár			15
Sarlia	5	9	
Szakova	3	6	9
Szántova		5	
Dolnaszántova		6	16
Szrednaszántova	3		13
Szelencse		2	8
Pakszüllői	5		10
Telek v. Szivac			31
Kisszóna	6	10	11
Nagyszóna	4	8	36

Név	1554	1570	1590
Szentdemeter			26
Szentgyörgy			31
Szentiván	2	3	17
Dolniszentkirály	3	5	10
Gorniszentkirály v.Kernyája			20
Szentlászló	2	3	21
Szentlőrinc	1	2	15
Szentmárton	2	3	17
Szentmiklós I.	2	2	14
Szentmiklós II.		2	9
Tapolca			10
Telekháza			27
Tomasovce	2	5	4
Tótfalu	2		4
Udvard	3	4	13
Újváros v. Obrovác			21
Zombor			13
Nagytelekván			25
Vajszka	4	7	16
Varjas	7	7	
Dolnivarja			9
Gornivarjas			27
Kisvarjas			3
Veprovác			11

Most csak a falvak alapvető sorsával kapcsolatosan hívjuk fel néhány folyamatra, illetve tényre a figyelmet. Míg a zombori nahijében 1554-ben 45 olyan települést vettek nyilvántartásba, melyen belül adóköteles házat találtak, 1590-ben ezek száma már 123 lett.¹²⁹ Az egyes falvakon belül az adózásra kötelezett házak száma is figyelemre méltó gyarapodást

¹²⁹ Ismételten utalunk arra, hogy a defterekben fellelhető még további 33 olvashatatlan nevű község, illetve puszta, amelyek a kimutatásból érthetően kimaradtak, de a folyamat érzékeltetéséhez név nélkül felhasználhatókká váltak.

jelez. A század közepén csak egy település akadt, ahol 10 háznál többet vettek nyilvántartásba, a század végén viszont már több olyan helység akadt, ahol 40-nél több házat regisztráltak. Borsódban 60, Kolutban 81, Komoráson 43, Madarason 45, Gorni-Sáron 40 volt a számuk. Még vizsgálalóbb volt a kép a bajai és a szabadkai nahijében, ahol egyetlen településen sem volt az adózásra kötelezett házak száma tízen alul, ugyanakkor Besenyő 60, Bikity 42, Csószapa 53, Istvánmegye 46, Szeremle 75, Kelebia 57, Szabadka 63 adózásra kötelezett házzal van feltüntetve.¹³⁰

Az 1580 és 1591 közötti évekből fennmaradt két török adóösszeírás alapján tehát nemcsak a század végén még létező települések létéről, hanem az ottani házak, adózók számáról is viszonylag pontos tájékoztatást kapunk.¹³¹

A BAJAI NAHIJÉBEN ÖSSZEÍRT TELEPÜLÉSEK ÉS AZ ADÓZÓIK SZÁMA

Név	1580-1582	1590-1592
Almás	25	35
Gorni-Aranyos	31	
Árokháza	24	20
Baja	18	22
Baracska	13	13
Besenyő	2	60
Bikity	47	42
Borota	25	25
Borsód	59	
Csanád	39	38
Csávoly	22	27
Csente	12	17
Csószapa	47	53
Istvánmegye	48	46

¹³⁰ Többször is utaltunk arra, hogy a török közigazgatás az első évtizedekben jelentős változáson ment át. Az egyes közigazgatási, adóztatási egységek határai számottevően módosultak, ebből adódóan az egyes nahijék defterjeiben jelentős átfedések lelhetők fel.

¹³¹ DUDÁS Gyula, 1896. I. 239.

A bajai nahijéhez még három további település tartozott, amelynek neve olvashatatlanak bizonyult, illetve néhány Pest megyei falu is, amelyeket sajnálatosan elhagyott a szerző a felsorolásból.

A szabadkai nahijéhez tartozó települések között is volt három, amelynek a neve olvashatatlanak bizonyult.

Név	1580-1582	1590-1592
Kákony	17	22
Mátéháza	14	15
Monostor	22	18
Rim	12	13
Ságod	22	23
Szentiván	38	22
Szentpál	13	13
Szeremle	66	75
Tótháza	35	29
Temérdekház	16	16
Tárnok	32	38
Vaskút	28	28
Zsida	25	26

Az 1522. évi dézsmaösszeírás névanyaga alapján azt állapíthattuk meg, hogy a jegyzékbe vett lakosok aránytalanul nagy számban magyar nevet viseltek. A hódoltság első évtizedei viszont számottevő változásokat eredményeztek. Az ismételt betelepülések után a lakosság nagyobb része már szerb volt. A viszonylag nyugalmasabb évtizedek eredményeként az egyes települések oly mértékben benépesültek, hogy 1598-ban Pálffy Miklós esztergomi várparancsnok a visszafoglalt vár vidékét részben itt élő szerbekkel telepítette be. Ezek többsége Aranyos (Baja környékén állt), Borsód, Nagyregőce (Gurity), Kispatalom (Pathala-szentpéter), Katymár és Vámtelék területéről mentek el. A hűségesküt tartalmazó oklevél tanúsága szerint kisebb számban Madaras, Újváros, Nagypatalom (Bátaljaszentpéter), Györgyén, Legyen, Gara, Vaskút, Sári (Zombor környékén) és Körtvélyes is bocsátott ki szerb telepeseket ezúttal.

A betelepítés nagyságát érzékelteti, hogy egy másik oklevél szerint további 22 falu megbízottjai is hűségesküt tettek a kapitány előtt: Halmás (Almás), Side (Zside), Mátéhát (Mátéháza), Sebesegyhát, Kelebia, Továnkút (Tavankút), Bajánk, Mélkút (Mélykút), Istor (Vastorok), Janko (Jankovác, Jánoshalma), Ivánka, Máda, Szentpál, Réma (Rém), Borota, Temérdekháti (Temérdekegyháza), Szentiván, Kunbaja, Szentés, Tóótháza (Tataháza), Kotokhát és Biked.

**A SZABADKAI NAHIJE TERÜLETÉN LÉVŐ TELEPÜLÉSEK
ÉS ADÓZÓIK SZÁMA**

Név	1580-1582	1590-1591
Kunbaja	27	
Novibajmok	21	
Nagybajsa	26	
Kisbajsa	21	23
Banovce	14	15
Budakút	11	29
Csanád	12	11
Csifanca	15	13
Feketehegy	27	28
Nagyfény	15	25
Gyurgyin	17	26
Kishegyes	18	18
Nagyhegyes	17	23
Ivánka		21
Kelebia	18	57
Likas	25	31
Ludas	29	
Máda	15	19
Madaras	44	
Mélykút	14	25
Obrocsánya	13	25
Ómorovica	14	
Pacsér	16	
Pálegyháza	10	
Roglatica	25	
Sofrony	10	15
Szabadka	49	63
Sebesegyház	13	26
Szeghegy	31	27
Szegegyház	6	10

Név	1580-1582	1590-1591
Tavankút	16	23
Tornyos	26	30
Újváros v. Zobnatica	21	
Vizes	15	16
Vörösegyház	25	39

A tizenötéves háború alatt több éven át tatár hadak töltötték ezekben a megyékben a telet. Innen indultak pusztító portyáikra a Duna-Tisza közének északabbi részeire is. Dúlásaik az egész tájegységen belül szörnyűbb károkat okoztak mint a Mohács utáni évtizedek.

A hosszú háború borzalmi után a XVII. század viszonylag békésebb évtizedei Bács és Bodrog megyék területén nem eredményeztek jelentősebb gyarapodást sem a lakosság, sem pedig a települések számát illetően. A felszabadító háborúk során, amikor ismételtén tatár egységek és kuruc csapatok versenyt pusztítottak a török martalócokkal, csaknem lakatlanná és teljesen elvadulttá vált ez a táj is.

Tehát különösebb túlzás nélkül megfogalmazhatjuk, hogy ennek a területnek nem is másfél, hanem két-két és fél évszázadon átnyúló csaknem folyamatos háborús állapot jutott keserves osztályrészül. Mindez azzal járt, hogy a török kiűzése után a magyar népesség az ország déli részéről csaknem teljesen eltűnt, nagyrészt kipusztult, a szerencsésebbek pedig elmenekültek.

Még a XV. század derekán is népes és virágzó, csaknem teljesen magyar lakta Szerémség és Bácska területéről, a Duna, kisebb részben a Száva és a Dráva vonalától 100-150 kilométerrel északabbra tolódott a magyar lakta terület határa. Pécs, Szekszárd, Tolna, Kalocsa, Halas, Szeged, Csanád és Arad által jelölhető vonaltól délre, tehát ezen belül Bács és Bodrog megyék egész területét is beleértve, gyakorlatilag nem számolhatunk magyar lakossággal.¹³²

A karlócai béke (1699) alapján Magyarország csaknem egésze felszabadult a török fennhatóság alól, csak a Temesköz maradt török kézen. A pozsareváci béke (1718) megkötésekor pedig már nemcsak az összes magyar terület mentesült a hódoltságtól, hanem a Habsburg-birodalom újabb területekkel is növekedett a Balkán északi részén. A déli határokat hosszú időszakra azután a belgrádi béke (1740) jelölte ki. Mégis a központi hatalmi szervek a török birodalom közelségére hivatkozva a felszabadult területek jelentős hányadát nem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem ezek közvetlenül Béctől függően külön katonai irányítás alatt maradtak még hosszú időn át. A Dráván túli részeken, a Duna-Tisza közének déli felén, az egész Bács és Bodrog vármegyében és a

¹³² GYALAY Mihály, 1989. 5.

Marostól délre fekvő területeken ténylegesen katonai igazgatás érvényesült.

Érthető, hogy a magyar rendek nem voltak hajlandók ebbe az állapotba belenyugodni. Az egyes országgyűléseken ismételten szorgalmazták az egykori megyék visszaállítását, és azokon a polgári közigazgatás biztosítását.¹³³ Tekintettel arra, hogy a délvidéken a magyar nemesség szinte teljesen kipusztult, sem a hagyományok felélesztésére, sem a pontos igények megfogalmazására nem kerülhetett sor. Mégis a visszafoglalt területeken már 1699. december 2-án kinevezte az uralkodó gróf Thurnon János Henrik császári kamarást és tanácsost Bodrog vármegye főispánjává. Bács és Bodrog vármegyék viszont eleve csonkított hatáskörrel működhetek volna, mivel a császári udvari haditanács az ott élő szerbek kiváltságait nem kívánták csorbítani. Az volt az eredeti elképzelés, hogy a szerbek a vármegye területén élnek ugyan, de nem tartoznak a vármegye fennhatósága alá. Részben ez a felemás állapot, részben az a tény, hogy Bodrog megyének volt főispánja, de nem volt meghatározott, kijelölt területe, a következő évtizedekben több igen súlyos incidens kiindulópontja lett.¹³⁴ A szabadságharc alatti kölcsönös kegyetlenkedések nem használtak a szerb-magyar megbékülésnek. Így a szerbeknek hálával tartozó udvar csak az 1715. évi országgyűlésen volt hajlandó érdemben foglalkozni Bodrog vármegye ügyével, ahol Nádasdy Pál személyében nemcsak újabb főispánt neveztek ki élére, hanem új pecsét-címert is adományozott az uralkodó.¹³⁵

Tehát ismét megválasztották mindkét megye tisztkarát, de a Bácskaként jelölt egykori terület kettéválasztására tett kísérletek nem jártak sikerrel, mert nem álltak rendelkezésre hiteles adatok arra vonatkozóan, mely települések tartoztak hajdan az egyes megyékhez. Előbb 1717-ben észak-dél irányban kívánták megvonni közöttük a határt. Ennek értelmében a keleti részen Ópalánka, Obrovác, Kucora, Kiskér, Szabadka helységekkel Bodrog, a nyugati részen pedig Baja, Zombor, Tovarisoa Bács megyéhez tartozott volna. Ez a megosztás azonban elmentéses lett volna a hódoltság előtti állapotokkal, és ezért Bács megye ebbe nem egyezett bele.

Nehezítette az amúgyis súlyos érdekellentéteket az a tény, hogy több esetben az egyes megyék tényleges helyét sem tudták behatárolni. Tehát Bács és Bodrog vármegyék ügye nem volt egyedülálló. Igen jellemző, hogy 1720-ban Torontál vármegyét Békés vármegyével akarták egyesíteni, amit az csak nehezen tudott elhárítani. A hódoltság előtti Bodrog és Bács megyék tényleges fekvését, határait illetően sem volt sokkal tisztább a kép. Mivel kb. két évszázadon át nevük, településeik és tisztségviselőik a magyar nyilvántartásban nem szerepeltek, határaikat illetően

¹³³ A két vármegye egyesítése érdekében különösen az 1703., az 1712., az 1723. és az 1728. évi országgyűléseken voltak igen aktívak a rendek. DUDÁS Gyula, 1896. I. 434.

¹³⁴ Nemcsak presztizs okok játszottak közre, hanem az adóknak nem ritkán kétszeres beszedése és a különféle szolgáltatások mind két részről történő behajtása is. DUDÁS Gyula, 1896. I. 324-325.

¹³⁵ DUDÁS Gyula, 1896. I. 403-404.

teljes volt a bizonytalanság. Állítólag az 1729-es országgyűlésen Bodrog vármegye annyira ismeretlen volt, hogy követét egy gúnyverssel tréfálták meg:

"Non sedes, ignota fides, dubius comitatus,
Non proprii crimes, nuntius iste qui est?"¹³⁶

Az országgyűlés ismételt követelésére a rendkívül szorult helyzetben lévő királynő engedett, és az 1741: 18. tc. végül is elrendelte a felszabadult megyék visszacsatolását az ország többi részéhez. Ennek ellenére Bács és Bodrog megye Arad, Zaránd, Békés, Csanád és Csongrád megyékkel együtt csak 1750-ben szabadult meg a katonai igazgatástól. De még ez az intézkedés sem járt a törvényes és civil állapotok teljes visszaállításával, mivel Bács és Bodrog megyének a tiszai korona-kerülethez¹³⁷ tartozó több községét 1765-ben ún. csajkás kerületté szervezték át, így ezt a területet kisebb nagyobb változásokkal a továbbra is megmaradt katonai határőrvidékhez csatolták, és több mint 150 éves politikai csatározások eredményeként csak 1873-ban került vissza az egykori megyéhez. Külön szervezetként működött a tiszai korona uradalom is.

A két megye határainak érdemi megvonására újabb évtizedek múltán sem látszott remény, ezért a két megye ideiglenesen közös adminisztrációt kapott. Az elkülönülésére tett kísérletek azonban tovább tartottak, melyek nem egyszer komoly ellenségeskedéssé is fajultak. II. József 1785-ben meghozott közigazgatási reformja, amely megszüntette mind a vármegyék, mind a szabad királyi városok tényleges működését, átmenetileg felfüggesztette a két megye acsarkodását. A tíz kerületre osztott országon belül Bács és Bodrog megye csaknem egészében Torontál, Temes és Krassó megyékkel együtt alkotta a IX. kerületet, melynek székhelye Temesvár lett.¹³⁸

Mivel II. Józsefet reformjai nem élték túl, a korábbi évtizedekben kialakult megyei kereteket visszaállították és azok egészen a szabadságharc végéig fennálltak.

Ennek a végeláthatatlan és meddő küzdelemnek a század végén a helyi tisztségviselők igyekeztek véget vetni. Bizonyos mértékig elősegítette szándékaik megvalósítását az a tény is, hogy 1793 óta épült a Ferenc csatorna, amely mindkét megyét érintette, illetve összekötötte. Mivel Mária Terézia uralkodásától amúgyis együttesen igazgatták a két megyét, országgyűlési követeik előterjesztették azok törvényes egyesítését. Az országgyűlés a javaslatot elfogadta, és az 1802: 8. tc. ily módon vetett véget

¹³⁶ Fordítása: Nem székhely, hite ismeretlen, vajon van-e? Nincsenek bűnei. Ki ez a küldött?

¹³⁷ A "Tiszáninneni kiváltságos korona-kerületet" az 1702-ben létrehozott tiszai határőrvidék egy részéből 1751-ben kezdte el szervezni Mária Terézia királynő, és ez a szervezeti egység kisebb módosításokkal 1848-ig állott fenn. Tíz helység alkotta: Martonos, Ókanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Petrovoszelló, Újbecse, Földvár, Turja és Szenttamás. A kerület újranepezítése a mai Pest megyéből, a Jászságból, Heves megyéből és részben Csongrád megyéből történt. A mai Bács-Kiskun megye területéről valamivel több mint 2600 fő származott. GYETVAI Péter, 1979. 343-361.

¹³⁸ EDELENYI-SZABÓ Dénes, 1928. 648-651.

az évszázados áldatlan belharcnak. Valójában ettől kezdve beszélhetünk Bács-Bodrog vármegyéről.¹³⁹

A korábban jelzett nagyobb területi változások mellett mindenképpen rögzíteni kell néhány kisebb, egyes településeket érintő területi és közjogi módosulásokat is.

A török uralom alóli felszabadulás után a járások beosztását a régi formában már csak azért sem lehetett visszaállítani, mivel a határórvidek megszervezése és a függőben lévő megyehatárok is komoly akadályokat jelentettek volna. Tény, hogy 1773-ban Bács megyében három járást tartottak nyilván: Processus Superior (Felső járás), Processus Inferior (Alsó járás) és Processus Tibiscanus (Tiszai járás). A járások csekély száma mindenekelőtt annak következménye, hogy a század első felében még csekély számban voltak itt települések, és csak a század második felében nőtt meg annyira a lakosság száma, hogy szükségessé vált 1806-ra, akkor már hivatalosan Bács-Bodrog vármegyében egy további járás létrehozása: ennek megfelelően szervezték meg a Processus Medius-t (Középső járást).¹⁴⁰

Még az egyesítés előtt az 1751: 27. tc. alapján Zombor és Újvidék, majd az 1791: 30. tc. alapján pedig Szabadka szabad királyi városi rangot kapott, és ennek értelmében ezek a városok kiszakadtak a megyei irányítás alól. További változást eredményezett az is, hogy 1836-ban a Bajával összeépült Istvánmegye helységet Bajához csatolták, és így az Pest-Pilis-Solt megyéből Bács-Bodroghoz került.

C/ Pest-Pilis-Solt vármegye

A Duna-Tisza köze már a XV. század derekától gyakorta ki volt téve török martalócok támadásainak. A hadak járása, a különféle természeti csapások már a Hunyadiak korában jelentősen hozzájárultak e tájegységben belül is a pusztásodáshoz.¹⁴¹ A török pusztítások csak felgyorsították ezt a folyamatot. Ezért a mai Homokhátság déli részét már a kortársak "sivatag föld"-nek nevezték.¹⁴² Mindez érzékelteti, hogy az itteni települések lakóinak hosszú időn át milyen sok megpróbáltatást kellett elszenvedniük. A létért való ezen küzdelmen belül merőben új fejezet kezdődött 1526 után.

Megyénk területén lévő kisebb-nagyobb települések csaknem kivétel nélkül szenvedtek kárt a mohácsi csata után Budát kirabló és részben itt

¹³⁹ DUDÁS Gyula, 1896. I. 493-495.

¹⁴⁰ GYALAY Mihály, 1989. 189-192.

¹⁴¹ Maga a híressé vált Fekete-sereg is igen súlyos pusztításokat vitt végbe amerre járt, és előlük is éppúgy menekült a lakosság mint a törökök elől.

Az 1460-70-es években Mátyás király több alkalommal is engedélyt adott arra, hogy az elnéptelenedett kun szállásokat újra betelepítsék.

¹⁴² Laszky Jeromos 1528-ban arra biztatta a török másod-nagyvezért, hogy Ferdinánd király seregét célszerű lenne "...ama sivatag földre csalni, melyet a Tisza és Duna között elpusztítottatok..." (a törökök). Idézi VASS Előd, 1979. 12.

visszavonuló török csapatoktól. 1529-ben a Bécs ellen vonuló török had-erő egy jelentős része ugyancsak ezen a területen át haladt.¹⁴³ A Bácskában berendezkedő török egységek a következő évtizedekben folyamatosan zaklatták ezt a vidéket. Ezek eredménye lehetett, hogy 1536-ban Kecskemétet is elpusztították.¹⁴⁴ A Budát megszállni készülő török egységek egy része már 1540-ben Kalocsa környékén telelt, és valószínűleg 1541 végén már Kalocsa várát is megszállta. Ettől kezdve a Budán lévő sereg ellátására, kiegészítésére a Dunán és a folyam medrét követő utakon gyakori volt a hódítók megjelenése, ami a környező települések további zaklatását és pusztulását eredményezte.¹⁴⁵

Bár Buda és Szeged elfoglalása után ezen a vidéken is megkezdődött a török közigazgatás kiépítése, és 1542-43-ban már mind a budai, mind a szegedi szandzsák szervezése célratörően folyt, 1552-ig a mai megye jelentős részén még nem tudott igazán úrrá lenni a török. Csak Szolnok elfoglalása révén biztosította azt a stratégiai pontot maga számára, amely lehetővé tette, hogy Budát egy összefüggő hódoltsági sáv kösse össze a korábbi évtizedekben meghódított déli területekkel. Végül is az 1552. és az 1566. évi nagy hadjáratok hódításai révén jött létre a tényleges hódoltság.¹⁴⁶ Az ország középső részének megszerzése után a török terjeszkedés lendülete megtört. A következő években belső gondjaik miatt a hódítók békekötésre kényszerültek. Mindkét fél számára nyilvánvalóvá vált, hogy hosszabb időszakra kell berendezkedniök az akkori birtoklás alapján.

A török hódítók újabb sikerei ellenére Balassa János, a kiváló költő apja, amikor 1555-ben a bányavidék kapitányává iktatták be, katonáinak többek között az alábbiakat mondta: "Jól tudjátok, hogy a török orszá- gunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította. Hiszen saját hivatalait, saját törvényeit behozni nem bírta, s kénytelen eltúrní, hogy azok a részek a maguk szervezetében ma- radjanak, s hogy a maguk statútumaival éljenek."¹⁴⁷

Ez a megállapítás nemcsak bizonyos tények rögzítését jelentette, hanem egyfajta proféciónak is megfelelt. A török hivatalrendszeréről szólva ezeket a megállapításokat mindig figyelembe kell venni. A hódítók a korábbi évtizedekben megkezdett közigazgatási szervezetüket a területbő- vítés után részben átszabták, részben kiegészítették. A királyi Magyar- ország központi hatóságai is kénytelenek voltak a veszteségek ismereté- ben és a kialakult kényszerhelyzetben a korábbiaktól sokban eltérő

¹⁴³ Mihály prépost 1529. április 18-i levelében arról értesítette Ferdinánd királyt, hogy a törökök a Tisza és a Duna közötti területen már Pesttől délre két mérföldre lévő Ha- rasztiig nyomultak, a lakosság pedig tömegesen kénytelen a Dunántúlon keresni előlük menedéket. VASS Előd, 1979. 13.

¹⁴⁴ HORNYIK János, 1860-1866. I. 13. sz. dokumentum.

¹⁴⁵ Bár az kétségtelen, hogy a török állam nem volt közvetlenül érdekelt abban, hogy a meghódított területek lakosságát, mint leendő adófizetőket elpusztítsák, a hódítás elő- ti katonai tevékenység, és a katonaság, főként a segédcsatások későbbi fegyelmetlen- sége rendkívül sok áldozatot követelt.

¹⁴⁶ SZAKÁLY Ferenc, 1981. 34-36.

¹⁴⁷ SZAKÁLY Ferenc, 1997. 7.

keretet kialakítani. Az így létrejött szervezet azután kisebb-nagyobb módosításokkal a hódoltság végéig fennmaradt.

A hódítók minden katonai fölényük ellenére igen sok kényelmetlenséget voltak kénytelenek elviselni még a hódolt területek belső részein is. A magyar végvári katonaság portyái a szó szoros értelmében fizikai létükben fenyegették a török tisztviselőket és az adószedőket.¹⁴⁸ A hosszú háború után sem változott lényegesen ez az állapot. Jelzi ezt az is, hogy pl. Kecskeméten korábban működő kádi a háború lezárása után sem tért vissza a mezővárosba.

A török uralom felemás jellegét a leigázott területen belül mi sem bizonyítja jobban, minthogy kénytelen volt minden katonai fölénye és tiltakozása ellenére eltűnni, hogy a neki hódolt területek lakossága a királyi Magyarország számára is adózzon.¹⁴⁹ Ennek érdekében mindkét fél felmérte, hány településen és milyen teherbíró képességgel rendelkező ember él. Ezek a nyilvántartások nemcsak igen fontos tények sorát őrizték meg a korabeli társadalmi és gazdasági valóságról, hanem lehetőséget adnak esetenként a legfontosabb folyamatok megfigyelésére is. Ezek birtokában tudjuk ma felvázolni, mely települések élték túl az első nagy pusztításokat, milyen formában maradhatott meg az élet mai megyénk területén.

A kalocsai nahije lényegében azonos volt az egykori Solt-székkal, Solt megyével. Csak az északi sáv hiányzott belőle néhány településsel. Területéről 1548-ból maradt fenn török nyelvű forrásanyag.¹⁵⁰ Ez a közigazgatási egység mindig is viszonylag szorosan követte a Duna vonalát, illetve annak mocsaras vidékét. Legészakibb települése Apostag, a legdélibb Csanád volt. Keleti irányban Kecel térségéig terjedt. A Duna mellett kialakult Sárköz évszázadok óta a Homokhátsághoz képest viszonylag sűrűn lakott terület volt. Természeti adottságai nemcsak jobb megélhetési feltételeket biztosítottak az ott élők számára, hanem kedveztek a sarcolók, rablók elől történő elrejtőzésnek is. Minden bizonnyal ennek volt köszönhető, hogy nemcsak a tatárjárás alkalmával, hanem a törökkel szemben is jobb védelmet nyújtott ez a táj.

¹⁴⁸ Az egri végvári katonák pl. a Bácskában is több alkalommal feltűntek és sarcoltak.

¹⁴⁹ Nemcsak az 1540-es években, hanem a következő évtizedekben és a XVII. században is kivetették, és be is hajtották a hódolt területek lakóin mind az adókat mind az egyéb szolgáltatásokat. SZAKÁLY Ferenc, 1981. 50-58.

Több mint figyelemre méltó, hogy a hódoltság területén a magyar hatóságok jóváhagyása nélkül a török földesurak nem telepíthettek jobbágyokat. Erre rendszerint csak akkor kerülhetett sor, ha ezt előre egyeztették, és az új telepések vállalták a magyar

részre történő adózást is. SZAKÁLY Ferenc, 1997. 161-163.

¹⁵⁰ A táblázat és az ennek alapján elkészült néhány észrevétel VASS Előd, 1979. forrásközlése alapján készült.

A KALOCSAI NÁHIJE 1548. ÉVI TÖRÖK ADÓÖSSZEÍRÁSA¹⁵¹

Település	Adófizetők száma	Kapuk száma	Bevétel (akcse)	Státusza
Adács	5	3	1980	falu
Apastak (Apostag)	20	13	5000	falu
Apáthalom	5	3	1050	falu
Baratnakház	3	3	2052	falu
Bátya	35	25	5720	falu
Bagod	12	7	2030	falu
Bék	3	3	2500	falu
Besnyő	3	6	3800	falu
Bogyiszló	15	9	3350	falu
Bolvár	12	7	1500	falu
Böd	10	7	2698	falu
Csanád	19	39	10023	falu
Cseróház	24	15	65191	falu
Csorna	17	9	2900	falu
Csósz	6	3	1466	falu
Dalacso	30	30	5100	falu
Doboka	11	15	5365	falu
Drágszél	32	20	3700	falu
Dusnák	18	12	5461	falu
Erek	17	10	2100	falu
Fajsz	90	88	6478	falu
Feket	25	12	5476	falu
Foktó	104	92		falu
Garab	5	4	3180	falu

¹⁵¹ A bevétel a tizedekből és az illetékekből származó összeget tartalmazza a forint adó nélkül!

A kalocsai nahije 1548. évi területe három korábbi magyar megye területét érintette. Tolna megye néhány települése is fellelhető itt, a nahije déli része pedig Bodrog vármegyéhez tartozó több települést magába foglalt, de legnagyobb része kétségtelenül Solt megye, az egykori Fehér megyei Solt-székre terjedt ki.

50 akcse egy magyar forintnak felelt meg.

Település	Adófizetők száma	Kapuk száma	Bevétel (akcse)	Státusza
Gedir	12	11	2315	falu
Hajós	12	9	3220	falu
Hajós	8	7	2124	falu
Halász	14	12	2606	falu
Hile	27	13	2500	falu
Homokmégy	27	18	3700	falu
Hontok	21	20	3000	falu
Inam	4	3	1215	falu
Iván	4	2	1450	falu
Jobágyi	6	3	1120	falu
Kajmatház	2	2	100	puszta
Kálla	4	9	3076	falu
Kalocsa	80	80		város
Kara	20	15	4000	falu
Karacson	10	6	1900	falu
Karaszi	14	13	2247	falu
Kas	3	2	840	falu
Kecsel	8	4	1986	falu
Kecskemégy	12	6	1287	falu
Keresztur	21	10	2680	falu
Keserútelek	8	4	3616	falu
Kis Izsák	5	5	1800	
Kiszásztó	7	7	1435	falu
Korpád	11	10	5090	falu
Kozmó	8	5	2100	falu
Köröm	1	1	488	falu
Lak	15	12	5035	falu
Lugas	12	6	4568	falu
Malomér	4	2	2600	falu
Márjaház	4	4	2648	falu

Település	Adófizetők száma	Kapuk száma	Bevétel (akese)	Státusza
Miske	27	25	440	falu
Morics	9	5	1700	falu
Nádazsd	20	13	1545	falu
Nagudvar	16	10	5660	falu
Nagy Harta	17	7	2700	falu
Nagyka	7	4	1280	falu
Nagyásztó	10	7	2300	falu
Nána	9	5	2712	falu
Nemesnána	4	2	505	falu
Ollár	5	4	2605	falu
Omsós	12	12	1146	falu
Orbágy	10	5	2320	falu
Ordas	12	6	2425	falu
Orosz	11	11	5000	falu
Ölle	6	4	1881	falu
Pálfölde	13	7	2165	falu
Pata (Pataj)	53	53	15067	város
Pókház	3	3	545	falu
Püski	8	5	900	falu
Réztelek	15	7	2680	falu
Rifalu (Révfalu)	43	40	18351	falu
Ságod	4	2	1155	falu
Salgó	4	4	1750	falu
Sármégy	25	16	5415	falu
Sót (Solt)	118	80	20000	város
Szakmár	24	19	2600	falu
Szántó	4	3	1785	falu
Szelid	30	28	3670	falu
Szentbenedek	12	12	4991	falu
Szentgál	10	5	1250	falu

Település	Adófizetők száma	Kapuk száma	Bevétel (akcse)	Státusza
Szentistván	5	3	2400	falu
Szentkirál	7	4	3700	falu
Szücs	2	2	450	falu
Tén	11	8	2971	falu
Terehel	15	12	2600	falu
Újfalu	7	4	1800	falu
Uszód	30	30	3500	falu
Vajashalom	7	5	2885	falu
Varajt	52	52	5600	falu
Vejte	4	4	2580	falu
Zádor	20	16	4100	falu

Kétségtelen, hogy az 1495 körüli állapotokhoz képest, ha volt is számottevő visszaesés, a hódoltság első évtizedében még megmenekült a lakosság jelentős hányada. Bár a kettős adóztatás és a létbizonytalanság nemcsak a lakosok, hanem a települések számát is megtizedelte, a Homokhátságban képest még üdítően gazdag lehetett itt az élet. A fél évszázaddal korábbi 135 faluval szemben még mindig 91 falut írtak össze, és mellettük a korábbi kettővel szemben három (Kalocsa, Pataj és Solt) mezővárost. A templomok száma is csupán kettővel csökkent (17-ről 15-re), és bár 8 pusztra nem tértek vissza az egykori lakosok, és a lakott településeken is jelentős volt az embervesztés, az összeírt és rendszeresen használt 72 halastó és a 21 malom is érzékelteti, hogy még biztosítva voltak a minimális létfeltételek.

A települések többsége igen kicsire zsugorodott ugyan, hisz közel felében csak 1-10 adózó volt, de tucatnyi volt még a 21-30 adózóval rendelkezők száma is, és öt településen élt 50-120 között adózó család. A lélekszám érthetően a családoknak megfelelően alakult.

Egyértelművé kell ugyanakkor tennünk, hogy ez a viszonylag kedvező összkép is azt jelenti, hogy a lakosság száma az 1495-ben lévőknek minden bizonnyal csupán a harmada lehetett.¹⁵²

Mai megyénk nagyobb része a hódoltság alatt a budai szandzsákhöz tartozott, beleértve a Kiskunság csaknem egészét is. Ennek nagy részét a kecskeméti nahije fedte le. A hódoltság első közel fél évszázadából ebben a nahijében öt összeírás ad megbízható képet a korabeli állapotokról.¹⁵³ A sokféle adatsort tartalmazó forrásanyagból itt csak

¹⁵² VASS Előd, 1979. 18-20.

¹⁵³ KÁLDY-NAGY Gyula, 1985. alapján készült mind a táblázat, mind az ehhez kapcsoló-

azokat hasznosítjuk, amelyek az egyes települések létre és a lakosság számarányának változására utalnak.

A PORTASZÁMOK ALAKULÁSA A KECSKEMÉT NAHIJÉBEN
1546 ÉS 1590 KÖZÖTT

N é v	1546	1559	1562	1580	1590	Státusza
Adacs	2	4	7	38	32	falu
Ágasegyház						puszta (Kecskemét)
Ágasegyház						puszta (Majsa)
Akasztó						puszta timár-birtok
Alsóalpár	13	11	12	28	25	falu
Alsófilipszállás	puszta	puszta	10	11	11	falu
Apastak	26	52	27	26	?	falu
Bábon (Kunbábony)						puszta
Baksaháza (Lajos mellett)						puszta
Balbószeg (Ballószeg)						puszta
Baracs (Kunbaracs)	26	16	25	35	33	falu
Bene	3	5	9	5	1	falu
Bócsa						puszta
Borbásszállás						puszta

dó elemzés.

N é v	1546	1559	1562	1580	1590	Státusza
Bószér (Soltvadkert)						puszta
Bugac						puszta
Félegyház						puszta
Felsőálpár	22	18	23	28	24	falu
Felsőfilep- szállás						puszta
Ferencszállás (Karácson)	27	23	29	39	22	falu
Galambos						puszta
Halásztelek (Tass)						puszta
Imrefalva	7	5	6	4	—	falu
Izsák	13	20	20	35	38	falu
Jakabszállás	9	9	6	7	1	falu
Józan (Szabadszállás)						puszta
Juhásztelek (Jakabszállás)						puszta
Kecskemét	295	407	400	1086	535	város
Kerekegyház	14	25	39	48	41	falu
Kisbalás	—	—	7	15	12	falu

N é v	1546	1559	1562	1580	1590	Státusza
Kisszállás	20	17	23	17	5	falu
Köncsög						puszta
Lajos	24	18	31	32	16	falu
Lak (Lakitelek)	9	3	–	–	–	falu, puszta
Matkó (Kecskemét)						puszta
Mizse	39	26	33	42	32	falu
Monostor						puszta timár-birtok
Orgován	7	4	6	10	11	falu
Pah (Páhi)						puszta
Palka (Kiskunfélegyháza)	23	20	39	47	39	falu
Peder (Ferencszállás)						puszta
Peszér (Kunpeszér)	10	27	29	28	30	falu
Szabadbalás (Fülöpszállás)						puszta
Szabadszállás	–	11	37	50	48	falu
Szalk	8	14	19	27	26	falu
Szentgyörgy (Tass mellett)	–	6	8*9	8	8	falu

N é v	1546	1559	1562	1580	1590	Státusza
Szentimre						puszta
Szentkirály	41	36	51	58	66	falu
Szentlőrinc (Nyárlőrinc)	33	17	44	45	37	falu
Szentmárton (Szalkszentm.)	9	16	18	19	14	falu
Szentmiklós (Kun-)	28	30	28	25	25	falu
Tas	3	26	26	44	34	falu
Vadas (Dunavecse)	5	9	5	5	4	falu

A táblázat egyértelművé teszi, hogy már a hódoltság kezdetén több olyan kunszállás, falu pusztán állt, amely a XV. század végén még lakott terület volt. A másik kétségbevonhatatlan tény, hogy a települések lakosainak jelentős hányada a nagy háborús pusztítások után visszatért egykori otthonába, újra felépítette falvait, vagy legalábbis annak egy részét. Leszögezhetjük azt is, hogy a települések számottevő hányadánál a század derekához képest igen komoly gyarapodás, erősödés tapasztalható. E pozitív folyamat egészen az 1590-es év tájáig tartott, de az utolsó összeírás már csaknem minden településen visszaesést, vagy legalábbis stagnálást jelez.

Megállapítható tehát, hogy néhány viszonylag békés évtized is elegendő volt ahhoz, hogy a kettős adóztatás, a különféle közterhek súlyos növekedése, a kisebb-nagyobb sarcolások ellenére megálljon a pusztulás folyamata, sőt a növekedéshez szükséges tartalékok is képződjenek a lakosság birtokában.

Közismert, hogy a hódoltság alatt élők gyakorlatilag folyamatosan a kettős adóztatás terhét voltak kénytelenek elviselni, mivel a török defterdárok mellett rendszeresen megjelentek a magyar adóösszeírók is, és ha az általuk kirótt pénzmennyiséget nem fizették meg a lakosok, katonai erőszakkal hajtották azt be tőlük. Az viszont kétségtelen, hogy a magyar adó kivetése során lényegesen kisebb volt a szigor mint a törökök esetében. Mivel eltérő szempontok alapján és eltérő normák figyelembevételével készültek a török, illetve a magyar összeírások, nem lehet a kétféle összeírás adatai közé egyenlőségjelet tenni, adataikat összevonni, és

együttes felhasználásukkal egységes statisztikai sorokat alkotni. Mivel azonban a török adónyilvántartások a XVII. században ritkán és távolról sem a korábbi teljességre való törekvéssel készültek, ezekből a XVII. század lakosságára, a gazdasági állapotokra vonatkozó megbízható adatokat nem kaphatunk. Ezért válnak igazán fontossá ezek a magyar nyilvántartások.

A rendelkezésünkre álló magyar dica-jegyzékekből is levonható néhány igen fontos következtetés, még ha nem is olyan bőséges adatsorokat tartalmaznak mint a török defterek.¹⁵⁴ Az egyik leginkább feltűnő tény, hogy a századfordulón, a hosszú háború alatt, miként ezt sok más adat, feljegyzés is bizonyítja, iszonyatos pusztulás ment végbe ezen a vidéken is. A tatár hadak és rablócsapatok, amelyek többnyire a Bácskában teleltek gyakran megjelentek e környéken is, és alig leírható pusztításokat végeztek. A különféle kisebb-nagyobb falvak sorát perzselték fel, rabolták ki és hurcolták el lakosait. Még olyan jelentős település is, mint Kecskemét, amelynek már a XVI. században több ezer lakosa volt, menekülésre, pusztulásra volt kárhozható.¹⁵⁵ Bár a XVII. században is adódott egy-egy békésebb évtized is, ekkor már a regenerálódás még a korábbi szinten sem vált lehetségessé, a kisebb települések újabb sora vált lakatlanná.

A közbiztonság tartós és súlyos romlását több tényező okozta. Kétségtelen, hogy nemcsak a török rablócsapatok ismételt feltűnése idézte ezt elő. Ezekben az évtizedekben az itt lakók ajkán visszatérő panasz volt, hogy "...szoktak igön hatalmaskodni az Magyar Vitézek ..." is, tehát a fizetetlen végvári katonaság, kóborló zsoldosok, szökött katonák, hajdúk és kurucok, tolvajok és gonosztevők felváltva és egymást nyomában járva zsarolták, nyomorgatták a kisebb településeket. Ezekkel szemben a török hatalom nem nyújtott, nem is akart nyújtani védelmet, sőt a település határában talált holttestek után súlyos büntetést kellett fizetni számukra. Mivel a gazdák és települések részéről történő sarcoló-rabló csoportokkal szembeni esetleges és egyedi szembeszállások nem lehettek igazán eredményesek, és a vagyonbiztonság már olyan alacsony szintre süllyedt, hogy az a legfontosabb termelési ágának, a nagyállattartásnak a létét is erősen fenyegette, az önvédelem kényszere a helyi lakosokat arra készítette, hogy a paraszti vármegye létrehozásával szervezett formát hozzanak létre a közbiztonság javítása érdekében.

Természetesen a parasztvármegyének már voltak bizonyos előzményei. Keletkezése abba a korba nyúlik vissza, amikor még az egykor szabadokat jobbaggyá süllyesztették le, és még nem zárták ki őket teljesen a nemesi vármegyéből. A parasztvármegyék megszervezésével felélesztettek olyan szervezeti elemeket, amelyek a nemesi községekben egészen 1848-ig fennmaradtak. A parasztvármegyék kialakítása során általában

¹⁵⁴ Táblázatunk SZAKÁLY Ferenc, 1995. alapján készült.

¹⁵⁵ HORNYIK János, 1860-1866. II. 39-72.

1602-ben a város egészét felperzselték, elpusztították. A kecskeméti magisztrátus 1591-1598. évi jegyzőkönyvének 317. lapján (egy későbbi bejegyzés!) Kun János főbíró-ságának rögzítésénél ez áll: ekkor pusztult el a város.

figyelembe vették a nemesi megye határait, de egy megyén belül akár több parasztvármegye is létrejöhetett. Az egyes parasztvármegyék hadnagyságokra oszlottak. Egy, az 1660-as évek közepén keletkezett feljegyzése szerint Pest megye területén 4, Solt megyében 2, Pest környéke pedig 3 hadnagyság alakult ki. Általában egy-egy hadnagyra 5-20 település jutott.¹⁵⁶ Mivel a nemesi vármegye sem volt képes a szinte naponként jelentkező fenyegetések elhárítására, legalább annyit tett, hogy megtúrta, majd később jogilag is támogatta a parasztság ezen önszerveződését.¹⁵⁷ A parasztvármegyék a török kiűzését követő évtizedekben is működtek, de hatáskörüket a nemesi vármegye és a központi hatalom egyre szűkebb területre vonta össze.

A hódoltság alatti paraszti összefogás első jelei ezen a tájon az 1630-as években lelhetők fel. Lényegében ennek a folyamatnak a része volt a "három város", azaz Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd többirányú összefogása is. E három mezőváros nemcsak a kisebb atrocitásokkal szemben védte magát már korábban is, hanem érdekeiket viszonylag hatásosan tudták képviselni mind a török mind a magyar hatóságokkal szemben is. Összefogásukkal és alkalmi, egyedi kezdeményezéseikkel nemcsak külféle kiváltságokat, védleveleket tudtak szerezni, hanem a gyakorlatilag hiányzó megyei közigazgatást és jogszolgáltatást is maguk szervezték meg.¹⁵⁸ Folyamatosan törekedtek arra, hogy a felmerülő feszültségeket statútumok alkotásával áthidalják, levezessék. A mezővárosok főbírái az esküdtekkel a kisebb ügyekben a jogszolgáltatást folyamatosan végezték, és a középfokú bíráskodás gyorsítása, olcsóbbá tétele érdekében pedig a távol levő úriszék helyett un. fogott bírák intézményét léptették életbe. Ezen bírói szék tagjait a környező települések jogi ismerettel rendelkező személyeiből válogatták össze, és döntéseiket maguk számára kötelezőnek tekintették.¹⁵⁹ Saját védelmükről valójában már a 15 éves háború óta maguk voltak kénytelenek gondoskodni, mivel a közbiztonság teljes összeomlása miatt kényszerből hol tatár csapatokat fogadtak fel, hol pénzzel, ajándékkal vették rá a sarcolókat a távozásra, hol pedig maguk úzték el a hivatlan vendégeket.

Minden bizonnyal e három város hatékony együttműködése is közrejátszott abban, hogy 1663-ban Kunszentmiklós határában a Feketealmon a Duna menti falvak a kecskemétiiek közbejöttével nemcsak létrehozták a maguk paraszti vármegyéjét, hanem részletes szabályzatot is készítettek ennek működése érdekében.¹⁶⁰

¹⁵⁶ HENCZ Aurél, 1973.45-47.

¹⁵⁷ A parasztvármegyéknek számottevő irodalma van. Itt az alábbi feldolgozásokat célszerű kiemelni: GYÁRFÁS István, A Parasztvármegye, Értekezések a történeti tudományok köréből 10. k. 11. sz. Bp. 1882. HEGYI Klára: A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban, Századok, 99. évf. 4-5. sz. SZAKÁLY Ferenc, A parasztvármegye történetéhez a XVII. században, Századok, 103. évf. 4. sz. ill. Parasztvármegyék a XVII-XVIII. században. Bp. 1969.

¹⁵⁸ A három város hódoltság alatti közigazgatását és jogszolgáltatásának sajátosságait SCHWÁB Mária (1939) elemezte és mutatta be.

¹⁵⁹ A hódoltság utolsó évtizedeiben végzett munkájukról több jegyzőkönyvi feljegyzés is fennmaradt. A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei (1591-1711.) I.

A felszabadító háborúk idején minden korábbinál súlyosabb lett a különféle terhek és az ingyen munka mennyiségének növekedése. A hódoltság utolsó évtizedeit többek között az tette rendkívül pusztítóvá, hogy 1660-tól gyakorlatilag állandósult a háborús állapot. A törökkel folytatott hadakozások szünetelése idején a kurucok és a különféle rabló csapatok jelentettek nem sokkal csekélyebb veszélyt a kisebb települések számára. A kécskeiek éppen ezért Nagykőrösre menekültek, és éveken át onnan jártak ki földjeik művelésére. Szentkirály, Izsák, Szentlőrinc stb. lakói pedig Kecskeméten kerestek menedéket éppen úgy mint másfél tucat dunántúli település lakói is.¹⁶¹ Súlyosan gyengítette a lakosság teherbíró képességét az 1678-ban dühöngő pestis járvány is.

1683-tól pedig a másfél évtizeden át tartó felszabadító háború rótt olyan mennyiségű terhet e vidék lakosságára, melyhez hasonlót feljegyzéseink korábban nem rögzítettek. Ennek lett azután következménye, hogy a még lakott települések tucatjai néptelenedtek el hosszabb vagy rövidebb időre. Kétségtelen, hogy az adót kirovók éveken át alig találtak lakott helyet a Duna-Tisza közén.

A menekültek általában a nagyobb településeket keresték abban a reményben, hogy azok valami védelmet tudnak nyújtani a kisebb rablócsapatokkal szemben. Kecskemét évtizedeken át egyik ilyen célpont volt nemcsak a környékbelieknek, hanem a távoliabbak számára is. Egy 1689. augusztus 28-án készült lajstrom szerint a városban nyilvántartásba vett 1152 adózóból 331 "vidéki", azaz más településről menekült család volt (28,7 %). Igen figyelemre méltó, milyen hatalmas körzetből keresték fel hosszabb vagy rövidebb menedékhelyként ezt a mezővárost.¹⁶²

A KECSKEMÉTRE MENEKÜLTEK SZÁRMAZÁSI HELYE 1689-BEN

Település	A menekültek száma	Település	A menekültek száma
Abony	1	Pataj	4
Aporka	1	Pécs	1
Anyás	3	Posga	1
Berény	1	Rimaszombat	2

¹⁶⁰ HORNYIK János, 1861. II. 187-192.

A hódoltsági parasztvármegyék legalitása a részükre kibocsátott magyar és török felhatalmazásokból fakadt, bár ezek kizárólag a magyar és a török csavarók és tolvajok elfogására és felsőbb hatóságokhoz való szállításra jogosította fel őket. Mivel a menekült vármegyék nem tudták alapvető feladataikat ellátni, a parasztvármegyék jogköre, és cselekvési szabadsága óhatatlanul bővült. SZAKÁLY Ferenc, 1997. 368-370.

¹⁶¹ 1677-ben Kecskeméten 17 Baranya területén lévő helységről szökött 101 jobbágyról készült lajstrom, akiket a budai pasa követelésére Budára kellett továbbítani. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1981.

¹⁶² IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1985.

Település	A menekültek száma	Település	A menekültek száma
Betyka	1	Sass	2
Cegléd	3	Solt	3
Csokona	1	Solymos	1
Csongrád	2	Sükösd	1
Debrecen	1	Szeged	14
Ebed	1	Szentes	8
Fajsz	5	Szentgyörgy	1
Fülöpszállás	3	Szentkirály	18
Garamszeg	1	Szentlőrinc	8
Gyetva	1	Szentmárton	1
Gyöngyös	1	Szentmiklós	1
Győr	2	Vecsés	1
Izsák	4	Baranya	182
Jenő	1	Dráva melléke	1
Káta	1	Felföld	5
Kécske	1	Mátyusföld	1
Kőrös	3	Tótország	6
Ladány	1	Vidéki (?)	1
Légrád	2		
Makad	2		
Makó	3		
Martonos	1		
Mindszent	1		
Miskolc	1		
Nagyút	1		
Ócsa	1		
Összesen:			331

A Török Birodalom mind súlyosabb gazdasági és társadalmi válsága erősen visszahatott a katonai és az igazgatási folyamatokra is. Ennek lehetett az eredménye, hogy a hosszú, vagy más néven tizenötéves háború után mind kevesebb reményt tápláltak Bécs bevétele, és a birodalomnak

nyugati irányba történő terjesztését illetően. A magyarországi hódoltság katonai jelentősége évtizedekre vesztett súlyából. E területek gazdasági leépülése ellenében érdemi intézkedés a birodalom központjából nem történt. Ezt a mind reménytelenebb folyamatot érzékeltetik a XVII. században elkészített dica jegyzékek adatai is.¹⁶³

A TELEPÜLÉSEKRE KIVETETT DICA ALAKULÁSA
1571-1686 KÖZÖTT

Név	1571	1626	1647	1668	1681	1686	Státusz
Adacs (Kun-)	8						puszta
Apostag	8	2	0,5	0,5		des.	falu
Baracs (Kun-)	16						puszta
Bátya				0,25		des.	falu
Bogyiszló		1	1	1		des.	falu
Bolya				0,25		des.	falu
Bovár				0,25		des.	falu
Bód (Pataj)				0,25		des.	falu
Csanád (Érsek-)		5		0,5		des.	falu
Drágszél		?		0,25		des.	falu
Dusnok				0,25		des.	falu
Egyház (Duna-)		2	0,5	0,25		des.	falu
Fajsz		?		fl.2		des.	falu
Félegyház	5						falu
Fésőalpár							falu
Foktó		2,5	1	1		des.	falu
Fülepszállás				fl. 5	fl. 10	?	falu
Géderlak			0,25	0,25		des.	falu
Halas			4	3		1	oppidum
Harta				0,25			falu

¹⁶³ Az összeállítás SZAKÁLY Ferenc, 1995. alapján készült. A táblázat nem öleli fel a köztett teljes anyagot, hanem csak a legteljesebb lajstromok közül nagyjából időarányosan történt a kiválasztás.
A táblázatban levő "des" a "deserta" (elhagyott, puszta) szó rövidítése.

Név	1571	1626	1647	1668	1681	1686	Státusz
Izsák (Issak)	20		2	2	2	1	falu
Kákony				0,25		des.	falu
Kalocsa				1		des.	falu
Kara		0,75	0,5	0,5		des.	falu
Kécske (Tisza-)		2,5	2	1	1	des.	falu
Kecskemét	418	18	40	25	25	12	oppidum
Kis Alpár	17						falu
Kunszentmiklós		fl. 14	fl. 5	fl. 5	fl. 10	?	falu
Miske				0,25		des.	falu
Ordas			0,5	0,5			falu
Pataj (Duna-)	80	5	4	2		des.	oppidum
Solt		2,5	2	1,5		des.	falu
Sükösd				0,25		des.	falu
Szabadszállás		fl. 24		fl. 6	fl. 12	?	falu
Szalk	7						falu
Szalkszentmárton		3	2	2		des.	falu
Szentbenedek		1	0,25	0,25		des.	falu
Szentkirály			1,5	1			falu
Szentlőrinc	7			1	?		falu
Szentmárton	5						falu
Szenttamás	7						falu
Szeremlye		5		0,25		des.	falu
Tas (Tass)	8	fl. 14	fl. 15	fl. 6		des.	falu
Terkely				0,25		des.	falu
Uszód		0,75	0,5	0,5		des.	falu
Varajd				0,25		des.	falu
Vecse (Duna-)	23		3	2,25		0,25	falu
Zádorfalva			0,25	0,25		des.	falu

A török kiűzését követő felmérések megerősítették e dica jegyzékek meglehetősen pontos adatait. Az 1690. évi összeírás minden kétséget kizáró hitelességgel rögzítette a lakott és az elpusztult településeket.¹⁶⁴

A felsorolt tények ismeretében tehát egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy a magyar megyék, köztük mai megyénk jogelődei is folyamatosan jelen voltak a hódoltságban. A nekik szánt teendőket, ha nem is zavartalanul, ha nem is olyan hatékonysággal mint a királyi Magyarország területén, de ellátták. Az összehívott országgyűléseken küldötteik révén részt vettek a törvényalkotás folyamatában. Elérték azt, hogy a magyar törvényeket a magyar lakosság fenntartások nélkül betartsa. Ezen törvények alapján részben maguk, részben a mezővárosok és falvak bírának bevonásával a jogszolgáltatást biztosították, a törvényekkel szembeszegülőket megbüntették, a hatályos törvényeknek érvényt szereztek. Igaz, hogy a közigazgatás terén tevékenységük viszonylag szűk területen tudott érvényesülni, mindenekelőtt az adók kivetése és behajtása, valamint a várak védelmével, megerősítésével kapcsolatos gratuitus labor, az ingyenmunka kivetése és kikényszerítése volt tényleges feladatuk. E munka végrehajtásában természetesen folyamatosan igénybe vették a magánföldesurak segítségét is, akik a birtokukban lévő falvak, mezővárosok lakosait közvetlenebbül tudták ellenőrizni és befolyásolni.

A magyarországi vármegyék jellegéből, azok feladatrendszeréből adódott, hogy határaik nem voltak szigorúan kötöttek. A királyi vármegyék időszakában inkább az volt a jellemző, hogy egy-egy vár hatóköre szűkült. Amint az ellenőrzése alatt álló területen újabb vár létrehozására nyílt lehetőség, területe osztódott.¹⁶⁵ A már kiépült vármegyék összevonását részben a közös ispánok személye, főként pedig a megváltozott politikai és katonai viszonyok eredményezték.

Pest és Pilis megye egyesülését részben földrajzi helyzetük, főként pedig a hódoltság kiépülése követelte meg. A központi kormányzathoz közel lévő két vármegye élére nem volt oly mértékben szükséges önálló ispánokat kinevezni, miként a távolabbiak esetében. Ezekben, miként utaltunk is rá, az országos főméltóságok, esetenként pedig maga a király

¹⁶⁴ Az egykori kecskeméti járás mai megyénkhez tartozó részén az alábbi lakott helyek voltak: Izsák és Kecskemét. Elhagyott helyek: Kerekegyháza, Szentlőrinc, Kisbócsa, Nagybócsa, Kaskantyú, Kiskőrös, Kécske, Borbásszállás, Felsőalpár, Alsóalpár, Monostor, Bugac, Ágasegyháza, Baracs. Ekkor Pest megye részeként tüntették fel a Kiskunságot is. Itt négy lakott helyet jelöltek: Kunszentmiklós, Fülöpszállás, Szabadszállás és mai megyénk határain kívül eső Lacháza. Lakatlan helyek voltak itt: Törtel, Kara, Kocsér, Lajos, Mizse, Páka, Kétszállása, Félegyháza, Broncszállása, Jakabszállása, Zomok vagy Galambos-Móricgátja, Matkó, Kerekegyháza, Bene, Kisbalázs, Böször, Csengek, Majsa és Szentlászló. A solti járásban lakott helyek voltak: Halas, Jankó (ma Jánoshalma), Szeremle, Pandúr, Kákony, Csanád., Szöged, Ság, Bogyiszló, Fajs, Varajd (7 lakos, de semmijük sem volt), Bática, Kalocsa, Foktő, Uszód, Kara, Zádor (csak két molnár lakta), Ordas, Pataj, Solt, Vecse, Apostag (négy lakossal, és csak 8 szarvasmarhájuk volt), Szalkszentmárton, Tass, Dusnok (3 lakossal, de semmijük nem volt). A felsorolás GALGÓCZY Károly, 1876. I. 64-68. alapján készült.

¹⁶⁵ Ezt figyelhetjük meg pl. Csanád vármegye esetében, amely egykoron a Tisza-Maros közötti rész egészét magába foglalta. Nógrád megyéből is pl. Pest vált később külön.

elnökölt a vármegye gyűlésén. 1492-ben az országgyűlés 100. cikkelye ezért döntött úgy, hogy "Pest és Pilis megyéknek ne legyenek ispánjaik. Továbbá, valamint eddigelé sem voltak Pest és Pilis vármegyéknek ispánjaik, minthogy Budához közel fekszenek, úgy jövőre sem szükséges, hogy ispánjaik legyenek."¹⁶⁶ Ez a rendelkezés még nem magát az egyesülést jelenti, hanem csak egyik lépés volt ennek irányában. Azt, hogy a tényleges egyesülés ekkor még valóban nem történt meg, bizonyítja az is, hogy még az 1505. évi országgyűlésen is Pilis megyét külön követek képviselték.

Buda eleste után viszont a központi kormánysszervek egyszerre igen távolra kerültek az egykori fővárostól. Az azt körülvevő megyékben is a török katonaság és közigazgatás igyekezett új szervezeteket kiépíteni.

Mohács utáni évtizedekből valójában nem maradt adatunk arra, hogy Pilis megye hatósága működött volna. A későbbi évtizedekben is csak olykor tűnik fel az egyes végvárok számára elrendelt ingyen munka szétosztása során a neve.¹⁶⁷ Az 1618. évi decretum értelmében Váchoz rendelték Pest, Pilis és Fejér vármegyéket, valamint a Solt széket.

Az egyesülés útján igen fontos állomás volt az 1625-1645 közötti időszak. Az 1632. évi közgyűlés jegyzőkönyvei értelmében Pest, Pilis és Solt vármegyék már természetesnek vették a nádor és az alnádor főispáni megbízatását.

Az egykori Solt-szék a XV. század végétől 1541-ig önálló megyeként szerepelt, bár a megyei hatósági tevékenységére közvetlen adat nincs, de az 1569. évi decretum 52. cikkelyének címe is igazolja önálló létét: "Szolnok, Fejér és Zsolt vármegyék hol nyerjenek ítéletet?" A törvény szövegezése szerint: "Minthogy Külső-Szolnok vármegyék és Fejér vármegye solti székét a törökök elfoglalták s így alispánjaik és szolgabiráik nincsenek, de megvizsgálásra váró peres ügyeik vannak, elhatározták ... Hogy jövőre Külső-Szolnok vármegye részére Heves, Fejér vármegye solti széke részére pedig Pest vármegye szolgáltatson igazságot." Az egyesítés kiinduló oka tehát kétségtelenül a jogszolgáltatás biztosítása volt.¹⁶⁸ Az elfogadott törvény értelmében 1571. január 31-én már Pest megye törvényszéke és Solt szék esküdtjei együttesen ítéleztek, és ettől kezdve "Pest megye és Solt szék bírái" megnevezéssel jelölte magát ez a megyehatóság.¹⁶⁹ A

¹⁶⁶ A törvénycikk érvelése nem egészen pontos, mivel Pest megyére igaz az állítás, de Pilis megyének voltak önálló ispánjai. HORVÁTH Lajos, 1995. 133.

¹⁶⁷ 1578-ban az országgyűlés Egerhez rendelte Heves, Borsod, Pest, Külső-Szolnok és Solt vármegye ingyenmunkáját. E rendeletben tehát Pilis neve nem is szerepel. Az 1582. évi rendelet pedig az előzőre hivatkozik. Csak a tizenöt éves háború alatt, 1608-ban tűnik fel neve, amikor Hont vármegye három járását és Pilis vármegyének nagyobb részét Vác megerősítésére rendelik ki. Ezzel egyidőben Pest megyét többed magával Heves megyei várak erősítésére rendelte ki az országgyűlés. HORVÁTH Lajos, 1995. 132-134.

¹⁶⁸ GALGÓCZY Károly éppen ezen 1569-ben kelt decretumra hivatkozva állítja, hogy a három megye egyesítése már ekkor megtörtént. Utal arra, hogy Bél Mátyás több alkalommal is úgy hivatkozik az 1569-es decretumra, mint az egyesítő okmányra. GALGÓCZY Károly, 1876. I. 8-11.

¹⁶⁹ A két megye Eger török kézre kerüléséig Egerben tartotta üléseit. Ezt követő

dica-jegyzékek összeállítása során is következetesen Solt megyeként (comitatus Solt, Zolt) határozzák meg ezt a közigazgatási egységet 1550-től a XVII. század derekáig, tehát a köztudat és a köznyelvi használat is önálló megyeként kezelte.¹⁷⁰ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy még 1635-ben és 1647-ben is "nova connumeratio portarum intra ambitum comitatum Pestiensis, Pilisiensis et Albensis sedis Solt..." megfogalmazással találkozunk, de az 1660-as összeírás címe már: "Regestum comitatum Pest, Pilis et Solt..."¹⁷¹

A három vármegye együttműködése Eszterházy Miklós (1625-1645), Draskovich János (1645-1648) és Pálffy Pál (1649-1654) nádorok tevékenysége során vált igazán szorossá. Szécsényben, majd Füleken tartott gyűléseik rendszeressé váltak 1638-tól.¹⁷² A tényleges és formális egyesülésre¹⁷³ mégis csak az 1659. évi 76. tc. alapján került sor, amely rendelkezett a három egyesült vármegye címeréről és pecsétjéről is.¹⁷⁴ Az uralkodó Wesselényi Ferenc nádort nevezte ki az egyesült Pest-Pilis-Solt vármegye főispánjának.¹⁷⁵

tevékenységére hosszú időn át nincs adatunk. HORVÁTH Lajos, 1995. 135-136.

¹⁷⁰ A teljesség igénye nélkül csak néhány összeírás dátumát rögzítjük ennek igazolására: 1550., 1572., 1577., 1578., 1582., 1588., 1626., 1668., 1683 és 1696. évek. SZAKÁLY Ferenc, 1995. a jelzett évek dica-jegyzékei.

¹⁷¹ SZAKÁLY Ferenc, 1995. 68., 74. és 78.

¹⁷² Átmenetileg tovább bővült e kör. "A pogány ellenségnek kegyetlensége miatt, ennek a Csongrád vármegyének minden jó rendtartása nemcsak megbomlott, de semmivé lett, ennek eredményeként "károk, alkalmatlanságok, hamisságok és rendetlenségek vannak", ezért a nádor 1640. december 1-től Csongrád megyét is Pest megyéhez csatolta. Pest-Pilis-Solt és Csongrád vármegyék 1641 és 1647 között Füleken közös közgyűléseket tartottak és közösen hoztak határozatokat. III. Ferdinánd 1647. évi decretuma azután Csongrád megyét Heves megyéhez csatolta. HORVÁTH Lajos, 1995. 141.

¹⁷³ A Solt székkel kibővített ikermegye az ország egyik legnagyobb kiterjedésű vármegyéje lett, és területe 1876-ban még tovább bővült a Kiskunsággal. A több mint 200 kilométer hosszan elterpeszkedő közigazgatási egység irányítása nemcsak nehézkes, hanem mind költségesebb is lett. Hasonló gondokat vetett fel Bács-Bodrog megye igazgatása is. Egy időben még náluk is nagyobb kiterjedésű volt "Biharország", amely a legkisebb vármegye területénél 32-szer volt nagyobb. NÉMETHY Artúr, 1955. 1-2. sz. 68. Ekkora aránytalanságok rendkívüli módon nehezítették az ország társadalmi és gazdasági erőforrásainak szervezését és vezérlését.

¹⁷⁴ A rendek kívánságának megfelelően a három egyesült megye címerképe: "egy szikla hegynek tetején kiterjesztett hátulsó lábakon álló, az első jobb lábbal koronát, a bal lábbal pedig arany almát tartó kettős farkú oroszlán". A megye pecsétjét Wesselényi 1663-ban utazás közben elvesztette, és 1664-ben újat kellett csináltatni, amelynek a szövegében viszont már a korábbi "comes" helyett "supremus comes" áll. HORVÁTH Lajos, 1995. 142-143.

¹⁷⁵ A törvény cikkelyezése után is még évtizedeken át a köztudatban az önálló Solt megye élt. A megyehatárokat érthetően a császári hadsereg tisztjei nem ismerték kellő alaposággal. Még 1685-ben is gróf Preyner Sigfrid Kristóf császári főhadbiztos levelében "... Vestram Comitatu Solthensi, in specie vero Oppido Kecskeméthensi ..." tehát a Solt megyében lévő Kecskeméten rendelt 30 emberre és 15 lóra való quártélyt. HORNYIK János, 1860-1866. III. 342-343. Ezt támasztja alá, hogy Bombárdi Mihály még 1718-ban kiadott "Topographia magni Hungariae" című munkájában is külön megyeként kezeli a Solt széklet, és említést sem tesz az egyesítésről. GALGÓCZY Károly, I. 1876. 10-11.

Tekintettel arra, hogy a megyék szervezete, hivatala nem tudott a hódoltságon belül működni, hanem a királyi országrész területén, nagyrészt Egerben, Szécsényben és Füleken ült össze a közgyűlés, ott szolgáltatott igazságot a felmerült ügyekben, az egyes járások működésének a feltételei még kevésbé voltak adottak. Még a régi kiváltságokkal rendelkező Kiskunság sem tudta elérni, hogy ügyeiket külön kezeljék.

A mai értelemben vett megyehatárok megvonása, illetve a járások behatárolása még ezekben az évtizedekben sem történhetett meg. A jobbik esetben az egyes megyék ellenőrzése alatt álló települések nyilvántartásba vételét végezték el csupán, de közbiztonság csaknem teljes hiánya a lakosokat újabb és újabb helyváltoztatásra kényszerítette. A gyakori háborús években pedig ideiglenesen vagy véglegesen több falu is megszűnt létezni. Mivel pedig évtizedeken át több megye ügyeit, kötelezettségeit együtt kezelték, több megye is egy-egy vár kiszolgálását, erősítését kapta feladatul, nem törekedtek arra minden esetben, hogy az illetékességet pontosan betartsák.¹⁷⁶

Miként Pest és Pilis, majd Pest és Solt megyék esetében is láttuk, az egyesülés egyik fontos motiválója a hódoltság alatt az elfogadható jogszolgáltatás biztosítása volt. Hasonló okok miatt vonták e három megyéhez egy időben Csongrádot is, miként együtt intézték Heves, Külső-Szolnok megyék, a Jászság és a Nagykunság ügyeit is. Más részről az adóztatás végett már a hódoltság kezdetén, 1550-ben célszerűvé vált, hogy az egykori különállásuk mellőzésével ("Dica regia circa festum beati Georgii martiris imposita anno domini 1550 comitatum Pestiensis et Zolnok et Csongrad per denarios 55 et comitatus Zolt.") Pest, Solt, Szolnok és Csongrád megyék lakosait együtt vegyék nyilvántartásba, amelyben külön kiemelés nélkül a kiskunsági települések is sorra fellelhetők.¹⁷⁷

Korábban is utaltunk arra, hogy a megyehatárok távról sem rögzültek pontosan Mohács előtt sem. Lehet, hogy egy régi gyakorlatot rögzítettek az 1550., 1553. és 1565. évi dica-jegyzékek, amelyekben Alpár, Szentkirály és Szentlőrinc még Szolnok megye részeként szerepel, de az kétségtelen, hogy 1571-től már a Pest megyei jegyzékben találjuk nevüket. Alpár pedig egy időben Csongrád megye részeként van jelölve, ami ugyancsak nem lehet véletlen, hisz Csongrád megye egykoron még ennél északibb részekre is kiterjedt.¹⁷⁸ Kiskunságot is, miként erre már több alkalommal utaltunk, a dica-jegyzékek a XVI-XVII. század során következetesen Pest megye részeként kezelik.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Szűkebb régióink Eger; Csongrád, Csanád, Békés stb. megyék Gyula; Baranya, Tolna, Somogy, és olykor a Szerémség pedig Szigetvár támogatását kapta feladatul. De több adatunk van arra is, hogy Eger Bács és Bodrog megyében is érvényesítette ezen ígéreteit.

¹⁷⁷ SZAKÁLY Ferenc, 1995. 19-26.

¹⁷⁸ "Gombkötő János füleki lovashadnagy 200 forintért vette zálogba Kis András Alpár faluját (Csongárd megye)." SZAKÁLY Ferenc, 1995. 186.

¹⁷⁹ A Jászság és a Nagykunság pedig Heves, illetve Külső Szolnok megyével együtt található.

A törökellenes háborúk befejezése után Pest-Pilis-Solt megyében igen nagy lakatlan területek, elvadult tájak vártak benépesítésre. Falvaink egy jelentős hányadába már közvetlenül a török kivonulása után visszatért a lakosság megmaradt része. Számos falut viszont német és szlovák jobbágyok telepítettek újjá. Ennek hatására nemcsak a lakosság száma nőtt meg ugrásszerűen, hanem a térség nemzetiségi összetétele is gyökeresen átalakult. Míg Bács-Bodrog vármegye területén a szerb és a bunyevác nyelvű lakosság vált meghatározóvá, a három egyesült megye területén szlovák és német nyelvű jobbágyokkal pótolták a hiányzó munkaerőt.¹⁸⁰

FALVAINK PUSZTULÁSA ÉS ÚJJÁTELEPÍTÉSE

Település	Pusztulása	Újjátelepítése	A lakosság nemzetisége	Jogi helyzet
Alpár	kb. 1591	kb. 1725	magyar	falu
Apostag	kb. 1686	kb. 1715	magyar, szlovák	falu
Baja	1686	1696	magyar, szerb	m.város
Bajaszentistván (Pandúr, Kákony,	kb. 1686	kb. 1720 és 1782	magyar, német, bunyevác	falu
Bátya	kb. 1696	kb. 1695	magyar, szerb	falu
Bogyiszló	kb. 1686	kb. 1695	magyar	falu
Császártöltés	új települ.	kb. 1750	magyar, német	falu
Dunaegyháza	kb. 1686	1702	szlovák	falu
Dunapataj	kb. 1686	kb. 1690	magyar	m.város
Dunaszentbenede	kb. 1686	1695	magyar	falu
Dunavecse	-	-	magyar	falu
Dusnok	kb. 1686	kb. 1715	magyar, sokác	falu
Érsekcsanád	kb. 1696	kb. 1695	magyar	falu
Fajsz	kb. 1686	kb. 1695	magyar	falu
Foktó	kb. 1686	kb. 1695	magyar	falu
Fülöpszállás	-	-	magyar	falu
Géderlak (Új-Lak)	kb. 1686	kb. 1720	magyar	falu
Hajós	kb. 1680	kb. 1715	német	falu

¹⁸⁰ Falvaink pusztulását és újjátelepítését rögzítő táblázat SZAKÁLY Ferenc, 1995. és BOROVSZKY Samu, 1909. alapján készült.

A táblázatban lévő m. város rövidítés = mezőváros.

Település	Pusztulá- sa	Újjátele- pítése	A lakosság nemzetisége	Jogi helyzet
Harta	kb. 1686	kb. 1720	német, magyar	falu
Izsák	kb. 1686	kb. 1690	magyar	falu
Kalocsa	1602	1711	magyar	m.város
Kecel	kb. 1686	kb. 1750	magyar	falu
Kecskemét	-	-	magyar	m.város
Kiskőrös	kb. 1541	1718	szlovák	falu
Kiskunfélegyháza	kb. 1541	1743	magyar	m.város
Kiskunhalas	-	-	magyar	m.város
Kiskunmajsa	kb. 1541	1744	magyar	m.város
Kunszentmiklós	-	-	magyar	m.város
Miske	kb. 1686	1719	magyar, szlovák	falu
Nemesnádudvar	kb. 1686	kb. 1715	szlovák	falu
Ókéscke	kb. 1686	kb. 1715	magyar	falu
Ordas	-	-	magyar	falu
Solt	kb. 1686	1715	magyar	falu
Soltvadkert	kb. 1686	kb. 1721	magyar	falu
Sükösd	kb. 1686	kb. 1715	magyar, szerb	falu
Szabadszállás	-	-	magyar	m.város
Szalkszentmárton	kb. 1686	kb. 1691	magyar	falu
Szeremle	kb. 1686	kb. 1695	magyar	falu
Tass	kb. 1686	kb. 1695	magyar	falu
Újkéscke	kb. 1686	kb. 1720	magyar	falu
Uszód	kb. 1686.	kb. 1695	magyar	falu

Az ország egészére kiterjedő nagy betelepítések csak a század második felében értek véget. Részben ezek hatására, részben pedig a békésebb évtizedek eredményeként falvaink száma jelentősen megnőtt. Bár kétségtelen, hogy az ősi és az újabb telepítésű jobbágyfalvak között is számottevő különbségek állottak fenn a kapott és a kiharcolt jogokat illetően, de az úrbéri rendezés az 1760-as években ezeket számottevően tompította. Ennek hatására a falvak, községek, bár változatlanul földesuruk hatalma alatt álltak, az úrbéri pátens a falusi jegyzők és esküdtek választásában a települések számára bizonyos autonómiát biztosított. A

bíróválasztás során annyiban nőtt mozgásterük, hogy a földesúr által jelölt három személy közül választhattak. A községek rajtuk kívül még néhány alkalmazottat is tarthattak. Közöttük a legjelentősebb a községi borbíró volt, aki a bormérés joga felett őrködött. Eltekintve II. József rövid életű reformjától 1836-ig lényegében változatlan körülmények között irányították a falvak életét.

Az 1836: évi 20. tc. megkülönböztetett rendezett tanácsot nem tartó községet, melynek lakói túlnyomóan jobbágyok voltak, és a közigazgatási ügyeiket valamint a polgári és büntető ügyeiket az úriszék előtt intézheték el, másodfokon pedig a vármegye hatóságához fordulhattak. Megyénk falvainak nagyobb része ezek közé tartozott.

A másik kategória a rendezett tanáccsal felruházott községek voltak, amelyek ítélő tanácsot tartottak. Ezeket a községeket saját tanácsuk irányította, és kisebb peres ügyekben első fokon bírászkodhattak. Ezek voltak az un. mezővárosok (oppidum), melyeknek a száma a XVIII-XIX. század fordulóján számottevően gyarapodott mai megyénk területén is.¹⁸¹ Ezeknek a településeknek egyik legféltettebb joga, kiváltsága és egyben számottevő bevételi forrása a hetivásárok és az országos vásárok tartása volt.

Külön kell utalnunk a mezővárosokkal kapcsolatosan Kecskemétre. Ez az egykori királyi, majd királynői birtok, amely már a XIV. században mezőváros lett, csaknem folyamatosan végigélte a hódoltság viszontagságait, és sok környező és távoli település lakóinak nyújtott viszonylagos biztonságot. A hódoltság idején földesurainak távollétében jelentős kiváltságokat, figyelemre méltó önállóságot ért el, amit súlyos küzdelmek árán a XVIII. század első felében, majd az úrbéri rendezés során is megtartott. A békésebb évtizedekben gazdaságilag fokozatosan megerősödő település 1724-től kisebb földesuraitól sorra megváltotta magát, és 1834-ben a legnagyobb földesúrral a Coburg-Koháry familiával is igen nagy váltságdíj ellenében egyezsége jutott. Tehát mentesült mindenfajta földesúri kötelelem alól. Kecskemét lakosainak száma alapján is igen tekintélyes település volt, hisz Debrecen és Pozsony után hosszú időn át harmadik legnépesebb magyar város, és Pest népességének rohamos növekedését követően is sorrendben a negyedik maradt a történelmi Magyarországon belül. A polgári forradalom győzelméig jogi formákat tekintve mégsem tudott előbbre jutni. Igaz, hogy régtől fogva szabadalmazott mezővárosnak tekinthette magát, és gyakorlatilag a szabad királyi városok belső autonómiáját csaknem teljesen élvezhette, a nemesi vármegye ismételten meg tudta akadályozni, hogy a hón áhított szabad királyi városi címet megszerezze.¹⁸²

¹⁸¹ A magyarországi fejlődés egyik sajátossága a mezővárosok létrejötte. A fallal körülvett várakkal és szabad királyi városokkal, vagy más szóval kulcsos városokkal szemben ezek a mezőben, tájban védtelenül helyezkedtek el, és innen származik magyar elnevezésük. "Dicitur autem Hungaris oppidum: Mező-város, i. e. Campestris Civitas: Murata vero Civitas, Kulcsos aut kerített város." CSIZMADIA Andor, 1976. 54-60.

¹⁸² HORNYIK János, 1860-1866. III. 3-69.

Megyénk területén található volt fél tucatnyi olyan település 1745 után, amelyek nem sorolhatók be e két kategóriába. A Kiskunság településeinek, mezővárosainak lakói nem jobbágyok voltak, hanem részesültek a jászkunok kiváltságaiból, és a szabadparaszti fejlődés útját járták.¹⁸³

Tekintettel arra, hogy csak az 1723: LXII. tc. rendelte el azt, hogy a megyéknek állandó székhelyük legyen, évszázadokon át gyakorta változott a közgyűlések helyszíne. Buda 1541-ben történt bevételéig Pest megye által kiadott oklevelek Pesten keletkeztek, tehát ezt tekinthetjük a megye székhelyének. A következő évtizedekben Balaszentmiklós, majd Mácsa után általában Eger adott otthont az egyesülés útját járó három megye közgyűléseinek. Eger vár eleste után átmenetileg Szécsény, majd tartósabban Fülek lett a sedria helye.¹⁸⁴ Ennek ellenére több más településen is tartotta alkalom adtán a megye közgyűléseit. 1660. március 15-én Losoncon gyűltek össze a megye nemesei. 1682-ben Fülek, de 1683-ban már ismét Losonc a közgyűlés helye. 1684-ben, annak ellenére, hogy Buda még török kézen volt, Pesten tartották meg a közgyűlést. Bár 1686. szeptember 2-án Buda is felszabadult, mégis 1687-ben újból Losonc és Apátfalva között állították fel azokat a sátorokat, amelyekben összegyűltek a megye nemesei. A következő évben pedig Gácsváralján, majd Kecskeméten és Nagykőrösön volt megyegyűlés. Így csak 1689-ben került vissza a megyeszékhely ismét Budára, és csak a kemény tél miatt rendezték meg azt 1691-ben Pesten, ahová később leggyakrabban hívták össze a közgyűlést.¹⁸⁵

Buda visszafoglalását követő években az egyesült megyék tehát Pesten, illetve megfelelő létesítmények hiányában a város melletti mezőn tartották közgyűléseiket. A XVIII. században gyorsan fejlődő Pest méltán vált a hatalmasra nőtt megye központjává. Bár időközben Pest szabad királyi várossá vált,¹⁸⁶ és így nem tartozott a szó szoros értelmében a megye területéhez, székhely jellegét megtartotta. Itt építette fel az időközben vezérmegyévé váló három egyesített közigazgatási egység impozáns klasszicista székházát is.¹⁸⁷

A rendkívüli körülmények hatására a XVIII-XIX. században is néhány esetben Pesten kívül végezte munkáját a megyegyűlés. A Rákóczi-szabadságharc alatt teljesen esetleges lett a gyűlés színhelye: Boldog község, Kassa, Ged, Gyöngyös, Nagykőrös, Cegléd, Zsámbék, Aszód, Rátót, Verseg, Apc, Eger, Arokszállás, Oroszi, Ráckeve, Szentlőrincváta és Hatvan területén is tevékenykedett a nemesi megyegyűlés. Az 1848-49-es szabadságharc alatt pedig egy időben Kecskemétre tette át helyét a közgyűlés.¹⁸⁸

¹⁸³ Sajátos jogaikat, fejlődésük meghatározó kiváltságaikat l. a Kiskunság címszó alatt.

¹⁸⁴ Itt jelentek meg az 1640-es években Csongrád megye képviselői is. HORVÁTH Lajos, 1995. 191-196.

¹⁸⁵ GALGÓCZY Károly, I. 1876. 35-37.

¹⁸⁶ Buda és Pest egyidőben kapta meg I. Lipóttól ismét a szabad királyi városi rangot 1703. október 23-án.

¹⁸⁷ Az Invalidusok háza (városháza) melletti épület 1838-1841 között épült fel.

¹⁸⁸ GALGÓCZY Károly, I. 1876. 35-37.

Mivel a helytartótanács Budán működött, az egyik legfontosabb központi hatalmi szervezet ismét az ország egykori fővárosába került. Ennek hatására Pest megye irányításában ismét érvényesültek azok a tendenciák, amelyek Mohács előtt is hatottak. A helytartótanács vezetője, az ország mindenkori nádora lett Pest-Pilis-Solt egyesült megyék örökös főispánja (*supremus comes*).¹⁸⁹

A megyei közgyűlések (*generalis congregatio*) szerepe ismét sokat nőtt, és a megyei nemesség egyik legfontosabb érdekérvényesítő fórumává vált. Ez a terület a szó szoros értelmében részt vállalt, sőt követelt magának a törvényhozásban, részben az országgyűlésre küldött követi révén, kiknek a közgyűlés adta meg a követendő utasításokat, részben pedig az igényeknek megfelelően a megyei statútumok, rendeletek, szabályzatok meghozatalával. Az országgyűléseken főleg a reformkorban ennek a megyének a szerepe valóban meghatározóvá vált, a szó szoros értelmében vezérmegeye lett a törvényhozás fórumán. Tekintettel arra, hogy a nemesi vármegye volt jogosult a nemesség jogi ügyeiben dönteni, a vármegye törvényszéke (*sedes iudiciaria = sedria*) folyamatosan gyakorolta jogait. A kisebb ügyeket az alispán vagy a szolgabírók döntötték el. A jobbágyok pereiben a földesúr bírósága, az úriszék döntött, a kisebb jelentőségű ügyek esetén a falusi bíróra várt ez a feladat. A közigazgatást a megye területén a közgyűlés által választott tisztségviselők végezték. Az alispán (*vicecomes*) volt a legmagasabb választható tisztségviselő a megye élén. Ő elnökölt a megyegyűléseken, és a *sedriát* is általában ő vezette. A XVIII. századtól másodalispán (*subtitulus vicecomes*) segítette munkáját. A hivatali munka szakszerű végzéséért a főjegyző (*notarius*) és az aljegyző (*vicenotarius*) volt a felelős. A megyei tisztségeket rendszeresen betöltötték a közgyűlések választásai alapján. Az egyes járások élén álló szolgabíró (*iudex nobilium*) több tucat falu és mezőváros igazgatását ellenőrizte. A XVIII. században ezekhez újabb tisztségek, hivatalok társultak. A megyei tiszti ügyész (*fiscalis*), az adószedő (*perceptor*), a levéltárnok és a pénztárnok az igényesebb és szakszerűbb közigazgatást szolgálták. A megyei főorvos (*phisicus*), a sebész (*chirurgus*) és a bába (*obstetrix*) a közegészségügy megszervezését és hosszabb távon nagyfokú javítását tették lehetővé.¹⁹⁰

A hódoltság idején is fennmaradtak a megyéken belül a járások, bár érthetően fontosságuk lakosaiknak számával együtt apadt. A dica-jegyzékek és egyéb nyilvántartások általában ezek figyelembe vételével készültek, bár a jelölések távolról sem következetesek. Megkülönböztetésük gyakorta az élükön álló szolgabírák nevével történt, de több alkalommal sorszám szerint jelölték ezeket. Az 1683-ban készült dica-jegyzék már az egyes járások központja alapján adta meg a neveket.

1574-ben, tehát még csaknem egy évszázaddal az egyesülés előtt Pest megyében az elkészült lajstrom szövegezése szerint "*Judices nobilium*

¹⁸⁹ Más megyékben vagy az uralkodó nevezte ki a főispánt, vagy örökös egyházi vagy világi főispánok, főúri családok látták el a főispáni teendőket.

¹⁹⁰ CSIZMADIA Andor, 1976. 37-43.

Laurentius Wyzasy, Sandrius Watiay, Johannes Hartiany etc." áll, tehát háromnál feltétlenül több szolgabíró volt. Viszont az elkészített nyilvántartások ismeretében nincs okunk arra következtetni, hogy négy járásnál több működött volna ebben az egyesülés után hatalmasra nőtt megyében. A következő évtizedekben a nyilvántartások, mivel az adóztatható települések száma erősen lecsökkent, csak megyénkénti bontásokat követtek. A XVII. században ismét egyre következetesebben járásonként csoportosították a településeket. 1635-ben: "Primus processus egregii domini Andreas Zilasi..."¹⁹¹, "Secundus processus egregii domini Johannis Kőrösy iudicis nobilium in comitatibus (!) Pilis", "Tertius processus egregii domini Danielis Balogh iudicis nobilium in comitatu Solt." Tehát azt látjuk, hogy a korábbi comitatus (megye) processus (járás) formájában tért vissza. Külön is érdemes ismételtén kiemelni, hogy a Kiskunságot egészében az első járás részeként tüntették fel.

Az 1683-ban Losoncon készítették el az egyesített három megye ("... inclitorum comitatum Pest, Pilis et Solt unitorum ...") decretumait, amelynek négy járását már az egyes székhelyek alapján jelölték. Tekintettel arra, hogy a korábbi évtizedekben is és főként a következő évtizedekben ezeket a közigazgatási határokat követték, célszerű a négy járás valamennyi települését feltüntetni.

Processus Kecskemétiensis:

Oppidum (mezőváros): Kecskemét, Kőrös, Czegléd.

Possessio (falu): Abbony, Uiszaz, Olcsa, Tótt Almás, Alsó Némédi, Janas Hida, Tapio Szent Marton, Szent Thamas Kata, Koka, Szecsó, Pand, Sigri, Cseke Kata, Tószeg, Szent Marton Kata, Kécske, Isaak, Saag, Szele, Ujfalu, Boldog Asszony Kata, Szent Lőrinc Kata, Kereszt Ur, Szabadszalasa, Fulep szalasa, Kun Sz. Miklós, Laczkhaza.

Processus Vaziensis:

Possessio: Szent Laszló, Hivis, Tura, Vörösegyszeg, Bag, Szada, Ulló, Vác, Czinkota, Kerepes, Mogyorod, Szód, Macsa, Ratott, Tarcsa, Hartyan, Kis Némédi, Gyömrő, Csaba, Dan, Szilagy, Versegh, Keszó, Sido, Hiviczgyórk, Szent Miklós, Fótt, Gomba, Acsa, Püspök hatvana, Piczel, Monor, Uri, Zambok, Sólly, Valko, Acsa, Gödölő, Aszod, Győrke, Palota, Dunaharaszti, Csovar.

Processus Piliseiensis:

Oppidum: O Buda, Ráczkevi.

Possessio: Tottfalu, Szent Endre, Pócs Megyer, Bogdany, Torda, Monostor, Tök, Pati, Budakestzi, Makad, Bial, Szt, Miklós, Pomaz, Tököly, Kaloz,

Processus Soltensis:

Oppidum: Pataj, Halasz, Solt.

Possessio: Apostagh, Dab, Egyház, Dómsód, Szalki Sz. Marton, Ordas, Bogislo, Zadorfalva, Foktó, Szent Benedek és Lak, Kaza, Uszód, Kalocsa,

¹⁹¹ Az 1639. évi jegyzékben: "Processus egregii domini Andreae Szilassy iudicis nobilium comitatus Pestiensis" olvasható.

Battya, Miske, Csanad, Terkelj, Kakony, Dusnak, Bovar, Sikesd, Szeremle, Bolyar, Varaid, Harta, Dragszel.¹⁹²

E felsorolás alapján egyértelművé válik, hogy a pilisi és a solti járás a korábbi Pilis, illetve Solt megyék határát követte, míg Pest megye területén két járást hoztak létre oly módon, hogy a kecskeméti járásba beillesztették az egész Kiskunságot. Ez az állapot Jászkunság önállóságának visszaállításával természetesen megváltozott. A korábban összefüggő területet képező megyén belül foglalt helyet a több, egymással nem érintkező részből álló Kiskunság, amely a Jászkunság egyik járásának felelt meg. A XVIII. század során a járási beosztás alig változott. A század elejétől fogva Buda és Pest szabad királyi városok lettek, és így nem tartoztak a nemesi vármegyéhez. A megyét évtizedeken át négy járásra bontva irányították, tehát a Pilisi járás, a Váci járás, a Kecskeméti járás és a Solti járás igen tartósnak bizonyult. 1806-ban viszont már bővült e hatalmas megye területén a járások száma, mivel a betelepítések és a természetes szaporodás révén a lakosság számottevően gyarapodott, és a közigazgatás is megkövetelte azt. Így 1806-ban már a Pilisi-, a Pesti-, a Kecskeméti- és a Solti járás mellett már megtaláljuk a Váci és a Pest-solti járást is.¹⁹³

A rendi állam a XVIII. század második felében egyre kevésbé tudta betölteni alapvető feladatait. Ezért már Mária Terézia is, mellőzve az országgyűlést, rendeleti úton több reformot kénytelen volt végrehajtani. Halála után fia, II. József lényegesen erőteljesebb változásokra határozta el magát birodalma egységesebb irányítása érdekében. Közigazgatási reformjai csak annyiban érintették Pest-Pilis-Solt vármegye határait, illetve területét, hogy 1785-ben az egész megyét, benne a Kiskunsággal a III., pesti kerülethez csatolta,¹⁹⁴ és a folyamat részeként 1787-ben a Pest-Pilis Solt megyével egyesítették.

József halála után az országgyűlés a Mária Terézia kori állapotokat állította vissza. Ezen érdemi változás nem is történt a polgári közigazgatás létrehozásáig.¹⁹⁵

Korábban rögzítettük a XVII. század végi állapotoknak megfelelően a megye területén lelhető települések nevét. Célszerű, hogy kb. egy évszázad gazdasági és társadalmi fejlődésének, gyarapodásának eredményét ugyancsak felsoroljuk.¹⁹⁶ A korábbiaktól eltekintve ezúttal csak azokat a helyeket¹⁹⁷ említjük itt, amelyek mai megyénk területén találhatóak.¹⁹⁸

¹⁹² SZAKÁLY Ferenc, 1995. 104-107.

¹⁹³ GYALAY Mihály, 1989. 192.

¹⁹⁴ A III. kerület része lett még Fejér, Borsod, Heves és Külső-Szolnok megye is.

¹⁹⁵ Miként Bács-Bodrog megyénél már utaltunk rá, Istvánmegyét 1836-ban Bács-Bodrog megyéhez, azaz Bajához csatolták.

¹⁹⁶ Ez annál is inkább célszerű, mivel a forrásul szolgáló anyag -- SZASZKÓNÉ SIN Aranka (szerk.), 1988. kötet -- viszonylag kis példányszámban jelent meg.

¹⁹⁷ Az alapul vett kötet nemcsak a közigazgatási egységeket vette figyelembe, hanem a feldolgozott forrásokban fellelhető összes lakóhelyet rögzítette. Ennek megfelelően közöljük mi is az egyes neveket. Ennek az eljárásnak az az egyik igen nagy jelentősége,

A KECSKEMÉTI JÁRÁS LAKOTT HELYEI
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv
Alpár	falu	145	201	890	rk 741	magy.
Baracs	pusz.	15	32	161	rk 115	
Bugac	pusz.				rk 32	
Alsómonostor	pusz.				rk 9	
Izsák	falu	351	492	2457	rk 1041 ref 981	magy
Kecskemét	mv.	3024	4422	22270	rk 13480 ref 7542 ev ... gkel 58 izr 47	magy
Borbásszállás	pusz.				rk 24	
Felsőalpár	pusz.				rk 18	
Szentkirály	pusz.				rk 111	
Ágasegyháza	pusz.				rk 112	
Köncsög	pusz.				rk 53	
Ókéske	falu	179	200	1043	ref 1050	magy
Újkéske	falu	91	120	617	rk 545 ref, ev ...	magy
Peszér	pusz.	4	4	42	rk 20 ref, ev ...	

hogy sok olyan mai község neve tűnik itt fel, amelyek ekkor még csak puszták vagy egyéb lakotthelyek voltak. Ezen adatok rögzítésével fejlődésük egyik mozzanatát ragadhatjuk meg. A kecskeméti és a solti járások anyagának összeállítása a 78-138. oldal adatai alapján történt.

¹⁹⁸ Teljességre azért nem törekszünk, mivel a teljes felsorolás egyrészt igen nagy helyet foglalna el, másrészt -- és ez a fontosabb ok -- készülében van Pest megye monográfiája, amely a közeljövőben erre a földrajzi és közigazgatási területre vonatkozóan ennél lényegesen bővebb anyaggal fog szolgálni.

A SOLTI JÁRÁS LAKOTT HELYEI
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv
Akasztó	falu	205	304	1497	rk 1466 ref.ev ... izr 8	magy. szlov.
Ökördi	pusz.				rk 5	
Apostag	falu	254	344	1553	rk 195 ref 382 izr 182	magy. szlov.
Bátya	falu	252	300	1689	rk 1656 izr 6	magy.
Bogyiszló	falu	235	250	1362	rk 7 gkel ... ref 1338	magy.
Bojár	pusz.	26	35	164	rk 47 izr ...	ném.
Csala	pusz.				rk 72	
Csanád	falu	187	218	1208	rk 152 ref 1136	magy.
Császártöltés	falu	128	142	745	rk 765 ref ... izr 3	német ele- gyes
Dunavecse	mv.	568	746	3394	rk 31 gkel ... ref 3113 ev ...	magy.
Dusnok	falu	223	239	1350	rk 1145 izr 6	illir horv.
Fajsz	falu	209	282	1381	rk 1463 izr 5	magy. szlov.
Foktő	falu	274	307	1532	rk 1009 ref 598	magy.
Géderlak	falu	92	115	592	rk 576	magy.
Hajós	mv.	230	278	1403	rk 1388	német magy.
Hild	pusz.				rk 24	

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv
Kalocsa	mv.	1107	1070	5987	rk 10158 gkel ... ref ... ev ... izr 9	magy.
Kecel	falu	290	395	2006	rk 2000 gkel ... ref ... izr. 5	magy.
Kisharta	falu	264	299	1451	rk 12 ref 196 ev ... izr 7	német ele- gyes
Kiskőrös	falu mv.	483	699	3540	rk 80 gkel ... ref ... ev ... izr 4	szlov. magy.
Miske	falu	184	231	1332	rk 1315 izr 4	szlov. magy.
Nádudvar	falu	156	220	1041	rk 1032	német elegy.
Nagybócsa	pusz.	29	45	243	rk 122 ev ...	szlov.
Kötöny	pusz.	12	16	81	rk 49 ref, ev ...	
Harka	pusz.				rk 38 ref, ev ...	német
Ordas	falu	118	138	662	rk ... ref 690	magy.
Páhi	pusz.				rk 89 ref, ev ...	
Pandúr	pusz.				rk 17	
Pataj	mv.	685	830	3935	rk 368 gkel ... ref 3446	magy.
Polgárdi	pusz.	7	7	42	rk 30	

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv
Solt	mv.	440	587	2697	rk ... gkel ... ref 2356	magy.
Sükösd	falu	216	283	1557	rk 1608 gkel ... ref ... izr 11	magy
Sükösd szállások	pusz.				rk 53	
Szalkszent- márton	falu mv.	311	420	2175	rk 42 gkel ... ref 2020 izr ...	magy.
Csabany	pusz.				rk 33	
Vadas	pusz.	7	16	56	rk 32 ref, ev ...	magy.
Szentbenedek	falu	83	110	558	rk 128 ref 447	magy.
Szentimre	pusz.				rk 6	
Szentistván	falu	107	123	633	rk 634 ref ... izr ...	
Kákony	falu	93	100	640	rk 564	illir magy. rác
Szeremle	falu	180	203	1151	rk 11 ref 1163	magy.
Tass	falu	246	299	1486	rk 106 ref 1027 izr 12	magy.
Szenttamás	pusz.	7	17	96	rk 40	magy.
Uszód	falu	177	209	982	rk 135 ref 853	magy.
Vadkert	falu	252	342	1798	rk 774 gkel ... ref 330 ev ... izr 8	magy. német szlov.

D/ Kiskunság

A Kiskunság is Buda bevétele után a hódoltság részévé vált. Mivel itt a török igazgatást elsődlegesen annak katonai jellege határozta meg, és mivel a korábbi magyar közigazgatásra nem voltak tekintettel, a jászok és a kunok különálló szervezete, kiváltságos helyzete sem érvényesülhetett. A Kiskunság nagyobb része a budai, kisebb része a kalocsai szandzsákhöz tartozott. Új uraik a jászkunok településeit, lakosságát, annak értékeit és kötelezettségeit a korábbiaktól eltérően vették nyilvántartásba, és más módszereket alkalmaztak velük szemben.

A Kiskunság lakossága viszonylag kis lélekszámú településeken, szálásokon élt, és így semmiféle védelmet nyújtó építményekkel nem rendelkezett. Éppen ezért az itt átvonuló csapatok, martalócok rendkívüli pusztításokat végeztek jószágaikban és a lakosság soraiban egyaránt. Ésszerű ellenállásra lehetőségük nem nyílt. Csak azok tudtak megmenekülni, akik mocsarak közé, vagy nagyobb településekre tudtak időben jutni.¹⁹⁹ A Kiskunságon belüli pusztulás méreteit jól érzékelteti az alábbi néhány adat és arányszám. Bár kétségtelen, hogy a XV. században még minden bizonnyal a Duna-Tisza közén élő kun települések száma volt a legnagyobb, a török pusztítások hatására a Jászkunságon belül arányuk alaposan lecsökkent. Az 1594-95. évi Egerbe küldött censusból a Jászságra 289,5 forint, a Nagykunságra 211,4 ft, a Kiskunságra viszont csupán 68 ft. jutott (az egésznek 11,95 %-a). Hogy mennyire nem véletlen ez a rendkívül alacsony arány, bizonyítja, hogy a census servilis, a robotváltság esetében, amelynél a lakosság tényleges számát minden bizonnyal még pontosabban vették figyelembe, a Jászság 113,5 Ft-t, a Nagykunság 72,7 ft-t, a Kiskunság pedig csak 24 ft-t (a Jászkunságra kivetett összeg 11,41 %-a) fizetett.²⁰⁰

Az idegen uralom berendezkedése és folyamatos működése ellenére a magyar közigazgatás, miként már korábban is dokumentáltuk, nem vonult ugyan ki teljesen a meghódolt területekről sem, de lehetőségei igen behatároltakká váltak. A Mohács előtti budai királyi tiszttartóság helyébe a hódoltság alatt 1548-ban a pozsonyi, majd 1567-től a szepesi kamara lépett. Ez a szervezet kapta feladatul a kunok gazdasági irányítása mellett azok közigazgatásának alakítását és a jogszolgáltatását is. Ez az apparátus az egykori kun autonómiát teljességgel figyelmen kívül hagyta. Nem jártak el másképpen az egri kapitányok sem, akik még a Kecskemét-szék kun falvaiban is esetenként felfüggesztették a

¹⁹⁹ Kecskeméten az 1562-ben készült defterek tíz utcanevet sorolnak fel. Ezek között az utolsó Kun utca. Minden bizonnyal az ide menekült kunok lakták. KÁLDY-NAGY Gyula, 1985. 347.

A Kecskemét székben lakó kunok közül sokan a Kolbász-székbe, a Nagykunságba menekültek, ahol a hódoltság első évtizedeiben még valamivel elfogadhatóbb volt a közbiztonság. FENYVESI László, 1985. 222.

²⁰⁰ A dika alapján kivetett összeg esetében a használatban lévő legelők, telkek nagysága fokozottabban esett latba. Ennek lehet eredménye, hogy e téren valamelyest módosultak az arányok. A jászok 78,7 ft-t, a nagykunok 101,2 ft-t, a kiskunok pedig 51 ft-t (a három részre kivetett összeg 22,08 %-át) fizettek. SZAKÁLY Ferenc, 1981. 141.

bormonopóliumot is, pedig ez régtől fogva mint "regalia beneficia minora" a kunok javadalma volt.²⁰¹ A "Cumania minor", a Kiskunság elnevezés egyébként a XVI. századi királyi kamarai iratokban fordul elő első alkalommal, bár a Kecskemét-szék elnevezés is változatlanul fellelhető a nyilvántartásokban.²⁰²

A királyi kamara bekapcsolódása a kunok életébe mindenekelőtt azért vált szükségessé, mivel a Habsburg uralkodók hosszú időn át nem neveztek ki nádort, és így a jászkun főispáni és bírói hivatal is üresen maradt.²⁰³ 1608 után, amikor a rendekkel való egyezkedés alapján a nádori tisztséget ismét rendszeresen betöltötték, helyzetük sokban változott, hisz főhatóságuk ismét a nádor lett. Azonban ekkor sem személyesen irányította őket, hanem egyik familiárisára bízta e munkát. A nádor nevezhette ki a jászkun főkapitányt az 1630. évi 43. tc. értelmében, és élvezhette a jászkunok szolgáltatását is.²⁰⁴ A szepesi kamara 1667 és 1681 között mégis ismét szerepet kapott a jászkunok fölött, mivel Wesselényi Ferenc nádor halála után az udvar közel másfél évtizedig újból nem töltötte be a nádori széket.

A megyék és a kerületek tevékenysége számára a hódoltság ideje alatt igen szűk terep jutott. Lényegében a bíraskodáson kívül csak a hadiadóknak az országgyűléseken történő megszavazása lett a feladatuk. Mivel a gyér lakosság és az alacsony teremlési szint miatt anyagi forrásaik igen szűkösek voltak, annak bővítése érdekében Heves vármegye a Jászságot és a Nagyunságot, Pest-Pilis-Solt vármegye pedig a Kiskunságot igyekezett a maga számára végleg megszerezni. Ezért csak a XVII. század végén, Andrássy Miklós főkapitánysága alatt indult meg a jászkok és a kunok részéről egyfajta függetlenedési törekvés a megyei hatóság alól, amely igyekezett később azt eredményezte, hogy a Jászkunság a XVIII. század fordulójára már önálló adózó kerületté válhatott. Az

²⁰¹ A kamara a következő évtől kezdve a kunoktól származó jövedelmet is Eger vár védelmére biztosította.

²⁰² A "cumani minores", a kiskunok kifejezés a korábbi vélekedéssel szemben nem 1558-ban tűnt fel első alkalommal a feljegyzésekben, hanem már az 1553/54. évi, Bornemissza Gergely nevéhez kapcsolódó urbáriumban. De már a XVI. század elején is ismert lehetett a "kiskun" népnév. Ezt igazolja, hogy már 1503-ban találkozunk egy "Johannes Kyskwn" nevű személlyel, ami azt jelzi, hogy már a XV. században ismert lehetett ez az elnevezés. FENYVESI László, 1985. 229-230.

Bár a jászkunok mind az adózást, mind pedig az ingyen munkát tekintve Egerhez tartoztak, az uralkodó 1560-ban Gyulához rendelte őket a szegediekkel és a debreceniekkel együtt. SZAKÁLY Ferenc, 1981. 91.

²⁰³ A jászkun főkapitányságot és bíróságot az 1485. évi 11. tc. kötötte a nádori méltósághoz. A "Comes et Judex Jazygum et Cumanorum" című I. Lipót uralkodásától kapcsolódott a nádori méltósághoz.

A XV. században a budai királyi tiszttartó volt gazdasági téren a kunok főhatósága, ő kezelte az uralkodónak járó szolgáltatásokat, és egyik tisztje állandóan a kerület központjában tartózkodott.

²⁰⁴ A szepesi kamara azon az alapon vitatta a nádor kinevezési jogát, hogy a kunok földjei koronabirtokot képeztek, és ennek alapján az uralkodót illette volna a kinevezés joga. A nádort évenként 3 ezer arany illette meg a jászkunok részéről.

igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén elvileg folyamatosan érvényesült a jászkunok önkormányzata.

A hódoltság viszont valójában gyökeresen szétzilálta a jászkun universitas társadalmi alapjait, mivel az elemi létbiztonság is hiányzott, és ugyanakkor évtizedeken át a kettős adóztatás szigorúan érvényesült. Egyébként már a XV. században több természeti csapás sújtotta ezt a szűkebb régiót és a királyi hatalom gyengülése, az oligarchia megerősödése sem kedvezett a királyhoz közvetlenül kapcsolódó jászkunoknak. Mivel pedig Mohács és Buda elfoglalása után egyaránt súlyos károkat szenvedett ez a vidék, így 1566-ban a magyar adójegyzékben már csak 14 kiskun település neve fordul elő abban az összeírásban, amely az egri vár és püspökség javainak összeírása során készült.²⁰⁵ A török defterek 1562-ben 21 kun szállás, illetve település nevét rögzítik.²⁰⁶

KISKUNSÁG TELEPÜLÉSEINEK LÉLEKSZÁMA 1562-1570

Sor- szám	Helység	Töröknek adózó 1562-ben	Magyar részre adózó 1570-ben
1	Bankháza	12	
2	Beszter	6	
3	Ferencszállás	29	36
4	Fülöpszállás	10	31
5	Halas	17	17
6	Jakabszállás	6	
7	Kara	23	19
8	Kerekegyháza	39	50
9	Kisbalázs	7	
10	Kisszállás	23	16
11	Kocsér	21	18
12	Kunszentmiklós	29	23
13	Lacháza	20	21
14	Lajos	31	20

²⁰⁵ Fülöpszállás, Kisbalázsszállás, Szabadszállás, Lajos, Myzse, Kerekegyház, Ferencszállása, Tatár-Sz-Miklós, Kocsér, Kara és Palka. A későbbi kiskun településekből már ekkor hiányzott Halas, Majsza, Dorozsma és Félégyháza, amelyek minden bizonnyal a Mohács után e területen visszavonuló csapatok pusztíthattak el. GYÁRFÁS István, 1878-1885: 117-119.

²⁰⁶ KÁLDI-NAGY Gyula, 1985. és SZAKÁLY Ferenc, 1995. alapján összeállított táblázatok ezt a megállapítást támasztják alá.

Sor- szám	Helység	Töröknek adózó 1562-ben	Magyar részre adózó 1570-ben
15	Mizse	33	37
16	Orgovány	6	
17	Ollár	7	
18	Pálka	39	31
19	Szabadszállás	37	43
20	Törtel	50	28
21	Üllés	17	
Összesen:		462	390

Az 1566-os hadjárat pusztító hatása kétségtelenül tükröződik az összesítés adataiban, amit nem is annyira az egyes települések adózói számának apadása, mint inkább egyes szállások elnéptelenedése jelez igazán.²⁰⁷ A korábban kialakult szervezet formailag egyébként valóban még fennmaradt. Erre utal, hogy az 1567-ben készített összeírás Berényben még 20, a Kis- és a Nagykunságban pedig 46 kapitányt vett nyilvántartásba. A változások sorát jelzi viszont, hogy az 1570-ben Egerben készült jegyzék bár négy kiskun széket jelöl meg: Mizsét, Kísszállást, Lajost és Szabadszállást, a korábban legjelentősebb Halas-székről nem is tesz említést. Ennek oka az, hogy maga Halas 1561-1691-ig a Paksy család magánföldesúri birtoka lett. Valójában a Kiskunság igazi pusztulása is csak ezután következett: 1593 és 1595 között az 1560-as években jegyzékbe vett kiskun települések mintegy kétharmada semmisült meg. Ráadásul itt is megfigyelhető, hogy a korábbi évtizedekkel szemben a háború lezárása után nem következett be egyfajta demográfiai regenerálódás és újabb anyagi akkumulálódás, hanem az állapotok évtizedekre konzerválódtak.

Eger eleste után számottevően tovább szűkült a magyar közigazgatás lehetősége ebben a térségben. A kun koronabirtok kezelése ettől kezdve Vácról történt. A századfordulón a hosszú háború minden korábbinál nagyobb terhei és megpróbáltatásai tovább ritkították a kun települések

²⁰⁷ Mivel egy török és egy magyar nyilvántartás adataival állunk itt szemben, hangsúlyoznunk kell, hogy a két közigazgatás szakemberei nem egyforma mércével mértek. Az eltérő normák viszont nem teszik lehetővé, hogy a változásokat ezek alapján számszerűen is rögzíthessük.

A török nyilvántartás adatai alapján viszont lehetőség nyílik arra, hogy két jelentősebb település és a Kiskunság adózóinak számát és adóik összegét összevegyük. 1562-ben az egész Kiskunság 462 adózója 3679,3 forint értékű adóra volt kötelezve, Kecskeméten, tehát egyetlen mezővárosban 399 adózó 1327,9 forinttal volt terhelve. Még szembetűnőbb a Kiskunság gazdasági súlyának csökkenése, ha Ráckevével hasonlítjuk össze, amely mezővárost ugyanekkor 630 adózó után 5716,9 forint értékkel terhelte meg a török kincstár. FENYVESI László, 1985. 233.

sorait. Az 1626. évi dica-jegyzék csak két kiskun település nevét tartalmazza: "Szabad szallas Cumanorum", ill. "Kun Szent Miklos Cumanorum",²⁰⁸ Tehát a XVII. században a békésebb évtizedek sem hoztak lényegi változást számukra. Még az 1686. évi dica-jegyzék is csak négy település nevét rögzíti a Kiskunságban: "Philep Szallása, Szabad szállása, Kun Sz. Miklos, Laczháza."²⁰⁹

A XVII. század hatvanas éveitől a közbiztonság ismét az egész országban rendkívüli módon megromlott, ugyanakkor a martalócok, szökött katonák és kurucok ellen az egyes települések a központi hatalomtól nem kaptak érdemi segítséget. Ennek következménye lett, hogy a nemesi vármegye szorgalmazására a parasztsághoz hasonlóan a jászkunok is létrehozták a maguk paraszti vármegyéjét, amelynek keretében fegyveresen is védték magukat és értékeiket.²¹⁰

Bár a felszabadító háborúk e térség lakossága számára is minden korábbinál nagyobb megpróbáltatásokat hoztak, kétségtelen, hogy a kibontakozás lehetőségeit is felvillantották. A XVII. század utolsó évtizedeiben megfordult az a tendencia, amelynek során az érintett megyék megkísérelték a jász és kun területek bekebelezését. Eszterházy Pál nádor 1682-ben Pest vármegye törvényszékén már felolvastatta azt az oltalomlevelet, amely a kunsági falvakat kiemelte a megyei adózás alól. Az 1696. évi nádori tanácskozáson pedig a Jászkun Kerület portáinak összeírását rendelték el. Ezzel lényegében lezárult az a politikai folyamat, amely a Jászkun Kerület közjogi különállását biztosította.²¹¹ Közigazgatásuk pedig a XVIII. század elejére sokban hasonult a vármegyék falvainak és mezővárosainak igazgatásához. Az 1705-ben készült jász coscriptióban az összeírtak között az egyes községekben főbíró, jegyzőt, kapitányt, hadnagyot, tizedeseket és felügyelőket találunk. Ezek szerint még ekkor is megőrződött több vonás a korábbi katonai szerveződésükből, de ekkor már a kapitányok, a hadnagyok és a tizedesek nem katonai feladatokat kaptak, hanem az egyes települések belső életének szervezésével voltak elfoglalva.

Érthető, hogy a jobbágyfalvakénál lényegesen differenciáltabb volt a jászkun mezővárosok irányítása. Jászberényben 33 tisztségviselőből állt az előljáráóság. A tanács élén már ekkor is a főbíró állt, aki az adókat és a kisebb királyi haszonvételeket kezelte. Ő képviselte a várost mind a jász-, mind pedig a jászkun kerületi gyűléseken. Hasonló felépítés jött létre a következő évtizedekben a kiskun városokban is.

Az ismét önmagára talált jászkun universitas számára a török kiűzése után viszont egy újabb veszély jelent meg. I. Lipót császár a csaknem 900

²⁰⁸ SZAKÁLY Ferenc, 1995. 67., illetve FENYVESI László, 1985. 232-233.

²⁰⁹ Már a XVII. század elején rendre csak a négy jelentősebb kun település neve tűnik élénk, de az 1683. évi jegyzéken belül ez a négy település is igen csekély lélekszámmal, családdal lehetséges fel: Szabadszállás 1,5, Fülöpszállás 0,25, Kunszentmiklós 0,25 és Lacháza ugyancsak 0,25 porta után adózott. SZAKÁLY Ferenc, 1995. 68-71., ill. 104-108.

²¹⁰ EMBER Győző, 1946. 577-581.

²¹¹ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 1995. 14-15.

ezer holdat képező Jászkun Kerületet, amelyen belül három mezőváros, 10 jázsági, 5 kiskunsági és 5 nagykunsági község volt, a hozzájuk tartozó 53 pusztával együtt 1702. március 22-én félmillió rajnai forintért eladta a Német Lovagrendnek. Érthető, hogy a súlyos érdeksérelem kezdettől fogva a következő évben kibontakozódó szabadságharc mellé állította a jászkunokat. Így a Lovagrend csak annak leverése után tudta igazán birtokba venni ezt a területet. Az adásvételi szerződés egyébként érintetlenül hagyta a korábbi szervezeti kereteket. Közigazgatásukon belül ténylegesen csak az lett a változás, hogy a Hármas Kerület élén álló alkapitány címéből kimaradt a nádori jelző, és 1714-től csak a Lovagrend hozzájárulásával lehetett megválasztani azt. Az egyes települések a maguk tisztségviselőit továbbra is maguk választották, de teljes autonómiáról nem lehetett szó. Talán éppen ezért a korábbi jogok biztosítása érdekében a Hármas Kerület saját erőből 1734-ben Jászberényben saját székházat épített, ahol közgyűléseit tartotta, statútumait (rendeleteit) alkotta. Tekintettel arra, hogy minden egyes helyhatóság biztosította a kivetett adók és árendák beszedését, a Lovagrendnek nem volt érdeke, hogy a korábbi szervezeti kereteket felszámolja.

Az uralkodó által elkövetett súlyos sérelem már az 1715-ös országgyűlés egyik központi témájává vált. A rendek tiltakoztak a törvénysértés ellen, és a korábbi állapotok visszaállítását követelték. Mivel pedig a Német Lovagrend magyarországi honosítását nem tudta elérni, 1730-ban a Pesti Invalidus Ház javára lemondott e tulajdonáról.

A kerületek lakói a tulajdonos változása ellenére továbbra is megtartották koronabirtoki jogállásukat: fizették a hadiadót, a földesúri szolgáltatásokat, a katonaság élelmezését, a beszállásolás és a fuvarozás költségeit, de az egyik legkellemetlenebb terhet, a robot viselését még az Invalidus Ház sem tudta kikényszeríteni tőlük.

Az 1741. évi országgyűlésen Pálffy János nádor megválasztása után a jászkun kerületek szervezett mozgalmat indítottak földesúri terheik felszámolása érdekében. A rendek által támogatott követeléseik 1745-ben értek célba: Mária Terézia azzal a feltétellel engedélyezte a redemptiót, hogy a lakosok kötelezték magukat a vétel és az eladás közötti beruházások megfizetésére. Ezen túlmenően vállalták 1000 lovas katona kiállítását és a nádornak évi 3000 arany tiszteletdíj megadását.²¹²

A megváltkozás után a jászkunok gyakorlatilag visszaszerezték az összes korábbi jogait. Ezeknek és kötelességeiknek újrafogalmazása, szervezeti kereteiknek megszabása révén be tudtak illeszkedni a magyar rendiség hagyományos struktúrájába. A hajdúkerületekhez hasonló jogállásuk a magyar közigazgatáson és jogszolgáltatáson belül számukra is sajátos közjogi lehetőségeket biztosított.

A Jászkun Kerület mint középfokú közigazgatási egység a nemesi vármegyékhez vált hasonlatossá. A Jázság, a Kiskunság és a Nagy-kunság, amelyek egymástól is jelentős távolságban voltak, a nemesi megyékben

²¹² BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 1995. 15-18.

lévő járásoknak feleltek meg. Országos főhatóságuk nekik is a Helytartótanács lett, de legfőbb bírójuk továbbra is a nádor maradt. A megyéktől eltérően ismét ő nevezte ki a közigazgatási egység élén lévő legfőbb tisztségviselőt, a nádori főkapitányt, aki később őt a közgyűlésen is képviselte. E téren olyan korlátlan hatalmat gyakorolt, hogy még jelöléseket sem fogadott el a főkapitány személyére vonatkozóan.²¹³

A megváltkozott lakosság lényegesen kedvezőbb jogi keretek közé került mint az ország területén élő jobbágyok. Távolról sem rendelkeztek ugyan olyan kiváltságokkal mint a nemesek, hisz több közteher viselését is kénytelenek voltak vállalni, de visszaszerzett jogaik végül is a szabad paraszti fejlődést biztosították számukra. A nemesekkel szemben egyik döntő hátrányuk az volt, hogy 1790-ig az országgyűlésben nem volt képviselőjük.²¹⁴ További eltérés volt még köztük, hogy míg a nemesek személy szerint is részt vehettek a nemesi közgyűléseken, és elvileg szavazhattak is, a jászkunok ezt nem teheték meg, hanem csak az egyes települések küldöttei voltak erre jogosultak.

A Jászkun Kerület, vagy más néven Hármaskerület legfőbb testülete a Generalis Congregatio, azaz a közgyűlés volt. Ezen részt vehetett minden település a maga küldöttségével, amelyben a főbírónak és a jegyzőnek (notarius) feltétlenül részt kellett vennie, de rajtuk kívül más tagokat is delegálhatott a tanács.²¹⁵ Mellettük jelen voltak a Hármaskerület és az egyes kerületek elöljárói, valamint a nádori táblabírák is. A közgyűlést nádori rendelet alapján, vagy ha rendkívüli körülmények adódtak, a főkapitány (távollétében az alkapitány) utasítására hívhatták össze. Ugyancsak a főkapitány határozta meg a közgyűlés helyét és idejét is.²¹⁶

A közgyűlések hatásköre igen széleskörű volt. Mint a Jászkun Kerület legfőbb hatósága részben maga is hozott az igazgatás, a jogszolgáltatás és a gazdálkodás terén önálló rendeleteket és egyben ellenőrző feladatokat is ellátott e területeken belül mindhárom kerületben. A közgyűlés határozta meg mind a kerületek, mind az egyes települések működésének szabályzatát. Egyéb statútumok, rendeletek alkotása is jogkörébe tartozott. Igen komolyan vette a gazdasági életben belüli jogkörének

²¹³ Hasonlóan történt az alkapitányok kinevezése is, bár itt már esetenként az egyes kerületek megfogalmazhatták elképzeléseiket.

A fő és az alkapitányok kinevezése életük fogytáig szólt. A főkapitány esküt a nádor előtt tett. Az alkapitány vagy a közgyűlés, vagy egy külön létrehozott választmány előtt tette le esküjét.

Ugyancsak a nádor nevezte ki a választott tisztségviselők mellé kerületenként a két táblabírót is.

²¹⁴ Csak az 1790. évi 29. tc. tette ezt számukra lehetővé. Ettől kezdve közgyűlésük egyik fő feladata az országgyűlési képviselők megválasztása volt.

²¹⁵ Minden kerületben alkalmaztak szaktisztviselőket is: orvost, hídkommisszáriust, aki felügyelt az utak, a hidak és töltések állapotára, és erdőfelügyelőt. Munkájukért meghatározott javadalmazást kaptak.

²¹⁶ A Generalis Congregatiót nem mindig Jászberényben tartották, bár itt volt a székházuk, hanem különféle településeken. Ezzel is érzékeltetni akarták az egyes települések jogi egyenlőségét.

érvényesítését. Nemcsak a redemptusok általános érdekvédelmét biztosította, hanem minden közérdekű teendő felügyeletét, kezdeményezési jogát is gyakorolta.²¹⁷ A nemesi vármegyékhez hasonlóan limitálta az árakat és a béreket, de előtte kellett számot adnia az egyes pénztárak kezelőinek, korlátozta az egyes tanácsok költekezését, felügyelte az építkezéseket, az iskolák és az egészségügy területét.²¹⁸

A redemptio eredményeként számottevő telepítés is végbement a Jászkunságban. Ennek révén jelentősen bővült a Kiskunságban lévő települések száma is. Végülis Halas, Félegyháza, Szentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Dorozsma, Lacháza és Majsa osztozott a kiskunsági pusztákon.

II. József közigazgatási reformjainak egyik fő célja az volt, hogy a korszerűtlen, feudális kiváltságok szövevényeit radikálisan felszámolja, és egy korszerű közigazgatás alapjait megvesse. Ennek a törekvésnek megfelelően számolta fel a jászkunok kiváltságait is, és az illetékes megyékbe, majd kerületekbe sorolta településeiket. Halálos ágyán viszont ezt a rendeletét is visszavonta, és ezt követően az országos felbuzdulás következtében jogaikat az országgyűlés a korábbiakhoz képest is megnövelte.

A megváltakozást követő évtizedek a jászkunok számára is számottevő gazdasági és demográfiai gyarapodást eredményezett. Ennek eredményeként településeik és pusztáikon a lakotthelyek száma jelentősen bővült.²¹⁹ Ezért célszerű a századforduló állapotát itt is rögzíteni.²²⁰

KISKUNSÁGI TELEPÜLÉSEK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv
Bene	pusz.				rk. 15	
Csolyos	pusz.				rk 7	
Pálos	pusz.				rk 5	
Félegyháza	mv.	998	1392	7134	rk 7325 gkel ... ref, ev ... izr ...	magyar

²¹⁷ Természeti csapások alkalmával különféle inségakciókat irányított, járványok esetén óvintézkedéseket tett, a Nagykunságban mocsarakat csapolt le, a Jászságban a Tisza áradásaival szemben gátakat épített stb. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, 1995. 37-42.

²¹⁸ A kerületi jegyzők, adószedők, ügyészek, a levéltárnok és a számvevő választás útján kerülhetett hivatalába három évenként. Az apák érdeme komoly mértékben latba esett a választások alkalmával.

²¹⁹ A táblázat SZASZKÖNE SIN Aranka, 1988. 140-147. alapján készült.

²²⁰ Itt is érthetően a mai Bács-Kiskun megye területét vettük alapul, és ezért hiányoznak Dorozsma és Lacháza adatai, amely települések, illetve egykori pusztáik ma Csongrád, illetve Pest megye területéhez tartoznak.

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv	
(Félegyháza három pusz.)	pusz.	26	31	191			
Ferencszállás	pusz.				rk	6	
Kisszállás	pusz.				rk	18	
Aranyhegy	pusz.				rk	5	
Fülöpszállás	falu	280	363	1816	rk gkel ref izr	- 2 1768 ...	magyar
Kerekegyháza	pusz.				rk	7	
Halas	mv.	1089	1271	6476	rk gkel ref 1768 izr	831 2 ...	magyar
(Halas pusztája)	öt pusz.	49	36	186			
Balota	pusz.				rk	84	
Bodoglár	pusz.				rk	12	
Fehértó	pusz.				rk	19	
Füzes	pusz.				rk	42	
Tajó	pusz.				rk	36	
Jakabszállás	pusz.	15	13	74	rk	8	
Kerekegyháza	pusz.				rk ev	77 ...	
Kunszent- miklós	mv.	392	538	2676	rk gkel ref 2564	149 10	magyar
(Kunszent- miklós pusztája)	pusz.	30	33	177			
Lajos	pusz.				rk	12	
Mizse	pusz.				rk ref, ev	12 ...	

Név	Jog- állás	Ház	Ház- tartás	Lakos	Vallás	Nyelv	
Majsa	falu	415	512	2651	rk gkel izr	2785	magyar
(Majsa pusztája)	hat pusz.	79	18	96			
Orgovány	pusz.	26	30	164	rk ref, ev	55 ...	
Páka	pusz.				rk.	12	
Szabadszállás	falu	441	591	2992	rk gkel ref 3109	1 6	magyar
Kisbalázs	pusz.				rk.	5	
Szentlászló	pusz.				rk	12	

A redemptiot követő száz évben a jászkunok csaknem minden területen illeszkedtek a magyar rendiséghez. Politikailag és érzelmileg is azonosultak a magyar nemesség azon részével, amely az ősiséget és az összes rendi előjogot, a korábbi önkormányzati kereteket stb. csorbítatlanul kívánta hagyni. Rövid távú érdekeik görcsös védelme vált politikai stratégiájuk vezérelvévé. Ebből adódóan a reformkorban a polgári átalakulással csaknem következetesen szembehelyezkedtek. Kiváltságaik macacs védelme érdekében nemcsak a reformerők ellen viseltek konok háborút, hanem a polgári átalakulást követően is igyekeztek megtorpedözni minden olyan közigazgatási és közjogi változást, amelyek egykori kiváltságaikat, rendi érdekeiket a legkisebb mértékben is sértették.²²¹

²²¹ Különösen a kiegyezést követően vált ez bántóvá, amikor egy nagyon is konzervatív, de mégis csak egységes és polgári közigazgatás megvalósítása került napirendre. Ennek során minden különállásukat és kiváltságukat érthetően elvesztették. Ezért a jászkunok még évtizedekkel később is ostromolták az országgyűlést és a közvéleményt az őket ért sérelmek jóvátétele, a rendi állapotok valamilyen formában történő visszaállítása érdekében.

Bibliográfia

- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet
1995 A Jászkun kerület közigazgatása 1745-1876. Szolnok.
- BÁRTFAI SZABÓ László
1938 Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig.
Bp.
- BLAZOVICH László
1975 Ranzanus és a legrégebb István legenda.
(In: Irodalomtörténeti Közlemények.)
- BLAZOVICH László - KRISTÓ Gyula
1993 A csongrádi régió 1100 éve. Szeged.
- BOROVSKY Samu
1909 Bács-Bodrog vármegye I-II. Bp.
- CSIZMADIA Andor
1976 A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a táncsrendszer létrejöttéig. Bp.
- DEDEK-CRESCENS Lajos
1910 A vármegye története. (In: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I-II. Szerk. : Borovszky Samu.) Bp.
- DUDÁS Gyula
1886. Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája I-II. Zombor.
- EDELÉNYI-SZABÓ Dénes
1928 Magyarország közigazgatási alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. (In: Magyar Statisztikai Szemle)
- EMBER Győző
1946 Az újkori magyar közigazgatás története. Bp.
- FENYVESI László
1985 A Kiskunság a török időkben (In: A Jászkunság kutatása
1985 Szerk.: FAZEKAS István, SZABÓ László, SZTRINKÓ István) Szolnok.
- GALGÓCZY Károly
1876 Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monográfiája. I-II. Bp.
- GYALAY Mihály
1989 Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Bp.
- GYÁRFÁS István
1870-1885 A jász-kunok története I-IV. Kecskemét-Szolnok
- GYETVAI Péter
1979 A tiszai korona-kerület újranevesedése a XVIII. században. (In: Bács-Kiskun megye múltjából II. Szerk.: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor) Kecskemét.
- GYÓRFFY György
1977 István király és műve. Bp.

- 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Harmadik kiadás) Bp.
- 1993 A magyar megyerendszer történeti, területi fejlődésének sajátosságai. I-II. (Comitatus III. évf. 1-2. szám.)
- HENCZ Aurél
- 1973 Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp.
- HERMANN István
- 1992 A vármegyék kialakulásától napjaink megyéjéig. Comitatus. II. évf. 7. szám.)
- HORNYIK János
- 1860-1866 Kecskemét város története oklevéltárral I-IV. Kecskemét
- HORVÁTH Lajos
- 1995 Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése. Bp.
- IVÁNYI István
- 1889-1907 Bács-Bodrog vármegye történelmi helynévtára. I-V. Szabadka.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor
- 1982 Baranyai-somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben. (In: Baranyai helytörténetírás. Szerk.: SZITA László) Pécs. 1985 Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét XVII. századi migrációjában. (In: Baranya megyei helytörténetírás. szerk.: SZITA László.) Pécs .
- KÁLDI-NAGY Gyula
- 1977 A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp.
- 1985 A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. (Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.) Bp.
- NÉMETHY Artúr
- 1955 Reformtörekvések államigazgatási területbeosztásunk rendezésére. Állam és Igazgatás. VII. évf. 1-2., 3-4. és 5.sz.
- SARLÓS Béla
- 1981 A közigazgatás polgári jellegéről. (In: A magyarországi polgári államrendszerek. Szerk.: PÖLÖSKEI Ferenc és RÁNKI György) Bp.
- SCHWÁB Mária
- 1939 Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. Bp.
- STIPTA István
- 1995 Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp.
- SZABÓ István
- 1954 Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp.
- SZABÓ Kálmán
- 1986 Válogatott írásai. (Szerk.: SZTRINKÓ István). Kecskemét.

SZAKÁLY Ferenc

- 1981 Magyar adózás a török hódoltságban. Bp.
1995 Pest-Pilis-Solt megye XVI-XVII. századi dézsmajegyzékei.
Bp.
1997 Magyar intézmények a török hódoltságban. (Társadalom-
és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) Bp.

SZASZKÓNÉ SIN Aranka (szerk.)

- 1988 Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt
megye és a Kiskunság (1773-1808). Bp.

SZEGFŰ László

- 1989 (Baja története) Az Árpádház kihalásától Mohácsig.
(Szerk: KŐHEGYI Mihály.) Baja.

VASS Előd

- 1979 A kalocsai nahije 1548. évi török adóösszeírása. (In:
Cumania VI. . Szerk.: SZTRINKÓ István.) Kecskemét

Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526-1856)

Füstoszlopok a szemhatáron, egyre több, egyre közelebb, a támadók útját jelezve. Üszkös romok a tegnap még békés falvak helyén az ország szívében, amely emberemlékezet óta nem látott külső ellenséget, és most a hódítók torkában találja magát. Száguldó portyák, meztelen, hajlott pengékkel, nyerítő lovak hátán bő bugyogós, vértől mámoros, marcona harcosok, az útszélen halottak, akikben megdermedt az utolsó mozdulat, s torkukra fagyott a jajkiáltás. Mocsarak, dunai árterek, telecskai erdők, rögtönzött szekértáborok védelmét kereső parasztok, akiket saját urai tucatnyi évvel korábban (1514) oly kegyetlenül eltiportak, ezért az ország védelmében sem mertek fegyverbe hívni, s végül menekülésükkel sorsukra hagytak. Mindig új hadak észak felé, vissza pedig mindig új, sok ezernyi ember, rabszíjra fűzve; férfiak, nők, gyermekek, útban távoli emberpiacok felé. Az üresen, lakatlanul maradt falvak némasága szörnyű kegyetlenkedésről beszél. A megmenekültek könnyező szemmel néznek a füstfelhőre, mely falujuk fölött gomolyog az égre. A még élők gondolata messze száll. A férj elrablott asszonyára gondol, akinek útja többé haza nem vezet. A magára maradt özvegy zokogva néz a bizonytalan jövőbe, és napról-napra bánatosabban hordozza végig tekintetét azon az úton, amelyen férjét fogságba hurcolták. Valakit egy életen át mindig visszavár. Bánatos szülők órjögve szólítják-siratják elrablott gyermeküket, kivel lassan majd elfelejtetik anyanyelvét is, és nemsokára belőle janicsár, a török hadsereg legbátrabb, legfanatikusabb katonája lesz, ki majd kegyetlenül végigpusztít azon a földön, ahol egykor bölcsője ringott.

A kései utókor előtt ilyen képek elevenednek fel, melyeket nem a torzító képzelet teremtett ha az ember a kortársak leveleit, szemtanúk elbeszéléseit, siralmas verseit olvassa abból az időből, amikor a török az országra zúdult. A gyenge akaratú és ifjú Lajos a pártoskodásoktól zilált, belsőleg korhadt országot nem volt képes megvédeni. A mohácsi csatavesztés (1526) után dermedt csend üli meg a tájat és a szíveket, de van még valami halovány remény: hátha a végveszélyben összefognak a keresztény fejedelmek a török ellen, s egyesült erővel kiszorítják az országból. Katonai értelemben a mohácsi csatavesztés nem volt döntő jelentőségű; azzá tette azonban az ország vezetőinek egymás közötti torzsalkodása, önzése, bűnös felelőtlensége. A Habsburgok néhány szá-

nalmas kísérlet után feladják a terület java részét, s az "örökös" tartományaikat védelmező keskeny sáv megtartására szorítkoznak.¹

A török sem tekinti teljesen legyőzöttnek Magyarországot. A győzelmes szultán ugyan néhány nappal Mohács után bevonult Budára, hiszen feudális hadak nem állották útját, az ország megmaradt vezetői meg sem próbálták megszervezni a védelmet.² Ám az idegen ország idegen királyi várában a szultán nem érezte biztonságban magát. Az idő is egészen őszbe fordult, megindult hát csapataival hazafelé. Budára a Duna jobb partján ment a török, s nyilván annyira felélte a vidéket, hogy a visszafelé utat az innenső parton kellett megtennie. A pesti oldalra hajóhídon átkelt sereg szeptember 25-én kezdte meg a kivonulást az országból. Szulejmán szultán naplója szerint az út igen viszontagságos volt, a katonaság sokat szenvedett az ivóvíz és élelemhiány miatt, az állatok egy része elpusztult.³ Az Ibrahim nagyvezér parancsnoksága alatt délre vonulók nem hagyták el üres kézzel az országot.⁴ Kemálpasazáde, a szultán egyik bizalmas fővezére így ír erről: "...az említett vidéken, mely általánosan Bácska-megye néven ismeretes és arról híres, hogy minden zege-zuga kincssel és gazdagsággal van megtömve, amennyi jelentékenyebb erősség, vár, város, falu és művelt föld volt, azokat az országhódító sereg egytől-egyig előzönlötte árjával. A nyomorult magyarság szerencséjének erős gyökerű fáját e tartományból is kitépte a fenséges pasa erős karja... Egy ház sem maradt benne épen, mindnyáját elhamvasztotta az óriási sereg haragjának és bosszújának tüze... A gonosz ellenség életének gabonáját szélnek eresztette, a gaz hitetleneket összeaprította bosszúálló kardjával, a rózsaligetnek töviseit előbb letördelte s azután leszedte virágait, gyümölcsseit és lombját. A parancsnoksága alatt lévő szolgálknak és szabadoknak, lovasoknak és gyalogosoknak szívük-szemük jóllakott s kezük és markuk megtelt mindennemű zsákmánnyal és foglyokkal, úgy hogy a gyors lovakon száguldó és zsákmányra vadászó harcosoknak minden vágyuk és reményük teljesedésbe ment. Miután az országban egy lelket sem hagytak s a hitetlenség házát teljesen elpusztították, megindultak hazafelé győzedelmesen és diadalmasan, gazdagon és épségben, tömérdek zsákmánnyal megrakodva."⁵

Bács és Bodrog megyében – ezt külön hangsúlyozzák az egykorú leírások – a török útjába eső területek népe puskával, bottal, nyíllal, kővel folytatta küzdelmét. A főseregtől zsákmányolásra, takarmányszerzésre kiküldött törökök egy része nem tért vissza.⁶ Az 1526. szeptember 29-én Szegedet elfoglaló és a ruméliai seregrészt vezető

¹ ELEKES Lajos, 1954. 37.

² NEMESKÜRTY István, 1968.

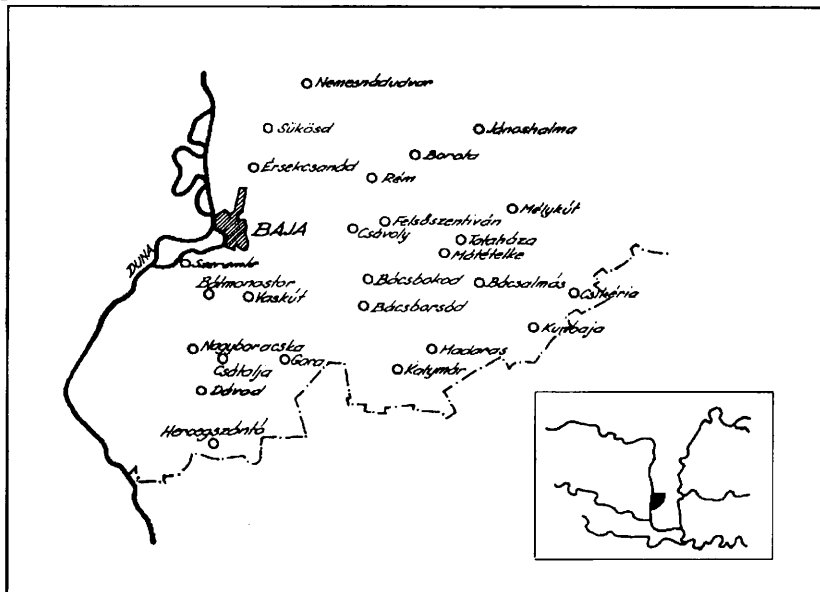
³ THURY József, 1893-1896. I. 319.

⁴ FÁBRI Jenő, 1967. 3.

⁵ THURY József, 1893-1896. I. 269. A Bácska korábbi virágzására ÉRDÚJHELYI Menyhért, 1899. 80-281.

⁶ SINKOVICS István, 1954. 48.

Ibrahim nagyvezér egyik portyázó lovascsapatát a Szabadkára menekült nép visszaverte.⁷

A Szulejmán szultán vezette anatóliai seregrész csapataival, Pestről a pétervárad-i révhez vezető útján, Baján is átvonult.⁸ Az egykorú források egybehangzóan állítják, hogy Szulejmán serege, a Pest és Bács mezőváros közötti területen, gyors menetben haladt keresztül. A Duna mentén ellenállást csupán a Bács mezővárosba s annak érseki várába menekült nagyobb tömeg kísérelt meg. Bácsot a törökök október 6-án ostrommal vették be, Baján mintegy 6-8 nappal korábban, tehát szeptember 25-30 között vonulhattak át.⁹

A sereg a rablott kincsek mellett a magyar foglyok – immáron rabszolgák – tízezreit vitte magával.¹⁰ A sárospataki magyar nyelven vezetett krónika röviden csak ennyit jegyzett fel. "...lőn Tisza és Duna közinek pusztulása".¹¹ Verancsics Antal történeti műve is annyit mond csupán: "... az Tisza-Duna között mind megrablák, ígetik."¹² A tömérdek ember elhurcolása után pusztává komorult a táj.¹³ Október 10-én a megfeszített ütemben épített pétervárad-i hídon átkelt a szultán serege,

⁷ IVÁNYI István, 1886. I. 47. - SZAKÁLY Ferenc, 1983. 498.

⁸ SZÁNTÓ Imre, 1977. 8.

⁹ BOROVSZKY Samu, 1909. I. 92. említi, hogy Szulejmán hadai 1526 szeptemberében Baját is feldúlták, ahol a Ferenc-rendi kolostor is áldozatul esett. Forrását – sajnos – nem nevezi meg.

¹⁰ RÓSS Bertalan, 1936. 203.

¹¹ TOLDY Ferenc, 1857. 49.

¹² VERANCICS Antal, 1857. II. 25.

¹³ PESTY Frigyes, 1880. I. 221.

és a közelgő tél miatt sietve vonult hazafelé, csak "a puszta földet és füstölgő üzegeket hagyá hátra Magyarországon."¹⁴ A török egyelőre csupán a szerémségi várakat szállta meg véglegesen, nyilván kiindulópontnak szánta azokat egy új betöréshez.¹⁵

A törökök tehát elvonultak, de a terület feladására nem gondoltak. Ibrahim nagyvezír így nyilatkozott Szapolyai János követe előtt: "Mi Lajos királyt megöltük, fejedelmi székét elfoglaltuk, abban lakomáztunk és aludtunk: Magyarország a mienk. Körmeink élesebbek a sólyoménál."¹⁶ Tény, hogy pillanatnyilag szabad volt az ország, ám a déli területek – közöttük környékünk is – erősen elnéptelenedtek. Csakhamar megkezdődött azonban a feltöltődés a balkáni országokból – főleg Szerbiából – olyanokkal, akik szintén a török miatt hagyták oda otthonukat.¹⁷

Baja és környéke két ellenkirály, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmének egyik színterévé vált 1526 októberétől. A kalocsai és bácsi káptalan, valamint a Czobor család tagjai Ferdinánd király mellé álltak, így ezek birtokainak lefoglalását Szapolyai János emberei megkezdték. Szerémi György történetíró elbeszélése szerint erre legelőször 1526 októberében került sor. Szapolyai János híveinek 1526. október 14-ei tokaji gyűlésén megjelent a király egykori lovásza, Cserni (Nenád) Jován, és kijelentette, hogy a Temes vidékén élő szerbekkel, akiket képviselt és János király szolgálatára meg tudott nyerni, Bács vármegye elnéptelenedett területére ("ad desolatam terram Bachmege") fog átvonulni.¹⁸ Október közepe körül arról hallunk, hogy Cserni Jován "kit Fekete embernek hívnak vala, ugyanaz időben támada, ki Bács megyébe jüve és minden feli sok dülást, emberölést tétete."¹⁹ Az időközben királlyá koronázott Szapolyai János a Tisza mellékére, a Maros torkolatához és Bács megyébe telepítette le Cserni Jován népét, mely időközben egész hadsereggé növekedett.²⁰

November közepe táján a Felvidékre menekült földesurak is kezdtek lassan hazatérni, de Jován arra hivatkozva, hogy ő a földet János királytól kapta, nem engedte őket birtokaikba, sőt elfoglalta azok kastélyait, földjeiket pedig saját népének osztotta.²¹ Jován székhelye a szomszédos Szabadkán volt, Török Bálint várában, s amikor ő erőszakkal akarta visszafoglalni saját birtokát, nyílt ütközetben leverte. Miután Madaras sorsa a XV. század második felétől több ízben is összefonódott Szabad-

¹⁴ HELTAI Gáspár, é.n. 457.

¹⁵ BÁNKÚTI Imre, 1957. 14-15.

¹⁶ THURY József, 1893. 572.

¹⁷ VANIČEK, Franz, 1875. I. 26.

¹⁸ SZERÉMI György, 1979. 126-128., 141-142. Ezenkívül Iványi István, 1886. I. 47-52.

¹⁹ VERANCSICS Antal, 1857. II. 26.

²⁰ ISTVÁNFY Miklós, 1962. 124.

²¹ POPOVIĆ, Dušan J. I. 189-200.

káéval, s azzal egy birtoktestet képezett, igen valószínű, hogy a délszlávok falunkban is megtelepedtek.

A magyar urak panaszra mentek János királyhoz, de az semmit sem tett Jován ellen, hiszen katonai erejére nagyon is szüksége volt.²² A szerbek közismerten jó katonák voltak, s ezért Ferdinánd is igyekezett a maga számára biztosítani szolgálatukat. Fráter Györgynek megírta, hogy szedjen össze akkora haderőt, amennyit csak tud, főleg szerb lovasokat és gyalogosokat. Komáromhoz pedig szerb naszádosokat kért.²³ Titkos szövetségek útján is igyekezett maga mellé állítani Jovánt, mert 1527. február 27-én jelentik a királynak, hogy a küldött még nem adta át a pénzt és a nemeslevelet.²⁴ Április 13-án azonban II. Lajos özvegye, Mária már arról értesítette fivérét, Ferdinándot, hogy Jovánnak 15 000 katonája van, és kész átállni a Habsburg királyhoz.²⁵ Időközben Jován Szegedre tette át székhelyét, mert a Bácskát felélték hadai.²⁶ Szapolyai János a tőle elpártolókat megbüntetni akarván nagyobb hadsereget küldött ellenük, de ezt szétverték, és betörték Erdélybe. Gyulafehérvárott kelt levelében 1527. április 12-én azt írja az erdélyi püspök, hogy a Fekete Ember kegyetlenül elúzi a krisztusi vallás híveit, nem kíméli az oltárokat és templomokat, korra és nemre való tekintet nélkül elúzi a katolikusokat.²⁷ Jován híveinek zöme görögkeleti volt.²⁸ Végül is július közepén Czibak Imre temesi főispán serege verte szét Jován hadát, maga Jován is megsebesült.²⁹ Menekülés közben Török Bálint elfogta, majd lefejeztette. A szerbek ezután két pártra szakadtak, és némileg szétszóródtak, de vidékünket továbbra is ők népesítették be. Hoberdanecz János rác kapitány ugyanis azt jelentette a királynak még közvetlenül Jován halála előtt, hogy ha urának valami baja esne, úgy ő Bács megyébe viszi a sereget táborozni.³⁰

A királyi Magyarország végképpen lemondott területünkről, mert amikor a megyék adóját 1527-30-ban kivetették, abban már sem Bács, sem Bodrog megye nem szerepel.³¹ A déli végeken a magyar közigazgatási szervek 1526-ban egycsapásra megszűntek, s az egész török kor alatt semmi nyoma annak, hogy békésebb vidéken tevékenykedtek volna. Földesuraink is elmenekültek, de régi birtokaikról nem mondtak le.³²

"A keresztény lakosság családostól tömegesen át a Dunán elmenekül" – írják 1529-ben. A korabeli beszámolók azt is közlik, hogy "a török min-

²² ZERMEGH Joannes, 1662. - GERÉB László, 1955. 36-38.

²³ KÁROLYI Árpád 1878, 501.

²⁴ GÉVAY Antal, 1868. I. 42.

²⁵ SZENTLÁRAY Jenő, 1885/b. 506-507.

²⁶ SMOLKA Szaniszló, 1883. 14.

²⁷ IORGA, Nicolae, 1911. XV/1. 295.

²⁸ SZENTKLÁRAY Jenő, 1885/b. 510-513.

²⁹ IVÁNYI István, 1876. 25.

³⁰ SZENTKLÁRAY Jenő, 1885/b. 510-513.

³¹ ACSÁDY Ignác, 1888. 221.

³² A Czobor-család birtokait felsorolja DUDÁS Gyula, 1894/b. 79-86.

den terményt és azokat a lakókat, akiket elér, hajókkal elhurcolja."³³ Madarasnak és környékének lakossága is feltehetően elmenekült, hiszen 1529 tavaszán Sztevan Boriszlovics – az utolsó elismert szerb despota –, aki ebben az időben Habsburg Ferdinánd híve volt, Bács várát átadta a töröknek.³⁴ A vár körül török táborhely alakult ki, s innen kezdték a törökök támadni, illetve kifosztani a környező településeket. A hozzájuk csatlakozó szerb fegyveresek vidékünkönél jóval északabbra is felhatoltak, hiszen tudjuk, hogy Szentimre, Tetétlen, Vadkert s Kiskőrös helységeket felégették, a lovakat, ökröket az emberekkel együtt elhajtották.³⁵ A tömeges menekülés és a Duna-Tisza közti falvak felégetése 1529 áprilisa és augusztusa között játszódott le. A középkori magyar lakosság két balsors közül választhatott: vagy elmenekült a távolabbi, biztonságot ígérő településekre, vagy a török hajította el őket a rabszolgapiacra. A lecsökent, illetve elnéptelenedett falvakba, más egykori utalások szerint is, már 1531-ben megindult a délszláv telepések lassú bevándorlása.³⁶

Nincs a magyar nemzet történetének izgalmasabb, messzeható eseményekben gazdagabb időszaka, mint a XVI. század első ötven esztendeje. Véresen levert parasztháború nyitotta meg az emlékezetes események sorát. Csakhamar követte a mohácsi csatavesztés, mely véget vetett a nemzeti királyságnak, három darabra tépte és állandó hadszíntérré változtatta a századok óta összeforrott állam területét. A háború romboló korszaka leterelte a fejlődés rendes útjáról az országot. A két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János hirdette ugyan a török elleni harcot, de mit sem tett a török veszély elhárítására. Fontosabb volt számukra a másik hatalmának megtörése, mint az ország megmentése az ellenségtől. A birtokos osztály pedig gazdagodni akart a két király ellentétén, egyikőtől a másikhoz pártolt, mindig ahhoz, akitől gazdagabb birtokadományt remélt. Az idő, ami Mohács után elegendő lett volna Mohács jóvátételére és az ország megmentésére, visszavonhatatlanul elmorzsolódott a belső küzdelmekben. A török uralom, mint valami ék hasított az ország szívébe. A megmaradt területek életét a folytonos betörések, rablások, dúlások mellett beárnyékolta a félelem és rettegés attól, hogy a török a szétszakított ország egészére ráteszi a kezét. A hatvanas évek végén megmerevedett az eddig hullámozó határvonal, és egészen a török korszak végéig megmaradt. Az új hatalom tehát hozzáfoghatott a végleges birtokbavételhez.³⁷ A Duna-Tisza közét és az ország déli részét örök jogon hódította meg Szulejmán. A városokban

³³ BUNYITAI Vince-RAPAICS Rajmund-KARÁCSONYI János, 1902. I. 447., 453.

³⁴ SZALAY László, 1861. 140-141. - WINKLER Pál, 1935. 41.

³⁵ BUNYITAI Vince-RAPAICS Rajmund-KARÁCSONYI János, 1902. 442.

³⁶ VASS Előd, 1989. 161-162.

³⁷ Nem célunk, hogy a török kor történetével behatóbban foglalkozzunk. Az érdeklődők a következő művekből nyerhetnek bővebb felvilágosítást: NAGY László, 1966., TURATSCHER Chr., 1968. - KÁLDY-NAGY Gyula, 1970. - KÁLDY-NAGY Gyula, 1974. - HEGYI Klára, 1976. - PERJÉS Géza, 1979. - SZAKÁLY Ferenc, 1981.

egész otthonosan berendezkedett a török, s egyszersmind pénteki istentiszteletet is tartott, amikor is a szultán nevét belefoglalták az imába. Márpedig amely helyen egyszer ilyen Khutbe-t tartottak, azt a mohamedánnak a szent törvény értelmében nem volt szabad többé visszaadni. A pénteki imának ezt a jelentőségét a kortárs magyarok is nagyon jól ismerték.³⁸

Szulejmán a megszállt Magyarország közigazgatását török minta szerint szervezte meg, a területi egységek és hivatalos személyek ugyanolyan rendjével, mint a birodalom belsejében volt szokásos.³⁹ Az elfoglalt területek török közigazgatásának életre hívására, a török adóztatás bevezetésére Szulejmán 1543. évi hadjáratának (elesik Siklós, Esztergom, Tata, Székesfehérvár) befejezése után került sor.⁴⁰

Kezdetben 25 szandzsákra osztották fel a területet. Később (Eger és Kanizsa eleste után) III. Murád az egész birodalmat ejaletekre, azaz helytartóságokra osztotta. Magyarországon 4 ejalet volt.⁴¹ Baja környékének területén három nahije (járás) osztozott: a bajai, zombori és szabadkai. Mindhárom a szegedi szandzsákba (kerület) tartozott, az pedig az egri elajetbe. A szegedi szandzsák területe Csongrád és Solt vármegyék déli részeire, valamint Bács és Bodrog egész területére kiterjedt. Élén a szegedi várban székelő bég állott. Ő volt a szandzsák katonai, kincstári és polgári kormányzója.⁴²

A belső közigazgatás rendszerét már sokan és sok helyütt megírták, így ennek részletes ismertetésétől eltekinthetünk. Röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy a török birodalomban a mohamedánok szent könyve, a Korán megállapítása szerint minden föld Isten tulajdona. Az isteni tulajdon felett a szultán rendelkezett, aki a földbirtokok egy részét katonáinak, tisztviselőinek felosztotta. A javadalombirtok azonban nem adomány volt, mert e birtoktesteket zsold vagy fizetés helyett, annak fejében kapták, illetve a szolgálat folyamán felmerült kiadások fedezésére kerültek kiosztásra, s mindig ideiglenesen.⁴³ Ebből a rendszerből egyenesen következett, hogy a török birtokának jövőjével mit sem törődött, nem épített, nem ültetett, nem javított semmit; csak minél több hasznot igyekezett kizsarolni abból. A vezéreket, parancsnokokat állandóan cserélték, néhány év elteltével a birodalom távoli tartományába vezényelhették őket szolgálattételre. Magyarországon különösen helyén volt az a mondas, amellyel az egykori állapotokat maguk a törökök jellemezték: egész Törökországban nincs senki, aki nagyapja házáat meg tudná mutatni. A megfogyott lakosság szomorú állapotát jól érzékelteti Verancsics Antal, a

³⁸ THURY József, 1893. 582-583.

³⁹ FEKETE Lajos, 1940. 4.

⁴⁰ VASS Előd, 1989. 165.

⁴¹ VARGA Ferenc, 1883. 60.

⁴² KOVÁCS János, 1901. 4.

⁴³ TÖRÖK Pál, 1932. 67.

későbbi esztergomi érsek, aki 1553-ban Konstantinápolyba vezetett követséget, és a Dunán lefelé hajózva vidékünket is érintette. Így ír: "Jóságos Isten! Mily szomorú képet mutatott az egykor oly jó és termékeny föld, milyen elhagyatott itt minden, mennyi vad tanyáz a szántóföldeken és szőlőkben, milyen ritka mindenfelé a földműves, ritka az állat s csak a pusztaság végtelen. Kormányosunk, egy szerb ember, beszélte, hogy hajdanán, amikor még hazánk épségben állott, itt egy községben több lakó volt, mint amennyit most harmincban alig lehet találni. Mit szóljak a földig lerombolt városokról, melyeknek immár neve is elenyészett?"⁴⁴ Verancsics kitűnően tudott horvátul, szokásaikat odahazulról ismerte.⁴⁵ Így leírása hiteles, bár – fogjuk látni – a viszonyok ennél bonyolultabbak, sokkal összetettebbek voltak. Az ország népének megfogyatkozása, gazdasági erejének hanyatlása ugyanis nemcsak a török elfoglalta területekre volt jellemző. Már 1535-ben említik a felvidéki rendek, hogy néhol csak két vagy éppenséggel négy jobbágnak van egy ekéje. A jobbágyoktól elszedték a lovakat, marhákat, s így földjüket alig tudják megművelni. Az 1555-ös országgyűlés azt mondja a szerencsétlen jobbágyokról, hogy az ország minden részében nemcsak a törökök, hanem a mieink is elnyomják és üldözik őket. A pestis és sok más csapás számukat nagyon megapasztotta, s alig képesek többé pénzbeli terheket viselni.⁴⁶ Megemlítik róluk 1557-ben, hogy végnymorban sínylődnek; 1559-ben pedig azt, hogy a rossz termés és a drágaság miatt sok helyütt makkal táplálkoznak, és csak nagy nehezen tengetik életüket. Az egykori pénzügyi írásokat tanulmányozva kitűnik: mindez nem túlzás.⁴⁷

A török defterek (adókönyvek, pénzügyi jegyzékek) igen fontos forrásai a hódoltság alatti területek történetének. Isztambulból 1545-ben érkezett meg Budára Csandarlizade Halil bég, hogy szultáni parancsra összeírja a török megszállta városokat és falvakat lakosaikkal és a hozzá tartozó pusztákkal együtt. Halil bég Szulejmán nagy kegyeltje volt, hiszen egyik unokájának nevelője és az isztambuli főmufti (a mohamedán jog legfőbb magyarázója) veje volt. Ebben az időben még a szandzsákok összeírására a birodalom magas rangú, legmegbízhatóbb tisztviselőit jelölték ki. Halil bég nevét később még hosszú évtizedek múltán is emlegették határvitákban és államközi tárgyalásokon, ahol defterére, vagyis összeírására mindig mint valami megdönthetetlen és csalhatatlan okmányra hivatkoztak, mely szerintük legkorábbi magyarországi

⁴⁴ VERANCSICS Antal, 1857. I. 290.

⁴⁵ VERANCSICS Antal családja Boszniából származott, de amikor a törökök oda behatoltak, Dalmáciába telepedett át. Itt született Antal fiuk, Sibenik városban. MATKOVIĆ Petar, 1884. - ZELLIGER Alajos, 1893. 545. - TORBARINA, Josip, 1969. - TARDY Lajos, 1973. 91.

⁴⁶ Az 1555. 3. t.c. KOLOSVÁRI Sándor-ÓVÁRI Lipót, 1897. 383.

⁴⁷ ACSÁDY Ignác, 1888. 207.

határait rögzítette.⁴⁸ A Bácskáról – sajnos – kevés ilyen deftert közöltek történészeink. Az eddig ismert öt közül Madaras kettőben szerepel.⁴⁹ Ezeket az adatokat, a környező falvakkal együtt, összehasonlítás céljából táblázatban mutatjuk be:

A falu neve	A házak száma	
	1580-1582	1590
Kunbaja	27	27
Borsód	59	60
Gara		25
Katymár		22
Legyen		18
Madaras	44	45
Rigycza		21
Roglatica	25	25
Almás	25	
Bikity	47	

Madaras tehát a vidék legnépesebb települései közé tartozott. A részben vagy egészben elpusztult magyar lakosság helyére a XVI. század közepe után délszlávok – egykori szóval rácok – húzódtak fel területünkre. Ezt a folyamatot ma még – kellő forrásanyag híján – nem tudjuk megnyugtatóan nyomon követni, de néhány adattal azért rendelkezünk. Bodrog megye – középkori magyar lakosságának 1529. évi szétszéledése után – 1531 és 1570 között fokozatosan törökökkel és délszlávokkal népesült be. Különösen az 1556-59 közötti török katonai telepítések voltak jelentősek, melyek azt célozták, hogy a bajai és a madarasi palánkot körülvevő félkatonai falvakban egyrészt a török szempontból megbízható népesség lakjon, másrészt pedig ezeknek a falvaknak hadra fogható férfiai teljesítsenek szolgálatot a palánkokban. A bajai nahije 28 lakott faluja közül (1570 körül) négyenél külön feljegyezte a török adóösszeíró, hogy "a nevezett faluhoz tartozó puszták lakóinak iszpendzse jövedelme" is van. E megjegyzés Halmas (Almás), Szentiván, Baskut (Vaskút) és Szálkiliszi (Tárnokmonostor) esetében szerepel. Félre nem érhetően a vándor pásztor életmódot folytató rideglegényeket érti alatta, ezért feltételezhetjük, hogy az 1556 után betelepített délszlávok egy része az ősi transzhumáló juhtartással foglalkozott. Erre utalnak személyneveik is.⁵⁰ A szerbek felköltözése folyamatos volt. Egy 1572-ből származó összeírás már hét kunsági – tehát vidékünkötől jóval északabbra eső – helységet említ, melyekben

⁴⁸ KÁLDY-NAGY Gyula, 1970. 66-67.

⁴⁹ STELZER Frigyes, 1885. 17., 20.

⁵⁰ VASS Előd, 1989. 171-177.

akkor szerbek laktak.⁵¹ A Madarassal szomszédos községek zömét ugyancsak szerbek népesítették be az 1570-es években.⁵²

A XVI. század utolsó negyedében kezdődött meg a magyar végvári vitézek portyázása a Bácskába. Első ismert említése abban a levélben található, amelyet 1576. május 22-én írt Musztafa budai pasa Trautson Jánosnak. A budai pasák, Bécs berzenkedése ellenére, mindig magyarul írtak.⁵³ A szolgálatukban álló magyar íródeákok, többnyire életük kockáztatásával, már jó előre híradással szolgálhattak készülő török rajtaütésekről, nagyobb támadásokról. Így azután védtelen magyar sorstársaik ezreit mentették meg a pusztulástól, elhurcolástól. Rájuk emlékezve, s hogy megismerjük az egykori magyar nyelvet és helyesírást, itt betűhíven közöljük Musztafa levelének bennünket érintő részét: "Im mastan jsmeg az egriek jllen dolgot mivellenek hogi Bacy tartomania-hozis mezze vagion, Egörnek talan hyret ha hallottak, nem az hogi oda zolgaltanak vagi fizettenek volna, valamy olah falukra rea möntenek föl akartak vonny es az ú birtokok ala vinny, kik kőzzwl az portara möntenek es paranciolatott hoztanak reank hogi meg őryzzwk wket."⁵⁴ Az történt tehát, hogy az egri vitézek Bács tartományba mentek le, és néhány falu népét át akarták költöztetni Eger alá. A falvak lakói közül azonban néhányan a magas portára (Isztambulba) mentek, ahonnan parancsot hoztak a budai pasának: védje meg őket. Ha az utóbbi a budai pasa ravaszkodásának látszik is, annyi bizonyos, hogy az egriek egészen Bács megyéig jártak le portyázni, zsákmányt szerezni.

Néha a volt földesurak az egri katonákat bízták meg pénzbeszedéssel. Czobor Imre alnádor 1579-ben szerződést kötött Szegedi Ferenc egri katonával, miszerint a török hódoltság alatt lévő birtokairól a földesúri jövedelmeket szedje be.⁵⁵ A magyar földesurak ilyen törekvése a XVII. században bontakozik ki erőteljesebben.

A portyázások mellett 1577-ben, 1585-ben és 1586-ban pestis és éhhalál pusztított, de a legnagyobb lakosságcsökkenést vidékünkön a század utolsó évtizedében bekövetkezett eltelepítés jelentette.⁵⁶

A tizenötéves háború (1593-1606) egyik kiemelkedő hadi eseménye Esztergom várának visszavétele volt a töröktől.⁵⁷ A hosszúra nyúlt ostromban mindkét fél seregében harcoltak rácok, s a vár bevétele végül is a bent élő rácok segítségével vált lehetővé.⁵⁸ A vár kapitányává Pálffy Miklóst nevezték ki 1595 legvégén. A szüntelenül ide-oda hullámzó harc az egész vidéket pusztává tette. Éppen ezért Pálffy egyik legsürgősebb

⁵¹ JERNEY János, 1852. I. 275.

⁵² HALASI-Kun Tibor, 1964. 51.

⁵³ TAKÁTS Sándor, 1921.

⁵⁴ TAKÁTS Sándor-ECKHART Ferenc-SZEKFŰ Gyula, 1915. 106

⁵⁵ MUHI János, 1944. 64.

⁵⁶ KÖRÖMY Árpád, 1904. 49.

⁵⁷ JURKOVICH Emil, 1902.

⁵⁸ TOLDY Ferenc, 1866. Dec. X. Lib. X. Cap. 8.

teendője a vidék benépesítése volt. Először Óbuda és Pócsmegyer környékéről telepített Esztergom vidékére embereket, de mindez kevésnek bizonyult. Ezért 1597 nyarán mélyebben lemerészkedett a hódolt-ságba, és egészen Tolnáról hozott újra keresztény embereket. A rácokat is meg akarta nyerni céljának, de azok nem álltak rá az alkura. A következményeket Pálffy Miklósnak 1597. július 20-án Rudolf császárhoz írott leveléből ismerjük: az újvári, komáromi és esztergomi zsoldos gyalogosok 385-en portyázásra indultak, hogy a török kalandozását ellensúlyozzák, s a csauszoktól valamely híreket puhatolhassanak ki. Útközben Szentendrénél még vagy 100 katona csatlakozott hozzájuk, ám semmi kedvező hadi vállalat nem kínálkozott nekik. Megtudták azonban valahonnan, hogy a bajai bég népével elvonulásra készül, s ezért Bajára törtek. A rácokon kívül 400 törököt mészároltak le, ingóságokkal nehezen megrakott 35 szekeret, 1100 ökröt és tehenet, 400 lovat – melyek közül 200 nyerges volt – zsákmányoltak, s ezekkel a levélírás napján szerencsésen haza is tértek Újvárra.

Pálffy kémeket küldött a török császár táborába, Filipopolba és Adrianápolyba. Ezek egyúttal egy pátenst vittek a rácoknak, hogy a magyar király jogara alá meneküljenek, és hagyjanak fel a török támogatásával. Ennek nyomán 14 község megígérte a csatlakozást, és követeket küldött Pálffy-hoz, aki a községek nevét megírta a császárnak, de az oklevél közlője ezeket elhagyta. A rácok a következő feltételt szabták: az első évben nem fognak adót fizetni. Ezzel szemben kémszolgálatra kötelezik magukat. Minden héten 1-2 ember bejelenti majd a török hadi szándékát a császáriaknak.⁵⁹

A tapasztalt Pálffy néhány rác ifjút is magához csalogatott, akik megnyerték az ügynek a többieket. Levelének ez a része azonban elrohadt, olvashatatlan, de az eredeti két szerződés, melyeket leveléhez csatolt, megmaradt, s így a végső eredményről ezek a magyar nyelven írott okmányok felvilágosítást adnak. A két egyezséglevelé egyikében 15, a másikban 23 környékbeli község vállalja, hogy Esztergom tájára költözik. Az aláírók között György madarasi kalugyer is szerepel:

"Mi Pap Farkas aranyasi, Voichin Radyth borsódi, Jusbas Orgivan nagy-geöriczi, Robacsay Ilia kispatalomi, Kenéz Lázár kachmári, Vökon Kenéz vámtelkei monostori kalugyerek; György madarasi, Radyvo újvárosi, Lázár Kenéz nagypatalomi, Radowány Györgyny (sic!), Dobrothe Kenéz legyeni, Lukács Garai zombati, Dragai baskuthi, György kenéz sári, és Mihály körtvéyesi rácz falukban való tisztartók és papok, az megnevezett rácz faluknak képekben valljuk ez mi levelünk rendiben, hogy mi hajtottunk fejet és hódoltunk meg az mi kegyelmes és törvény szerént való fejedelmünknek, az keresztény hatalmas római császárnak és magyarországi királynak, az fölséges Rudolphus császárnak, és kötjük

⁵⁹ JEDLICKA Pál, 1897. 627-628.

magunkat ő fölségének, az Magyarország törvénye szerént, azaz Magyarország koronájához való hűségre, engedelemre és adó adásra. És mi végeztünk az mi kegyelmes urunkkal az tekintetes és nagyságos Pálffy Miklós által, úgymint ország kapitányával és urunkkal, és alkottunk meg ilyen okkal, és kötöttük magunkat adó adásra ilyen módon: az míg az fölülről megnevezett falukra haza épülhetünk és haza mehetünk, addig fogadjuk ő fölségének adni minden házas ember egy forintot és ötven pénzt; a kiknek pedig közülünk feleségek nem volna, de szántóvető, baromtartó és kereskedő volna, az tartozik adni egy forintot, és fogadjuk, megadni esztendőnkint ő fölségének. Ha pedig az falukra haza épülhetünk: akkora kötjük magunkat ő fölségének minden törvény szerint való adóra és szolgálatra. Ha pedig mi az mi fogadásunkat és hűségünket nem állnánk és meg nem tartanánk, kötjük magunkat, hogy szabad legyen ő fölségének és ő nagyságának minket mindenütt megfogadni, pusztíttatni, mint országnak és keresztyénségnek ellenségét. E kötésnek nagyobb bizonyására adjuk mi fölül megnevezett falubeliek az mi pöcsétes levelönket. Actum Ujvarii, decima die Aprilis, anni 1598.⁶⁰

Ebből az oklevélből kitűnik – melynek latin szövegű változatát ugyancsak ismerjük –, hogy Madaras lakóinak egy része (esetleg mind) délszláv nyelvű és görögkeleti vallású volt. A defterekben is bizonyára ők szerepelnek. A környékhez viszonyítva igen magas a házak (44, illetve 45) száma. Ebben szerepe lehetett a helység megerősített voltának. A bécsi könyvtárakban és levéltárakban aránylag tetemes török írásos anyag maradt fenn, s ezekben több ízben is feljegyezték a bajai, a kalocsai, a szabadkai, a bácsi és a zombori várak őrségének létszámát. Fennmaradt azonban egy olyan zsoldjegyzék 1628-29-ből, melyben Madaras neve is szerepel a többiek mellett:

Vár és fegyvernem	Létszám	Napi zsold
A madarasi párkánybéli dzsámiszolgák	5	41 akcse
Müsztahfizok és topcsik	31	188 akcse
Ulúfedzsik	52	348 akcse
A bajai dzsámiszolgák	3	26 akcse
Müsztahfizok	25	128 akcse
Ulúfedzsik	30	314 akcse
Topcsik	8	66 akcse
Kalocsai müsztahfizok és topcsik	15	128 akcse
Ulúfedzsik	14	168 akcse

⁶⁰ TAKÁCS Sándor, 1903. 535.

A madarasi párkány létszáma 88 fő volt szemben a bajai 66-tal.⁶¹ A dzsámiszolgák (templomi alkalmazottak) mellett magas a műsztafizok (várvédő janicsárok) és topcsik (tüzérek) létszáma, ulúfedzsi (lovás) pedig Madarason van a legtöbb. Ezek minden bizonnyal portyázó járőrök voltak, akik Baja és Szabadka között tartották az összeköttetést, és teljesítettek biztonsági szolgálatot.

Hol állott a madarasi palánkvár? Helyét a ma már Katymárhoz tartozó *turski grad* elnevezés őrizte meg számunkra. A területet a későbbben beköltözött svábok is bunyevácúl nevezték meg, s mind a mai napig így hívják. A Madarastól délnyugatra, Katymártól délkeletre, a Roglatica dűlőben fekvő kis dombot minden oldalról víz veszi körül. A mocsarat a dombtól északra folyó Kígyós patak táplálja. A mintegy 200-300 méter hosszú, 100-150 méter széles és 2-4 méter magas domb jól kiemelkedik környezetéből. A domb déli felén állott a vastag gerendák és cölöpök párhuzamos sora közé döngölt, földből készült palánk. Belül azonban téglából falazott épületeknek is kellett állniuk, mert régészeti terepbejárások során nyomait megtaláltuk. A kövek és fehérmárvány töredékek bizonyára a dzsámiból származnak. A palánk építéséről nincsenek adataink, de nem a hódoltság korai szakaszában készülhetett, mert akkor az 1565-ös és 1568-as zsoldjegyzékben bizonyára előfordulna neve a környező várak társaságában.⁶² Az 1598-as elköltözés után megmaradt lakosságnak nem lehetett könnyű eltartani a török katonaságot. Amikor Liptay Imrét 1659-ben követségbe küldték a török császárhoz, meghagyták neki, mit kell sérelmeznie. Többek között azt, hogy az ispáhik és pasák az adózást naponként növelik és mértékét feljebb verik. A dézsmát hamis kilával és iccével mérik, s persze nem a saját kárukra tévednek. A rájáknak kétszer-háromszor is "ajándékot" kell adniuk. Éjjelnappal dolgoztatnak velük, sőt néha munkaerejüket máshová adják el.⁶³

A török birodalom belső bomlása következtében a magyarországi török végvárok katonaságának aktivitása lecsökkent, váraikból csak nagyobb egységekben mertek kimozdulni. A várak közötti elvadult terület keresztül-kasul nyargalták a magyar végváriak, akik elsősorban zsákmányt kerestek itt.⁶⁴

A katonákat nemcsak a vármegye és földesúr küldte a déli területekre, hanem az éhség és a zsold elmaradása is kiűzte őket védett helyeikről, s tette őket fosztogatóvá, rablóvá.⁶⁵ Hódoltságba történő portyázásuk – láttuk – nem új jelenség, formái hosszú évtizedeken keresztül alakultak ki. A rendszeresen elmaradt fizetés kényszerítette a végváriakat arra az egész XVII. században, hogy vagy szépszerével, vagy

⁶¹ VELICS Antal-KAMMERER Ernő, 1886. I. 432.

⁶² VELICS Antal-KAMMERER Ernő, 1886. II. 386-387., 473.

⁶³ NAGY Iván, 1855. 201.

⁶⁴ SZAKÁLY Ferenc, 1969. 27.

⁶⁵ TAKÁTS Sándor, 1904. 16-24.

erőszakkal elvegyék azt, ami saját maguk és családjuk fenntartásához szükséges.⁶⁶ A füleki, ónódi, széchenyi, újvári éhező várkatonák neki-vágva a széles Alföldnek egészen Szabadkáig és Zomborig lekóboroltak. E föld népét ellenségnek tekintették, és módszeresen jártak faluról-falura, élőködtek a különben is szegény jobbágyokon, akiknek egy része magyar volt. Igazat ír tehát a kicsiny falvak sanyargatott népe, amikor így panaszkodik: "nem a Krím országbeli kegyetlen tatárok, sem nem rajtunk hatalmat vett idegen török nemzetség cselekszik úgy mi rajtunk, hanem a mi nemzetségünkben való végházakban tartózkodó katonák, minket meg emésztő, javainkból kifogyasztó, pusztító, sőt mi a nagyobb, életünk elfogyasztóink."⁶⁷ Gonosztevők, martalócok, portyázók, rablók, kóborlók, csintalanságtevők, nyúzó, pusztítók, szabad hajdúk, tolvajok, gyilkosok, latrok, prédálók, húzó-vonyók – a nép csak így hívta őket. A törvények számos cikkelye lehetőséget adott arra, hogy elfogásuk esetén minden törvénykezés nélkül megöljék,⁶⁸ de a védtelen falvak népe hogyan is szállhatott volna szembe a sokszor több száz fős fegyveres csoportokkal? Az Alföldön még a karavánszerű közlekedés sem nyújtott teljes biztonságot. A vármegyék ugyan olykor-olykor egyesített erővel a rablók üldözésére mentek, de vajmi kevés sikerrel.⁶⁹

Helytelen lenne természetesen a végvári vitéz és a rabló közé egyenlőségjelet tenni, mintha e kettő azonos volna. A végváriakat végső soron a bécsi komány nemtörődömsége, fizetésüknek hónapokig-évekig történő elmaradása kényszerítette arra, hogy a parasztfalvakon élőködjenek. Környékünk népességének apadása már a XVI. század közepe táján megkezdődött. A szegedi szandzsákban 8425 házat írtak össze 1579-ben. A jövedelem 994 435 akcse volt, 1616-ban márcsak 340 000 akcse (tehát alig egyharmada) az ugyaninnen behajtható összeg, ami egymaga eléggé mutatja a romlás és pusztulás óriási arányait.⁷⁰ A hódoltsági területre a magyar földbirtokosok változatlanul fenntartották jogukat, de a földesúri szolgáltatás a végén mindössze jelképes ajándékokká zsugorodott össze.⁷¹ A török-magyar békealkudozáskor (1642) Eszterházy Dániel királyi biztos azt bizonyítja, hogy a magyar földesúr régi jogon bírja a falut, és ha a falu esztendőnként egyszer egy papucsot kapcástól, vagy egy pár csizmát, vagy egy rossz szőnyeget ad magyar urának, az szinte semmi, hiszen a töröknek ezerannyit ad és dolgozik. Amit a községek adnak "ez semmi károkra a török uraknak, az

⁶⁶ BENCZÉDI László, 1963.

⁶⁷ GYÁRFÁS István, 1870. IV. 318-335.

⁶⁸ Lipót 1659. I. decretum 15-20. cikkely és 1681. III. decretum 18-20. cikkely. KOLOSVÁRI Sándor-ÓVÁRI Lipót, 1897. (1657-1740. évi törvények, 1900. 147-151. 279-281.)

⁶⁹ ZSILINSZKY Mihály, 1896. I. 214.

⁷⁰ REIZNER János, 1899. I. 113.

⁷¹ SZABÓ István, 1950. 103.

paraszt emberek sem csömörlenek belé az mit az magyar uraknak" adóznak.⁷²

Az elmenekült magyar birtokosoknak történő adózás nem csak a földesúri erőszak következménye volt. A hódolt területek jobbágya sohasem vont a régi földesúr jogát, mintegy ezzel is kifejezve ragaszkodását a magyar államhoz és annak történelmi rendjéhez. Egyúttal kinyilvánította, hogy a török megszállást csak átmenetinek, ideiglenesnek tekinti.

A kalocsai érsek járandóságát általában a füleki kapitányok szedték be.⁷³ Madaras 1650-ben 16 forintot fizetett az érseknek.⁷⁴ A falu tehát él, s nem néptelen a környék sem. Azonban 1663-ban már pusztá. Ekkor iktatták be Bory Mihályt, Dvornikovics Miklóst és Posegai (Szalatnyai) Horváth Györgyöt a bácskai Kotthmar, Legye, Gara helységekbe és Tompa, Madaras, Ivánka és Sebesity pusztákba. Ennek Szelepcsényi György esztergomi érsek, továbbá Gyürki György és Szántó János ellentmondtak.⁷⁵

Bori Mihály és Dvornikovics Miklós az 1662. évi országgyűlés által kinevezett határkiigazító bizottság tagja volt.⁷⁶ A birtokadományt alighanem ennek fejében kapták a fizetésképtelen udvartól. Miután a beiktatás a távolból (longa manu) történt, a felek nem győződhetek meg a helységek lakott vagy lakatlan voltáról. Így fenntartással kell fogadjuk Madaras "puszta"-ként történő megjelölését. Ugyanis 1678-ban Madaras 5 forintot fizetett a kalocsai érseknek dézsma fejében.⁷⁷ Valami csekély lakosságának csak kellett lennie. Ez egyúttal az utolsó adatunk Madaras törökkori történetéről. A török magára nézve végzetes támadást intézett Bécs ellen 1683 tavaszán. Az egyesült keresztény seregek szinte elsöpörték Kara Musztafa nagyvezír csapatait, 1684 tavaszán pedig létrejött a "szent liga", (a császár, a lengyel király és a velencei

⁷² MAJLÁTH Béla, 1885. 281-282.

⁷³ ACSÁDY Ignác, 1886. 249.

⁷⁴ DUDÁS Gyula szerk. 1896. I. 260. - A kalocsai érsek a XVII. század közepéig nemigen részesülhettek a hódoltságban fekvő falvaik adójából. A fordulat Szelepcsényi György érseki kinevezésétől (1657) számítható, aki több száz Bács, Bodrog és Solt megyei helység adójára jelentette be igényét. Feltehetőleg ennek az ügynek következtében jöttek létre azok a terjedelmes jegyzékek, melyet a Bács-Bodrog megye történetével foglalkozó monográfiák a legkisebb kétely és a legelemibb forráskritika nélkül tényként fogadtak el, holott a bennük található adatok, különösen pedig keltezésük felettlébb problematikus. E nagy fontosságú forráscsoport alapos vizsgálata igen sürgető lenne. Szakály Ferenc fenntartásai jogosak és megszívlelendők. SZAKÁLY Ferenc, 1981. 266-267. - GYETVAI Péter, 1992. I. 91-92.

⁷⁵ RAPCSÁNYI Jakab, 1934. 507.

⁷⁶ I. Lipót 1662. évi decretuma (II) 37. cikkely, 6-7 (KOLOSVÁRY Sándor-ÓVÁRI Lipót, 1900. 249.

⁷⁷ STELZER, Friedrich, 1883. 46-47. - Huszár István szedte össze mintegy 30 faluból a kalocsai érsek (Széchenyi György) jövedelmét. A legdélibb helyek: Kunbaja, Madaras, Kelebia, Pacsér. Gyetvai Péter, 1992. 92. - Hogy Madaras lakott ebben az évben, azt egy Koháry Istvánnak írott levélből (Kelte 1676. december 13.) is tudjuk. HEGEDÚS Antal, 1981. 160.

köztársaság szövetsége) a török ellen. A török lázasan készülődött. A déli végekről elsősorban élelmiszert szereztek be. Az egyik reánk maradt parancs szerint a szegedi livából Ösök (Eszék) kikötőjébe szállítandó:

	véka árpa	véka liszt	véka búza
szegedi kerületből	5500	1400	1000
bajai kerületből	3500	900	800
zombori kerületből	8500	1400	1250
bácsai kerületből	8500	1400	1250
titeli kerületből	4000	900	700

Eléggé tetemes mennyiség (1 véka kb. 25 liter), de a roppant hadnak ennie kellett.⁷⁸ Ez a török utolsó intézkedése területünkön. Buda visszafoglalása után lassan-lassan vidékünk is megszabadult a töröktől, de addig még mérhetetlen szenvedés várt az itt élőkre.

Végezetül szólnunk kell még a katolikus hívek lelki gondozásáról.

A török uralom alá került magyarországi területeken a hagyományos egyházi szervezet csakhamar megszűnt.⁷⁹ A paphiány óriási méreteket öltött, amiben a protestantizmus terjedésének is komoly szerepe volt.⁸⁰ A válságos helyzeten csak szerzetesek szolgálatának igénybevételével lehetett valamelyest enyhíteni.⁸¹ A munkából a bosnyák Ferenc-rendiek vállaltak oroszlánrészt.⁸² Az 1622-ben Rómában alakult "Sacra Congregatio de Propaganda Fide" szervezete elsősorban a boszniai – török engedéllyel működő – ferences kolostorokra támaszkodva kezdte meg munkáját.⁸³

A ferencesek kolduló szerzetesek voltak, a nép között éltek, akik el is tartották, ha kellett, meg is védték őket.⁸⁴ Életmódjuk egyszerűsége, szegénysége, kizárólag lelki igazodása miatt a török megtűrte tevékenységüket. Munkájuk viszont a hajdúk garázdálkodása miatt sokszor járt életveszéllyel.⁸⁵ A misszionárius civil ruhában, bajuszosan, legtöbbször raguzai vagy bosnyák kereskedőkhöz csatlakozva járta be a hódoltság irdatlanul nagy területét, s a maga védelmére fegyvert viselt. A Propaganda Kongregáció már 1624-ben szendrői (Szemendria, Smederevo) címmel, de belgrádi székhellyel missziós püspökséget létesített. Alá tartoztak a hódolt részek, sőt a Szentszék missziós területnek tekintette

⁷⁸ FEKETE Lajos, 1955. I. 811.

⁷⁹ JUHÁSZ Kálmán, 1921. - JUHÁSZ, Koloman 1960. 61-69.

⁸⁰ SZARKA Károly, 1947. 106. - Az 1553-54. évi defter szerint a szegedi nahijében egyetlen pap sem volt. VASS Előd, 1982. 81.

⁸¹ FRAKNÓI Vilmos, 1868. II. 41.

⁸² GYETVAI Péter, 1987. 109-110.- Mandič, Domenik, 1968.

⁸³ VARADINO, Franciscus 1908. - Kőhegyi Mihály, 1993. 162-163.

⁸⁴ KERESZTURY Dezső, 1982. 48.

⁸⁵ FERMEDŽIN, Eusebius, 1892. 343. - ZACH, Krista, 1977.

egész Magyarországot és Erdélyt is.⁸⁶ Ibrisimovich Marian főpásztori működése (1647-1650) azért fontos számunkra, mert bérmaútja során meglátogatta környékünket is. Olasz nyelvű jelentést küldött Rómába 1649 tavaszától november 12-ig tartó körútjáról. Ebből kitűnik, hogy október elején Szegedről Monostorra, onnan Baimacho (Bajmok), Jankovazz (Jánoshalma), Milcut (Mélykút) érintésével Santovora (Hercegszántó) ment, s útközben számos hívőt megbérmált, sőt Szántón egy külön napot töltött azért, hogy a környező katolikusokat is részesíthesse e szentségben.⁸⁷

A belgrádi püspökök közül hosszan tartó működésével (1651-1674) a bosnyák ferences, Benlich Máté emelkedik ki. Sokszor végzett, hatalmas területeket felölelő egyházlátogatásairól készített jelentései közül bennünket az 1673-as érint közelebről. Benlich nem a Tisza mellől indult a Bácskába, hanem a Bácska nyugati részén délről északra haladt. Bács és Zombor után Bajmokat, Mélykutat, Garát és Hercegszántót látogatta meg, az utóbbi helyen kiemelkedően sok (1010) hívőt bérmált, bizonyára azért, mert a régi gyakorlat szerint ide gyűltek össze a környező falvak kisebbségben lévő katolikusai.⁸⁸ Hogy voltak ilyenek, azt azokból az 1660 és 1680 között keltezett levelekből tudjuk, melyekben a csávolyi, garai, madarasi, roglaticai, kelebiai, szentiváni és bikityi "szegénység" egyezik meg a füleki magyar végvári őrséggel adófizetésükről, s amelyek aláírása – Csávoly esetében – "katolikus rác jobbágyok".⁸⁹ A katolikus délszlávok (bunyevacok?) felszivárgása folyamatos volt a 17. század közepe után. Raguzából és vidékéről Szegedre költözött 1650 táján számos dalmatának nevezett katolikus hívő.⁹⁰ Mivel Bács-Bodrog vármegye területéről egyetlen 17. századi defterrel sem rendelkezünk, nem nyerhetünk képet a lakosság számának alakulásáról, nemzetiségi összetételéről sem.⁹¹

⁸⁶ GALLA Ferenc, 1940, 74-77.

⁸⁷ A keltezés nélküli naplószerű jelentés a Vatikáni Levéltárban két példányban maradt ránk. A Propaganda Kongregáció anyagában lévő kiadta Fermedžin, Eusebius, 1892. 467-468. A S. Congr. Consilii: Relationes ecclesiarum anyagában a "Bellograden" csozóban lévő másik példányt újabban megtalálta és közreadta Vanyó Tihamér, 1971. 327-329. A két változat között kisebb eltérések vannak, még a dátumokban is. GYETVAI Péter, 1987. 107.

⁸⁸ Bácsn 1047, Zomborban 88, Bajmokon 378, Mélykúton 291, Garán 150 embert bérmált meg. VANYÓ Tihamér 1971. 335-337. - GYETVAI Péter, 1987. 131.

⁸⁹ HEGEDŰS Antal, 1981. - Hegedűs Antal, 1984. 13-19. - A besztercebányai (Banska Bystrica) levéltárban őrzik a Koháry-család iratanyagát, melyben számos, vidékünket is érintő levél van az 1660-as 1670-es évekből. (Statni oblastny archiv v Banskej Bistrici, Rodovi archiv Kohári-Coburgogov, 48. nr. 12.233.)

⁹⁰ KARÁCSONYI János, 1923. II. 165.

⁹¹ Itt kell megemlítenünk egy Jankóru (Jánoshalma) 1678. május 27-én Koháry István füleki főkapitánynak írott levelet, melyben Achmet Aga arról értesíti Koháryt, hogy a "Mélykúttal és Jankóval határos Mada névo Puztán" valami rác jobbágyok akarnak megszállni. Hegedűs Antal, 1981. 164. ezt tévesen Madarassal azonosítja. Mada vagy Mada a küsszállási határban van. IVÁNYI István, 1889. V. 63

Buda visszavételétől 1751-ig

A vasvári békekötéssel (1664) a bécsi udvar Magyarország területét a török uralma alatt hagyta.⁹² Könnyen tehetette: mások – a magyarok – életét hagyta veszni a birodalom más részeinek védelme érdekében. A töröknek azonban ez sem volt elég. Megkísérelte az osztrák főváros elfoglalását.⁹³ A Bécs felszabadításával kezdődő sikerek sorozata nem a császári hadvezetés erejéből, hanem a török katonai hatalomnak akkor még eléggé fel nem ismert hanyatlásából eredt. Lassan-lassan azonban kialakult az a közfelfogás, hogy a kifelé nagyhangú, de belül férges, beteg török nagyhatalom kiűzhető Európából.⁹⁴ Buda várának 1686. szeptember 2-án történt bevetele új tápot adott a reménykedőknek. A szorongatott török őrség megsegítésére maga Szulejmán nagyvezér tett kísérletet, de hadait visszaverték. Buda elfoglalása után a bádeni csapatok egészen Pécs-Siklós vonaláig lekalandoztak, de a sebesen visszavonuló nagyvezért már nem érhatték utol.⁹⁵ Így azután Tolnánál hidat vertek a Dunán, és átkeltek a bal partra. De la Vergne tábornokot innen egy hadtesttel Szeged ostromára küldték.⁹⁶ Egy ránk maradt kézíratos napló szerint három oszlopban meneteltek keresztül a Duna-Tisza közén. A katonás rövidséggel vezetett naponkénti feljegyzések hihetetlen erőfeszítésről tesznek tanúságot. Lovaik legeltetésére még csak-csak találtak fűvet, de vizet alig néhány falu kútjából sikerült szerezniök. Bogyiszló, Halas, Jánoshalma, Mélykút és Kelebia környéke egyetlen pusztaság volt.⁹⁷

Szeged védelmére a török mindent megtett. A péterváradai várból vezényeltek át sereget, és Galga tatár kán lovasai Zomborból keltek útra, hogy nyugtalanítsák az ostromlókat, de sikertelenül: a szegedi várat október 20-án a törökök feladták.⁹⁸ Szeged eleste után a többi erősség sem tarthatta sokáig magát. Baja, Szabadka, Zombor, Madaras és Zenta őrsége a császári seregek közeledtének pusztaság hírére elmenekült, de

⁹² MAROSI Endre, 1971. - Bécs a szentgotthárdi csata után törvényellenesen, a magyar nemzet képviselőinek részvétele nélkül megkötött vasvári békével nemcsak a török kiűzéséről, illetve visszaszorításáról mondott le, amire pedig megvolt minden eshetősége és lehetősége, hanem - mint ezt már a kortársak is felismerték - a törököt használta fel a magyar függetlenség erőivel szemben. SALOMON Ferenc, 1886. 412-413. - ACSÁDY Ignác, 1904. II. 338. - PURJESZ István, 1958. 182-183. - R. VÁRKONYI Ágnes, 1985. 1139-1146.

⁹³ Bécs ostromának és felmentésének irodalmát közli: STURMINGER, Walter 1955.

⁹⁴ A törökellenes nemzetközi szövetség létrehozásáról, a közvélemény kedvező alakulásáról EICHHOFF E., 1970.

⁹⁵ ARNETH, Alfred, 1858. I. 25.

⁹⁶ HORNYIK János, 1860. III. 169-170., 386-387.

⁹⁷ TIMON Béla, 1936. 18.

⁹⁸ KRISTÓ Gyula, 1983. II. 19-21.

mikor és miképpen vonultak ki, erre részletes adataink nincsenek.⁹⁹ A beköszöntő tél miatt ezzel az 1686-os sikeres harcok be is fejeződtek.

A másfél évtizedig hullámzó, váltakozó szerencsével folyó küzdelemnek a zentai győzelem, majd a karlócai béke (1699) vetett véget. A császári katonákat a Bácskában iszonyú pusztítás képe fogadta. Megyényi területen nem találtak élő fát. Ellenben a fű és a tömött, összefüggő bozót oly magasra nőtt, hogy a lovasság kényszerült rajta utat törni és taposni a gyaloghad számára. A messze terjedő síkságon néma csönd uralkodott. Egész napi járőföldön alig lehetett találni e hatalmas térségen emberi hajlékot vagy emberi tevékenység nyomát, legfeljebb itt-ott túnt fel egy-egy pásztor nádkunyhója.¹⁰⁰ Ahol egykoron sűrűn állottak a népes falvak, ott most elpusztult templomok romjai tünedeztek fel az úttalan, tágas láthatáron. De a nép, mely azokat építette, eltűnt. A helységek nyomát betakarta a dunai áradás, a szél, a futóhomok és helyüket benőtte a fű. A természet elvadulását az évről-évre kiáradó Kígyós patak is siettette. A madarasi árterületek (Paplapos, Kenderáztató, Jezer, Prispa) nádtermő állóvizekké, feneketlen lápos mocsarakká változtak. A nyári forrásokban a víz nagyrészt elpárolgott, s buja fű nőtt a helyén. A túlsok nedvesség vagy a szárazság között váltakozó állapot folytán hiányzott az egészséges ivóvíz és fa. Ehhez járultak a mérges, lázbetegséget eredményező kipárolgások, melyek terjedését fokozták a hőmérséklet átmenet nélküli hirtelen változásai.¹⁰¹ Jól szemlélteti a tájat egy török fiú leírása. Osman 1688-ban Temesvár körül került a császáriak fogságába. Ekkor 18 éves volt, nyílt eszű, értelmes gyerek, aki tudott a törökön kívül románul, szerbül és magyarul is. Fogsága történetét népiesen áradó bőbeszédűséggel mondja el vaskos kéziratában. A zsoldosok közvetlenül elfogása után hazaengedték, hogy váltságdíját elhozhasssa. Osman becsületesen vissza is tért Szegedre, de innen az osztrák csapatok már átkeltek a Dél-Dunántúlra. Erre ő – néhány társával, akik szintén elengedett foglyok voltak, s váltságdíjukat vitték – utánuk eredt. Szegedről Zombornak vették útjukat, tehát nagyjából Madaras és Bajmok területének érintésével tették meg az utat a Tiszától a Dunáig: "Keresztül a puszta és feldúlt Bácskán. Nappal gyilkos hőség uralkodott, de a végtelen síkságon sehol sem volt árnyék található. Innivalónk sem lett volna, ha a katonák táborozási helyükön nem ástak volna kutat, melyekben még volt víz, némelyikben sok, némelyikben csak tetemes mélységben. Ilyenkor összekötöttük öveinket, leengedtük korsóinkat, vízzel telve felhúztuk és ittunk. Így vándoroltunk a pusztaságon. Aludni nem tudtunk, mert a kimondhatatlanul sok szúnyogot még nagy réztálcával sem lehetett volna elhajtani éjjel, nappal pedig a meleg és a legyek miatt nem hajthattuk álomra fejünket. Arról

⁹⁹ SZÁRICs Bertalan, 1897. 107.

¹⁰⁰ HORVÁTH Mihály, 1871. VII. 187.

¹⁰¹ Az Alföld, közte a Bácska földrajzi, egészségügyi viszonyairól ACSÁDY Ignác, 1886. 29.

nem is beszélve, hogy a vadállatoktól s hajdúktól sem voltunk biztonságban."¹⁰²

A küzdelmek során Madaras lakói is elpusztultak, vagy elköltöztek, ha ugyan már korábban nem vált lakatlanná a falu.

A bécsi kormány a császári seregek által meghódított területnek tekintette a visszafoglalt országrészeket, és a fegyver jogán (jure belli) kizárólag magának tartotta fenn a rendelkezési jogot, ő tette meg a császár nevében az első intézkedéseket ideiglenes igazgatásukra és kihasználásukra is.¹⁰³ Minthogy a háborúk rengeteg pénzbe kerültek, a roppant hadi kiadások fedezésére az újszerzeményi területeket tartották a legjobb forrásnak.¹⁰⁴ Budán felállították a Kamarai Felügyelőséget (Camerai-Inspection) 1686-ban, mely 1690-ben a Kamarai Jószággormányzóság (Cameraiadministration) címet kapta. Ezt a bécsi udvari kamara alá rendelték, tehát független volt nemcsak a magyar kamarától, hanem a főhadbiztosságtól is. Észak-Bácska területét teljes egészében ők tartották kezükben.¹⁰⁵ Valószínűleg a jószággormányzóság iratta össze 1697-ben értékesítés céljából Balogh Ferenc ügyvéddel a környék helységeit, azok állapotát és értékét. Ebben Madaras a következőképpen szerepel:

Rövid összeírás az elpusztult Madaras birtokról.

Az elpusztult Madaras praedium Bajától keletre mintegy három magyar mérföldre, a főméltóságú kalocsai érsek egyházmegyéjében fekszik, és kb. 1200 hold homokos, de igen termékeny szántóföldet foglal magában.

Ennek egy-egy holdja, földművelő telepések hiányában, örökjogú váltság esetén

legmagasabb értékben	közepes értékben	legkisebb értékben
3 Ft	2 Ft	1 Ft
A legmagasabb ár szerint	közepes ár	legkisebb ár
3600 Ft	2400 Ft	1200 Ft

Az elpusztult szőlőhegy kb. 300 hold terjedelmű, melynek egy holdját az előbbi örökváltság szerint értékelve kitesz

legnagyobb értékben	közepes értékben	legkisebb értékben
900 Ft	600 Ft	300 Ft

¹⁰² KREUTEL, Richard - SPIES, Otto, 1954. 20-21.

¹⁰³ MEZŐSI Károly, 1942. 179-180.

¹⁰⁴ ILLÉSHÁZY János, 1905. 22. - KISS József, 1979. 44-45.

¹⁰⁵ PÁLLFY Ilona, 1937. 474.

A kaszáló, mely a folydogáló halaspatak mellett terül el, teljesen náddal benöve, kb. 150 holdat tesz ki, melynek egy-egy holdját a fentemlí-tett módon örök áron értékelve kitenne

legnagyobb értékben	közepes értékben	legkisebb értékben
700 Ft	300 Ft	150 Ft

Szarvasmarhák számára igen alkalmas és tágas legelővel rendelkezik a halastó körül, amely közvetlenül az elpusztult falu vagy birtok mellett található. A tóban jelenleg csak kisebb halak és taknósbékák élnek. Ugyanennek a halastónak a kifolyásánál malom számára alkalmas hely kínálkozik, ha ugyanis a meder kitisztításával gyorsabb kifolyást biztosítanának a víznek, hiszen itt a roglaticai rác lakosság silány munkájával egy malom már el is készült.

Ez a helység valamikor elég nagy volt, amint erre az elpusztult házak és telkek sora alapján következtetni lehet. Jelenleg a bajaiak legeltetik ott állataikat, a földet meg a szénakaszálást hasznosítják, amiért évente Ófelségének és a kalocsai érseknek tizedet kötelesek fizetni.

Még tűzifának alkalmas erdővel sem rendelkeznek, ezt a szükségletüket valaha szalmával, vagy más falvakból szerzett fával kellett a lakosoknak pótolni.

A fenti értékelés szerint az említett elpusztult birtok örök áron

legnagyobb értékben	kisebb áron	legkisebb áron
5250 Ft	3500 Ft	1450 Ft kerülne.

Ennek legnagyobb értéke tőkésítve

4 % kamat esetén	5 %	6 %
210 Ft	262 Ft 50 krajcár	315 Ft

évi kamatot tesz ki. Valójában a birtok a tizeddel és az adóval együtt alig 50 forint hasznot hoz.

Meghatározott időre, nem pedig örök áron, igazság szerint és birtokkezelői címen

legnagyobb értékben	közepes értékben	legkisebb értékben
525 Ft	350 Ft	175 forintra

lehet értékelni.¹⁰⁶

A fenti birtokbecslés egyértelműen és félreérthetetlenül a falu elpusztult, lakatlan voltát bizonyítja. A szűkszavú leírásából azonban nem derül ki annak egykori helye. A halastó, amely "közvetlenül az elpusztult falu vagy birtok mellett található", gyaníthatóan a Prispa. Er-

¹⁰⁶ MOL U et C Fasc. 7. No. 45. - A nehezen olvasható latin szöveg értelmezésében Simonyi István volt segítségünkre.

re mutat a roglaticai rác lakosság említése is. A ma Katymárhoz tartozó Roglatica dülő közepén van a *turski grad*, az egykori török vár. A falu ettől délre, a Telecskai domb lejtőjén, a Prispa nyugati partján állhatott. A jelenleg erdővel borított területen árkolások nyomai még most is láthatók. (A katymáriak szájhagyomány alapján a maguk falujának régi helyét is valahová ide teszik.) Madaras határa tehát száz évnél is hosszabb időn keresztül lakatlan maradt. Az alább közölt adatok ezt egyértelműen bizonyítják. A török kiűzése után, ha vontatottan is, de lassan-lassan megindult a vármegyei élet.¹⁰⁷ Ennek egyik első jele, hogy Bács megye 1699 októberében összeírást tartott a bajai, zombori és bácsi járásban.¹⁰⁸ Madaras sem ebben, sem az 1715-ös¹⁰⁹, de az 1720-as országos összeírásban sem szerepel.¹¹⁰

A XVIII. század elején magántelepítéssel próbálta a kalocsai érsek benépesíteni a Duna-Tisza közének egyes falvait, de ezt természetesen csak a birtokában lévő községek esetében tehetette.¹¹¹ Hajószra 1722-ben a Duna felső folyása mellett lévő és Württemberghez tartozó Bussenből, Dietelhofenből, Zwiefaltenből, Ohnlingenből, Ottenweilerből, Bremlaubból és Wiegendorfból érkeztek ide németek.¹¹² Két évre rá (1724) Nemesnádudvar kapott Felső-Ausztriából, Bajorországból (Pustin, Tittelhof), a Pfalzból, Württembergből, sőt még Franciaországból is telepéseket.¹¹³

Amikor ez a magánföldesúri kezdeményezés befejeződött, az állam vette kezébe a telepítéseket.¹¹⁴ Elsőnek Csátalja népesedett be 1731-ben.¹¹⁵ A többi község csak Mária Terézia vagy II. József alatt kapott lakókat.¹¹⁶ A közvetlenül az osztrák birodalomból telepített németek ideáramlása 1790 körül lezárult, helyette – a még gyér számban létrejövő községekbe – a szomszédos településekről költözött át kisebb-nagyobb csoportokban a két nemzedéknyi idő alatt túlnépesedett, gazdaságilag megerősödött lakosság.¹¹⁷ Így történt ez Madaras esetében is.

¹⁰⁷ IVÁNYI István, 1885/a. 17.

¹⁰⁸ IVÁNYI István, 1885/b. 30. A bajai járásban 14 falu volt lakott.

¹⁰⁹ MOL Conscripção Regnicolaris Anno 1715. Lad. CC. No. 2. Frusta 2.

¹¹⁰ SZECSANSZKI, Zsivan, 1952. Bács-Bodrog megye 1715-ös és 1720-as összeírását teljes egészében közli, de csoportosítása áttekinthetetlen. Későbbi összeírásokat is közöl, de Madarasról egyetlen XVIII. századit sem ismer

¹¹¹ Dél-Magyarország török utáni betelepítésére általánosan BODOR Antal, 1914. - CSETRI Károly, 1936. - FLACH, Paul, 1953.

¹¹² FLACH, Paul - PAUL, Josef, 1976. 119.

¹¹³ PETRÓCI Sándor, 1965. 143. - RICHTER, Georg, 1980. - SCHWEDT, Herbert, 1990. 7. HECKENBERGER Péter, 1991. 59-68.

¹¹⁴ ZORN Antal, 1989. 332-334.

¹¹⁵ OTTENTHAL, Adam, 1988. I. 58-59. - Csátalja betelepítését sokan 1729-re teszik. Ez téves adat.

¹¹⁶ HORVÁTH János, 1905. - Iványi István, 1911. - Felldtänzer, Oskar, 1990.

¹¹⁷ SCHILLING, Rogerius, 1928. - TAFFERNER, Anton, 1967. 47-48. - HATVANI Dániel, 1976. 10-11. - HELLENBARTH Mária, 1980. 84.

A lakatlan pusztá Esterházy Pál 1712-ben kelt nádori adományával Osztroziczky János birtokába került.¹¹⁸

Ugyanez évben nyerte el Imre (János fia?)¹¹⁹ a Madarassal délről szomszédos Roglaticza pusztát,¹²⁰ valamint a keletről határos Madarász pusztát.¹²¹ Igen valószínű, hogy a három, egymással szomszédos, nagy kiterjedésű pusztát (Madaras, Madarász, Roglaticza) egyszerre, egy adománylevéllel nyerte el az Osztroziczky család. Billard Mihály császári főhadbiztos 1733-ban Madaras, Ivánka, Rasztina és Köles pusztákat kapta birtokadományként, melynek alapján Bács-Bodrog felvette nemesi sorába.¹²²

Ezeknek az igen rövid időközökben bekövetkezett birtokadományozásoknak alapvetően két célja volt: a végnélküli háborúk során megüresedett államkassza feltöltése,¹²³ valamint új, az uralkodóhoz hí knemesség megteremtése. Az ország déli területén teljességgel hiányzott a nemesség, márpedig nélkülük nem működhetett a megye. A Bácskában azzal színesedett a kép, hogy itt nemegyszer az egy-két nemzedékkel korábban betelepült bunyevácok vezető rétegéből emeltek egyeseket nemesi rangra.¹²⁴

Mielőtt a Latinovics-családról szólnánk, egyetlen eseményről kell még megemlékeznünk azért, hogy egy, a szakirodalomban minduntalan felbukkanó félreértést eloszlassunk. A család történetének feldolgozója szüksézáván csak annyit mond, hogy Madarast 1743-ban telepíteni kezdték.¹²⁵ Ez azonban a Madaras keleti határrészét képező Madarász pusztára vonatkozik.¹²⁶ (A telepítés nem sikerülhetett, mert nincs adatunk arról, hogy Madarász valaha is benépesedett volna, az mind a mai napig Madaras határrészét képezi.) Madaras tehát 1712-től az Osztroziczky-család tulajdonában volt. (Billard Mihálynak tett 1733. évi adomány csak papíron történhetett meg, nincs nyoma annak, hogy

¹¹⁸ DUDÁS Gyula, 1893. 115. A családot a nemesek között sorolja fel. - NAGY Iván, 1857-1865. VIII. 304. munkájában nem szerepel a név. - KEMPELEN Béla, 1911-1932. VIII. 106. regisztrálja a családot, de forrásként Dudás Gyula cikkét jelöli meg. - A megyei monográfiában 1640-re teszik a család nemességét, de forrást nem neveznek meg. DUDÁS Gyula, 1896. II. 602.

¹¹⁹ Régebbi feljegyzéseim között szerepel, hogy Imre Osztroziczky János fia és Bács megye főjegyzője. A forrást azonban nem írtam fel, és most nem tudok nyomára akadni.

¹²⁰ DUDÁS Gyula, 1893. 115.

¹²¹ BOROVSZKY Samu, 1909. I. 106. szerint: "1712. aug. 1-én Madarász pusztát Bács vármegyében Ostroziczki Imre kapta nádori adomány útján." - IVÁNYI István, 1889-1907. II. 154. is hozza ezt az adatot.

¹²² DUDÁS GYULA, 1893. 59. - BOROVSZKY Samu, 1909. I. 106. - RAPCSÁNYI Jakab, 1934. 507. - NAGY Iván, 1857-1865. nem tud a családról. - KEMPELEN Béla, 1911-1932. II. 206. DUDÁS Gyulát ismétli.

¹²³ KÓHEGYI Mihály, 1969. 63-65. - KÓHEGYI Mihály-NAGY Ádám, 1975. 103-111.

¹²⁴ IVÁNYI István, 1896. 16-17. - KÓHEGYI Mihály, 1993/b. 18-19.

¹²⁵ DUDÁS Gyula, 1899. 150.

¹²⁶ IVÁNYI István, 1889-1907. II. 154. - BOROVSZKY Samu, 1909. I. 106. CSICSOVSZKY Ferenc szabados vállalkozott arra 1743-ban, hogy Madarász és Sára pusztákat betelepíti, illetőleg lakosságot toboroz ide.

valóban birtokolta is.) Az Osztroiczky-család azonban eladósodott, és vélhetően 1740 táján zálogba adta a pusztát. Latinovics Péter és neje megvásárolták a birtokot, és arra 1751. július 5-én adományt nyertek.¹²⁷ A határ területe 19 888 kis holdat tett ki, és közvetlenül a Latinovics-család borsódi jószágá mellett feküdt. A megszerzett pusztát, mivel Borsódról megművelni nehezen lehetett, Latinovics János és Péter a keletről szomszédos, német telepésekkel benépesített Almás községnek adta bérbe. A Királyi Kamara birtokának községe nevében Piukovics Péter írta alá a szerződést 1785. május 1-jén [Függelék 1. szám]. A bérleti díj felét (185 forintot) Szent Mihálykor, másik felét 1786 Szent György ünnepén voltak kötelesek fizetni.¹²⁸ A bérlet lejártának évében Latinovics Péter özvegye (Bernyákovics Anna) és a gyerekek a birtok egymás közötti felosztását határozták el. A választott bírák el is különítették a testvérek részeit, és ezt írásba foglalták. A felosztás azonban hiába történt meg, mert életbe sohase lépett. A fenti okmány kelte után alig két héttel a bíróságnak bemutatták Latinovics Péter 1780. május 5-én kelt végrendeletét, melynek 3. pontja világosan kimondja, hogy "az örökösök, és pedig István, János, József és Péter testvérek, még atyjuk halála után se osszák fel egymás közt Madaras pusztát, vagy annak felosztásához hozzá ne járuljanak, sőt ha valamelyikük a közös birtoklást nem akarja elfogadni, vagy felosztásra törekednék, zárják ki az örökségből."

Igaz ugyan, hogy az özvegy és a testvérek az "elhamarkodott rendelkezés" betartását a "megváltozott idők körülményeit tekintve" lehetetlennek tartották, de a végrendelet egyértelmű kikötését nem teheték hatálytalanná. Áthidaló megoldásként csupán abba egyeztek bele a választott bírák, hogy egy évig maradjon széttagoltan a birtok. "Az év letelte után azonban a közös osztozkodású urak úgy egyesítik, hogy az egész és teljes Madaras-pusztát benépesíttessék, a betelepített birtokot pedig az atyai végrendelet tiltásának megfelelően együttesen kezelik és kormányozzák. A jövedelmet, vagyis a földesúri és regálé járadékokat is... a lefektetett felosztás alapján egyenlő részben időről-időre az osztozkodó urak egymás között felosztják és kiosztják" [Függelék 2. szám]. Az oklevél 1786. október 29-én kelt Borsódon.¹²⁹ Madaras tehát végső soron Latinovics Péter előrelátásának köszönheti újratelepülését. Ha ő nem tiltotta volna meg fiainak a terület felosztását, úgy ma négy, lélekszámban jóval kisebb falucska állana a területen, ha egyáltalán sor került volna a benépesítésre.

A testvérek komolyan vették a telepítést, hiszen saját érdekükről volt szó. Nem várták meg az év leteltét, hanem 1787. június 11-én szerződést

¹²⁷ MOL Latinovics-család levéltára, szám nélküli irat. A Latinovics-család levéltáráról BAKÁCS István, 1953. 133.

¹²⁸ MOL Latinovics-család levéltára, 1785. évi iratok 13. - KŐHEGYI Mihály, 1992. 182-183

¹²⁹ MOL Latinovics-család levéltára, 1786. évi iratok 20. A felosztás vázlatát is csatolták.

kötöttek Szalay István ügynökkel, aki kötelezte magát, hogy Madaras praediumba megfelelő számú telepest hoz, kiosztja a jövevényeknek a telkeket, és a munkát még ebben az évben befejezi. A Latinovics testvérek minden egyes kiosztott telepes telek után két forint harminc krajcárt, a határban lévő sessioért egy forintot fizettek ezért az ügynöknek. A kiosztás Quits Antal földmérő (geometra) úr utasítása alapján történt. A felosztáshoz szükséges segéderőket a Latinovicsok állták, élelmezéséről azonban Szalay István maga gondoskodott. Ugyancsak az ő dolga volt az urbárium négy példányban történő összeállítása, valamint a térkép elkészítése és kiigazítás alá vetése [Függelék 3. szám].¹³⁰ Ez a térkép sajnos nem maradt ránk. Az ún. II. József-féle térkép, mely Magyarország első hiteles felmérése, azonban világosan mutatja, hogy a falu a Katymárról Bácsalmásra, Katymárról Kunbajára, Bajáról Bajmokra, illetve Borsódról Madaras pusztára vezető utak által alkotott szabálytalan négyszög alakú területre települt.¹³¹ Maga a falu szabályos, mérnöki pontossággal kimért téglalap alakú település, a bácskai sváb községek iskolapéldája, hiszen itt nem kellett egy korábbi utcarendszerhez igazodni.¹³² A Katymárról Bácsalmásra, illetve Bácsborsódról Bajmokra vezető országutak találkozásánál, a falu közepén áll a templom. A két, igen széles főút négy szabályos negyedre osztja a falut. A mellékutcák (tizedek) derékszögben metszik egymást. Ebben a rendszerben világosan felismerhető a bácskai telepes községek arculata. A korábbi telepítéseket lebonyolító Cothmann Antal királyi biztos 1763-ban összefoglalta tevékenységét, és terjedelmes jelentésének végén 20 pontban vázolta azokat a szempontokat, melyeket a telepítés során szem előtt tartott.

Javaslatának 4. pontjában ezeket írja: "Ha a helységek a telepítésre ki vannak tűzve, ha intézkedés történt az oda telepítendő nép iránt és az új építésekre is minden előkészület megtéetett; úgy vélem, hogy a jövődjő új falvakban más építési módot kell életbe léptetni. Mert eltekintve attól, hogy a mostani házak egy egész telkes gazda számára kissé szűkek, a kertek is hátulról úgy vannak egymáshoz kötve, hogy a gazdák, ha akarnak is, hátul nem csinálhatnak maguknak szérüket. Azért alázatos véleményem az, hogy a jövőben az utcák tűzvész elkerülése végett is szélesebbre hagyassanak s pedig 25-30 ölnyire; a házak a rendezett utcák sorába építtessenek s 60 öl hosszúak s legalább 15 ölnyi szélesek legyenek s fűzfákkal legyenek körülültetve. Az utcák... egyszerű kettős vagy hármás keresztalakban szabályoztassanak. S jóllehet eképpen a lakóhelyek nagyobb kiterjedése által a terület nagyobb része a

¹³⁰ MOL ugyanott, 1887. évi iratok 20.

¹³¹ Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár. II. József-féle térképek másolatai. Collo. XV. Sectio 33. Felmérte Franz Kinsky. Másolata TIM Fényképgyűjtemény 15174 (Almási szelvény).

¹³² A bácskai sváb községek telepítési rendjéről FELDTÄNZER, Oscar, 1990. 184-186.

helységre foglaltatik le, mégis haszon háramlik a lakosságra, mert nagyobb kertjeikben közvetlenül lakóházaik mellett lent, kendert, dohányt, törökbúzát vagy más veteményt ültethetnek, vethetnek..."¹³³

Quits Antal mérnök bizonyára részt vett a Dél-Bácska betelepítésében, és az ott tanultakat alkalmazta Madaras telkeinek, utcáinak kitűzésekor is.¹³⁴

A telepítés lázas ütemben folyt. A Szalay Istvánnal kötött szerződés után alig egy hónappal (1787 júliusában) már "recenter impopulatum praedium"-nak, azaz újonnan benépesített falunak nevezik az okmányok Madarast.¹³⁵ A község pecsétjének címerében egy tűzok áll, csőrében búzagalászt tart.¹³⁶ Körirata: "Sigillum possessionis Madarass. 1787." Tehát: Madaras község pecsétje. 1787. Ez utóbbi a telepítés évét jelenti.

A gyorsan gyarapodó lakossággal 1788. szeptember 8-án szerződést kötöttek a Latinovicsek [Függelék 4. szám]. Ennek szövegéből több dolog derül ki. A földesúr májusban állapította meg a fizetés napjának kezdetét, holott tudjuk, hogy a telepítés valamikor július-augusztusban fejeződött be. Ennél sokkal nagyobb igazságtalanság volt a heted kivétele, hiszen Mária Terézia rendelkezése értelmében a föld minden terméséből: búzából, rozsból, árpából, zabból, kenderből, lenből, továbbá méhekből, bárányokból, gidákból "melyek azon esztendőben lettenek" kilencedet adtak a jobbágyok.¹³⁷ A szerződés – szemforgató módon – a heted pénzben való megváltásának előnyét hangsúlyozza. Ennek azonban az ellenkezője igaz. A fizetést ugyanis nem a terméstől függően állapították meg, hanem telkenként. Ezzel a földesúr állandó és egyenletes jövedelemhez jutott, az esetleges természeti csapások (árvíz, aszály, sáskajárás, fagy) őt nem sújtották. Jövedelmének további biztosítékát jelentette az egyetemes felelősség. Ha tehát valaki a jobbágyok közül akár a maga hanyagsága, akár külső okok miatt tönkrement, úgy társai voltak kénytelenek helyette fizetni.

Ez a szerződés lényegében kijátszotta a földesúrral "tegnapi napon lett" urbárium rendelkezéseit, és jelentősen súlyosbította a jobbágyok

¹³³ IVÁNYI István, 1911. 72-73.

¹³⁴ Quits Antal Bács megye mérnöke volt. 1800-ban Rém térképét is ilyen minőségében készítette el. (BKMÖL, Baja város levéltára, Térképtár 19. szám) 1802-ben a Bajához tartozó Petőt (ugyanott, Térképtár 4. szám), 1804-ben Jauko és Kenderes részeit (ugyanott, Térképtár 1. szám) mérte fel. Életéről, tevékenységéről igen keveset tudunk. A bajai ferencesek háztörténete többször említi. KAPOCS Nándor-KŐHEGYI Mihály, 1991. 103., 169-170., 182., 196., 508. Despot Szent Iványról (Bács-Bodrog vm.) 1785-ben készített térképet az MOL Kamarai Levéltárban őrzik. FODOR Ferenc, 1956. 3. szám, 144. Rövid (6 soros) életrajza FODOR Ferenc, 1957. 98. Magyarország központi mérnökképző intézetébe nem járt. FODOR Ferenc, 1955. 161-175. Hogy hol szerezte képesítését, nem tudjuk. Bács-Bodrog vármegyében igen jelentős a tevékenysége.

¹³⁵ IVÁNYI István, 1889. II. 154. A madarat lúdnak, vagy hattyúnak véli. A búzagalász esetleg nád is lehet.

¹³⁶ D.[UDÁS] Gy.[ula], 1898. 162.

¹³⁷ VÖRÖS Károly, 1952. 354-355.

terheit. Miért volt erre a kettősségre szükség? Azért, mert az urbárium egy példányát fel kellett terjeszteni a megyén keresztül a Helytartótanácsnak, ahol bizonyára megsemmisítették volna a jogtalan és törvénytelen hetedet. A pénzre való átváltásba pedig semmiképpen sem egyeztek volna bele, hiszen Mária Terézia jobbágyvédő politikájának legfőbb célja az állami adó zavartalan befizetésének biztosítása volt.¹³⁸

A szerződésből még két adat figyelemre méltó. Az egyik, hogy Latinovics István részét Rudics Máté vette bérbe. Róla tudjuk, hogy Bács-Bodrog vármegye főszolgabírája volt.¹³⁹ Erdemeiért – valószínűleg II. Józseftől – a szomszédos Almás (Bácsalmás) 3/9-ed részét kapta adományul.¹⁴⁰ Tudjuk, hogy Madaras és Almás a mai napig több kilométeres szakaszon határosak. Elképzelhető, hogy Rudics birtokrésze közvetlenül csatlakozott a bérelt földekhez.

A legidősebb Latinovics fiú (István) apáról féltestvére volt a másik háromnak. Úgy tűnik, István nem élt a Bácskában, vélhetően azért adta bérbe a maga részét. Nem lehetett valami egészséges, mert a szerződéskötés után egy évre meg is halt.¹⁴¹

A szerződésből kiolvasható másik fontos adat, hogy az újonnan betelepülők csak 2 évig voltak mentesek a földesúri kötelezettségek alól. Ezek igen kedvezőtlen feltételek, melyek súlyos terhet róttak Madaras új betelepülőire. Ismeretes, hogy Csáky Imre kalocsai érsek Németországból hozott telepésekkel népesítette be Hajóst 1722-ben.¹⁴² A velük kötött szerződés (1728. április 10.) 9. pontja szerint: "Fizessenek az érseknek tizedet. A kilenced alól, amely a földesuraságnak jár, a továbbiakig egyelőre mentesek."¹⁴³ A Ráday-család által telepített Harta 1724-ben kötött szerződést földesurával. Ebben rögzítik, hogy "9. pont. Minden termésből a kilenced részt az uraságnak kell beszolgáltatni."¹⁴⁴ Csátalját a Kamara telepítette 1731-ben.¹⁴⁵ Az első jövevények 3 évi adómentességet élveztek. A császártöltésiek telepítőlevele (1743) szerint az "érseki uradalmunktól mind a pénzbeli, mind a robotbeli, mind a kilencedbeli, mind pedig az ajándékbeli szolgáltatások alól két teljes esztendőn át mentességet fognak élvezni."¹⁴⁶ Mindebből kiviláglik, hogy a kedvezmények nyújtásában a földesurak akarata érvényesült. Néha a pillanatnyi pénzszerzésért feláldozták a távolabbi jövőt, ezért keményen megadóztatták, robotra kényszerítették a jövevényeket. A "szabad

¹³⁸ ECKHART Ferenc, 1956. 70.

¹³⁹ NAGY Iván, 1857-1865. IX. 793-794. - DUDÁS Gyula, 1893. 125-126. - KEMPELEN Béla, 1911-1932. IX. 168-169.

¹⁴⁰ KOVACHICH József, 1898. 99-100.

¹⁴¹ NAGY Iván, 1857-1865. VII. 41.

¹⁴² FLACH, Paul-Paul, Josef, 1976. 119.

¹⁴³ MOL - Urbéri táblázatok C-3081. Magyar fordítását közli Zorn Antal, 1989. 336.

¹⁴⁴ SÁRKÁNY Tibor, 1983. 89.

¹⁴⁵ KATONA István, 1800. II. 104. - OTTENTHAL, Adam 1988. I. 58.

¹⁴⁶ BÁNÁTI Miklós, 1967. 40-45.

éveket", mikor mentesek voltak a kilenced alól, lecsökkentették. Mivel a Bácskában a legnagyobb földesúr maga az állam volt, Mária Terézia meghagyta, hogy a Kamara mutasson jó példát. Pátensében (1759. január 6.) megparancsolta, hogy 3 szabad évet kell adni a telepéseknek, és mentesíteni kell őket mindenfajta robot alól. A termésből és az állatokból kilenced jár az uradalomnak.¹⁴⁷ A vaskútiak 1760-ban kötött szerződésében is ez áll.¹⁴⁸ Igaz ugyan, hogy a falu földesura az a Grassalkovich Antal, aki a királynő legfőbb tanácsadója volt a telepítések ügyében. II. József további kedvezményeket adott a Németországból betelepülőknél. Pátensében (1782. szeptember 21.) tíz év mentességet ígér a jövevényeknek.¹⁴⁹ Ezeknek az adatoknak a tükrében még súlyosabbnak érezzük azokat a terheket, melyekkel a madarasi telepéseket sújtották.

Nem kímélte őket a vármegye sem. Az 1787 nyarán végbement honfoglalás után már néhány hónappal, a legnagyobb tél idején hosszúfuvarra rendelték ki őket, melynek a jobbágyok nem tudtak eleget tenni, mint az könyörgő levelükből [Függelék 5. szám] kitűnik.¹⁵⁰

Persze a megyét is szorongatták, hogy "Ő Fölsége Portio szénáját Zimonyba" vigyék Újvidékről. Mindez az orosz-török háborúval kapcsolatos. A II. Katalin cárnővel kötött szövetség alapján ugyanis II. József belépett a háborúba. Seregei 1787. december 2-án megkísérelték rajtaütéssel elfoglalni Belgrádot, de vállalkozásuk nem járt sikerrel.¹⁵¹ Az itt telelő állatok etetésére kellett a széna.

Van egy rendkívül figyelemre méltó adat a madarasiak levelében. Megtudjuk belőle, hogy 1787-ben az áttelepülők nem vitték magukkal a jószág teletetésére szolgáló szénát, hanem azt télen – visszamenvén mindegyik a maga falujába – feletették a lovakkal. Ez azt sugallja, hogy a viszonylag közeli falvakból (Hajós, Nádudvar) települt át a lakosság egy része, vagy zöme.¹⁵²

A Helytartótanács még a telepítés évében leíratot küldött a kalocsai helynöknek, Takáts Mártonnak (az érseki szék ugyanis üres), hogy a

¹⁴⁷ Aussiedlungspatent, 1959. 57-58.

¹⁴⁸ Ez az egyetlen olyan szerződés, mely a külföldről jötteket megkülönbözteti a hazai telepésektől. Előbbieknek hat, az utóbbiaknak csak három szabad évet ad. REPPMANN, Anton, 1971. 7-8. - FLACH, Paul, 1983. 98-99.

¹⁴⁹ EIMANN, Johan, 1894. 79-81. - Eimann II. József telepítések kerület Pfalzból Újszivácra. Mint szemtanú írja le az eseményeket, ezért – eredetileg 1822-ben megjelent – könyve igen fontos forrása Bácska benépesítésének. Az Eimann leírta pátens szövegének hitelét vitatják történészeink.

¹⁵⁰ MOL Latinovics-család levéltára 1788. évi iratok 9. fol., korabeli másodpéldánya uo. 1788. évi iratok 16. fol. A madarasiak leveléről lemaradt a dátum, de a benne található hivatkozásokból (január 18. és január 22.) nyilvánvaló, hogy 1788 január végén íródott.

¹⁵¹ MARCZALI Henrik, 1885. III. 440-517. - RÉDVAY István, 1940. - RÉDVAY István, 1942.

¹⁵² Körmendi István madarasi plébános jelenti 1792. július 5-én, hogy a svábok Nádudvarról és Hajósról jöttek. A szlávok (nyilván tótok) zömmel Nyitra és Pest megyéből. Az utóbbiak 228-an vannak. KÉL, Madarasi plébánia iratai, sz. n.

Latinovicsek által telepített új községben támogassa plébánia létesítését. A faluban már 300 ház készen állt és a teljes felépítéskor talán 400-ra is felrűg majd a házak száma.¹⁵³ A földesúr, mint a település kegyura, arra törekedett, hogy a községnek minél előbb legyen temploma. Latinovics János 1789-ben az ideiglenes (nyilván silányabb anyagból épült) templom számára, melyet Szent Pálnak szenteltek, misék tartására kér engedélyt, s azt, hogy kegytárgyakkal és miseruhákkal lássa el a templomot a Helytartótanács. A kalocsai érseki hatóságtól felvilágosítást kérnek arról, hogy a templomot felszentelték-e, és miután a válasz igenlő, bőven ellátják a madarasi templomot a szükséges felszerelésekkel.¹⁵⁴ Az átadásról készült hosszú lista művészettörténeti szempontból igen érdekes és értékes, mert mindenütt feltünteti, hogy az egyes darabok honnan származnak. A Helytartótanács ugyanis a II. József rendelete alapján felosztott rendházakból látta el a rászoruló plébániákat kegyszerekkel.¹⁵⁵

A számban gyorsan gyarapodó lakosság 1789 tavaszán írt levelében kérte a kalocsai káptalant, hogy lelkipásztort küldjenek részükre, vagy legalább egy ferences barátot, aki magyarul, németül és tótul tud prédikálni, és a szent gyónást meghallgatni. Jelzik továbbá, hogy plébánia felépítését vállalni nem tudják, mert nagyon szegények – ezt a földesúrtól kérik –, de a plébános ellátását biztosítanák (Függelék 6. szám).¹⁵⁶ Elmondják azt is levelükben, hogy átmenetileg a katymári plébános és káplán jár át a mintegy öt kilométerre fekvő Madarasra, de a plébános már nagyon öreg, a káplán beteges, így hát ez csak ideiglenes megoldás, mely egyik félnek sem jó.¹⁵⁷ A világi (földesúri?) és egyházi hatóságok csakhamar intézkedtek, mert 1789 tavaszától már Nagy Imre

¹⁵³ KÉL Madarasi plébánia iratai, sz. n. 1787. A Helytartótanács iktatószáma 3077/25776.

¹⁵⁴ Uo. sz. n.

¹⁵⁵ Uo. sz. n.

¹⁵⁶ Uo. sz. n. A levélen nincs keltezés, de a felzetten a kalocsai aula valamelyik tagja rávezette az érkezés (iktatás) dátumát: 1789. március 20.

¹⁵⁷ "A katymári plébános Hallar János, 57 éves, bunyevác nyelvű, Isten kegyelméből erejének teljében van." Nincs káplánja, de öregsége miatt kér egyet. KÉL Katymári plébánia iratai, Visita Canonica 1783. (A katymári Visitákat Kapocs Nándor fordította magyarra.) - A mindössze két lapból álló 1785-ös vizitációban a plébános neve nem szerepel, de közli, hogy káplánja van, aki Szent Ferenc-rendi szerzetes. KÉL Katymári plébánia iratai, Visita Canonica 1785. - Hallár Péter már 18 éve vezeti a katymári plébániát. Horvát születésű, bunyevácúl tud, de "erejében már rokkant". Visita Vanonica, 1791. - Ebben az évben Fogarassy András főesperes is meglátogatta Hallár Péter katymári plébánost. Feljegyzése szerint a hívek elégedettek működésével, de kéri, hogy tartson káplánt is. KÉL Katymári plébánia iratai, Visita Canonica 1791. Ezek szerint ekkor már nincs káplánja. - Ugyanebben az évben felkereste Lovass Imre esperes is. Jelentéséből kiderül, hogy 18 éve szolgál e helyen, feladatát ellátja "amennyire öregsége és szemének látása engedi." Káplánja nincs. KÉL Katymári plébánia iratai, Visita Canonica 1791. - Figyelemre méltó, hogy Madarasról ezekben az iratokban nincs szó, mint ahogy a következő évben sem. Ekkor sincs a katymári plébánosnak káplánja. KÉL Katymári plébánia iratai, Visita Canonica, 1792.

a madarasi plébános.¹⁵⁸ Minden bizonnyal vele kötnek szerződést a madarasiak, bár név szerint nem említik (Függelék 7. szám). Minden házaspártól 30 garast, sőt, marhahúst, bort, vajat, hizott sertést, szalmát kap, ezenkívül rétjének kaszálását, búzájának megörletését ígérik.¹⁵⁹ Ez év júliusában az új plébános négy ügygel is megkeresi az érseki hatóságot (Függelék 8. szám). Az első mondanivalója személyes jellegű, és tárgyunk szempontjából lényegtelen. A másik már a madarasiak kérését adja elő. Nevezetesen: szeretnék a szombati napot – a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére – ünnepnapként megtartani. A harmadik állásfoglalást kér a következő ügyben: a bajai és a szabadkai ferencesek is szeretnék alamizsnát gyűjteni a faluban. Kinek engedje meg? Végül Kunbaját a madarasi plébániához kéri csatolni.¹⁶⁰ A válasz nem maradt ránk. Nagy Imre csak három évig maradt Madarason. 1792-ben már Körömdi István plébános ír levelet a kalocsai káptalanhoz, melyből megtudjuk, hogy a községben 2169 lélek él. Ebből 1308 a német, akik nem tudnak magyarul. A svábok a 40 kilométerre fekvő, régebben telepített Hajósról és Nemesnáduddvarról jöttek, tehát a kalocsai érsek birtokáról. A szlávok (228 fő) leginkább Nyitra és Pest megyéből települtek át. A plébános a magyarosítás híve volt. Állásfoglalása szerint havonta egy prédikáció németül és szlávul éppen elég.¹⁶¹ Véleményének igazságtalanságát egyértelműen mutatják az arányszámok: német 60,3 %, magyar 29,2 %, szláv 10,5 %. A tudatos magyarosításnak meg is volt az eredménye. Vályi András lexikona így írja le Madarast a XVIII. század végén: "Magyar falu Bács Várm. Földes ura Latinovics uraság, lakosai katolikusok, fekszik Borsódhoz 4500, Almáshoz pedig 4500 bétsi ölnyire. Határja három nyomásbeli, leg inkább búzát és zabot terem, marha el adásból keresnek pénzt magoknak, erdeje nints, szőlője tsekély bort terem, van folyó motsárja, és egy hallal bővelkedő tava, piatza Baja."¹⁶² Hogyan is nézett ki a valóságban ez a "magyar falu"? Láttuk már, hogy a plébánosok csak magyarul akartak istentiszteletet tartani, és legfeljebb havonta egyszer voltak hajlandóak németül és szlávul prédikálni. Az új plébános, Korsós József még ezt is sokallta. Arra hivatkozott, hogy erre külön engedélyt kell kapnia Kalocsától. Miller János, Hofgesandt Vilmos, Schorer [Scherer] Sebestyén és Miller József nem voltak restek, és gótbetűs levelet írtak ügyük érdekében az

¹⁵⁸ KÉL Madarasi plébánia iratai, sz. n. Egy 1792. április 24-ei kimutatáson szerepel a neve. - Nagy Imre, az első madarasi plébános 1789. IV. -1792. IV. 23. között tevékenykedett itt.

¹⁵⁹ KÉL Madarasi plébánia iratai, sz. n.

¹⁶⁰ Uo. 1789. CLXV. 44.

¹⁶¹ Uo. sz. n. A levél kelte 1792. július 5. - Körömdi István 1792. IV. 23. - 1802. XII. 4. között volt a falu plébánosa.

¹⁶² VÁLYI András, 1796. II. 559. Az első olyan országleírás, mely Madarast említi. Ismeretes, hogy adatainak nagy részét kérdőíveire kapott válaszokból, kiterjedt levelezésből vette. A választ valószínűleg Madaras plébánosa (esetleg jegyzője) adta. Innen vehette a "magyar falu" kifejezést.

érseknek. Arra hivatkoztak, hogy 47 pár és 174 lélek, összesen 225 keresztény katolikus van a faluban.¹⁶³ Az irathoz egy listát is csatoltak, ahol – minden bizonnyal – a falu valamennyi német családja szerepel név szerint. A névsor egy kéz írása, csak a keresztet tették mellé (írni nem tudván) az egyes személyek. A nevek után lévő öt, számokkal ellátott oszlopot nem tudjuk értelmezni. Valószínűleg a telkek nagyságát és talán az állatállományt tartalmazzák. A kimutatás eléggé zavaros, négyszer újra kezdődik a számozás. A végén ugyanattól a kéztől összegzés van: 104 házaspár, 474 lélek. A kézírás alapján más személy összesítette az adatokat, és ceruzával odaírta: 96 egész, 4 fél család; két új számadat után (135+115) 466-ban állapítja meg a lélekszámot. Bár a két adatsor nem egyezik pontosan (104, illetve 100 házaspár; 474, illetve 466 lélek) mégis úgy véljük az közel azonos, azaz mintegy 100 német család volt Madarason, 470 körüli lélekszámmal (Függelék 9. szám). Ha ez az adat hiteles – nincs okunk, hogy kételkedjünk benne –, akkor a németek számának csökkenése ijesztő, hiszen 1792-ben (tehát 11 évvel azelőtt) még 1308-an voltak. Korsós József közel negyven évig (1802. XII.4.-1841. II. 20.) volt a falu plébánosa. Igen jó szónok lehetett, mert a bajai ferencesek 1801-1840 között többször is meghívják jelesebb ünnepeken a magyar prédikáció megtartására. Nevével sűrűn találkozunk Háztörténetükben.¹⁶⁴ Láttuk, s további működése is igazolja, hogy szívvel-lélekkel a vegyes ajkú község lakóinak elmagyarosításán dolgozott. Aki valaha is kutatott a XVIII. századi anyakönyvekben, jól tudja, hogy egy-egy vezetéknévnek gyakran több változata is van. Madarason az általunk vizsgált időben (1787-1810) a Malinka névnek van a legtöbb, összesen 18 változata. Tizenhat variánsa van a Herbák, a Magocs, a Schmidt, a Szvorenny névnek. A Kovács 15, a Hoffgesan 14, a Petroczy és Rész 12 alakban szerepel. Sok nevet írnak 10-11 változatban. Mondhatni nincs olyan név, amely csak egyféleképpen kerülne lejegyzésre. A sok helyről érkezett, más-más nyelvet beszélő madarasiak nem értették tisztán, pontosan egymás idegen hangzású nevét. Nyilván a kiejtés is nehézséget okozott. A plébános meg úgy írta, ahogyan bemondták, vagy ahogyan hallani vélte a neveket. Ez a környező falvakban is így van, és nem jelent semmi különöset. Van azonban egy olyan jelenség, amely szokatlan, sőt meghökkentő. Ez pedig a plébános önkényes névmagyarosítása, aki egyszerűen lefordította a német és szláv neveket, vagy hasonló hangzású magyar nevet adott nekik. Az általam átnézett anyakönyvekben a következőket találtam. Valent=Bálint, Bajer=Bajor, Blasko=Balázs, Bera=Hajnal, Flack=Birkás, Bogalák=Varga, Bozsenyak=Bosnyák, Cselanszky=Csermák, Hornyák=Csintalan, Czemet=Czimer, Rehák=Deák, Dobroveczky=Dobos, Dosztál=Ve-

¹⁶³ KÉL Madarasi plébánia iratai, sz. n.

¹⁶⁴ KAPOCS Nándor-KÖHEGYI Mihály, 1991. 206-208., 213-214., 217., 226., 322., 328., 362., 377., 406., 454.

zér, Dunaiszki=Csutora, Dvoracsko=Dósa, Ende=Éper, Endler=Éder, Bjeli=Fehér, Cserni=Fekete, Todor=Fodor, Frész=Rész, Fuszanecker=Fusi, Kontsek=Gábor, Gavlik=Gál, Gyerity=Gery, Gubits=Gubás, Hutsum=Gyetvay, Haidl=Hajnal, Hambalkó=Hám, Hurnszin=Ha-rasz-ty, Hurt=Harcsa, Bangyura=Hegedős, Hergatsik=Herbák, Holl=Holló, Koritár=Horváth, Janiss=Dienes, Jasza=Balog, Rácz=Jász, Kolmár=Kalmár, Hrik=Kertész, Kozora=Kecskés, Klatt=Sima, Koper=Káplár, Skornyik=Kovács, Laidin=Laidi, Loboda=Kiss, Matczkovics=Maczkó, Mandancz=Magóts, Malinka=Kiss, Mátsik=Márk, Nebeczky=Medve, Mendler=Magyar, Miszary=Mészáros, Mikolits=Mikulás, Kupuzsin=Molnár, Vantsek=Morvay, Nemtsek=Lentse, Podvaly=Udvary, Otasz=Olasz, Dvratsek=Paragi, Poda=Pálinkás, Petrovszky=Pelikán, Petenáczy=Peténády, Podhorszky=Petroczy, Petrovics=Petróczi, Polyák=Molnár, Potkorász=Porkoláb, Podhorszky=Puruczky, Hrik=Rák, Ribák=Deák, Ries=Réz, Rukus=Kokas, Saden=Sarló, Belantsik=Sikari, Sinkovits=Sinkó, Sosoczky=Takács, Dragich=Sarjú, Zelinka=Szalai, Szaloma=Szalma, Szlenka=Szarka, Epard=Szilágyi, Szurcsik=Sudár, Hornyák=Szólósi, Szvorenny=Vida, Hernyák=Tharnay, Krenkó=Tormás, Tury=Turcsányi, Urlob=Urbány, Vagner=Bognar, Valesek=Balázs, Versánszky=Varsányi, Zakopányi=Záhonyi, Zerlicza=Szekeres, Zsidovszky=Simon.

Nagyon kell vigyáznunk a nevek vizsgálatánál, hiszen az egykori helyesírás ingadozott. Bizonyos, hogy közismert csúfneveket, vagy megkülönböztető neveket is tüntetnek fel névként. Foglalkozásra utalók is váltak vezetéknevvé. Madaras esetében is van rá példánk (Németh=Mészáros, Rácz=Dudás, Farkas=Takács). A Kásás család másik neve (Cigány) valószínűleg származásukra utal. A több Orosz közül az egyiket haja, vagy bőrének színéről (Fekete) különböztették meg. Előfordul két közel álló jelentés (Katona=Huszár, Liliom=Viola) összekeverése is.¹⁶⁵

Mindezzel együtt azonban a neveknek ilyen tömegű tükörfordítása (szláv nevek esetében is), valamint magyar hangzásúra való kicserélése nem lehet véletlen. S mindez Korszós József anyakönyvvezetése idején, ami már felettébb megdöbbentő. E tevékenység tudatos voltát támogatja egy másik adatsor is, amely 1825-ig dolgozta fel Madaras anyakönyveit.¹⁶⁶ Ebből egyértelműen megállapítható az önkényes névmagyarosítás, hiszen ha ugyanannak a házaspárnak több gyereke születik az évek, vagy évtizedek folyamán, és másképpen írják az anya nevét, akkor aligha kételkedhetünk. Lakner Jánosnak 1808. november 28. és 1824. október 8-a között 12 gyermeke született. Feleségét egyszer Harbait, máskor Horváth Katalinnak írja a plébános. Lerbaum Jánosnak

¹⁶⁵ Minden adatunk a madarasi plébánia anyakönyveiből származik. A kutatás engedélyezését Mészáros Károly és Jánoshegyi István plébános uraknak itt is megköszönöm

¹⁶⁶ SÖVÉNY Mihály, 1991. A kéziratos összeállítást készséggel bocsátotta rendelkezésemre a szerző, amiért fogadja köszönetemet.

egy fia és egy lánya született. Feleségét hol Wéber, hol Takács Annamáriának nevezi. Müller Ádáméknak 10 gyermekük látta meg a napvilágot 1808. szeptember 24. és 1825. január 24. között. Feleségét, a csávolyi Weiszperger Erzsébetet (1807. november 10-én kötöttek házasságot) Veisznek és Ölvödinek is anyakönyvezték. Müller József a katymári Glatt (Kladnak is írják) Katalinnak 1806. november 4-én esküdött örök hűséget. Hét gyermekük született 1809. május 9. és 1818. szeptember 21-e között. Márton fiúknál (született 1810. október 11.) már Sima az anya vezetékneve. A többi esetet talán nem szükséges ennyire részleteznünk, megelégedhetünk a felsorolással: Müller Mihály felesége hol Wagner, hol Bognár Rozina, Wainhard János neje Grószként és Nagyként is szerepel. Hefler János hitvesét Kappellernek és Kapornak is írják; Hoffgesang József élete párja Geiger majd Hegedüs Erzsébet; Lajdi Józsefné pedig Haász és Nyúl Borbálaként egyaránt előfordul. Ennyi adat talán elegendő annak bizonyítására, hogy itt nagy valószínűséggel tudatos "elírásról" van szó. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy egyetlen esetet találtunk, mely nem Korszós József nevéhez fűződik. Lerbaum János feleségét Wéber Annamáriát Takácsnak is írja az anyakönyv. Két gyerekük azonban 1792. február 5-én és 1794. szeptember 21-én született, amikor Nagy Imre, illetve Körömdi István volt a plébános. A nevek tükörfordítása tehát – bár igen kis mértékben – már korábban is előfordult.

A falu népének hétköznapi életéről alig tudunk valamit, mert a község régi okmányai teljesen megsemmisültek. A megmaradt anyagban csak 1940-től vannak iratok.¹⁶⁷ A Latinovics család levéltárában alig néhány gazdaságtörténeti vonatkozású okmány maradt meg. Az egyikben (1814) egy bajai fuvarról és a helybeli téglakemence kirakása körül teljesített robotnapok számáról ír Novák ispán (Függelék 10. szám).¹⁶⁸ A másikban az urasági dézsmagabona mennyiségéről ad hírt ugyancsak Novák ispán. Kiderül belőle, hogy további szolgáltatásokkal terhelték (kenyér rész, hús rész) a jobbágyokat, akiknek a dézsma egyharmad-egyharmad részét Borsódra, illetve Bajára kellett fuvarozni (Függelék 11. szám).¹⁶⁹ A lakosság szívósan törekedett anyagi jólétének megteremtésére. Nem tudjuk, hogy "régi szőlőjüket" mikor ültették, de 1816-ban újak telepítésére is sor került (Függelék 12. szám).¹⁷⁰ A

¹⁶⁷ BÁLINTNÉ MIKES Katalin, 1974. 39. Ebből tudjuk, hogy az összes irat 3,70 iratfolyómétert tesz ki, és évköre 1940-1949. - Egy újabb jegyzék 0,25 folyóméter anyagot tüntet fel, mely 1940-1944. között keletkezett. Van azon kívül még a Madarasi Nemzeti Bizottságnak 0,02 fm és a községnek 3,21 fm iratanyaga (1945-1949). IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1991. 30., 72., 89., 118.

¹⁶⁸ MOL Latinovics család levéltára 1814. évi iratok 15 fol.

¹⁶⁹ MOL Latinovics család levéltára 1814. évi iratok 16. fol.

¹⁷⁰ MOL 1816. évi iratok 12. fol.

következő évből a szőlő- és gabona terméshozamáról vannak adataink (Függelék 13. szám).¹⁷¹

A gazdaságilag megerősödő madarasi németek egy téren szenvedtek hiányt: a lelkigondozásban, amit nagyon nehezen viseltek. Hogy korábbi (1803) beadványukra kaptak-e választ a kalocsai szentszéktől, azt nem tudjuk. Az iratanyagban mindenestre nincs nyoma. Sérelmeik azonban bizonyára nem nyertek orvoslást, mert amikor Klobusiczky Péter személyében új érsek került a kalocsai főegyházmegye élére (1821. december 18.), a madarasiak rögvest előálltak kérésükkel (Függelék 14. szám). Levelükben megírták, hogy a faluban 270 német van, s három éve hallottak utoljára német prédikációt, holott magyarul nem értenek.¹⁷² 172 Kérelmük nyomán a Kalocsai Szentszék elrendeli a madarasi német hívek panaszának kivizsgálását, mellyel a helybéli plébánost bízzák meg, nem mást, mint a 19 éve itt szolgáló Korsós Józsefet, aki időközben (1820) kerületi esperes lett! A vizsgálat fő szempontjait is megadják: összesen hány német lakosa van Madarasnak, és közülük mennyien beszélnek jól a magyar nyelvet, és mennyien nem?¹⁷³

A felettes hatóság parancsát nem vehette semmibe az esperes, összehívta a bírót és az elöljáróságot, akik elutasították a németek kérését. Válaszlevelében (Függelék 15. szám) alóadja, hogy nem 270-en vannak, mint azt a madarasi németek levelükben állították, hanem csak 257-en. Eredetileg ugyan németek voltak, de az öregek (értsd: első telepesek) csaknem mind meghaltak, az itt felserdült fiatalság már annyira elmagyarosodott, hogy maga a plébános sem beszél különbül magyarul, mint ők. Alig tudna 10-12 olyan lelket összeszámlálni a községben, akik csak anyanyelvükön értenek, és azok is mind újonnan beházasodott személyek, de ők is kezdenek már magyarul tanulni. Emlékezteti a szentszéket, hogy egyszer már kiküldték vizsgálatra Terszhanszky Imre esperest, aki megállapította, hogy a németek kérése megalapozatlan. A négyévenként szokásos kánoni vizsgálat alkalmával is megjelent a németek küldöttsége főtisztelendő Csáby úr előtt, de ő megmondta nekik, hogy alkalmazkodjanak a haza törvényeihez, és gyakorolják a magyar nyelvet. A nemes uradalom – és nem a helybeli esperes – parancsolta meg az iskolamesternek, hogy valamennyi gyereket magyarul tanítsa. "Ezért már most teljesen felesleges lenne akár az iskolában, akár a templomban német nyelven valamit is elkezdni, és azt, amit eddig hazánk nyelvért építettünk, így módon lerontani." Ez utóbbi mondat

¹⁷¹ MOL 1817. évi iratok 98. fol.

¹⁷² KÉL Madarasi plébánia iratai, 125/1822.

¹⁷³ KÉL 125/1822. tehát az egy ügyre vonatkozó iratokat összezsátolták. A nehezen olvasható latin fogalmazvány kelte 1822. január 29. Ez lényegében egy szentszéki utasítás.

világosan és egyértelműen elmondja a lényegét, s teljesen megvilágítja a célt is: a lakosságot minél előbb magyarrá kell tenni.¹⁷⁴

Korsós József plébános felterjesztését a kalocsai érseki Szentszék igen gyorsan, vélhetően a levél megérkezése utáni első ülésén megtárgyalta (1822. március 5.). Másnap már értesítette is a plébánost a döntésről: a németek kérését elutasítják "a mai állapotok mellett." Egyúttal kéri, hogy Korsós József tegyen jelentést, miképpen fogadták a németek ezt a döntést.¹⁷⁵ A jelentés nem maradt ránk, legalábbis az Érseki Levéltárban nem találtuk meg. A Szentszék azonban érezhette, hogy álláspontja merev, nem méltányos és megértő, hiszen a szomszédos vegyesajkú községekben (Katymár, Gara, Bácsbokod, Bácsborsód, Bácsalmás) felváltva volt magyar, német és bunyevác istentisztelet, és a jelekből ítélve az érsekség gondot fordított arra, hogy ezekben a falvakba a Bácskában született és három nyelven beszélő plébánosokat nevezzen ki, vagy ha a plébános valamelyik nyelvet nem beszélte, akkor egy németül vagy bunyevácul – lehetőleg mindkét nyelven – tudó káplánt küldött segítségül. A Szentszéknek az az utasítása, hogy a madarasi plébános jelentse a lakosság hangulatát, világosan utal az egyház aggodalmára. Még nyilvánvalóbbá teszi ezt a kerületi esperesnek írt levél, melyben azt kéri, hogy jelentse, milyen arányú a madarasi németek száma a magyarokhoz viszonyítva. Az Antunovich János esperesnek szóló levél, valamint a – bizonyára tanulságos – válasz nem maradt ránk, csak egy kis feljegyzés, mely az esperes levelének szentszéki megtárgyalását adja hírül.¹⁷⁶

A madarasi németek tudomásul vették – mi mást tehettek volna – a Szentszék döntését, de nem nyugodtak bele. Hét évvel később újfent levelet írtak, s sérelmeik orvoslását kérték az érsektől. Ebben arra hivatkoznak, hogy a németek létszáma napról-napra növekszik. Jelenleg (1829) már 54 házban 74 pár lakik, és lélekszámuk 315 (Függelék 16. szám). A németek kérését a bíró, az esküdtek "és az egész Madarasi Község" hivatalosan támogatta, amint ez a kérvényhez csatolt melléletből kiderül. A hatás kedvéért még a község pecsétjét is rányomták.¹⁷⁷ Nincs adatunk arról, hogy kaptak-e választ Madaras németjei, és ha igen, akkor ez mit tartalmazott. Egy hat évvel későbbi körlevélre adott válaszból azonban kiderül, hogy az érsek ismét elutasította a madarasiak kérését.

¹⁷⁴ KÉL Madarasi plébánia iratai, 179/1822.

¹⁷⁵ KÉL Madarasi plébánia iratai 279/1822. Csak a nehezen olvasható latin fogalmazvány maradt ránk, mely a kalocsai érseki Szentszék döntését tartalmazza.

¹⁷⁶ KÉL Madarasi plébánia iratai, 279/1822. "Antunovich János esperes jelenti, hogy a madarasi németek milyen arányban vannak a magyarokhoz viszonyítva. Letárgyalva Kalocsán 1822. július 31-én."

¹⁷⁷ KÉL Madarasi plébánia iratai, sz. n. A levél és a bíró ajánlása egy kéztől származik. Vélhetően a tollforgatáshoz értő jegyző írása. Az ajánlás egyértelműen igazolja, hogy a plébános eljárását méltánytalannak tartotta az előljáróság, és nyilván a falu lakói is.

Korsós József plébános ugyanis 1835-ben egy érseki körlevélre azt válaszolja, hogy Madarason 3516 magyar és 170 német lakik, és az érsek rendelkezése alapján a szentbeszédet csak magyar nyelven kell tartani (Függelék 17. szám).¹⁷⁸ A németek száma tehát tetemesen megfogyatkozott, olyannyira, hogy egy 1837-ben kiadott statisztikában Madaras már szintizsta magyar faluként szerepel.¹⁷⁹

Korsós József halála (1841) után Almásy István került a plébánia élére (Függelék 18. szám)¹⁸⁰, aki 28 évig szolgált itt (1841. II. 20. - 1869. V. 13.). Az 1840-es években furcsa jelenségnek lehetünk tanúi. Betelepedéssel, vagy beházasodással-e, de a németek száma szaporodik. Újabb 1847. június 5-én írott kérvényükben a németek anyanyelvükön történő iskolai oktatást és evangélium-olvasást igényelnek. Megírják, hogy létszámuk 428-ra nőtt. A csatolt mellékletben valóban 64 ház, 94 pár (188 lélek) és 240 gyerek szerepel (Függelék 19. szám).¹⁸¹ A kérvényt – a szokásos módon – ismét a madarasi plébánosnak küldte a szentszéki véleményezésre (Függelék 20. szám).¹⁸² Ő azonban nem sietett a válaszadással. Majd két hónap múlva azt írja Almásy István, hogy a falu betelepítése óta németek nem érkeztek ide, a gyerekek nem tudnak németül, az evangélium "német nyelven való felolvasása itt csak nevetséget szülne ... minthogy ez egy igen szokatlan tünemény lenne." Németesítő törekvései egyértelműen kitűnnek a levélből. Korsós Józsefben, aki időközben madarasi plébánosból kalocsai kanonok lett, bizonyára hathatós támogatóra talált (Függelék 21. szám).¹⁸³ A legközelebbi szentszéki ülésen megtárgyalták az ügyet, és a plébános javaslatát teljes mértékben figyelembe véve hoztak elutasító döntést (Függelék 22. szám).¹⁸⁴

Nádasdy Ferenc halála (1851. július 28.) után¹⁸⁵ Kunszt József lett a kalocsai érsek (1852. május 15.).¹⁸⁶ Beiktatását követően szinte azonnal előálltak a madarasi németek kívánságukkal. Azt kérik az új érsektől, hogy legalább 5-6 hetenként legyen német prédikáció, és gyerekeik (szám

¹⁷⁸ KÉL Madarasi plébánia iratai, sz. n.

¹⁷⁹ FÉNYES Elek, 1836. II. 63. - Ezt kissé bővebben megismétli FÉNYES Elek, 1851. III. 55.

¹⁸⁰ Másolata maradt csak ránk KÉL Madarasi plébánia iratai 347/1841.

¹⁸¹ Másolata maradt csak ránk. KÉL Madarasi plébánia iratai 936/1847. A német névsor is másolat, de más kéz írta, mint a beadvány másolatát. Ráadásul az utóbbi magyar nyelvű, a névsor gótbetűs.

¹⁸² KÉL Madarasi plébánia iratai, 936/1847.

¹⁸³ KÉL Madarasi plébánia iratai, 1274/1847.

¹⁸⁴ KÉL Madarasi plébánia iratai, 1274/1847. A szentszéki döntés jegyzőkönyve is megtalálható e számon, de mi mégis a másolatot közöljük, mert ez tartalmazza az aláírókat is.

¹⁸⁵ ZELLIGER Alajos, 1893. 346.

¹⁸⁶ Az egyházi schematismusokban zavar van. Az 1942. éviben (18. oldal) Kunszt érsekségét 1854-1866 közé teszik, minden megjegyzés nélkül, holott Nádasdy Ferenc halálát jól adják meg. 1975-ben (29. oldal) már helyesen szerepel Kunszt érsekségének kezdete. Az 1990-esben (17. oldal) 1851-1854 között széküresedést jeleznek (17. oldal). A kötet szerkesztője nyilván rájött a hibára, és így próbálta - helytelenül - áthidalni az ellentmondást.

szerint hatvanan) németül tanulhassanak az iskolában. Nyolcvan házban 104 német család lakik, létszámuk pedig 474 fő (Függelék 23. szám).¹⁸⁷ A kérvényt Antunovich János bácsalmási esperesnek küldik meg kivizsgálás céljából. Megadják a szempontokat is (Függelék 24. szám).¹⁸⁸ Az esperes néhány nap múlva átment Madarasra, és ott – a község több vezetőjének részvételével – tájékozódott. Közben a 2000 szláv is előállt azzal az igénnyel – alighanem a plébános biztatására –, hogy a saját nyelvükön hallgathassák az istentiszteletet. Az esperes igyekezett csillapítani a kedélyeket, s békés egymás mellett élésre buzdította a híveket. Szavai szerint "más nemzetiségeknek másutt Krisztus alázatosságával kell elviselniök" egymást, a többi bácskai községekhez (Csávolgy, Vaskút, Bezdán, Bukin) hasonlóan. Az érseknek küldött jelentésből (Függelék 25. szám) kitűnik, hogy itt már nemzetiségi ellentétéről van szó.¹⁸⁹ Antunovich jelentését megkapva azonnal határozott Kalocsa, s közli az esperessel, hogy 1847. augusztus 24-i döntését fenntartja, és a madarasi németek kérését ismét elutasítja (Függelék 26. szám).¹⁹⁰

A szabadságharc bukása után teljesen átrendezték az ország közigazgatását. Az országot öt kerületre osztották, melyek élén a császári és királyi főispán állt. A kerületek megyékre tagolódtak. Ha a lakosság panasszal fordult hozzájuk, azokat tárgyalniuk kellett, s vagy saját hatáskörükön belül döntötték el az ügyet, vagy felsőbb hatóságukhoz terjesztették fel.¹⁹¹ A madarasi németek előtt felcsillant a remény, hogy sérelmeik végre orvoslást nyernek, hiszen a Bach-rendszer magasabb tisztviselői rendszerint idegen területről hozott, németül jól tudó, megbízható emberek közül kerültek ki, akiktől azt remélték, hogy részrehajlás nélkül ítélekeznek. Véltetően ilyen megfontolásból írtak levelet a császári és királyi kerületi hatóságnak – s nem az érseknek –, melyben előadják panaszukat: bár a falu lakóinak 10 %-a német, az iskolában magyar nyelven folyik az oktatás, és a templomban is csak magyar nyelvű énekek hangzanak el. Két zászlóra való pénzt gyűjtöttek össze, de a plébános nem akarja ezeket a templomba befogadni (Függelék 27. szám).¹⁹² A kérvényt a Zombori Kerületi hatóság azonban Kunszt József érseknek küldte át "a legkegyesebb hivatalos eljárásra" (Függelék

¹⁸⁷ KÉL Madarasi plébánia iratai, 1410/1852. Az irat július 13-án érkezett Kalocsára, ahol július 17-én tárgyalták a külzetére vezetett latin szöveg szerint.

¹⁸⁸ KÉL Madarasi plébánia iratai, 1410/1852. Az irat baloldalán: "1410. Antunovich János úrnak, esperes." Kissé lejjebb: "Elküldte Herold 852. július 20."

¹⁸⁹ KÉL Madarasi plébánia iratai, 1482/1852.

¹⁹⁰ KÉL Madarasi plébánia iratai, 1482/1852. Az irat bal oldalán: "Antunovich János úr, esperes." Kissé lejjebb: "Elküldte Herold. 852. aug. 7-én." Csak a pizskozat maradt ránk.

¹⁹¹ Az erősen centralizált és meglehetősen bürokratikus közigazgatás szervezetére SCHLITZER, Hans, 1920. 52. - Sashegyi Oszkár, 1965. 39-43. Az alaprendelet az Országos Kormánylapban (1850. 474-478.) jelent meg.

¹⁹² KÉL Madarasi plébánia iratai 10635/855. Ez a zombori kerület iktatószáma.

28. szám).¹⁹³ Az elintézés módja innen már a megszokott. A madarasiak levelét Antunovich János esperesnek küldik meg azzal a meghagyással, hogy a híveknek magyarázza el kérésük elutasítását. A pizskozat valamelyik irodistának az írása. Maga az érsek csak két szót írt saját kezűleg a "magyarázza meg" kifejezés elé, éspedig "az én nevemben", azaz a főpásztor egyetértésével (Függelék 29. szám).¹⁹⁴ Az esperes kivizsgálta az ügyet, és erről jelentést tett az érseknek, melyben "dölyfösnek" nevezi a madarasi németek magatartását. Egyúttal kérte az előjárókat, hogy tiltsa el őket hasonló folyamodványok szerkesztésétől, és a titokban tartott gyűlések szervezésétől. Levelében először esik szó "nemzetieskedésről". Jelezte azt, hogy ismételten kérvényt készülnek írni s nem nyugszanak bele az érsek döntésébe (Függelék 30. szám).¹⁹⁵ Meg is tették. Müller György, Wagner Péter, Seiler József és Geiger József a Zombori Kerületi hatósághoz fordultak, melyben előadják, hogy előbbi kérelmükre még nem érkezett válasz, de az almási esperes asztalán látták azt, amikor küldöttséggel voltak nála. Most már kifejezetten kéri a Kerületi Hatóságot, hogy támogassa ügyüket. (Előző levelüket is nyilván ilyen céllal küldték Zomborba.) Új fejleményről is hírt adnak. A madarasi lelkésznek nincs kifogása a német tanítás és prédikáció ellen (Függelék 31. szám).¹⁹⁶ Az utóbbi kijelentést – az előzmények ismeretében – kissé kételkedve fogadjuk, bár az érintettek aligha merték volna ezt leírni, ha nem hangzott volna el. Az újabb beadványt átküldték az érseknek egy rövid levél kíséretében (Függelék 32. szám).¹⁹⁷ Az érsek – immár Antunovich esperes jelentésének birtokában – tüstént válaszolt a Kerületi Hatóságnak. Részletes levelében arra hívja fel a figyelmet, hogy az ilyen és hasonló kérelmek "zavart és nyugtalanságot" keltenek, és "kártékony nemzeti súrlódásokat" idéznek elő. Javasolja az ilyen jellegű fondorlatok határozott megfékezését (Függelék 33. szám).¹⁹⁸ Jól ismerte a világi hatóságok lelkivilágát, amelyek semmitől sem féltek jobban a szabadságharc leverését követően, mint a nemzetiségi súrlódások kieleződésétől és az amúgy is feszült légkörben a helyi nyugtalanságoktól. Nem ismerjük a zomboriak levelét, amit a mada-

¹⁹³ KÉL Madarasi plébánia iratai 1883/855. A zomboriak eredetiben küldték át a kérvényt. A folyamodvány külsején lévő latin szöveget az érseki hatóság írta rá.

¹⁹⁴ KÉL Madarasi plébánia iratai 1883/855.

¹⁹⁵ KÉL Madarasi plébánia iratai 62/856. Dátum: 1855. január 5., de ez téves. A helyes 1856. január 5. A szokásos hiba esett meg Antunovich János esperessel, aki az új év január elején még a tavalyi évet írta levelére.

¹⁹⁶ KÉL Madarasi plébánia iratai 108/189 XVII. pr. 4/1856. Ez azonban a zombori Kerületi Hatóság száma. Az érseki hatóság nem jegyzett rá semmit, pedig az érkezést mindig jelezni szokták.

¹⁹⁷ KÉL Madarasi plébánia iratai 188/1856. Ez a zomboriak száma. A kalocsaié 112/1856.

¹⁹⁸ KÉL Madarasi plébánia iratai 62/1856. Ugyanennek az iratnak az alján van az Antunovich János esperesnek szóló levél, melyet egy irodista írt. Az érsek két helyen toldotta ezt meg: a "zavartkeltő" szót írta bele, és az "én nevemben" kifejezésével adott ennek nyomatékot.

rasiaknak írtak, de alaposan megijeszthették őket. Az anyanyelvükért folytatott hat évtizedes küzdelmük ezzel véget ért.¹⁹⁹

Elvégeztetett.

A szomszédos Katymáron születtem és éltem gyerekkoromban. Két nagyapámtól és nagyanyámtól, valamint az 1846-ban született apai dédapámtól sohasem hallottam, hogy Madarason valaha is svábok éltek volna. Csak felnőtt koromban, a tucatjával hallott német név alapján jöttem erre rá, s kezdtem vizsgálni ennek okát.

1

Szerződés

Egyrészt Latinovics János és Péter úr, másrészt Almás község között, Latinovics István részére vonatkozólag, mely Madaras pusztán fekszik. A község az előbb nevezett részt, a fentemlített János és Péter uraktól hetven forinttal (florenis tentis)²⁰⁰ bérlti. Azokkal a feltételekkel, hogy a töltség, mely a Theresiopolis²⁰¹ felé vezető utat a sajátjától elkülöníti, az erre néző dűlőt, és innen a nevezett urak birtokán át a Mária Terézia város felé vezető útig tart. A bérlet kifizetését illetőleg kötelezi magát a község, hogy a bérleti díj felét, azaz 185 forintot Szent Mihály ünnepén, a másik felét pedig az 1786. év Szent György ünnepén fogja letenni. Mindezek helyességét ezennel elismerjük. Borsód, 1785. év május 1. napján.

PH

Piukovics Péter bíró
és Almás községnek, a királyi
kamara birtokának közössége

2

Mi alulírottak, jelen oklevelünk értelmében kinyilvánítjuk mindazoknak, akiket illet, hogy mi, akiket Latinovics Péter tanácsos úr leszármazottai Madaras birtok felosztásának munkájára különleges választott bírának kijelöltek, és a közbirtokosok csak erre az egyetlen alkalomra megbízást adtak, a megbízottaknak különleges szándéka

¹⁹⁹ Igen tanulságos az 1881-es hivatalos népszámlálás adatai: magyar 4082, német 579, tót 7, horvát-szerb 5, külföldi 1 fő. Magyarul 352-en nem tudtak. Háromnegyedszázaddal a madarasiak sorozatos kérvényezése után tehát még mindig 7,53 százalékuk nem tudott magyarul! Népszámlálás, 1882.

²⁰⁰ A "tentis" olvasata bizonytalan. Ilyen pénzt nem ismer a hazai szakirodalom. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1985.

²⁰¹ Theresiopolis=Szabadka. Ma: Subotica, Jugoszlávia.

szerint a következőkben egyeztünk meg: Alulírottak mint jelenlevők hozzájárulunk és megegyezünk abban, hogy ebbe a nemes Bács megyében bekebelezett Madaras nemesi pusztákat választott bíránk, névszerint tekintetes ürményi Ürményi Mihály, a királyi legfelsőbb személynöki bíróság tanácsosának és Zombor kamarai adminisztrátorának, nemkülönböztetve tekintetes Kovács József, a fenti nemes vármegyének nyugalmazott alispánja, és Kászony Ferenc, az említett vármegye jelenlegi rendes jegyzőjének közbejöttével – miután az előzetes földmérői fölmérés megtörtént – egymás között igazságosan és arányosan felosztjuk és kijelöljük. Megpecsételtük, Baja, 1786. augusztus 13. napján.

Pecsét helye.

Latinovics János sk.

Úgy is mint közös anyánk teljhatalmú megbízottja, azonkívül saját nevemben is elfogadom. -- Latinovics József sk. – Latinovics Péter sk. – Latinovics István sk. teljes hatalommal látták el. Teljes hatalmat nyertünk a mellékelt térkép szerint,²⁰² melyet mi helyesnek tartunk, és melyet az osztoszkodó felek is valónak ismertek el, olyan felosztással, melyet elvégeztünk és végrehajtottunk az alábbi felek között: az igen tiszteletreméltó Anna úrnő, született Bernyakovics bárónő, aki Latinovics Péter özvegye és a testvérek; István, János, József és Péter urak, akik mind ugyanannak a Latinovics Péternek egyenes leszármazottai.

A szóban forgó Madaras birtoknak a fele, és pedig az, mely északra fekszik, az igen tiszteletreméltó Anna úrnőnek, született Bernyakovics bárónőnek élete végéig birtokában marad, a másik, dél felé eső részt a négy testvér közös megegyezése alapján négy egyenlő részre osztottuk úgy, hogy Katymár kamarai birtoktól nyugatra eső rész Istvánnak, ezzel szomszédos rész Józsefnek, ezzel határos rész Jánosnak, végül a negyedik rész Péternek jusson ettől kezdve, az osztoszkodó felek közös megegyezése alapján.

Először: Minthogy a dűlők helyzetüket tekintve nyomásforgókra tovább nem oszthatók, úgy határoztunk, hogy a földmérő minden dűlőt mindenképpen följegyezzen a fölmérésbe, és pedig az elsőt az említett özvegy fél részére, a másodikat pedig arra a félre jelölje ki, melyet a négy osztoszkodó testvér négy egyenlő részre osztott. A testvérek részét abban a sorrendben és abban az egymásutánban osszák szét szántókra, máshogy semmiképpen sem.

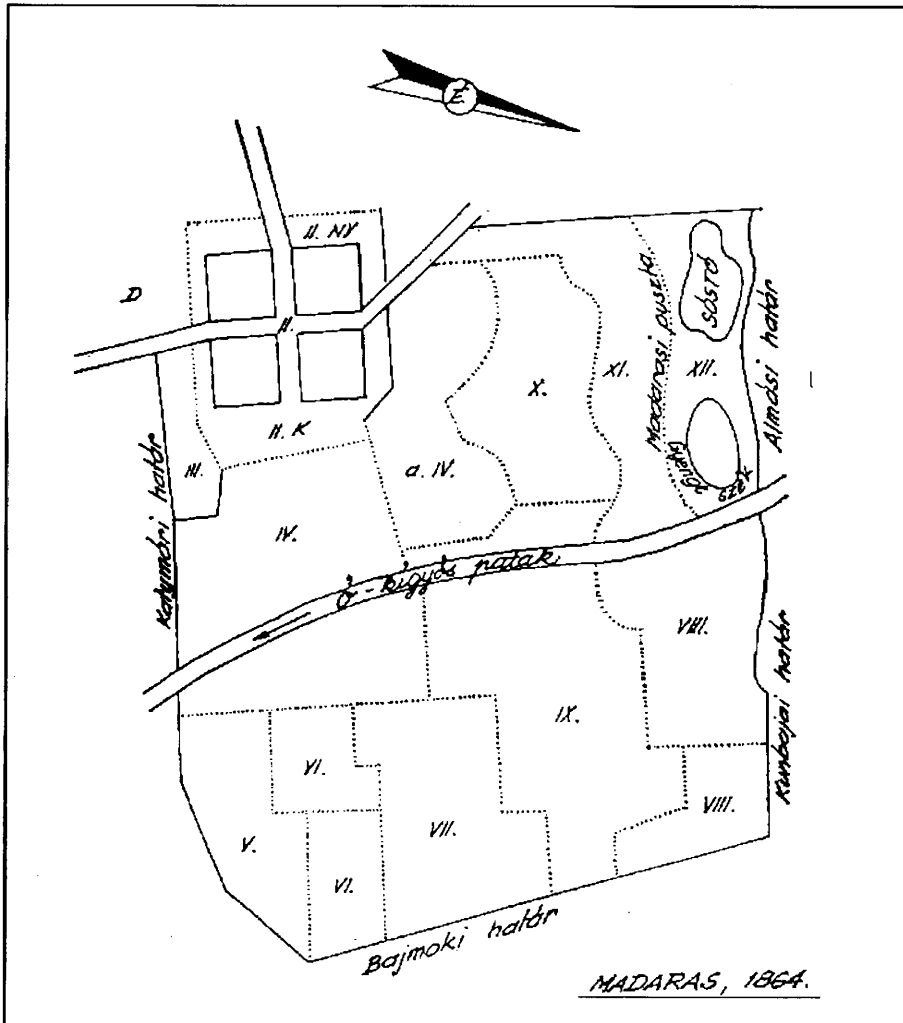
Másodszor: A birtok egész területén fellelhető nádasokat ugyanez a földmérő kellő időben – egyik felét az özvegy úrnőnek, másik felét pedig a négy osztoszkodó testvér részére ki fogja mérni, és a térképre fel fogja jegyezni. Az közös használatú.

²⁰² Minden bizonnyal a 3. számú függelékben szereplő Quits Antal térképéről van szó.

Harmadszor: A sós tavakat az osztozkodó urak megtartották, kijelentve, hogy a baromcsordák és az aprójószág részére az azokhoz vezető út az odajutás és pihenés céljából a tavak mellett néhány hold földet a felosztásban részt vevő urak elhatározása szerint szabadon hagynak. Szintén helyes.

Negyedszer: A megnevezett Madaras birtokon megfelelő időben közös befektetéssel, közös használatra és haszonra malom létesítéséről gondoskodnak. Helyes.

Ötödször: A halászat élvezetének jogát is közösnek mondják ki. Kelt Borsódon, 1786. október 12-én.

1786. október 29-én bemutatták nekünk Latinovics úrnak – ki míg élt, Ő császári és apostoli király felségének tanácsosa volt – 1780. máj. 5-én kelt atyai végrendeletét, melynek 3. pontja világosan megtiltja, hogy az örökösök, éspedig István, János, József és Péter testvérek még atyjuk halála után se osszák fel egymás közt Madaras pusztát, vagy annak felosztásához hozzá ne járuljanak, sőt ha valamelyikük a közös birtoklást nem akarja elfogadni, vagy a fölosztásra törekedne, zárják ki az örökségből. Mind ez ideig a puszta felosztása egyáltalán nem volt lehetséges, ámbár a végrendelet pontjainak megtartása a megváltozott idők körülményeit tekintve lehetetlenné vált, azonkívül pedig az igen tiszteletreméltó özvegynek és István, János, József és Péter testvérek közös megegyezése alapján ennek a Madaras pusztának felosztását bejelentették, bevégezték és elhatározták, ezért mindazt, ami az érdekelt feleket a végrendelet előbbi pontja alapján akadályozhatná, mint elharmarkodott rendelkezést örökre elhárítják és semmisnek nyilvánítják. Ennek értelmében ugyanezt a Madaras birtokot a folyó év november 1-től egészen 787. ugyancsak november 1-ig úgy birtokolják a közös osztozkodású urak, ahogy azt főntebb felosztották, az év letelte után azonban a közös osztozkodású urak úgy egyesítik, hogy az egész és teljes Madaras puszta benépesíttessék, a betelepített birtokot pedig az atyai végrendelet tilalmának megfelelően együttesen kezelik és kormányozzák. A jövedelmet, vagyis a földesúri és regális járadékokat is a főntebb lefektetett felosztás alapján egyenlő részben időről időre az osztozkodó urak egymás között felosztják és kiosztják.

Minderről előttünk, úgy ahogyan fentebb leírtuk, a felosztás megtörténte után osztályos levelet készítettünk és adtunk ki, melyet nagyobb hitelesség és biztonság okáért nevünk, nemkülönben az osztozkodó-társak nevének aláírásával és pecsétjeivel megerősítettünk. Kelt Borsód prédiumban, 1786. okt. 29. napján.

PH Ürményi Mihály sk. választott bíró

PH Kovács József sk. választott bíró

PH Kászony Ferenc sk. választott bíró

3

Alulírott jelen soraimmal kötelezem magam, hogy Madaras praediumot, melyet most telepítettek be a Latinovics testvérek, István, János, József és Péter, felmérni, és a telepések között telkenként kiosztani szándékozva, kötelezem magam - Quics Antal földmérő úr [geometra] utasítása szerint -, hogy ezt a munkát még ebben az évben befejezem. Ezzel szemben a fent említett Latinovics urak minden egyes

kiosztott telepes telek után 2 Ft 30 krajcárt, a határban lévő szesszió után 1 Ft-ot fizetni és a felméréshez szükséges embereket kiállítani kötelesek, élelmezésemről saját magam fogok gondoskodni. Ezenkívül az Urbarialis kimutatást 4 példányban összeállítani, és térképet elkészíteni és kiigazítás alá vetni tartozom.

Készült Baján, 787. június 11. napján

PH Latinovics János

mint a testvérek teljhatalmú megbízottja

PH Szalay István

4

Árendabéli Contractus

Mely néhai Latinovics Péter Ur Eözvegye Született Báró Bernyákovics Anna eő Nagysága, és Latinovics János, József, Péter Urak mint ezen Bács Vármegyében situált, Madaras nevezetű helységnek örökös Földes Urai, úgy nemkülömben Rudics Maté Ur mint Latinovics István megnevezett helységben lévő részének Arendatora közt egy részről, más részről pedig azon Madaras helység Bírája, esküttyei, és az egész Község közt reánk háramló 1789ik esztendőbeli Május holnapnak első napjátul fogvást hat következő esztendőkre aláb írott mód szerént tétetett.

1mo Jól lehet, hogy jelentett Földes Uraság tegnapi napon lett Urbarialis Contractusnak erejével az helység lakosai által birtt Urbarialis Földekben termő gabonából az hetedet különösen magának föltartotta lészen, tekintvén mindazonáltal jobbágyainak ez által leendő hasznát, bizonyosb megmaradásokra nézve esedezésekhez képest magában eltökeltette hogy azon jobbágyok a magok Sessionalis Földgyeikben termő gabonából esendő hetedet, mely külömben az Uraságnak járandana, kész pénzü minden egész Sessiotul 9 forintokat, öszvességessen 194 1/2 sessionak efféle jövedelmét 1748 forintokkal 15 krajcárokkal fölválthassák, kivévén a borbul, méhekbül és a bárányokbul téendő hetedet, mellyet a Földes Uraság tovább is magának megtartott volt. Valamint pedig

2do Madaras helységnek Bírája, Esküttyei és az egész Község Földes Uraságainak ebbéli hasznos ajánlásait, és kegyelmét jobbágyi készséggel veszik, ugy magokat öszvességessen egyik tudniillik a másikért, és minnyájan egyért következik, föllebb jelentett 1748 forintokbul 15 krajcárbul álló magok által bé veendő summát Octobernek utollyával esztendőként az uraság cassájában ezen contractusnak elvesztése alat letenni, le vonyván a mennyire némely lakosoknak az Uraság által ígért két esztendőbeli szabadságnak ideje ezen contractusnak kezdetével ki nem lett volna, ollyatén lakosokra esendő fizetést az hátra levő időhöz

képezt a Contractuális summából. Többnyire a Földes uraság a restantiának az egész község ellen executio által leendő megvételét föltartya.

Költ Madarason 8^{dik} Septembris 1788.

Anna Latinovich	+ Soma György Biro
Joannes Latinovics	+ Lerbaum János
Josephus Latinovics	+ Körmendi György
Petrus Latinovics	+ Harcsa Pál és
Mattheus Rudics	+ Georg Nikli esküttek és az egész Község

Horváth Ignác Helység Notariusa.

5

Külzetén:

Az Tekentes Consiliarius Urhoz
és Vice Ispány Urunkhoz
nyuitandó.

Alázatos Instantiojók
Belül irt Madarass Helység Lakossainak
Iratott Horváth Ignác Helység Notariussa által

Tekintetes Consiliarius és Vice-Ispány Urunk
nekünk kegyes jó Urunk

Nagy alázatossággal járulunk és folyamodunk Tekintetes Consiliarius és Vice-Ispán Urunk eleibe, jelentvén, és emlékeztetvén alázatosan arra

Hogy mostansággal mult vasárnapi napon ugymint 18 Januáriusának napján Baján Tekintetes Nemes Vármegyének szálló alázatos könyörgő Instantiánk által magunkat jelentvén, hogy annyira elerőtlenettek, és el romlottak az Kocsis Lovaink, hogy egy felől csak döglenek, nagyobb része pedig mind emelgetősek, és magunknak sem tehetünk valami szolgálatot rajtok, --- az jobbacska Gazdák, kiknek is lovaik jobbak, azok kik honnand jöttek, mind oda vannak telelésre, mivel Takarmányok sokaknak oda vagyon: most pedig múlt 22^{dik} Januariusnak napján jött Tekintetes Nemes Vármegye Parancsolattya Horváth Garrai Commissarius Ur által, és vagyon repertialva, hogy Madarasrol 22 kocsi jó lovakkal Ujvidékre le menne, és onnand Ő Fölsége Portio Szénáját Zimonyba, és egyéb Helyekre vinnék, próbálván az Biró maga Háztúl Házra, az Lovakat meg vizsgálván, és conscribálván, de semmi képpen elől nem álléthat annyi számú Lovakat, kik ezen utat meg birnák. Azért is mély alázatossággal essedezőnk Tekintetes Consiliarius Ur, és Vice

Ispány Urunk előtt, hogy némű nemű könyebbséggel, és könyörületességgel Tekintetes Nemes Vármegye hozzánk lenni méltóztatna jövendő béli Repartitioknak alkalmatosságával is, melly kegyes Resolutioját és Grátiáját vigasztalásunkra midőn vennénk, buzgó imádságainkkal meg hálálni el nem mulattjuk, még élünk.

Tekintetes Consiliarius és Vice Ispány Urunknak

Legkisebb leg engedelmesebb
Főhajtó Szolgái Madarasi Lakosok
Közönségesen.

6

A külzet tetején: 1789. március 20.
Madarasi katolikusok kérelme a szerzetesek közül egy helyi káplán hozzájuk helyezéséért.
Jelentve a Konzisztoriumon 789 marc. 20.

A külzet alján:

Az

Nagy Méltósága Kalocsai Nemes Káptolonhoz nyuitandó.

Alázatos instantiájok

Belől irt Madarass Helység Lakossainak

Irattatott Horváth Ignác Helység notariussa által.

Belül:

Nagy Méltóságú Nemes Káptolom!

Alább is meg irt Tettes Nemes Bács Vármegyében lévő Madaras Helységnek Birája Esküttyei, és Lakossai Közönségesen a következő punctumokra való nézve alázatosan folyamodunk a Nagy Méltóságú Nemes Káptolom eleibe: tudnyailik elsőben is,

ő Valamint hogy ujonnan szállított több Helységekben is amidőn az lakosok annyi számúak meg szaporodttanak, Helyben helyezettett Lelki Pásztor nélkül mindenkor tanácsos volt, hogy ne lennének ahoz képpest Madarass Helysége is mély alázatossággal azon essedezván, hogy Helyben helyezettett Lelki Pásztor szerzetesek közül tsak egy Barátott Lelkünk vigasztalására kívánna, őlly modban, és rendben, hogy Magyarul, Németül gyontatást, Praedikálást szükség képpen meg tehesse, nem külömben Tótul az gyontatást, Praedikálást is ha lehetséges lehet: melly Lelki Pásztorunkat ezen zür zavar üdőben, és Háborunak ideiben Istent ditsérni Szent Egy házunkban minden némű Áitatoságnak köteles végben vitelével /:tsak úgy mint Administratornak:/ állandonak lenni kívánnánk, mert tagathatattlan szegénységünkhöz képpest is szük Esztendőkhöz képpest annyira meg

gátoltattunk, hogy Tisztelendő Plebános Urat lakásának elegendő alkalmatossága végett mostansággal éppen föl nem válalhattyuk, mind addig még nem az Tettes Nemes Familia Földes Uraink Plébániát föl nem állítták.

2° Jövendőbéli Administrator Lelki Pásztorunknak pedig Bötsületel élelmére való nézve Sumássan kész pénzben /:a mint is ő Fölsége Királyi Kegyes Resolutioja szerént több Helyeken is vagyon:/ el rendelt fizetését Esztendőnként meg adni mindenkor magunkat ajánljuk, és nem mástul függvén Administrator Lelki Pásztorunk hanem egyenessen az Nagy Méltóságú Kaptolontul.

3° Administrator Lelki Pásztorunk számára való Bötsületes Hajlékot már meg is szereztük, méglen az Ur Isten napról napra többet fog segíteni Bennünket minnyajunkat.

4° Az Kattymári Tisztelendő Plébánus Ur öregsége, és mostani Tisztelendő Kaplányának is gyakorta való egésztelensége miatt ezekutánn Madarassi ennyi számú népnek 293. pár Lelkeknek, Párokön kívül pedig 868. Lelkeknek mostanyi nálunk tett Conscriptio szerént, azon gondolkodunk, hogy a reánk következő Husveti Gyónásban is elegendő képpen az szolgálatott talán talán meg sem tehetik. Mind ezekért midőn mély alázatossággal essedeznénk Nagy Méltóságú Nemes Káptalonnál, hogy nekünk nyelveket tudos alkalmatos Lelki Pásztort alázatos kérésünkre mennél hamarább kegyelmessen rendelni méltóztattnék. Melly Kegyes Resolutioját a midőn ohaitva váránk, és vennénk, szerentsés hoszszas Éltekért Fölséges Ur Istent állandóan imádni meg nem szününk, még Élünk.

Nagy Méltóságú Nemes Káptalomnak.

Alázatos térd, fő haitó Szolgái
Madarass Helységnek Birájai,
és Lakossai Közönségessen

7

Alább irottak Madarasi Helységnek Birája, és elő Járói tudttára adjuk, az kiknek illik, hogy Tiszt. Plebanos Ur közöttünk való állandó maradására, és illendő élelmére közönségessen egyenlő akarattal következő egyezésre, vagy is Contractusra léptünk légyen.

Tudnyailik:

1mo Minden Házas Pártul esztendő által Harmincz garast, melly pénz a kaszér által Tekintetes Vármegye adójával együtt beszedessen, és kétszerre az az Szt. György, és Szt. Mihály terminusára le tétessen.

2° Stolát melly az egész Érsekségben közönségesen szokott megadatni.

3° Egy mása Sót.

4° Egy mása Marha Hust

5° Hatt akó Bort

6° Öttven font fagyút

7° Husz icze Vajat.

8° Egy hizot Sörtést vagy 8 ftokat

9° 10 öl fát

10° A Tekintetes Uraság által resolvált, és már excidált egy sessionak kaszálló Rétytét le kaszálni föl gyuíteni és be hordani.

11° A Kaposzta, kukoricza, és kender földet föl szántani.

12° Tavasszal tizenöt mérő Buzát, hasonló képpen őszszel is annyit vizi Malomba vinni, meg öröltetni, és vissza hozni.

13° Tizenkét öll szalmát fűtésre olly moddal, hogy Tiszt. Plebanus Ur leg először is maga Szalmáját fogja költeni, és midőn magájé meg fogyatkozna, akkoron adassék a Deputatom-Szalma, mind azon által ha az említett tizenkétt öll Szalma elegendő nem volna, meg nem engedi a Helység, hogy Tiszt. Plebanus Ur pénzel Szalmára szorullyon, hanem azon esetben szükségéhez képpest több Szalmával fog gazdálkodni. Szalma Deputátumbeli ha marad Esztendőnként az fütéssül, a Helységé fog lenni.

14° Ezen fizetésnek pedig kezdete ezen folyo Esztendőnek Április Holnapjának első napjátul fog kezdődni.

Ez illyetin Contractusonkat, és egyezésünket magunk aláírásával, és helységünk petsétjével erősítjük. Költ Madarason 24dik Martius 1789.

Varga János Biro

Petroczky János Cassarius

Lerbaum János Eskütt

Somoskői Ferenc Eskütt és

az egész Község

Horváth Ignác helység Notariusa

8

Külzetén:

1789. július 9.

A madarasi adminisztrátor kérdi tisztelettel, hogy a két konvent (zárda) közül melyik, a bajai vagy a szabadkai koldulhat itt? Kéri, hogy Kun-Baja pusztát leányegyházként csatolják hozzá. 1789. július 5.

Jelzete: CLXV. 44.

Felolvasva a Konzisztóriumon 1789. július 9.

Belül:

Madarason, 789. július 9. napján.

Főtisztelendő Uram, Uram Atyám és nagyon tisztelt kegyes
Pártfogóm!

A minap az alkalomhoz illő tisztelettel elküldtem alázatos levelemet Uraságodnak, Főtisztelendő Atyaságodnak; de nem tudom, megérkezett-e Uraságodhoz. Annak az ifjúnak az ügyében, aki számomra ismeretlen ugyan, de akit egy bizonyos úr különösen ajánlott. Alázatosan visszajelzést kérek Főtisztelendő Uraságodtól, mivel ez a derék úr szüntelenül sürget engem, és valami biztosat akar tudni Főtisztelendő Uraságod kegyes leveléből.

2-szor. Az utóiratban említést tettem arról, hogy illő módon megjelent nálam a madarasi közösség és előadta, hogy szeretnék a szombati napot a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére ünnepként megtartani. Mivel azonban úgy ítéltém, hogy ez az ügy felsőbb hatósághoz tartozik, ezért megírtam Uraságodnak, hogy akár az Érsek Ónagy-méltósága, vagy Főtisztelendő Uraságod, vagy az egész tisztelendő Káptalan döntse el, és méltóztassék ezt tudatni velem. Azonban mindeddig semmiféle választ nem kaptam. Ami ezenfelül a levél megírására készített az az, hogy a ferenceseknek mind bajai, mind szabadkai konventje az én Madaras közösségemet magához tartozónak tartja, következésképpen mindkét konvent akar itt koldulni.²⁰³ Mivel ezt nem dönthettem el, Főtisztelendő Uraságod méltóztassék Ónagy-méltóságával közölni, és rá bízni, hogy melyik konventnek adja eme új községben a koldulást. Mindaddig, míg nem kapom meg Főtisztelendő Uraságod levelét, egyik felet sem engedem koldulni, hogy ne legyenek nagyon terhére az új lakosoknak.

Alázatosan előadom a Latinovits-féle uradalom mellett fekvő Kun-Baja puszta ügyét is. Mivel annak lakosai mind az istentiszteleteket az én templomban látogatják – mint a legközelebbit –, mind pedig gyakorta engem hívnak betegekhez; ezért méltóztassék Főtisztelendő Uraságod plébániámhoz csatolni, hogy lelkiekben való fáradozásaim ne legyenek egészen ingyenesek,²⁰⁴ mivel nem vagyok köteles Főtisztelendő Ranits úr²⁰⁵ terhét hordozni, amit eddig szeretetből végeztem, nehogy közülük bárki is szentségek nélkül haljon meg. Különben a kun-bajai házak mindkét összeírásban Madaras községhez vannak számolva és csatolva.²⁰⁶ Egyébként magamat a már tapasztalt atyai érzelmeibe ajánlva alázatossággal csókolva szent kezeit maradok

Főtisztelendő Atyaságodnak
Alázatos szolgája és legkisebb....
Nagy Imre sk.

²⁰³ Ez a nagyon figyelemre méltó adat azt jelenti, hogy eredetileg a szabadkai és bajai konvent koldulási közege nagyjából Katymár és Bácsalmás között húzódott. A Madarastól észak-nyugatra fekvő Felsőszentivánon még az 1770-es években is szabadkai ferencesek voltak a lelkipásztorok, holott a helység alig 20 kilométernyire van Bajától.

²⁰⁴ Kunbaja puszta Szabadkának volt filiáléja. VÁLYI András, 1796. II. 464.

²⁰⁵ Ranich István szabadkai apátplébános. *Novum Calendarium*, 1792. 18.

²⁰⁶ Nem tudjuk, milyen összeírásokról van szó, pedig ezek fontosak volnának az 1818-ban telepített község története szempontjából.

9

Külzetén:

Madaras kéri, hogy tartsanak német prédikációt
Felolvasva a Konzisztóriumon 1803. május 13-án

Belül:

1803. január 14.

Magas nemes tisztelendő Konzisztórium

Tiszteletreméltó Kegyelmes Urak!

A magas tisztelendő Konzisztórium minden bizonnal nem veszi rossz néven keresztény katolikus gyermekeitől, hogy kénytelenek egy kegyes kéressel zavarni, annál is inkább, mert Nagy Imre tisztelendő úr Madaras községben teljesítette a kötelességét, és az evangéliumot és minden hónapban egyszer a prédikációt is elmondta német nyelven; utóda, Körmendi István, ha nem is mindig meghatározott vasárnapokon, de mégis minden ünnepen szintén így cselekedett; mivel a mostani tisztelendő lelkész, Korcsocs [Korsós] József nem tart német nyelven [istentiszteletet], kénytelenek voltunk mi, katolikus keresztények megkeresni őt, hogy legalább minden harmadik vagy negyedik héten német prédikációt tartson Madaras községben, ahol 47 [német] család él, és a húsvéti gyónást 174 öreg és fiatal végezte el, összesen pedig 225 keresztény katolikus lélek él itt. Korcsocs [Korsós] József lelkész úr azt válaszolta, hogy csak magyarul fog beszélni, és csak meghatározott utasításra fog németül prédikálni, valamint csak akkor teljesíti a kérésünket, ha a magas tisztelendő Konzisztórium erre engedélyt ad. Ezért a legalázatosabban kérjük a magas tisztelendő Konzisztóriumot, hogy kegyes kezét tegye keresztény katolikus gyermekei fejére, és tisztelendő urunknak adja meg az engedélyt, hogy minden harmadik vagy negyedik vasárnapon németül prédikálhasson. Miközben nem szűnünk meg a legalázatosabban kérni Istenünket, hogy a kegyes döntést elősegítse.

Madaras, 1803. január 14.

A legalázatosabb katolikus
keresztény gyermekei
Miller János,
Hofgeshandt Vilmos,
Schorer Sebestyén,²⁰⁷
Miller József az egész német
gyülekezet nevében

²⁰⁷ A Schorer, esetleg Schörer név később Scherer lett. Az aláírások nem saját kezűek, azokat ugyanaz a kéz írta - vélhetően a jegyző -, mint a levelet.

		b	K	S	G	f
1. Leonhart Miler	+	1	1	3		
2. Peter Gatler	++	1	8	10	3	
3. Peter Selvtolt ?	+	1	5	7	3	
4. Karol Ritgaser		2	5	9	2	2
5. Pangratz Tschicskovich ?	+	1	5	7	1	1
6. Lorenz Ritgaser	++	1	2	4		1
7. Franz Hofgsang	++	1	4	6	4	1
8. Antreß Somer	+	2/1	5	8	3	2
9. Stefan Miler		2/1	5	8	3	3
10. Josepf Miler	+	1	1	3		
11. Georg Zaut	+	2	5	8	2	3
12. Jakob Sorg	+	1	5	7	4	1
13. Lorenz Lang	+	1	5			
14. Georg Miler	+	1	4	6	3	1
15. Josef Hofgesan	+	2	8	12	3	4
16. Franz Irisch ?	+	1	1	3		
17. Stefan Hofgesan	+	2	2	4	1	
18. Karol Hefler	+	1	4	6	2	1
19. Josef Linzinger	+	2		3		2
20. Johan Linzinger	+	1	3	5	2	1
21. Martin Nothof	+	2	2	5	1	
22. Adam Grauß	+	1	2	4	1	
23. Georg Scheitel	+	1	2	4	1	1
24. Johan Sigert	+	1	3	5	2	1
25. Kaspar Hofgsan	+	1	5	7	2	1
1. Ignatz Miler		1	1			1
2. Josef Hofgsan		1	1			1
3. Martin Linzinger	+	2	37	2		
4. Milerin Man ?	+ Witwe		2	3	1	
5. Josef Brant	+	1	3	5	3	
6. Johan Gelingner	+	1	4	6	3	
7. Johan Geiger	+	2	4	8	3	2
8. Josef [olvashatatlan]	+	2	2	6		
9. Lorenz Miler ?						
10. Martin Greiszinger ?						
11. Josef Geiger						
12. Stefan Kenlein ?						
13. Johan Leintab ?						

Itt vannak tulajdon
kereszt vonásaik azoknak
akik írni nem tudnak²⁰⁸

²⁰⁸ Ceruzával írt magyar nyelvű szöveg.

		b	K	S	G	f
1. Johan Nothof	+	1	8	10	3	2
2. Johan Miller	+	1		2		
3. Jakob Schneiter	+	1	3	5	1	
4. Stefan Geiger	+	1	2	4		2
5. Martin Schneiter	+	1	3	5	61	1
6. Joseph Geiger	+	1	4	6	1	1
7. Johan Laufkopf ?	+	1	2	4		1
8. Johan Miller	+	1	4	6	1	
9. Stefan Pferger	+	1	2	4	1	
10. Michael Nothof	+	1	1	4		1
11. Michael Schörer	+	1	3	5	1	
12. Nikolaus Schörer	+	1	3	5		
13. Stefan Hirt	+	1	1	3		
14. Adam Weitinger	+	1	2			
15. Joseph Riss	+	1	6	8	2	
16. Peter Ritgaser	+	1	2	4		1
17. Sebastian Tobler	+	2	5	9	1	3
18. Anton Altheimer	+	1	3	6	1	
19. Joseph Jakob	+	1	2	4		
20. Joseph Ritgaser	+	1	2	4		1
21. Georg Ritgaser	+	1	3	5	2	1
22. Frantz Ritgaser		2	6	10	1	2
23. Joseph Ritgaser	+	1	1	3		
24. Johanrat		1	4	6	2	
25. Frantz Nothof		1	2	4		2
26. Johan Geiger	+	1	2	4		2
27. Anton Getinger	+	2	1	3		1
28. Joseph Geiger	+	3	4	10		3
29. Joseph Noll	+	1	6		4	2
30. Andres Schörer	+	1	2	4		2
31. Peter Wagner	+	1	9	7	2	4
32. Jakob Aubel	+	1	1	3	1	
33. Joseph Fussaneger	+	1	7	9		1
34. Johan Müller	+	1	?	?		
35. Laurentz Radkoch ?	+	2	2	6		2
36. Johan Miller	+	1	2	4	1	2
37. Paul Sewolt	+	1	2	4	?	2
38. Johan Hefler	+	1	5	8		
39. Joseph Geiger	+	2	4	1	2	1
40. Joseph Raber ?	+	1	1	5		1
41. Martin Miler	+	2	6	10	3	4

		b	K	S	G	f
42. Johan Bruntzi ?	+	1	2	4	2	
43. Niklaus Geiger	+	1	2	1		
44. Johan Weid ?	+	1	6	8	4	2
1. Miller Litau ?		2	6	10		
2. Johan Weid		1	6	8		
3. Hefler Karol		1	4	6		
4. Joseph Ritgaser		1	1	3		
5. Johan Brunatzi		1	2	4		
6. Franz Ritgaser		2	6	10		
7. Georg Ritgaser		1	4	6		
8. Joseph Ritgaser		1	2	4		
9. Anton Alscheiner ?		1	3	6		
10. Sebastian Dobler		2	5	9		
11. Peter Ritgaser		1	2	4		
12. Joseph Rabig ?		1	2	4		
13. Anton Weidinger		1		2		
Joseph Riss		1	6	8		
14. Stefan Hirt		1	1	3		
15. Nikolaus Schörer		1	3	5		
16. Michael Schörer		1	3	5		
17. Michael Nothhof		1	1	4		
18. Stefan Esberger		1	2	4		
19. Johan Miller Jung		1	4	6		
20. Johan Nothoph		1	2	4		
21. Joseph Geiger		1	4	6		
22. Martin Schneiter		1	3	5		
23. Johan Nothof		1	8	10		
24. Johan Schmitz ?		1	4	6		
25. Frantz Nothof		1	2	4		
26. Johan Geiger		1	2	4		
27. Johan Müller		1		2		
28. Joseph Geiger		3	4	10		
29. Joseph Noll		1	7	9		
30. Antres Schörer		1	2	4		
31. Peter Wagner		1	5	7		
32. Joseph Fusaneger		1	7	9		
33. Joseph Debel ?		1	1	3		
34. Johan Müller		1	2	4		
35. Johan Müller		1		2		
36. Lorentz Radkopf		2	2	6		

	b	K	S	G	f
37. Paul Sewolt	1	2	5		
38. Johan Hefler	1	6	9		
39. Joseph Geiger	2	5	9		
40. Joseph Saler	1	2	5		
41. Anton Schnitzer	?	1	3	5	
42. Joseph Brant	1	3	5		
43. Joseph Getinger	1	4	6		
44. Johan Geiger	1	4	8		
45. Jakob Schneiter	1	3	5		
46. Anton Getinger	2	1	5		
47. Nikolaus Geiger	1		2		
48. Stefan Geiger	1	2	4		
49. Christian Müller	1	3	5		
50. Joseph Schneiter	2	2	6		
51. Lorentz Miller	2	3	7		
52. Matheis Geiger	1	3	5		
53. Joseph Geiger	1	4	6		
54. Stefan Peller	1	4	7		
55. Ignatz Miller	1	1	3		
56. Anton Miller		2	3		
57. Karlowitz Pangratz	1	5	7		
58. Martin Penzinger	2	3	7		
59. Kaspar Hofsank	1	4	7		
60. Joseph Hofsank ²⁰⁹			1		
61. Johan Rigert	1	3	5		
62. Georg Scheitel	1	3	5		
63. Anton Graus	1	2	3		
64. Joseph Benzinger	1		3		
65. Johan Benzinger	1	3	5		
66. Martin Nothof	2	4	8		
67. Karol Ritgaser	2	5	9		
68. Larentz Ritgaser	1	2	4		
69. Peter Gabler	1	6	8		
70. Pernhart Miller	1	1	3		
71. Peter Sewalt	1	5	7		
72. Stefan Miller	1	5	8		
73. Joseph Miller	1	1	3		
74. Georg Zaut	1	5	8		

²⁰⁹ Ceruzával a név után írva: "csalás, mivel a feleség magyar". A megjegyzés írója azonos a 208. jegyzetben említett, valamint az összeírás végén található bejegyzés írójával. Valószínűleg a plébános ellenőrizhette a betérjesztést, mert ő tudhatta, hogy a feleség magyar.

	b	K	S	G	f
75. Georg Miller	1	4	6		
76. Joseph Hofsank	2	8	12		
77. kimaradt ²¹⁰					
78. Larentz Pek	1		5		
79. Stefan Hofsank	2	2	6		
80. Jakoph Peck	1	5	7		
81. Antres Roner ?	1	5	8		
82. Lorentz Hofsank					
474 lélek, 104 házaspár					
		96 egész [család]	96		
		4 fél [család]	117		
			135		
			115		
				466 ²¹¹	
A 6-12 éves iskolás gyerekek száma	60				
80 házzszám					
20 szesszió és egy fél föld		20 1/2 szesszió			
Madarass					

10

Ki vonyása

Azon Robottoknak, mellyek Tettes Özvegy Latinovits Antonia²¹² Földes Asszony részére ezen folyó 1814-ik Esztendőben részerént Bajára, rész szerint Madarason lévő Téglá Kementzének ujonnan tett Igazítására és égetésére administráltattak usque 28-am Juli úgymint 380 napok, - Ugyan a Madarason lévő Téglá Kementzének ki rakására, és Bajára vagy máshová való el-hordására könnyen szükségesek 600 vagy több napok és így az Esztendő végével egyharmad rész avagy 1204 robottokból kevés vagy semmi se marad. Madaras die 28a Juli 814.

Novák Ispány.

²¹⁰ A 76. után a 78. sorszám következik.

²¹¹ Három - egy kéztől származó - ceruzával írott megjegyzés található a névsorban. (Lásd. 209. jegyzet)

²¹² Antónia nem szerepel a Latinovicsok családfájában. Minden bizonnyal azonos Annával, aki Péter második feleségétől (Bernyákovics Anna) született. Testvére volt János, József, Péter, tehát az osztozkodók. Úgy tűnik bizonyos - írásban nem rögzített - joga neki is lehetett Madarashoz, vagy más módon kárpótolták a férfi testvérek. A "ki vonyás" legalábbis ezt sejteti. Antónia (Anna) a bonyhádi Kliegl Sándorhoz ment férjhez. NAGY Iván, 1857. VII. 41. - DUDÁS Gyula, 1899. 153.

11

Külzetén:

Extractus.

A Madarasi El nyomtattott Dézsma Gabonának mennyiségéről
Anno 1814

Belül:

Anno 1814. El-nyomtattott, Fel-mérettetett, és illető helyekre
administráltott Madarasi Dézsma Búzának és Árpának száma,
ugymint:

Perceptio²¹³

1-o Tiszta Búza (hogya annak állítani lehet)	261	Pozsonyi Mérő
2-o Kétszeres Búza	2617 1/2	"
3-o Nyomtató Rész 10-dik tézsen	288	"
4-o Kenyér rész 31-dik "	93	"
5-o Hús rész 101-dik "	28 1/2	"
Sumában	3288	Pozsonyi mérő

Erogatio²¹⁴

6-o Méltóságos Csafik ²¹⁵ Urnak Granáriumába ²¹⁶ Madarasiba Béhordattott Tiszta	87	Pos. Mérő
7-o dettó Kétszeres Búza	872 1/2	"
8-o Tekintetes VSzolga Biró Sándor ²¹⁷ Urnak Tiszta	87	"
9-o Ugyan e részre kétszeres	872 1/2	"
10-o Ttets Özvegy Asszonynak ²¹⁸ Tiszta	87	"
11-o Ugyan " " Kétszeres	872 1/2	"
12-o Nyomtató rész 31-dik és 101-dik egy Summában	409 1/2	"
Summa	3288	3288
		próba 3098
		Supererogat -190

²¹³ Bevétel

²¹⁴ Kiosztás

²¹⁵ Olvasása bizonytalan. Talán a bérlő lehetett.

²¹⁶ Gabonás ház

²¹⁷ Latinovics Sándor alszolgabiró Józsefnek - az osztozkodó testvérek egyikének - volt a fia. Az elszámolásból jól látszik, hogy a részbirtokosok a terményt átengedték fiaiknak.

²¹⁸ Latinovics Péter özvegye, báró Bernyákovits Anna.

Árpa Perceptio

13-o A nyomtató Részekkel edjütt mely 100 Posonyi
mérőből áll 31.ik és 101dik 748 Pos. Mérő

Erogatio

14. Eö Méltóságának része Borsódra administráltatva	216 Pos. Mérő
15-o Tettes Latinovics Sándor Vsz. Biró Ur része ugyan Borsódra vitetett	216 "
16. Tettes Özvegy Asszony része Bajára adminst.	216 "
17-o Nyomtató rész 9dik 31dik és 101dik része	Summa 648 "
	100 "
	Sumában 748 "

A Zabb még most nyomtatódik

Szig. Madaras az 24a 9ber 814. Novák Ispány.

NB Hogy a keresztekben odakint sok kicsirázot, a sok essőzés miatt a kazalba sok összerodhat, a verebek, Hörcsögök, patkányok és Egerek sokat meg emésztettek, sőt, hogy a Lovakis napközt sokszor haraptak légyen az az egész országban tudva vagyon, el hallgatván azt, a mit a nyomtatók lopva 's orozva setét éjczakákon oroznak vagy másképpenis Magoknak el idegenitettek.

12

Cópia 1816

Alább irottak ezen levelünk rendiben adjuk tudtára mindeneknek az kiknek illik: Hogy az Madarasi határban, 's közönséges Pascuum²¹⁹ között el terjedett haszonvehetetlen egy darab Sivány Homokot, (mely eránt, jóllehet az Fölsőségtől kegyesen parantsoltatott volna azt Fákkal be ültetni, által látván azonban; hogyha Szöllőkkel be ültettetne, nagyobb hasznot vehetnők belőle) az Méltóságos Uraságtul alázatos könyörgés által szöllőkkel leendő bé ültetésre Szabadságot kérvén, következő Conditio alatt meg nyertük légyen, ugy mint:

1-szor Hogy, ámbár a régi Szöllők meg maradnak is, ezen uj Szöllőkben termendő mint Borbul, mint más Földi- veteményből az Heted-Dézsámát meg adni magunkat kötelezzük.

2-szor Ezen közönséges Pascuumból származandó Uj-homok, szöllők Földje helyett más Pascuumot az Mtgos Uraságtul soha nem kívánunk adattni.

²¹⁹ Legelő, mező, füves terület.

Mellyekről adjuk ezen Reversalis Levelünket szokott helységünk Petséttyével erősítve. Madarason Martius 5-ikén 1816. /L.S./Bün József Biró, Kováts Páll Cassir, Babinyetz Mihály, Miller József, Sallai József, Juhász István, Csaut Xtian [Christián], Kuczi József Esküttek az egész Község Nevében. Ki adta Veszely György m.k. Helység Jegyzője.

13

Alázatos Túdósittás

Az Madarasi Ujj Szőlőkről, és az Idei Gabona Termésről

1-o Ami az Ujj Szőlők mivoltát illeti, Szorgalmatos megvizsgálása után az Uradalmi Tisztnek, Madarasi Elöl-Járóknak, sőt Helybéli T. Plébános Urnak, a Szőlők között imit amot találkozó viz állásoknak, mint mostanság még haszon vehetetlen Földnek Száma tézsen Circiter 4 Holdakat, a többi Szőlő földből egy némelylyek a Lakosok közül már tökéletesen bé ültették és már némely korábban való Ültetések Szőlő Fürtök is látattnak, egyebek pedig Szorgalmatoskodnak a Szőlő plántálásban.

2-do Búza vetéseket lehet Számlálni Fél-termésre, a Tavaszikat pedig Fél termésnél alább. A Szőlők pedig a régi Szőlő hegyeken ígérnek Közönséges, és nem leg jobb Termést. Kelt Madarason 8-a Julii 817.

A tekintetes Uradalomnak alázatos Szolgája

Novák György
Ispány

14

Külzetén:

Érkezett 822. jan. 23.

A madarasi németek folyomodványa azért, hogy a templomban, nemzetiségük arányában saját nyelvükön is tartsanak istentiszteletet.

Jelentve: 822. január 29. napján.

Tekintetes
Kalocsai Káptalan
Nagyságos Kegyelmes Uraknak
egy alázatos kérés

Belül:

Tekintetes Káptalan, Nagyságos Kegyelmes Urak!

Mivel Madaras községben a gyermekek sem az iskolában nem tanulnak németül, sem a templomban az istentiszteleteket nem tartják német nyelven, kénytelenek lennénk egy német tanítót felvenni, de a község nem tud két tanítót eltartani; ami pedig az istentiszteletet illeti, mivel a németség elszaporodott - 42 ház, 60 házasság [család], az özvegyek nélkül, összesen 270 lelket számlálunk -, szükséges, hogy az istentisztelek, az evangelium, a prédikációk arányosan németül is elhangozzanak, amivel a tisztelendő urunk is egyetértett; három évvel ezelőtt hallottunk német prédikációt, azóta pedig nem, magyarul pedig nem értünk.

Ezért a legalázatosabban kérjük a tekintetes Káptalant, mivel mi katolikus keresztények is szeretnénk a hitben erősödni, és gyermekeinket is istenfélelemben felnevelni, kegyesen rendelje el, hogy Madaras községben az istentisztelet német nyelven tartassék meg a lakosság arányának megfelelően. Mely kérést a legalázatosabban megismételjük, és maradunk a teljes német hitközség nevében a legalázatosabb szolgálói.

Madaras, 1822. január 22.

15

Külzetén: 279/822.

Érkezett 822. március 4.

Belül:

Főtisztelendő éneklő-kanonok és általános káptalani helynök úr,
legkegyelmesebb Uram!

A kérvényre, melyet plébániám német hívei a tisztelendő Szentszékhez intéztek, amelyben először az evangelium nyelvükön történő felolvasását, továbbá német beszédeket kívánnak, alázatosan a következőket válaszolom: ők mindenképpen eredetiek [t.i. német származásúak], de nem annyian, mint azt kérvényükben állították, 270-en, hanem az én jobb és a lelkek összeírásából vett számításom szerint 259 lélek, és nagyobb részük már madarasi utód; öregeik csaknem mind kihaltak, és a fiatalság, amely itt serdült fel, már annyira elmagyarosodott, hogy én sem beszélek jobban magyarul, mint ahogy ők beszélnek ezt a nyelvet. A németeknek ezt a kérvényét, miután összehívtam községünk bírót, hogy ismertessem velük, és valamennyien, velem együtt – aki pedig a dolgot lelkiismeretesen, mint lelkipásztor adom elő –, visszautasították; mivel teljességgel felesleges lenne a templomban most már valamilyen német nyelvű isteni szolgálatot kezdeni, mert már az összes német jól tudja és beszél a magyar nyelvet: alig tudnánk 10-12 olyan lelket összeszámlálni községünkben, akik nem tudnak jól magyarul, s ezek mind olyanok, akiket nem régen, mint új házásokat idehoztak, s akik már elkezdtek magyarul tanulni. A

tisztelendő Szentszék egyszer már elintézte ezt a dolgot, amikor Terszhanszky Imre esperes urat szentszékileg kiküldte, hogy tudakolja meg a madarasi németek számát, s ő azt megállapította, jelentette is, és a németek – különben megalapozatlan – kérését elutasította. A kánoni vizsgálat alkalmával is megjelentek a németek ezen kérésükkel főtisztelendő Csáby úr előtt; de itt sem értek el semmit, már akkor megmondták nekik, hogy alkalmazkodjanak a haza törvényeihez, kis számukkal mind az iskolában, mind a templomban gyakorolják magukat a magyar nyelvben. Így a nemes uradalom megparancsolta, hogy a német tanítóval és iskolamesterrel szemben valamennyi gyermeket egyenlőképpen magyarul tanítsák. Ezért már most teljesen felesleges lenne akár az iskolában, akár a templomban német nyelven valamit is elkezdni, és azt, amit eddig hazánk nyelvéért építettünk, ily módon lerontani. Míg ezt hivatalosan és alázatosan főtisztelendő uraságodnak jelentem, kegyeibe és jóindulatába ajánlottan maradok és vagyok

Madarason, 822. febr. 24-én

főtisztelendő

uraságodnak engedelmes szolgája

Korsóss József s.k. kerületi esperes
és madarasi plébános

16

Külzetén:

A

Fő Méltóságú Kalocsai Érsek ő Excellentiája

Klobusitzki Klobusitzki Péter Ur, Leopold Rendi Keresztje Vitéze Cs.

K. Valóságos Titkos Tanácsos, és a Hét Személyű Törvény Szék Köz

Bírájához, Kegyelmes Fő Lelki Pásztorunkhoz

Alázatos könyörgése

a bent írt Madarasi Német Kösségnek.

Belül:

Fő Méltóságú Kalocsai Érsek

Kegyelmes Fő Lelki Pásztorunk!

Minekutánna mi alább meg irattak Madaras Helységének Németh Lakossai ezen Helységnek meg szállítása idejéül az ennek előtte való Nagyon Tisztelendő Helybéli Plébános Uraktól, az Madarasi Anya-Szent-Egy-Házban Németh nyelven Evangelium olvasását, Praedicationokat és egyéb Lelkünk üdvösségére szolgálato Tanításokat meg nyertünk volna; nem tudhattyuk az okát miért? A mostani Nagyon Tisztelendő Esperes és Helybéli Plébános Korsos Josef ur, azon Lelkünk örömétül bennünket meg fosztott légyen, sem Evangeliumot sem Praedicationot, sem pedig Tanításokat Német nyelven tőle nem hallunk, sótt a mi több a

Tanítónak is meg tiltotta, hogy az oskolában a Gyermekünket Németül ne tanítsa, és valóban a Német Gyermek ha Anyai nyelvükön tanulni akartak, az oskolából ki igazítottak, hol ott ehez sem Nygon Tlendő Plébános Urnak sem Tanítójának jussa nem volna, mint hogy a Fölséges Királyunknak az a kegyes parantsolatja, hogy minden Falusi Oskolákban a Gyermek Deák, Magyar és Német nyelven tanuljanak.²²⁰ Ennek ellenkező esetiben az a következés lészen, hogy az Gyermekünk minden Lelki fegyver nélkül föl nőnek, utoljára Barmokhoz hasonloká lesznek; de mellette mind N[a]gyon T[iszte]lendő Plébános ur Bére, mind pedig Tanítójáé tölünk Esztendönként meg kívántatik, és pedig sulyos mértékel, a többi között az ugy nevezet stolát már 6 Esztendöktül fogva pengő pénzben, azon menyiségben, a mind az Tekintetes Nemes Kalocsai Káptalan Kegyes meg határozást válto pénzben kiadni méltoztatott; mint egy erőltette rajtunk meg veszik. Arra való nézve mély alázatossággal esedezünk Excellentiádnak kegyes szine előtt, méltoztassék meg rendelni, hogy ezentul az Anya Szent egy Házunkban, az Evangelium olvasása, Praedicatiok, szent mise alatt az Énekek, Hirdetések és Tanítások Német nyelven tartassanak. Excellentiád által kegyessen meg rendelendő Vasárnapi, és egyéb ünepnapokban, anyival is inkább, mint hogy a Németek száma naponként szaporodik a mind ez a mái napig 54 Házban 315 Lélek vagyon, pár pediglen 74. - Mely alázatos könyörgésünk után magunkat hogy ez Atyai pártfogásában ajánlottak csokolván föl szentelt kezeit maradunk holtig

Excellentiádnak

Alázatos Szegény Szolgái és Hivei Madarasi Német Kösség.

Költ Madarasson Julius 11kén 829

Mint hogy a Madarasi Németség az egész Madarasi Kösséggel egy aránt az köz terhet huzák, az egész Madarasi Kösség a föntebb ki tett, kívánságukért alázatosan esedezik.

Költ mind folyöbb

Kisspál Jozsef Bíró

az Esküttek és az
egész Madarasi Kösség.²²¹

²²⁰ Az 1777-ben bevezetett Ratio Educationis a német nyelv tanítását helyezte előtérbe. A madarasi németek ennek rendelkezéseit aligha ismerték, kérvényüket minden bizonnyal a jegyző írta.

²²¹ Az utolsó bekezdést a község előljárósága írta, támogatva a madarasi németek kérését. Az irat jobb oldalán a falu viaszpecsétje látható.

Külzetén:

Jelentés a madarassi plébánián használt nyelvekről az 1835. évben

Belül:

Jelentés

az 1835. április 23-án 473. Hat. szám alatt kiadott Körlevél

következményeként a madarassi plébániáról.

Madarass Plébánián

Hány és milyen nyelvek

Magyar és német

Mennyi hívő van? Mindegyik
nyelv külön száma?

Magyar 3616
Német 170
Összesen: 3786

Vannak-e németek, akik értik
a magyar nyelvet? Ha így van,
közöltessék ezek száma külön,
mindkét nemzetiséget illetően.

Minden német ért és
beszél magyarul.

A nagyméltóságú új érsekünk
és főpásztorunk mit rendelt el
a kánoni vizsgálat alkal-
mával a beszédeket illetően,
milyen nyelven és milyen rend-
ben kell tartani?

Hogy mindig csak magyar
beszédeket kell tartani.

Korsós József s.k.²²²
helyi plébános által

Külzetén:

Almásy István urat ajánlják madarasi plébánosnak

Iktatva 1841. február 22.

347

481

Belül:

²²² A nagyalakú papírt keresztbe fordította Korsós József plébános. Felül a kérdéseket, alatta a feleleteket tüntette fel. Nyomdatechnikai okból mi bal oldalon a kérdéseket, jobb oldalon a feleleteket hozzuk.

Mi Borsodi Latinovits Lajos,²²³ és özvegy Borsodi Latinovits Etelka született Geramb Báróné²²⁴ mint Tekintetes Nemes Bács Vármegyében kebelezett Madaras Helységnek Földes Urai, tudtára adjuk mindenkinek kit illet; hogy Fő Tisztelendő Kalotsai Érseki megye kebelében meg ürült Madarasi plébániát, Páttronusi jogunknál fogva, Tisztelendő Almásy István Urra, mostani Madarasi plebánosi helyetesre, mint alkalmas és minden szükséges tulajdonokkal biro férfira, ki már husz évek lefolyta alatt az ő példát és egyházi személyhez illő jelességeiről közönségesen isméretes, átruházuk, és őtett a nevezett Madarasi plébániára Plébánosnak ezennel bé mutatjuk.²²⁵ A miért Nagy Méltóságú Klobusicki Klobusiczky Péter Urat, Kalotsai Érseket ő Excellentiáját, egész tisztelettel kérjük, hogy dicséretesen említett Tisztelendő Almásy István Urat a nevezett Madarasi Plébániába annak modja szerint béiktatni és meg erősíteni méltóztassék. Költ Pesten Februárius 20án 1841ik évben PH. Latinovics Lajos mk. PH. Adele Latinovics

19

Külzetén:

936

A madarasi német közönség kéri az evangéliumnak elolvastatását s a t.

Olvast.[atott] a Sz[ent] Szék.[en] jún. 17én 847.

Másolat

Méltóságos Püspök s a t.

Madaras helységünkben a német nemzetségünk naponként inkább elterjedvén annyira, hogy az ide % alatti összeírás szerint számra mintegy 428. szaporodott; ezek közül, minthogy többen találkoznának, kik születési nyelvükhöz ragaszkodva, a magyar nyelvet nem gyakorolják, de vannak néhányan, kik magyarul nem is tudnak, – ezek pediglen mind az oskolai tanításokban, mind pediglen az evangéliom hirdetésében e végett neveltetésökre nézve nem csekély hátramaradást szenvedni kénytelenek.

Mi okra való nézve legmélyebb alázatossággal esedezünk méltóságod szent színe előtt meghallgatván igazságos kérésünket méltóztatnék részünkről kegyesen elrendelni, hogy gyermekeink a nemzeti iskolában

²²³ Latinovics Lajos (1805-1868) a végrendelkező Péter első feleségétől (Róth Teréz) származó Istvánnak volt unokája. Dudás Gyula, 1899. 166

²²⁴ Sem a Latinovicsok, sem a Gerambok családfájában nem tudjuk elhelyezni Etelkát. NAGY Iván, 1857. IV. 365-366.

²²⁵ Almásy István 1838 szeptemberétől 1841 februárjáig volt Madarason káplán; 1841. február 20.-1869. július 27. között, tehát 28 évig volt a falu plébánosa. (A madarasi anyakönyvek bejegyzése alapján).

naponként legalább egy óráig a német nyelv olvasása s ájtatos imádságok tanításában résztessenek; nem különben vasárnapi napokon legalább kis mise után az evangélium német nyelven olvas-tassék fel, és hogy az esztendő alatt előforduló legnevezetesebb ünnepnapokon a német közönség született nyelvén hallja a predikációt. Melly alázatos kérésünk után szent kezeit csókolva mély alázatos tisztelettel vagyunk. Méltóságos püspök ur legalázatosabb szolgálói: a madarasi német közönség²²⁶ Költ junius 5^{én} 1847.

	E.	K.
1. Miller Anton	2	3
2. Johan Meid ²²⁷	1	5
3. Kunrath Euler	1	5
4. Karl Hefner	1	4
5. Jakob Ambelli	1	2
6. Franz Ritgaser	2	6
7. Georg Ritgaser	1	4
8. Peter Ritgaser	2 2/4	2
9. Pern(?) Haut	1 2/4	3
10. Joseph Birgel	3	5
11. Anton Meitin	1	-
12. Peter Gabler	1	6
13. Joseph Ris	1	5
14. Michael Miller	2	4
15. Stephan Schaut	1	4
16. Lorenz Raskopf	1	2
17. Joseph Geiger	1	4
18. Christian Miller	2	4
19. Martin Schneiter	2	5
20. Stephan Geiger	1	4
21. Johann Nothopf ^{f228}	1	8
22. Johann Schumetz	1	4
23. Franz Nothof	1 2/4	3
24. Johann Geiger	1	-
25. Joseph Geiger	3	6
26. Joseph Noll	1	6
27. Anton Schörer	2	4
28. Joseph Ausenager	1	6
29. Johann Roskopf	2	-
30. Johann Miller	1	8
31. Paul Sewalt	3	7

²²⁶ A levél magyar nyelvű, az aláírások gótbetűsek.

²²⁷ Javítás miatt nehezen olvasható név. Lehet Weis is.

²²⁸ Javított név, olvasata bizonytalan

	E.	K.
32. Johann Hefner	3	5
33. Georg Geiger	2	5
34. Joseph Saler	1 2/4	2
35. Joseph Getinger	1	7
36. Johann Geiger	3	4
37. Johann Beller	1 2/4	5
38. Anton Zeiti	2/4	
39. Anton Miller	1	4
40. Pongratz Kallawitz	2	6
41. Martin Benzinger	2	3
42. Kaspar Hofgesank	1 2/4	5
43. Joseph Hofgesank	1	2
44. Johann Riger	1	8
45. Georg Scheitel	1	2
46. Konrath Scheitel	1	1
47. Martin Zeiti	1	-
48. Joseph Scheitel	1	4
49. Stephan Benzinger	1	2
50. Johann Benzinger	1	2
51. Johann Fusinger	1 2/4	2
52. Anton Kraus	1	3
53. Karl Ritgaser	2	4
54. Franz Hofsank	1 2/4	4
55. Johann Schneiter	1	1
56. Anton Schmit	1	2
57. Jakob Beck	1	5
58. Stephan Hofsank	1	3
59. Johann Miller	2	2
60. Peter Wagner	1 2/4	4
61. Joseph Hofsank	2	7
62. Georg Miller	1	3
63. Anton Zaut	2	4
64. Sebolt Miller	1 2/4	6

Van nálunk 94 bár
ösvesen a Léleg 428
Ház van 64.²²⁹

20

Külzetén:

A madarasi német közönség folyamodványa véleményadásra

²²⁹ E három sort svábos magyarsággal írták.

közöltetik a madarasi plébánossal. 936/847.

Belül:

936. M. Almásy István úr
madarasi Plébánusnak.

A madarasi német közönség folyamodványát, mellyben az evangéliumnak vasárnapokon német nyelven való felolvasztatását és a főünnepeken német szent beszédek tartását elrendeltetni kérik % alá mellékelve Uraságodhoz áttesszük vélemény adásra, olly utasítással: hogy mind az előterjesztés valóságáról, mind magyar ajkú hivei érdekének kellő megfontolása után fenforogható körülményekről, ugy arról is valjon a folyamodok értik-e magyar nyelvet, vagy hányan nem értik? és a gyermekeknek jelenleg az oskolábani tanítása milly nyelven történik kizárolagosan, és valjon átaljában nem tanítanak-e a német olvasásra-is körülményes és hiv tudositást adjon. Kelt Kalocsán 1847^{dik} Esztendei Junius 17én tartott érsek-szentszéki ülésből.

Leirta Lichtensteiger jun. 24. 847.

21

Külzetén:

1274

bemutatt. Aug. 14.847

Madarasi plébános véleménye a német nyelv behozatala iránt.

Olvast.[atott] a SzSzékbén Aug. 24én 847.

Belül:

Méltosagos Ur!

Leg Kegyessebb Pártfogy Uram!

Vettem leg Kegyessebb levelét a Fő Tisztelendő Szent Széknek, mellyben meg magyarosodott Német Közönségnek folyamodványa vélemény adásra által küldetett, Mellyre alázatos Válaszom ez: Madaras Hellysége 1787^{be} szálítatott, s ugyan s ekkor költöztek ide a Németek is, az időtül fogva ide német más helységből lakoul nem jöve, ki vévén egy nehány német Aszszonyt kiknek száma alig megy 10re, a többi annyira meg magyarosodott hogy tsak neveikből tűnik ki hogy hajdan németek voltak. A gyermekek és leányok annyira idegenek a német nyelvben, hogy ezen kis kérdésre németül hány az Isten alig lehet meg tanítani, mind azonáltal a magyar tanítástól szüleik által el tiltattanak, én tehát azt ígérém nékik, hogy tsak ugy tanitom őket németül ha egyszer smind magyarul is meg tanullyák, ezen csellel élvén, azt vevém észre hogy magyar nyelvet azonnal készek voltak a német nyelvben amidön egészben buták maradtak. Mindazon által csekély véleményem szerint jó volna nékik az oskolában minden héten egy orát engedni az az

csütörtökön reggel így az oskolában való járásra fel ingereltettek de ekkor is csak azok tanítottassanak németül olvasni kik másnapokon is szorgalmatosan meg jelennek a magyar tanításokra, mint hogy éppen azért nem küldik gyermekeiket oskolában mivel németül eddig ott nem tanítottak. Ezzel az nyeretetik meg, hogy a német meg magyarosodott gyermekek németül ugyan olvasni megtanulnak de azt érteni nem fogják, mellette ezen csel által a magyar nyelvben még inkább ki képeztetnek. Az Evangeliumnak német nyelven való felolvasása itt csak nevetséget szülne hasonlólag az Isten ígéjének hirdetése, minthogy ez egy igen szokatlan tünemény lenne itt soha Isteni Szolgálat német nyelven nem gyakoroltatott többet szolhat erről Fő Tisztelendő Korsos József kanonok ur. Ezt midőn mély alázattal válaszolnám Szent Kezeiket csokolva maradok. Fő Tisztelendő Szent Széknek

Leg alázatosabb szolgálója
Almásy István mp.
Madarasi Plébános

22

1274. Másolat

Nagyon tisztelendő Plébános Ur!

A madarasi németh Közönség folyamodásának, hogy t.i. az evangelium vasárnapokon német nyelven felolvastassék, és a főünnepeken német Szent beszédek tartassanak, minekutánna Uraságod jelentése szerint a német családok egyénei-is legfelebb tizen kívül magyarul minnyájan tudnak, jelenleg hely nem adathatik, hanem ezen tárgy a jövő Madarason tartandó egyházi törvényes látogatás idejéig elhallasztatik, teljes szabadság engedtetvén hogy a német családok gyermekeiket külön oktatás utján p.o. csütörtökön reggel, vagy egyéb szünnapokon németül is taníthatassák.

Kelt Kalocsán 1847^{ik} augusztus 24n tartott érsek Szentszéki ülésből.

Uraságodnak Krisztusban jóakaro Atyafiai Girk György m.k. felszentelt Adrasi Püspök és Érseki helyettes. Almásy István madarasi plébános Urnak.

23

Külzetén:

Kunszt József
Kalocsai Érsek, Apostoli Felség
Titkos Tanácsos Ura,
Öexcellenciájának
Kalocsa

Geiger János, István és József,
Scherer András, Müller János
a madarasi lakók nevében kérik,
miután a felső bácskai Madaras
község lakóinak egyhatoda német,
hogy minden 5. vagy 6. héten
németül hallgathassák a
szószékről a prédikációt, a
szentmisében németül
énekelhessenek, a gyermekeket pedig
az iskolában ugyancsak német nyelven
tanítsák.

Belül:

Excellenciás Uram!

A polgári életnek nemcsak a sava-borsa, hanem a keresztény nép örök üdvösségéhez vezet, megvilágosítja és meglágyítja minden ember szívét, ha egy katolikus keresztény lélek megérti pásztora és lelkésze szavát, és az egyenes úton, ami az üdvösséghez szükséges, vezetni engedi magát.

A felső bácskai Madaras községben kezdettől fogva élvezték azt az örömet, hogy az ott lakó német telepések – akik akkor a lakosságnak majd a felét tették ki – az Isten ígését lelkészüik szájából saját anyanyelvükön hallhatták, később azonban a magyarosítás miatt a szépen hangzó nyelvünket eltiltották.

Mivel most a fent nevezett községben még egyszer annyian vagyunk német lakosok, és 80 házsám alatt 20 1/2 jobbágytelekkel rendelkezünk külső földekben, 104 család összesen 474 német katolikus keresztény lelket számlál, akik a madarasi összlélekszámnak majdnem egyhatodát teszik ki, és minden beszolgáltatást a tisztelendő urunknak – aki a német nyelvben igen járatos – évenként pontosan megadjuk a járandóságát, hogy sötétségben ne tévelyegjünk gyermekeinkkel együtt, hanem a helyes úton maradjunk, az egyedül üdvözítő katolikus egyházban, amely édes, mint a méz, és ott akarunk Istennel beszélgetni, és azzal akarjuk lelkünket felüdíteni: ezért sietünk a Kalocsai Érsek Urhoz, legmagasabb Pásztorunkhoz, Excellenciás Urunkhoz térden állva, és arra kérjük, hogy a madarasi parókiánkon, ha nem is minden negyedik, de minden ötödik héten az Isten ígéje a prédikációkban a szószékről németül hangozzék el. Ezt kegyesen engedélyezni szíveskedjék, hogy a szent tanításra jobban kinyíljon a szemünk, hogy Teremtőnket és Üdvözítőnket tisztán és bensőségesen szerethessük, hogy a misékben németül énekelhessünk, és az iskolában az utódaink is németül tanulhassanak, akiknek száma jelenleg 60.

A legmagasabb pásztori kegyekbe ajánlván magunkat és jogos kérésünket, maradunk Excellenciás Urunk

legalázatosabb szolgálói: Geiger András,
István és József, Scherer András,
Müller János
valamennyi madarasi német lakó
nevében

Madaras, 1852. júl. 12.

24

Külzetén:

Antunovich esperes kiküldetik, hogy tájékoztatást adjon a madarasi németek kérelméről.
1410/852.

Belül:

Nagyon stb.

Némely madarasi hívő a visszavárálag /. eredetiben idecsatolt beadványában kéri a német nyelvnek az istentiszteleteken való állandósítását.²³⁰ Mivel ez a kérelem a kánoni vizsgálatok által rögzített szabályok megváltoztatására irányul, az összes fennforgó körülményeket annál inkább mérlegelni kell, mivel ugyanezek a hívek hasonló kérésükkel a Szentszék 1847. augusztus 24-én 1274. szám alatt kelt és //. alatt másolatban idecsatolt döntésével elutasítottak. Ezért megbízom uraságodat, hogy kutassa ki 1. Vajon a folyamodvány aláírói a német nyelvű lakosság tudtával és bejegyzésével küldték-e azt ide ebben a formában? 2. Vajon a folyamodvány bizonyítása fennáll-e egészben vagy részben, és mely részben? Legfontosabb 3. Közlendő a magyarok, és a németek száma, vagyis mindegyik nemzetiség hány családból és főből áll? 4. Kutassa ki, hogy vajon a németek közül hányan vannak, akik tudják a magyar nyelvet, és fordítva: a magyarok közül hányan a németet? 5. Hallgassa meg a helybeli plébánost, és közölje az ő megalapozott véleményét és megjegyzéseit. A nyomozás eredményéről uraságod hozzánk jelentést tegyen.

Egyebekben stb. Kalocsán 1852. július 17. napján.²³¹

25

Nagyméltóságú Méltóságos és Főtisztelendő Érsek Úr!

²³⁰ Ez és a később szereplő 1274/1849. irat nincs a levéltári anyagban

²³¹ A lap szélén: 1410. Antunovich János esperes úrnak. Elküldte Herold 1852. július 20.

Krisztusban kegyes Atyám!

A madarasi német hívek / idecsatolt²³², és folyó évi július 17-én 1410. szám alatt velem közölt folyamodványával kapcsolatos kegyes megbízásra fiúi alázattal a következő jelentést van szerencsém küldeni: 1. Hogy a fennforgó szolgálatban a valódi igazságot kideríthessem, és Nagyméltóságodnak híven jelentést tehessek, folyó hó 26-án sok folyamodó és a község több vezetőjének részvételével a madarasi plébánián vizsgálatot tartottam. – 2. Megállapítottam, hogy a fent említett kérvényt a // bizonylat tanúsága²³³ szerint részben a saját, részben pedig + jelölt aláírásával igazolta és átnyújtotta. – 3. A németek által már előbb elkészített párok és lelkek összeírását, melyet alább /// eredetiben bemutatok,²³⁴ mind a folyamodók, mind a jelenlévő előljárók előtt felolvastam és hitelesítettem, ha netalán megjegyzést akarnának tenni. Ennek eskü alatti eredménye: a 84 házban 42 német család 466 lelket számlál; a házak száma 654 és a híveké 4497; ebből a magyar híveknek 577 házuk van, a hívek száma pedig 4031. – 4. Hogy a magyar nyelv ismeretének állását a németeknél – ebben a törekvésemben ezen alkalommal a magyar nyelvet mintegy érintkezési eszközként használtam – hitelesen felfedhessem, három vagy négy német házaspárnak – akik néhány éve lettek itt lakosok – feltettem a következő kérdést: Körülbelül hány év telt el, amióta a németek ebben a községben betelepülve élnek? Erre az általam többször feltett kérdésre Karlovics Pongrác a többiek megerősítésével azt válaszolta: Ő, aki a németek között utolsónak jött ide, már 22 éve Madarason lakik. – 5. Ezzel kapcsolatban azután megkérdeztem, hogy a 466 német között hány személy lehet, akik még nem tudják a magyar nyelvet? Azt válaszolták, hogy 55 ilyen van, mégpedig 3 férfi, a többi asszony, akik ellenségesek a magyarokkal és a plébánossal szemben. Rajtuk kívül az egész községben alig tizen található, akik nem ápolják a magyar nyelvű érintkezést, jóllehet a helyi szükséglet ezt igényli, mivel a német családok a községnek nem egy elkülönített részét birtokolják, hanem a magyarokkal elvegyülve elszórtan élnek. Az ellenszegülőeknek nem nagyon kellemes az odasorolás ezzel a megállapítással "hogy kevésbé tudják". – Ez alkalommal is, miként más alkalommal, a tisztas tapasztalat tanított meg arra: hogy a madarasi németek, akik táplálkozásukban és öltözködésükben teljesen hasonlítottak a magyar lakossághoz, néhány kivételtől eltekintve, akik kevésbé tökéletesen beszélnek a német, mint a magyar nyelvet; a magyarok között azonban senki nincs, miként a megkérdezett németek tanúsítják, akik akár a legkisebb mértékben is

²³² A hívek levele nincs mellékelve, de ez nem lehet más, mint a Függelék 23. szám alatt közölt.

²³³ A bizonylat nincs meg.

²³⁴ A lelkek összeírása hiányzik a levél mellől.

elsajátították volna a német nyelvet. – 6. Végül, amint a plébános a németek törekvéseiről hallva észrevételezte, félő lenne, hogy a szláv eredetű magyarok is a példán felbuzdulva hasonló törekvést kezdeményeznek. Valóban, a jelenlevők többen ezen alkalommal a németekkel szemben követelték az ezen dolgokban történő kedvező határozat esetén, amely alig száz[embert] érint, ők – mint mondták – mint 2000 szláv ajkú képviselői követelik az istentiszteleteken a szláv nyelv bevezetését.

A körülmények ilyenén ismeretében higgadt buzdítást intéztem mindkét nemzetiséghez a keresztény hit egységének szellemében; a németek figyelmét elsősorban felhívtam a magyarok hasonló helyzetére Csávolyon, Vaskúton, a bunyevácokéra Bezdánban, Bukinban és másutt; ennél fogva ezt a helyi körülmények között kialakult helyzetet nemcsak nekik itt, hanem más nemzetiségeknek másutt Krisztus alázatosságával kell elviselniök; maga a Felsőbbség sem tudja ezt mindig az itteni nehézségek miatt tetszése szerint megváltoztatni. Ezért mint eddig, úgy a jövőben is a kegyes érseki rendelet megjelenéséig nyugodtan és keresztény áhitattal fogadják el az istentiszteletben használatos nyelvet. Abban az esetben is őrizték meg ezt, ha a tisztelendő Felsőbbség döntése a folyamodóknak nem tetszene, mivel a Felsőbbség ilyen esetben nem a saját hajlandósága szerint, s nem a hívők valamelyikének üdvös kívánságára kíván válaszolni, hanem az egész keresztény közösség helyi körülményeit mérlegeli. – Ezek előrebocsájtása után, amennyire meg lehetett ítélni, úgy mutatták, hogy lelkükben megnyugodtak, egyedül azt kérték tüzesen, hogy iskolás gyermekeiket a magyar nyelv mellett anyanyelvükön is tanítsák olvasni és írni. Mivel kérésüket, mint a már meglévő iskolai utasításokkal megegyezőt, jóváhagytam, eltávoztak az Úrban.

Egyébként Nagyméltóságod kegyes és atyai jóindulatába ajánlottan, felszentelt jobbát állandóan csókolva Nagyméltóságú érsekségednek

Almásón, 1852. július 27-én legalázatosabb fia Krisztusban
Antunovich János
esperes²³⁵

26

Külzetén:

A madarasi németeket el kell téríteni a német nyelvnek az istentiszteleteken kért bevezetésétől. 1482

852

Belül:

²³⁵ A levélen alul: "Tárgyalva Kalocsán 852. július 31-ikén."

Nagyon stb.

Uraságod folyó évi július 27-én kelt jelentésével kapcsolatban a német nyelvű madarasi lakosok kérését, mely szerint minden 4. de legalább 5. vasárnapon az istentiszteleteket német nyelven tartsák, lecsillapítani nem tudtam, mivel kicsi a német nemzetiségű lakosok száma, és nagyon kevés kivétellel mindenki beszéli a magyar nyelvet (a nagyobb rész).²³⁶

Ezen döntést uraságod adott alkalommal megfelelő érveléssel adja tudtukra, kinyilvánítva, hogy Szentszékem 1847. aug. 24-én 1274. szám alatt kelt utasítását teljesen megerősítem, miszerint iskolás gyermekeiket a magyar nyelv mellett németül is tanítsák olvasni és írni.

²³⁷

Egyébként stb. Kalocsán, 1852. július 31-én.²³⁸

27

Külzetén: 10635

189.XVII.

A nagyméltóságú Császári, Királyi Kerületi hatóságnak
Zomborban

Belül:

1855. november 22.

Tekintetes Cs. Kir. Kerületi Hatóság!

Madaras községben jelenleg az iskolai oktatás magyar nyelven folyik, és a templomi éneklés is ezen a nyelven történik.

Jelenleg azonban Madaras község lakói között, akik 4450 lelket számlálnak, 445 német él.

Gyermekeik nem tudják a magyar nyelvű oktatásból a kívánt eredményt felmutatni, és ha a későbbi tanulmányaikat esetleg reáliskolában kívánják folytatni, ahol az oktatás nyelve kizárólag a német, lehetetlenné válnának. Ugyanolyan eredménytelenek a magyar nyelvű istentiszteletek is, amelyek nem érik el a kívánt épülést.

Mivel Madaras német nyelvű lakói az iskola és templom fenntartásában, akárcsak a magyarok, arányosan részt vesznek, így azzal az alázatos kéréssel bátorzkodnak az alázatos alulírottak a tek. Cs. Kir. Járási Hatósághoz fordulni, hogy kegyeskedjék azt az intézkedést foganatosítani, miszerint Madaras községben az iskolai oktatás nyelve a

²³⁶ A piszkozatban megmaradt latin nyelvű levél kissé zavaros.

²³⁷ A hivatkozott érseki döntést a Függelék 22. számában közöljük

²³⁸ A lap szélén: 1482. Antunovich János esperes úr[na]k]. Elküldte Herold 852. augusztus 7-én.

német legyen, és a templomi ének is [a magyarral] felváltva német is legyen. A madarasi németek egy pénzüsszeget is összegyűjtöttek, amin két templomi zászlót kívánnak venni. A tisztelendő úr kinyilatkoztatása alapján e zászlókat nem szabad a templomban kiállítani.

Az alázatos alulírottak bátorkodnak ama alázatos kérésüket megismételni, hogy a madarasi németek által beszerzett zászlókat az ottani templomban szabadon kiállítani.

Zombor, 1855. november 22.

Rozhubt Lőrinc

Miller György

Hefler Konrád

Wagner Péter

Az összes német lakó nevében

28

Külzetén:

1855. december 1.

1883/855. Kézbesítve decemb. 14.

Folyamodvány, mellyel a madarasi németek engedélyt kérnek, hogy joguk legyen nyelvüknek az istentiszteletben és az iskolában való bevezetésére, valamint az általuk készített két lobogónak a templomban való elhelyezésére; áttéve megtárgyalás végett a zombori Cs. K. kerületi joghatósághoz.

Belül:

No 10.635

Zombori Cs. Kir. kerületi
Hatóságtól

Kunszt József Kalocsai Érsek Úr
az Osztrák Császári Lipót Rend
nagykeresztje Lovagjának,
Őexcellenciájának

Kalocsa

Excellenciás Uram!

Mellékelve bátorkodik a Cs. Kir. Kerületi Hatóság az ehelyütt benyújtott néhány madarasi német nemzetiségű lakosnak hozzánk intézett kérelmét átnyújtani, amelyben mind a templomban, mind az iskolában a saját nyelvük használatát engedélyezni szíveskedjék, és az általuk beszerzett két templomi zászlót az ottani templomban kiállítani kegyesen engedélyezni méltóztassék. E kéréssel átadjuk Excellenciádnak a legkegyesebb hivatalos eljárásra,

Zombor, 1855. december 1.

szolgálatkészséggel
Petrovich

Külzetén:

1883

855

A madarasi németek folyamodványa a német nyelvnek az istentiszteleteken való bevezetése tárgyában stb., stb. átadatik Antunovich esperesnek.

Belül:

Némely német nyelvű madarasi hívő beadványt intézett a zombori császári, királyi körzeti biztossághoz, amit hivatalos megtárgyalás céljából ide átküldtek, ezért ennek visszaküldésére mihamarabb legyen gondja uraságodnak. Amely célt azzal közlöm, hogy mivel az említett hívek már ismételen ide megküldött ilyen kérelmük tárgyában az itt lévő aktákból, valamint az említett folyamodványból kitűnik, a madarason lévő német nyelvű lakosok száma kicsiny, és ezek is kevés kivétellel tudják a magyar nyelvet. Ezért a folyamodóknak az én nevemben magyarázza meg uraságod: ahhoz, hogy az 1852. július 31-én 1482. szám alatt kelt és a // alatt idecsatolt döntésemtől visszalépjek, semmi ésszerű ok nincs.²³⁹

Ami pedig a madarasi németek által készítendő zászlókat és az ottani templomban való elhelyezését illeti: véleményéről várom uraságod jelentését.

Áhítatos imáiba stb., stb.

1883. Antunovich János úrnak, esperesnek és almási plébánosnak.

Kelt 1855. december 15-én.

Elküldve: [olvashatatlan név] 855. dec. 17-én.²⁴⁰

Külzetén:

62

856

Kézbesítve január 10.

A madarasi németek kérelme, miszerint nyelvüket az istentiszteletben bevezessék, valamint lobogóiknak készíttetését és elhelyezését a templomban engedélyezzék: Antunovich esperes nem tartja megvalósíthatónak.

Belül:

²³⁹ Az irat hiányzik a levél mellől, de szövegét ismerjük, és a Függelék 26. szám alatt közöljük

²⁴⁰ Az utolsó három sort a fogalmazvány szélére írták. Az érsek saját kezűleg javított a piszkozatba.

Nagyméltóságú, Méltóságos és Főtisztelendő Érsek Úr,
legkegyesebb Uram és Atyám!

Nagyméltóságod az elmúlt december 15-én kelt 1883. számú kegyes utasításával kapcsolatban a folyó évi január 1-jén átmentem Madarasra, és ott összehíva a németeket, közöltem velük Nagyméltóságod határozatát, újból előadva nekik mindazt, ami felhozható volt lelkük megnyugtatóására. Ezek a németek azonban, miként a polgári bírósághoz intézett folyamodványukban, dőlyfösen követeltek a német nyelvnek kedvező körülményeket. Miután másnap ismét megjelentek, újból elmondtam érveimet, és szemükre vettem az érsekkel szemben elkövetett tiszteletlenségüket, valamint a kérvényükben lévő hazugságot, mégpedig a község előjárói előtt, mivel a vizsgálat alkalmával kiderült, hogy gyermekeiket az iskolában is tanítják az anyanyelvükre, és a gyermekek – az iskolában még aznap megtartott vizsgáztatás szerint – jól tudnak olvasni és írni mindkét osztályban; ők azonban semmiféle érvelésnek nem akartak engedni – makacsul ragaszkodtak kérelmükhöz: vezessék be nyelvüket is az istentiszteletben. Én pedig meghagytam az előjáróknak, hogy tiltsák el őket a hasonló folyamodványok szerkesztésére titokban tartott gyűlésektől, mivel csak néhányan vannak, akik a többieket fel szokták izgatni, ha erre engedélyt adnak. – Akkor majd felkelnének azok is, akik szláv eredetűek, miként már, midőn a németek szándéka először tudomásukra jutott, megjelentek előttem, és kijelentették, hogy abban az esetben, ha a németek kérését elfogadják, akkor ők is folyamodványt írnak. Ezeknek a száma meghaladja az ezret, s mindenki tudja, hogy – legfeljebb 10 személy kivételével – gyermekeik köztudottan mint anyanyelvet beszélnek magyarul. Mivel tudom, hogy tisztségemnek fő célja a lelkek üdve, lelkiismeretemtől vezérelve javasolnám Nagyméltóságodnak, ha a jelenleg fennforgó körülmények között úgy látnám, hogy a németek kérésére valami engedményt adatnék. De mindaz, ami tudomásomra jutott, a németek ellen szól, így az is, amit legutóbb nyilatkoztak. Amit ismételten Nagyméltóságod személye elé vinni akarnak, sohasem szűnik meg, csak akkor ha a vezetőket megbüntetik. Ugyanis nem a várható üdvösség vágya hajtja őket, hanem a nemzetieskedés ápolása. Amit bizonyít az is, hogy a plébános tudta nélkül pénzt gyűjtöttek zászlókra, és csak a németektől gyűjtöttek, s ezeket német zászlóknak akarják nevezni, melyeket veszély esetén a nemzetiségek között akarják szétosztani. Mutatja ezt az elmúlt évben a katymári eset is, ahol veszekedés támadt azon, hogy a bennszülöttek zászlója menjen-e elől, vagy sem? Ez nagy botrányba fulladt, ezért azt mondtam nekik, hogy az egyházi zászló, mert először azt készítették és áldották meg, az egyház tulajdona lett, és ezért a szükség szerint a gyűjtést az egész községben, nem pedig külön csak a német házakban kell megtartani, amint hogy a

templomban nincsenek magyar zászlók, így nem lehetnek német zászlók sem. Felhívtam a figyelmüket, hogy ezt a sorrendet kell tartaniok, ha egyházi zászlók alatt a községben együttesen tartanak körmeneteket. Ha azonban a németek valamely külön szent helyre vezetnek körmenetet, akkor – mint eddig – a jövőben is használják a szokásos zászlóikat. Egyebekben áhitatos tisztelettel vagyok Nagyméltóságod felszentelt jobbját csókolva

Almásón, 1855. január 5-én

legalázatosabb szolgálja és
engedelmes fia
Antunovich János
esperes

31

Külzetén:

108

189.XVII.

pr 4/1856

Tek. Cs. Kir. Kerületi Hatóság

Zombor

a madarasi német lakosság alázatos

kérelme, hogy az oktatás és az

istentisztelet nyelve a német

legyen Madaras községben

Belül:

Tekintetes Cs. Kir. Kerületi Hatóság!

Körülbelül két hónappal ezelőtt²⁴¹ az alázatos alulírottak a tek. Cs. Kir. Kerületi Hatósághoz fordultak, hogy a kalocsai főtisztelendő püspöki káptalanhoz benyújtott kérelmüket kegyesen kieszközöljük, miszerint a Madarason lakó németek engedélyt kapjanak arra, hogy gyermekeiket a községi iskolában németül oktathassák, az ének és a szent evangélium felolvasása és a prédikáció felváltva németül is elhangozzék. Az alázatos alulírottak úgy gondolták, hogy jogos kérésük támogatását szolgálja, ha e hatóság jóváhagyását is élvezzi, mert a Madarason lakó németek szám szerint egytizedét alkotják az ottani magyar összlakosságnak, ebből kifolyólag joggal gondoltak arra, hogy a német nyelvű oktatásra az iskolában, és az istentiszteleten a német éneklésre is igényt tarthatnak.

Hogy milyen döntés született az előbb említett beadványukra, az alázatos alulírottak nem tudják, de semmiképpen sem lehet kétséges, hogy a tek. Cs. Kir. Kerületi Hatóság ezt a beadványt a kalocsai káptalanhoz továbbította, és hogy onnan elintézését is nyert, mert amikor

²⁴¹ Pontosabban 1852. november 22-én. Ezt a levelet Függelék 27. szám alatt közöljük.

az alázatos kérelmezők szolgálati úton bemutatkoztak, és megkérdezték az almási főtisztelendő esperes urat, látták, hogy a tek. Cs. Kir. Kerületi Hatóság által továbbított kérelem ott volt az esperesnél, és a kérelemre szitkozódásokat írtak, és minden válasz nélkül kidobták őket ama vigasztalan szavakkal, hogy sem az iskolában járó gyermekek előtt, sem egy német temetésén nem hangozhat el a Miatyánk német nyelven.

Ebből kifolyólag az alázatos alulírottak ismételten megkeresték a tek. Cs. Kir. Kerületi Hatóságot, hogy kegyes szószólója legyen a kegyes tisztelendő káptalannál Kalocsán, kérje és hasson oda, hogy gyermekeik oktatása az iskolában, és az ének az istentiszteleteken, az evangelium és a prédikáció időközönként német nyelven történhessen meg, amihez a legalázatosabban megjegyezzük, hogy a madarasi lelkésznek semmi kifogása nincs ellene, csupán magasabb utasításra vár e tárgyat illetően.

Zombor, 1856. január 4.

Arttin(?) Jenő sk
írnok

+ Müller György,
+ Wagner Péter
+ Seiler József,
+ Geiger József
minden madarasi
német lakó nevében

32

Külzetén:
112/156.

Kézbesítve január 18.

Némely madarasi németek ismételten folyamodványt adtak be azért, hogy a német nyelvet vezessék be az istentiszteletben és az iskolában; a kellő megtárgyalás végett áttéve a zombori Cs. K. kerületi joghatóságnak.

Kelt [mint fent]

Minthogy érdemben a folyó hó 11-i dátummal 62. sz. alatt már megfelelő rendelkezés történt, az idecsatolt folyamodvány tartalmát tudomásul vételre [közlöm].

[A címzés a levél alján:]
Kalocsai Érsek Úr
Őexcellenciájának
Kalocsa

No 108

A Cs. Kir. Kerületi Hatóságtól,
Zombor

Excellenciás Uram!

Hivatkozva a múlt év december 1-jén kelt 10.635 számú beadványra, a Cs. Kir. Kerületi Hatóság tisztelettel mellékeli néhány madarasi német nemzetiségű lakos újabb beadványát,²⁴² amiben a templomban és az iskolában nyelvük használatának engedélyezését kéri, Excellenciás Úr kegyes elrendezése és szolgálatkész válaszára reményében.

Zombor, 1856. január 9.

Duchin?

33

Külzetén:

62/856.

Jeleztetik, hogy a madarasi németek arra vonatkozó kérelmét, miszerint az istentisztelet német nyelven is végezhető, Y.Y. [az érsek monogramja] javaslatára áttettem a zombori Cs. K. kerületi joghatósághoz.

Belül:

Tekintetes Császári-Királyi Kerületi Hatóság!

A múlt év december 1-jén kelt, 10.635 számú tiszteletreméltó beadványában, amelyben néhány madarasi német lakó ama kérése szerepel, hogy a templomban és az iskolában a saját nyelvük használatának engedélyezését kérték, és az általuk vásárolt két templomi zászlót az ottani templomban kiállíthassák, szolgálatkész elintézésre nekem küldték el, így indítatva érzem magam, hogy a tek. Kerületi Hatósággal az alábbiakat közöljem:

A madarasi német lakosság 1847-ben és később 1852. évben ismételten jelentkezett a német nyelv használatának engedélyezéséért az iskolában és az istentiszteleteken. Miután azonban a lefolytatott vizsgálat során kiderült, hogy a német lelkek száma alig egytizedet tesz ki az összes madarasi lakoshoz viszonyítva, és a legtöbbje tud magyarul, ezért az istentiszteleteken a német nyelv használatát már csak azért is el kellett utasítani, mert a canoni vizitáció e vonatkozásban is felelős a következményekért. Viszont azt a határozatot hoztuk, hogy német szülők gyermekei az iskolában német nyelvű oktatást kapjanak. E követelésük teljesítését bizonyítja a járási esperesnek ebből adódóan elrendelt vizsgálatának eredménye, amit % alatt mellékelünk,²⁴³ és amiből látható, hogy a madarasi német gyermekek kellő német oktatást kapnak, és az, hogy az iskolai oktatás csak magyar nyelven folyik, nem felel meg a

²⁴² Közöljük Függelék 31. szám alatt. - A beadvány német nyelvű, melynek külső oldalára az érseki hivatal latinul írta az irat tárgyát.

²⁴³ A melléklet nincs meg, de szövege a Függelék 30. szám alatt közölttel azonos

valóságnak; továbbá, hogy az istentiszteleten történő nyelvi változtatás zavart és nyugtalanságot idézne elő, és a Madarason lakó szláv lakosságot hasonló igények bejelentésére ösztönöznék.

Ami pedig ugyanazon németek által beszerzendő és kizárólag a templomban való kiállítást szolgáló zászlókat illeti: mivel a beszerzés módja és használatának szándéka nem vallásosságból fakad, hanem inkább kártékony nemzetiségi súrlódásokat eredményezne Madaras lakossága körében, úgy azok beszerzése és kiállítása a templomban, valamint nyilvános templomi cselekedetek révén azok használata semmiképpen nem engedélyezhető.

Mivel a németek számaránya Madarason semmiképpen nem teszi lehetővé, hogy az istentiszteletek eddig megszokott nyelvén változtassunk, ugyanúgy a zászlók iránti kérelmet sem engedélyezhetjük, viszont gondoskodni kell a nevezett kérelmezők indokolatlan követelményeit illetően, hogy a tek. Cs. Kir. Kerületi Hatóság Madaras német lakosságának ilyen jellegű fondorlatait határozottan tiltsa meg.²⁴⁴

[Ugyanennek az iratnak az alján:]

Antunovich János esperes és almási plébános úrnak 1856. január 11.

A madarasi plébánia német nyelvű híveinek ama kívánságot előterjesztő kérelmére, hogy az istentisztelet tartásában az ő nyelvüknek is helye legyen, Uraságodnak folyó [hó] 5-én kelt jelentésében közölt ellenkező körülményeket semmiképpen nem tudtam eltávolítani, ismételten jelzem, hogy az előzőleg említett jelentésben foglalt okok a németek által elkészítendő, és csak általuk használandó, és a templomban elhelyezendő lobogók, melyek az áhitat előmozdítását szolgálnák, ugyanakkor zavargásokra és hasonlókra adnának alkalmat; ezért az engedélyt meg nem adhatom. Miért is Uraságodnak ezennel meghagyom: hogy összegyűjtve a híveket, újólaj oktassa ki őket arról, hogy tartózkodjanak minden zavarkeltő törekvésektől. Lelkük ápolására törekedjenek inkább, és adja ezt tudtukra az én nevemben Uraságod, akinek ájtatos²⁴⁵ stb., stb.

Plébánosok Madarason²⁴⁶

1. Nagy Imre	1789. ápr. 10.	-	1792. ápr. 23.
2. Körmendi István	1792. ápr. 23.	-	1802. nov. 4.

²⁴⁴ A levél német nyelvű. Első oldalának alján ceruzával latin nyelven ez áll: A hívek Madarason összesen: 4450 németek: 455

²⁴⁵ A Kerületi Hatóságnak küldött német levél alján latin szövegű fogalmazvány, melyben az érsek tájékoztatja elhatározásáról az esperest. Az érseki irodisták fogalmazványában az érsek saját kezű kiegészítései, javításai találhatók.

²⁴⁶ A madarasi plébánián eredetiben megtalálható névsor (összeállítója valószínűleg Borsay Jenő bajai múzeumigazgató volt) másolásában Kőhegyi Jakab és Székely-Becze Ilona sietett segítségemre.

3. Korsóss József	1802. nov. 4.	-	1841. febr. 20.
4. Almásy István	1841. febr. 20.	-	1869. máj. 13.
5. Láng Márton	1869. máj. 26.	-	1869. júl. 27.
6. Válics János	1869. júl. 27.	-	1903. nov. 3.
7. Szalai Károly	1899. ápr. 3.	-	1904. febr. 2.
8. Novák Ferenc	1904. febr. 3.	-	1927. febr. 21.
9. Szabó István	1926. aug.	-	1932. jan. 31.
10. Németh Zsigmond	1932. febr. 1.	-	1932. jún. 30.
11. Dr. Schopper Antal	1932. júl. 1.	-	1950. nov. 28.
12. Jávor Ferenc	1950. máj. 2.	-	1950. jún. 17.
13. Dr. Mészáros Károly	1950. jún. 17.	-	1951. nov. 1.
14. Jánoshegyi István	1951. nov. 1.	-	1954. aug. 15.
15. Dr. Mészáros Károly	1954. aug. 15.	-	1965. márc. 1.
16. Mátrai Dénes	1965. márc. 1.	-	1965. máj. 1.
17. Jánoshegyi István	1965. máj. 1.	-	1990. aug. 25.
18. Reusz József	1990. szept. 15.	-	1991. jan. 31.
19. Mátrai Dénes	1991. jún. 1.	-	

Káplánok Madarason

1. Koronay Ferenc	1807. febr.	-	1808. febr.
2. Szabó György	1808. febr.	-	1808. nov.
3. Pruzsinszky Antal	1808. nov.	-	1809. dec.
4. Szabó János	1809. dec.	-	1812. dec.
5. Domovits István	1812. dec.	-	1821. febr.
6. Deák József	1821. febr.	-	1822. dec.
7. Takáts János	1822. dec.	-	1824. ápr.
8. Lóránth Sándor	1824. ápr.	-	1825. júl.
9. Hury Ferenc	1825. júl.	-	1826. okt.
10. Haill Ferenc	1826. okt.	-	1828. jan.
11. Szüts Ignác	1828. jan.	-	1829. jún.
12. Sendula János	1829. jún.	-	1830. dec.
13. Balaton Mihály	1830. dec.	-	1831. jan.
14. Poszaveczi János	1831. jan.	-	1832. nov.
15. Rehák József	1832. nov.	-	1834. máj.
16. Pessády János	1834. máj.	-	1834. dec.
17. Parisetich József	1834. dec.	-	1835. febr.
18. Bük Péter	1835. febr.	-	1835. máj.
19. Vondrak Ferenc	1835. máj.	-	1838. szept.
20. Almásy István	1838. szept.	-	1841. febr.
21. Body Ferenc	1841. febr.	-	1842. jan.
22. Rehák József	1842. jan.	-	1843. márc.
23. Szabó János	1843. márc.	-	1848. júl.
24. Szecskay János	1848. júl.	-	1849. okt.

25. Szabó János	1849. nov.	-	1850. aug.
26. Lakatos Pál	1850. aug.	-	1855. szept.
27. Balassy András	1855. szept.	-	1858. jan.
28. Szöllősy János	1858. jan.	-	1861. szept.
29. Láng Márton	1861. szept.	-	1870. okt.
30. Szabady Ferenc	1870. okt.	-	1873. márc.
31. Matoss János	1873. márc.	-	1874. febr.
32. Sinkovics Ferenc	1874. febr.	-	1880. júl.
33. Kovács János	1880. júl.	-	1887. aug.
34. Táncsy Antal	1887. júl.	-	1889. okt.
35. Bagó Mihály	1889. okt.	-	1893. júl.
36. Sáv Ferenc	1893. júl.	-	1896. aug.
37. Amon Pál	1896. aug.	-	1897. aug.
38. Mészáros Pál	1897. aug.	-	1898. febr.
39. Vajda Ottó	1898. febr.	-	1899. ápr.
40. Angyal Béla	1901. jan.	-	1902. márc.
41. Tóth István	1902. márc.	-	1907. okt.
42. Lippay Imre	1907. okt.	-	1911. szept.
43. Szabó István	1911. szept.	-	1912. aug.
44. Koncz Dezső	1912. aug.	-	1914. júl.
45. Kozák József	1914. júl.	-	1916. júl.
46. Negele József	1916. júl.	-	1918. márc.
47. Taskovits János	1918. márc.	-	1919. nov.
48. Szabó Mihály	1919. nov.	-	1920. máj.
49. Kindl Antal	1920. máj.	-	1920. júl.
50. Farkas János	1920. júl.	-	1921. ápr.
51. Schneider (Szent-mihályi) Ferenc	1921. aug.	-	1924. jan. 18.
52. Bittermann József	1924. febr.	-	1924. okt.
53. Mehringer Sándor	1924. okt.	-	1927. szept.
54. Zékány Tihamér	1925. júl.	-	1925. aug.
55. Égi Lőrinc	1925. aug.	-	1926. aug.
56. Kulcsár János	1927. szept.	-	1930. júl.
57. Balla László	1930. júl.	-	1932. júl. 31.
58. Cselka (Berhidai) János	1932. aug. 1.	-	1936. szept. 15.
59. Mihályfi István	1936. aug. 1.	-	1939. szept. 1.
60. Szabó József	1936. okt. 1.	-	1937. jún. 15.
61. Putterer Péter	1939. szept. 1.	-	1940. jún. 30.
62. Szakál István	1940. júl. 1.	-	1944. júl. 31.
63. Bukvity Tamás	1941. szept. 14.	-	1941. nov. 24.
64. Kövesi István	1944. aug. 1.	-	1950. ápr. 28.
65. Soproni János	1944. nov. 27.	-	1945. aug. 20.
66. Soproni János	1946. jan.	-	1948. máj. 11.

67. Kapocs Nándor	1950. jún. 1.	-	1951. aug. 15.
68. Bakos Ottó	1951. aug. 15.	-	1954. júl. 1.
69. Kopasz János	1951. szept. 7.	-	1951. nov. 1.
70. Marton Tivadar	1954. júl. 1.	-	1956. szept. 10.
71. Bauer Ferenc	1956. szept. 10.	-	1957. szept. 1.
72. Mentés László	1957. szept. 1.	-	1959. szept. 1.
73. Deli Imre	1959. szept. 1.	-	1962. júl. 31.
74. Gregus Tamás	1962. aug. 1.	-	1963. jún. 30.
75. Németh Lajos	1963. júl. 1.	-	1963. okt. 15.
76. Mátrai Dénes	1963. okt. 20.	-	1965. júl. 31.
77. Dr. Scharpf Egon	1965. aug. 1.	-	1968. márc. 30.
78. Szekulity István	1968. szept. 1.	-	1970. aug. 31.
79. Kereskedő Zoltán	1970. szept. 1.	-	1973. júl. 31.
80. Kovács Jenő	1973. aug. 1.	-	1976. aug. 31.
81. Székely László	1976. szept. 1.	-	1978. ápr. 22.
82. Jánoshegyi József	1978. dec. 21.	-	1985. júl. 31.

35

Madaras lakói felekezetek szerint²⁴⁷
(1803-1870)

Év	Róm. kat.	Zsidó	Görögkeleti Református	Gr. Kat.
1803.	2290	20		
1804.	2299	24	3	
1805.	2299	24	3	
1806.	2299	24	3	
1807.	2528	24	4	
1808.	2528	24	4	
1809.	2528	24	4	
1810.	2528	25	4	
1811.	2528	27	4	
1812.	2528	27	4	
1813.	2528	27	4	
1814.	2568	27	4	
1815.	2568	27	4	
1816.	2568	27	4	

²⁴⁷ Az adatokat a kalocsai érsekség majd minden évben megjelenő Schematismusaiból vettük. Itt mondok köszönetet Dombay Ernő plébános úrnak, aki az 1., 2., 3. számú okmányt fordított latinból magyarra; Kapocs Nándor plébános úrnak a 8., 15., 17., 24., 25., 26., 29., 30., 32., 33. számú latin okmány fordításáért, és Rákóczi Katalin tanárnőnek, aki a 9., 14., 19., 23., 27., 28., 31., 32., 33. számú okmányt ültette át németből magyarra. (A 32. és 33. számú levél fele német, fele magyar nyelvű.)

1817.	2568	27	4		
1818.	2607	6	4	6	
1819.	2607	6	4	8	
1820.	2607	6	4	8	
1821.	2767	6	4	8	
1822.	2917	6	4	8	
1823.	3070	8	6		
1824.	3112	11			
1825.	3234	13	7		
1826.	3332	13	7		
1827.	3340	14	7		
1828.	3441	14	7		
1829.	3409	14	7		
1830.	3634				
1831.	3634				
1832.	3634				
1833.	3761	16			
1834.	3761	16			
1835.	3700	16			
1836.	3832	16	3		
1837.	3671	12			
1838.	3927	19	3		
1839.	3927	19	3		
1840.	3754	19	2		
1841.	3782	23	2		
1842.	3834	33	2		
1843.	3844	31	2	6	
1844.		6	2	2	
1845.	3943	33	2	6	
1846.			2	34	
1847.	4192	34	2		2
1848.	4103	33	2		2
1849.	nem jelent meg sematizmus				
1850.	nem jelent meg sematizmus				
1851.	4112	25		4	
1852.	4112	25		4	
1853.	4394	41	2	1	
1854.	4426	27		1	
1855.	4251	46		1	
1856.	4254	48		2	
1857.	4330	37		1	
1858.	4370	63	1	6	
1859.	4471	61	2	2	
1860.	4586	92	5		

1861.	4623	95	5	
1862.	4476	93		
1863.	4422	104	1	
1864.	4591	90	1	4
1865.	4694	80	1	4
1866.	4700	80	1	4
1867.	4619	86	1	5
1868.	4610	80		8
1869.	4450	108		5
1870.	4365	113		

Bibliográfia

ACSÁDY Ignác

1886 Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest.

1888 Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526-64. Budapest.

1903-1904 A magyar birodalom története. I-II. Budapest.

ARNETH, Alfred

1858 Prinz Eugen von Savoyen. I-III. Wien.

AUSSIEDLUNGSPATENT

1959 Aussiedlungspatent der Kaiserin Maria Terezia. In: Volkskalender der Deutschen aus Ungarn. Stuttgart.

AUSZ Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.

BAKÁCS István

1953 Családok, testületek és intézmények levéltárai. (Levéltári alapleltárak I. Országos Levéltár 7.) Budapest.

BÁLINTNÉ MIKES Katalin szerk.

1974 A Bács-Kiskun megyei Levéltár (volt Kecskeméti Állami Levéltár) fondjainak jegyzéke. Budapest.

BÁNÁTI Miklós

1967 22 évtized az új hazában. Kecskemét.

BÁNKUTI Imre

1957 Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526-1527. AUSZ Series historica 2. Szeged, 3-30.

BENCZÉDI László

1963 A "vitélő rend" és ideológiája. Történelmi Szemle, 33-43.

- BKMM Bács-Kiskun Megye Múltjából. Kecskemét.
- BODOR Antal
1914 Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest.
- BOROVSKY Samu szerk.
1909 Bács-Bodrog vármegye I-II. Budapest.
- BTTE Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat Évkönyve.
- BUNYITAI Vince - RAPAICS Rajmund - KARÁCSONYI János
1902-1912 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I-V. Budapest.
- CSETRI Károly
1936 Bácska lakossága a legrégebb időktől a XIX. század végéig. Budapest.
- DUDÁS Gyula
1893/a A bácskai nemes családok. BTTE, 51-154.
1894/a A Czobor család és birtokviszonyai Bács-Bodrogh vármegyében. Turul 29-32.
1894/b A Czobor család és birtokviszonyai Bács-Bodrogh vármegyében. BTTE, 63-92.
1896 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. I-II. Zombor. D.[udás] Gy.[ula]
1898 A Bács-Bodrogh vármegyei községek régi pecsétjeiről. BTTE, 161-165.
1899 A borsódi és katymári Latinovits család története. BTTE, 139-171.
- ECKHART Ferenc
1956 A bécsi udvar jobbagypolitikája 1761-1790-ig. Századok, 69-125.
- EICHHOFF, E.
1970 Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südeuropa, 1645-1700. München.
- EIMANN, Johan
1894 Der Deutche Kolonist, oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph dem Zweiten in den Jahren 1783. bis 1787. absonderlich im Königreich Ungarn in dem Bacser Comit. Budapest.
- ELEKES Lajos
1954 A magyar nép szövetségesei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. In Az idegen hódítók elleni harcaink XI-XVII. századi történetéből. (Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6-13. előadásaiból 1.) Budapest.
- ÉRDUJHELYI Menyhért
1899 A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta.

FÁBRI Jenő

1967 Szenta a török uralom alatt. Szenta.

FEKETE Lajos

1940 Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. (Értekezések a tört. tud. köréből XXV. 9.) Budapest.

1955 Die Siaqwat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I-II. Budapest

FELDTÄNZER, Oskar

1990 Joseph II. und die Donauschwäbische Ansiedlung. München.

FÉNYES Elek

1836-1839 Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I-IV. Pest.

1851 Magyarország geographiai szótára. I-IV. Pest.

FERMEDŽIN, Eusebius

1892 Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752. Zagrab.

FLACH, Paul

1953 Goldene Bácska. München.

1983 Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. München.

FLACH, Paul-PAUL, Josef

1976 Siedlungsgeschichte von Hajós, einer schwäbischen Gemeinde an der nördliche Grenze der Batschka. München.

FODOR Ferenc

1955 Az Institutum Geometricum. Az egyetem Bölcsészeti Karán 1782-től 1850-ig fennállott Mérnöki Intézet. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 5. szám). Budapest.

1956 A magyarországi kézíratos vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Tudományos Műszaki Bibliográfiák 1., 3., 5. szám) Budapest.

1957 Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 8. szám). Budapest.

- FRAKNÓI Vilmos
1868-1872 Pázmány Péter és kora. I-III. Budapest.
- GALLA Ferenc
1940 Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Budapest.
- GERÉB László
1955 A hazai osztályharcok irodalma, 1525-1660. Budapest.
- GÉVAY Antal
1868-1872 Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert I-II. Pest.
- GYÁRFÁS István
1870-1886 A jászkunok története. I-IV. Budapest.
- GYETVAI Péter
1987 Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München.
1992 A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I-III. Kalocsa.
- HALASI-KUN Tibor
1964 Sixteenth-Century turkish settlements in Southern Hungary. Türk Tarih Kurumu Belleten, 1-72.
- HATVANI Dániel
1976 Rémi krónika. Budapest.
- HECKENBERGER Péter
1991 Nádudvar-Nemesnádudvar. Egy észak-bácskai község történelme és településtörténete. Kalocsa.
- HEGEDŰS Antal
1981 A bácskai jobbágyság a török hódoltság végén (1660-1680). Létünk, 147-169.
1984 Bácskai és bánáti jobbágylevelek (1676-1848). Újvidék.
- HEGYI Klára
1976 Egy világbirodalom végvidékén. Budapest.
1985 A török birodalom a 16-17. században. In Magyarország története 1526-1686. 101-145. Budapest.
- HELLENBARTH, Maria
1980 Katymár. Ein ungarndeutsches Dorf in der Nord-Batschka. Schwäbisch-Gmünd.
- HELTAI Gáspár
é.n. Magyar Krónika. Budapest.
- HK Hadtörténeti Közlemények
- HORNYIK János
1860-1866 Kecskemét város története I-IV. Kecskemét.

- HORVÁTH János
1905 Bácska népesedése a török hódoltság után. *BTTE*, 7-15.
- HORVÁTH Mihály
1871-1873 Magyarország történelme. I-VIII. Pest.
- ILLÉSHÁZY János
1905 A Jász-Kunság eladása a német lovagrendnek. *Századok*, 22-39., 138-157.
- IORGA, Nicolae
1911 Documente privitoare la istoria Romanilor. Bucurest.
- ISTVÁNFFY Miklós
1962 A magyarok történetéből. (Fordította Juhász László). Budapest.
- IVÁNYI István
1876 Lugos és Karánsebes története, 1526-1658. *TRÉ*.
1885/a Az új Bodrog vármegye. *BTTE*, 2. füzet 17-25.
1885/b Bács vármegye összeírása 1696. évről. *BTTE* 2. füzet
1886 Szabadka szabad királyi város története. I-II. Szabadka.
1889-1907 Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. IV. Szabadka.
1896 Bunyevác nemességünk. *BTTE*, 14-35.
1911-1912 A bácskai kamarai puszták állapota és betelepítése 1763-ban. *BTTE*, 1911. 123-153., 1912. 17-26., 61-87.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor
1985 Gazdaságtörténeti és demográfiai feldolgozások. *BKMM* VII. 9-146.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor szerk.
1991 A Bács-Kiskun Megyei Levéltár (volt Kecskeméti Állami Levéltár) fondjainak és állagainak jegyzéke. Kecskemét.
- JEDLICKA Pál
1897 Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajzához és korához, 1552-1660. Eger.
- JERNEY János
1851 Keleti utazás a magyarok ős eredeti helyeinek kinyomozása végett. I-II. Pest.
- JUHÁSZ Kálmán
1921 A licenciatusi intézmény Magyarországon. Budapest.
- JUHÁSZ, Koloman
1960 Laien im dinst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster in Westfahlen.
- JURKOVICH Emil
1902 Harctéri tudósítás az esztergomi táborból az 1594. május 5-12-ig végbe ment eseményekről. *TT*, 579-580.

- KÁLDY-NAGY Gyula
1970 Harácszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest.
1974 Szulejmán. Budapest.
- KALOCSAI NÉVTÁR
1990 A kalocsai főegyházmegye névtára. Kalocsa.
- KAPOCS Nándor-KŐHEGYI Mihály
1991 Historia Domus Bajensis. (Bajai Dolgozatok 7.) Baja.
- KARÁCSONY János
1923-1924 Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-g. Budapest.
- KÁROLYI Árpád
1878-1882 Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok, 1535-1551. TT.
- KATONA István
1800 Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae. I-II. Kalocsa.
- KÉL Kalocsai Érseki Levéltár
- KEMPELEN Béla
1911-1932 Magyar nemes családok. I-XI. Budapest.
- KERESZTURY Dezső
1982 Híres magyar könyvtárak. Budapest.
- KISS József
1979 A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. Budapest.
- KOLOSVÁRI Sándor-ÓVÁRI Lipót
1897-1900 Magyar Törvénytár 1000-1895. I-XIX. Budapest.
- KOVACHICH József
1898 Az almási Rudics család. BTTÉ, 99-105.
- KOVÁCS János
1901 Szeged népe. Szeged.
- KŐHEGYI Mihály
1969 Mária Terézia pénzürtékelési rendelete 1755-ből. Numizmatikai Közlöny, 63-72.
1992 Die Magyarisierung der Gemeinde Madaras in Südungarn (Batschka). In Seewann, Gerhard szerk.: Minderheitfragen in Südosteuropa. München. 181-186.
1993/a Adatok Baja 14-17. századi egyháztörténetéhez. In Békési Imre-Jankovics József szerk.: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. I-III. Budapest-Szeged. 159-169.
1993/b A pacseri Mészáros család nemesi oklevele. In Kőhegyi Mihály-Merk Zsuzsa szerk.: Mészáros Lázár emlékezete. Baja. 18-22.

- KÓHEGYI Mihály-NAGY Ádám**
1975 Pénz- és gazdaságtörténeti adatok Mária Terézia korából. *Cumania* 3., 103-140.
- KÖRÖMY Árpád**
1904 Közállapotaink a XVI. században. Budapest.
- KREUTEL, Richard-SPIES, Otto**
1954 *Leben Osmans*. Bonn.
- KRISTÓ Gyula szerk.**
1983-1994 Szeged története. I-IV. Szeged.
- LK** Levéltári Közlemények
- MAJLÁTH Béla**
1885 Az 1642-iki szőnyi békekötés története. Budapest.
- MANDIČ, Domenik**
1968 *Franjevačka Bosna*. Rim.
- MARCZALI Henrik**
1885-1888 Magyarország II. József korában. I-III. Budapest.
- MAROSI Endre**
1971 Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. *HK* 1. szám 107-128.
- MATKOVIĆ, Petar**
1884 *Putovanje po balkanskom poluotoku XVI. vieke*. *Putovanje Antuna Verančića g. 1553*. *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i umjetnosti*, 1-60. Zagreb.
- MEZŐSI Károly**
1942 A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken. Századok, 179-195.
- MKSZ** Magyar Katonai Szemle
- MOL** Magyar Országos Levéltár
- MTT** Magyar Történelmi Tár
- MUHI János**
1944 Zombor története. Zombor.
- NAGY Iván**
1855 Liptay Imre török követsége 1619-ben. *MTT* I.
1857-1865 Magyarország nemes családai címerekkel és nemzedékrendi táblázatokkal. I-XII. Pest.
- NAGY László**
1966 A Habsburghatalom XVI. századi Magyarországi török politikájának problematikájához. *HK* 878-882.
- NEMESKÜRTY István**
1968 Ez történt Mohács után. Budapest.
- NÉPSZÁMLÁLÁS**
1882 A m. Korona országaiban 1881. elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei. Budapest.

- NOVUM Calendarium
1792 Novum Calendarium. Buda.
- OTTENTHAL, Adam szerk.
1988 Heimatbuch Tschatali-Csátalja. I-II. Erlensee.
- PÁLLFY Ilona
1937 A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky Emlékkönyv. Budapest.
- PERJÉS Géza
1979 Mohács. Budapest.
- PESTY Frigyes
1880 Az eltűnt régi vármegyék I-II. Budapest.
- PETRÓCI Sándor
1965 Pest megye újjátelepülése 1711-1760. In Pest megye múltjából I. 95-153.
- POPOVIĆ, Dušan J.
é.n. Vojvodina u tursko doba. H. é.n.
- PURJESZ István
1958 A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. LK 173-200.
- RAPCSÁNYI Jakab
1934 Baja és Bács-vármegye községei. Budapest.
- REIZNER János
1899-1900 Szeged története. I-IV.
- REPPMANN, Anton
1971 Vaskut. Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Nordbatschka. Freilassing.
- RÉDVAI István
1940 Alvinczy vállalkozása Belgrád ellen. MKSZ 510-516.
1942-1943 II. József török háborúja. HK 1942. 1-28., 179-200.
1943. 1-34.
- RICHTER, Georg
1980 Die Geschichte von Nemesnadudvar. In Jahrbuch der Ungardeutschen. Stuttgart, 92-98.
- RÖSS Bertalan
1936 Aviánói Márk pápai követsége és a török félhold alkonya Magyarországon. Budapest
- SALAMON Ferenc
1886 Magyarország a török hódítás korában. Budapest.
- SÁRKÁNY Tibor
1983 A hartai evangélikus gyülekezet vázlatos története a második világháborúig. In Adalékok Harta történetéhez. Budapest.

- SASHEGYI Oszkár
1965 Az abszolutizmuskori levéltár. Budapest.
- SCHEMATISMUS
1942 Schematismus cleri Archidioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi.. Kalocsa.
1975 A kalocsai főegyházmegeye schematismusa. Kalocsa.
- SCHILLING, Rogerius
1928 Ansiedler der Deutschen in Rumpfungarn. Budapest.
- SCHLITTER, Hans
1920 Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyirte Verfassung vom 4. März. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte. Zürich-Leipzig-Wien.
- SCHWEDT, Herbert
1990 Nemesnádudvar-Nadwar. Leben und Zussamenleben in einer ungarndeutschen Gemeinde. Marburg.
- SINKOVICS István
1954 Végvári harcok. In Az idegen hódítók elleni harcaink XI-XVII. Századi történetéből. (Magyar Történész Kongresszus, 1953. július 6-13. előadásaiból, 1.) Budapest.
1985 Magyarország története 1526-1608. In Pach Zsigmond Pál szerk.: Magyarország története 1526-1686. Budapest. 147-283., 393-473., 605-693.
- SMOLKA Szaniszló
1883 "Fekete" Iván. Századok, 1-31.
- SÖVÉNY Mihály
1991 A Bács-Bodrog vármegyében lévő Madaras község német telepeseinek leszármazási táblái újratelepítésétől 1825. december 31-ig. [Bácsalmás] Kézirat a TIM-ben.
- STELZER, Friedrich
1883 Geschichte der Batschka. Neusatz
- STELTZER Frigyes
1885 Bácskai adatok a török defterekben. BTTÉ, 2-3. füzet 14-27.
- STURMINGER, Walter
1955 Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529. und 1683. Graz-Cologne.
- SZABÓ István
1950 A magyarság története a török hódoltság és a nemzeti szabadságharc alatt. (Egyetemi jegyzet). Debrecen.

SZAKÁLY Ferenc

- 1969 Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Budapest.
1981 Magyar adózás a török hódoltságban. Budapest.
1983 Pusztulás és újjáépítés a mohácsi csata utáni években. In Kristó Gyula szerk.: Szeged története I. 499-508.

SZALAY László

- 1861 János király és az európai hatalmasságok. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest.

SZÁNTÓ Imre

- 1977 Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen. 1526-1541. AUSZ Acta Historica, Tom. LXI.

SZÁRICS Bertalan

- 1897 Savoyai Eugen herceg zentai győzelme. BTTE, 103-115.

SZARKA Károly

- 1947 A váci egyházmegye püspökei a török hódítás korában. Vác.

SZECSANSZKI, Zsivan

- 1952 Popiszi sztanovnistva Bacske tokom oszamnaesztog veka. Beograd.

SZENTKLÁRAY Jenő

- 1885/a A dunai hajóhadak története. Budapest.
1885/b Levelek Csernovics Nenád (Iván cár) a "fekete ember" történetéhez. TT

SZERÉMI György

- 1979 Magyarország romlásáról. (Fordította Juhász László) Budapest. Sz. n. Szám nélküli irat a levéltárakban.

TAFFERNER, Anton szerk.

- 1967 Kunbaja. Eine ungarndeutsche Grenzgemeinde in der Nordbatschka. München.

TAKÁTS Sándor

- 1903 Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén. Századok, 531-536.
1904 Kísérletek a magyar haderő felosztására. 1671-1702. Századok, 1-24., 114-135., 219-239., 322-343.
1921 Ungarische und türkische Berufschreiber im XVI. und XVII. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher, 204-214.

TAKÁTS Sándor - ECKHART Ferenc - SZEKFÜ Gyula

- 1915 A budai pasák magyar nyelvű levelezése. Budapest.

- TARDY Lajos
1973 Verancsics Antal sztambuli követjelentései Grúziáról (1553-1557, 1567-1568). Századok, 91-105.
- THURY József
1893 A török hódítás kezdete Magyarországon. Századok, 559-584.
1893-1896 Török történetírók. (Török-magyarkori Történelmi Emlékek II. osztálya.) Budapest.
- TIM Türr István Múzeum, Baja.
- TIMON Béla
1936 Adatok Budavár 1686. évi visszavételéhez In Török hódoltság- korabeli okmányok a Magyar Kir. Hadilevéltárban. Budapest. 18-19.
- TOLDY Ferenc
1857 Sárospataki magyar krónika, 1523-1615. MTT
1866 Baranyai Decsi Magyar Historiája, 1592-1598. (Monumenta Hungariae historica XVII. kötet) Pest.
- TORBARINA, Josip
1969 Antun Verancic. Forum, 637-641. Zagreb.
- TÖRÖK Pál
1932 A török birodalom pénzügyei Szulejmán korában. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve.
- TRÉ Történelmi és Régészeti Értesítő
- TT Történelmi Tár
- TURATSCHEK, Chr.
1968 Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1526. bis 1532. Wien.
- VÁLYI András
1796-1799 Magyar országnak leírása... melyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fabrikák, huták, hámorok... feltaláltatnak. I-III. Buda.
- VANIČEK, Franz
1875 Spezialgeschichte der Militärgrenze. I-II. Wien.
- VANYÓ Tihamér
1979 Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyáról 1649-1673. LK, 323-339.
- VARADINO, Franciscus
[1908] Descriptio provinciae Bosnae-Argentinae facta per R.P.F. Franciscum a Varadino anno 1679. Ed. Kaiser Ferdinandus. Szabadka.
- VARGA Ferenc
1883 A szegedi szandzsák és Csongrád megye. TRÉ

R. VÁRKONYI Ágnes

- 1985 Országegyesítő kísérletek (1648-1664). In Pach Zsigmond Pál szerk.: Magyarország története 1526-1686. Budapest. 1043-1154.

VASS Előd

- 1980 A szegedi nahije 1553-1554. évi török adóösszeírásai. Tanulmányok Csongrád megye történetéből VI. 67-95.
1989 Török megszállás alatt. In Kóhegyi Mihály szerk.: Baja története a kezdetektől 1944-ig. Budapest. 159-199.

VELICS Antal-KAMMERER Ernő

- 1886 Magyarországi török kincstári defterek, 1543-1699. I-II. Budapest.

VERANCSICS Antal

- 1857-1875 Összes munkái. (Monumenta Hungariae historica II. Scriptorum. Irók) Pest-Budapest.

VÖRÖS Károly

- 1952 Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In Spira György szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Budapest, 299-383.

WINKLER Pál

- 1935 A kalocsai és bácsi érseki főkapitány története alapításától 1935-ig. Kalocsa.

ZACH, Krista

- 1977 Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrišimović, in Türkisch-Ungarn (1649). Ungarn-Jahrbuch, 1-31.

ZERMEGH Joannes

- 1662 Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges commentarius. Amsterdam.

ZELLINGER Alajos

- 1893 Egyházi írók csarnoka. Nagyszombat.

ZORN Antal

- 1989 Német betelepülések a mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és XIX. században. BKMM X. 325-389.

ZSILINSZKY Mihály

- 1896-1897 Csongrád vármegye története. I-II. Békéscsaba.

Adatok Budanovich Lajos püspök tevékenységéhez a Délvidék Magyarországhoz kerülésének időszakában (1941-1944)

Kapocs Nándorra emlékezve

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békékkel kialakított új kelet-európai államhatárok nemcsak gazdasági, társadalmi, politikai változásokat jelentettek, hanem az egyházakat is érintették. Egyfelől úgy, hogy a területi szervezeti beosztások megváltoztak, másfelől a kisebbségek esetében a nemzetiség, az anyanyelv megőrzésében rendkívül nagy szerepet kaptak. Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban a nacionalizmus áthatotta a köz- és magánélet szinte minden szféráját, s befolyásolta az állam és egyház kapcsolatát is.

A második világháború alatt a területi revíziók ismét új helyzetet teremtettek, melyekre az egyháznak reagálnia kellett. Így volt ez a Délvidéken, a katolikus egyház esetében is. Ahhoz azonban, hogy az 1941-1944 közötti helyzetet megérthessük, röviden át kell tekintenünk, mi is történt az első világháború után.

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyét 1921-ben kettészelte az új államhatár, s a nagyobbik, déli rész a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. A Szentszék Váradi Lipót Árpád kalocsai érsek 1923-ban bekövetkezett halála után két apostoli kormányzóságot hozott létre. Az északi, Magyarországhoz tartozó részen Zichy Gyula pécsi püspök, a délin Budanovich Lajos szabadkai plébános lett az apostoli adminisztrátor. Zichy Gyula 1925-től mint érsek állt a főegyházmegey élén. A Szentszéknek tehát tudomásul kellett vennie az államhatárokbán, és ennek következtében az egyház területi felépítésében beállt változást, de a főegyházmegeye egy egység maradt, a Jugoszláviához került rész nem lett hivatalosan önálló. Erre csak 1968-ban került sor.

A dél-bácskai részen az apostoli kormányzót, Budanovich Lajost, 1927-ben nevezi ki a Szentszék címzetes püspökké, ezzel is hangsúlyozva, hogy nincs önálló egyházmegeyeje, tehát a Kalocsa-Bácsi Érsekség területi megosztottságát egyházi szempontból nem véglegesítették. A Szentszék az államhatárok megváltoztatásával beállt új helyzetre nem úgy reagál, hogy automatikusan követi azokat, de nem is hagyhatja figyelmen kívül,

ezért olyan intézkedéseket hoz, melyekkel biztosítható a legfontosabb elv: „A lelkek üdve legyen a legfőbb törvény”.

A második világháború alatt, 1941 tavaszán a magyar honvédség bevonult a Délvidékre, s ez volt a Felvidék, Kárpátalja, Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után a trianoni béke revíziójának utolsó állomása. Magyarország területi gyarapodása számtalan egyházkormányzati kérdést vetett fel, melyeknek megoldása – hasonlóan az első világháborút követő megváltozott helyzethez – nem kis gondot okozott a Szentszékeknek és a magyarországi katolikus egyháznak, de nehézségeket teremtett az állam és egyház kapcsolatában is. A délvidéki problémák egy része Budanovich Lajos püspök személyéhez kapcsolódott.

Budanovich Lajos (1873-1958) tevékenysége századunk megpróbáltatásokkal teli első felére esett. Magyarország egy soknemzetiségű területén teljesített szolgálatot a bajmoki születésű, bunyevác származású pap. A hívek lelki gondozása mellett nagy hangsúlyt fektetett népe kulturális értékeinek, nyelvének ápolására. Nehéz ma már megítélni, hogy az első világháborút megelőzően folytatott tevékenységét mennyiben hatotta át nacionalizmus, valóban vallott-e pánszláv eszméket, mennyiben volt magyarelles, igazak-e az újságcikkekben megjelent vádak, miszerint munkálkodása veszélyezteti a nemzetiségek békés egymás mellett élését.¹ Az igazság minden bizonnyal jóval összetettebb. A Habsburg Birodalom, majd a dualista állam keretei között élő népek megkésett nemzeti ébredése miatt gyakori jelenség a túlérzékenység, a bizalmatlanság.

Az első világháború után, a magyar uralom megszűntével mint apostoli adminisztrátor a bunyevác-sokac érdekeket tartotta szem előtt a német, s különösen a magyar érdekekkel szemben. A egyes nemzetiségű egyházközösségekben a hitoktatás, illetve az egyházi közigazgatás nyelvhasználatának kérdése okozott feszültségeket. Budanovich püspök az állam nyelvének kizárólagosságát hirdette, ami a magyar és német hívek, illetve alsópapság elégedetlenségét eredményezte. Szemben állt azonban az ortodox egyház nagyszerb szemléletével.²

A második világháború alatt a Délvidék visszacsatolásával beállt új hatalmi viszonyok következtében a magyar kormány Budanovich Lajos apostoli adminisztrátor tisztségéből való eltávolítását akarta elérni, ami korábbi tevékenységéből következett, s várható volt, hiszen 1941 májusában megindult a dél-bácskai területre egy nagy arányú magyar telepítés, közte a bukovinai székelyeké. Az állam és egyház viszonyában beállt feszült helyzetet, a feloldásra tett lépéseket tárják elénk az alább köz-

¹ KÉL Personalia 6560/1902, 3115/1910, 5127/1912, 694/1913. – Bajai Hírlap 1912. október 20.; A Polgár 1913. január 20.

² Budanovich Lajosnak a szerb megszállás (1918-1921) alatti tevékenységéről KÉL Personalia 180/1920, 1773/1920, 1929/1920, 1956/1920, 2140/1920, 2141/1920, 2533/1920, 2629/1920. – SALACZ Gábor, 1975. 108-129.

lésre kerülő levelek, jelentések, melyek Budanovich Lajos ellentmondá-
sos személyiségének megismeréséhez is szolgáltatnak adatokat.³

1

1941. május 6., Budapest.

*Ijjas József érseki biztos jelentése Hóman Bálint vallás- és közokta-
tásügyi miniszternek a visszatért Bácska egyházkormányzati
helyzetéről*

NAGYMÉLTÓSÁGÚ MINISZTER ÚR!
KEGYELMES URAM!

Arról a kiküldetésünkről, amelyben április hó 24-től május 3-ig jár-
tunk el az anyaországhoz visszatérő Délvidéken dr. Evetovics Kunó főis-
kolai tanár úrral, együttes jelentést tettünk Nagyméltóságodnak. Méltó-
táztassék megengedni, hogy most e jelentéshez pótlólag külön jelentést is
tegyek azokról a legsürgősebb kérdésekről, amelyek a visszatért Bácska
területén egyházkormányzati szempontból megoldásra várnak.

Mint méltóztatik tudni, a visszatért Bácska katolikus egyházkor-
mányzati szempontból 1923 óta apostoli adminisztratúrát képez, amely-
nek élén Budanovich Lajos felszentelt püspök áll, mint apostoli admi-
nisztrátor. Arról is méltóztatik tájékoztatva lenni, hogy Bácska visszaté-
rése kapcsán a kalocsai Érsek úr Ónagyméltósága a Szentszéknél sürgős
előterjesztést tett az iránt, hogy a visszatért terület egyházkormányzati
szempontból azonnal csatoltassék vissza az ősi kalocsai egyházmegyé-
hez.⁴ Ez az előterjesztés annyira természetes, hogy a visszatért Bácská-
ban a papság és a hívek egyaránt azon csodálkoznak, hogy a joghatóság
visszatérése a kalocsai érsekhez nem azonnal és automatikusan történt.
A világegyház kormányzatában járatos emberek tudják azt, hogy a jelen
században oly gyakori politikai határváltozások kapcsán a Szentszék
igen óvatosan jár el intézkedéseiben, nehogy elhamarkodjon valamit. Ez
a körülmény Bácskában azt az aggodalmat kelti, hogy jelen esetben is a
Szentszék talán arra az álláspontra fog helyezkedni, hogy a visszatért
Bácska egyházkormányzatában nem történik változás. Ez annál aggasz-
tóbb, mert a gyors változás körülményei amúgy is megkavarták az em-
berek lelkét, és a biztosra vett egyházkormányzati változás elmaradása
bennük azt a sejtést érleli, hogy a mostani visszahódítás nem egyéb át-

³ A közlésre kerülő dokumentumok az Esztergomi Prímási Levéltárban a 7455/1944. iktatószám alatt található. A Kalocsai Érseki Levéltár iktatókönyvei jeleznek Budanovich Lajosra vonatkozó 1941-1944 között keletkezett iratokat, de ezeket nem találtuk meg.

⁴ A kalocsai érsek Zichy Gyula.

meneti katonai megszállásnál, és nem jelenti egyúttal az anyaországhoz való végleges visszatérést.

Egy mondatban foglalható össze az, ami itt a legsürgősebben elintézendő: Budanovich Lajos püspök úr nem maradhat meg az apostoli adminisztratura élén. Ezt az állításmat az alábbiakban indokolom:

1. Budanovich Lajos püspök úr nem egyszerű egyéniség, hanem kivételes képességű, erős energiájú, fajtáját fanatikusan szerető vezéregyéniség. Soha nem csinált titkot abból, hogy ő nem magyarbarát. Amikor Bácska elszakadt az anyaországtól és ő megkapta apostoli adminisztrátori kinevezését, megbízatásán messze túlmenően úgy fogta fel feladatát, hogy őneki egy új egyházmegyét kell megszerveznie. Magát nem adnutum elmozdítható adminisztrátornak, hanem residentialis püspöknek tekintette. Joghatósága területét csak a leghivatalosabb iratokban nevezte „Administratura Bacsiensis”-nek, a gyakorlatban azonban állandóan, sőt az 1936. június 30-án megtartott „első egyházmegyei zsinat”-on is egyszerűen „Dioecesis Bacsiensis”-nek⁵ nevezte adminisztraturáját; a zsinatnak rendelkezéseit egy 170 oldalas nagy Codex Bacsiensis-ben tette közzé.⁶ Mindez azt mutatja, hogy ő a Magyarországtól való elszakadást véglegesnek tekintette. Most ugyan e terület visszatérése után a vele való beszélgetésünkben azt állítja, hogy hajlandó alkalmazkodni az új helyzethez és szolgálni Magyarországot, de ez a kijelentés semmiképp sem jelenti azt, hogy ő most már egyházmegyéjét a Magyar Szent Korona szellemében akarja kormányozni. Tőle nem lehet olyan rendelkezéseket várni, amelyek alkalmasak a most feldúlt kedélyek lecsillapítására. Hogy ilyen rendelkezésekre sürgetően szükség van, azt nem kell Exellenciádnak bővebben kifejtenem.

2. De nem maradhat meg Budanovich püspök úr az apostoli adminisztratura élén hívei miatt sem. Az adminisztratura területén körülbelül 480 000 katolikus hívó él. Ezeknek legalább kétharmada színmagyar, és a nemzetiségek lelkülete is közel áll a magyarsághoz. A magyar hívek úgyszólván kivétel nélkül a legnagyobb idegenkedéssel fordulnak el Budanovich Lajos adminisztrátor úrtól, úgyhogy elképzelhetetlen annak lehetősége, hogy ő például a Tisza menti nagy magyar közösségekben újból megjelenhessék bémálni, vagy bármely püspöki funkciót végezni. Ha valahol megvan az egyházjogban a hivatalvesztésnél említett odium plebis,⁷ hát ebben az esetben ez föltétlenül megvan. Az elmúlt 23 évnek tömérdek keserősége halmozta föl a hívek lelkében azt, ami most belőlük elemi erővel tör ki, ha ő továbbra is főpásztorként jelenik meg előttük. Közvetlen tapasztalatból tudom azt, hogy ugyanígy gondolkoznak róla a német nemzetiségűek is. Sőt a bunyevác nemzetiségűek

⁵ Dioecesis Bacsiensis: Bácskai Püspökség

⁶ Az 1936-os egyházmegyei zsinat újjászervezte a délvidéki apostoli kormányzóságot, s lényegében megvetette az alapját az 1968-ban létrehozott szabadkai püspökségnek. – SALACZ Gábor, 1975. 112-113.

⁷ Odium plebis: a nép gyűlölete (ellenszenve)

közül is a jobb érzésűek azt tartják, hogy neki önként kellene belátnia azt, hogy lehetetlenné vált a helyzete.

3. De leginkább követeli távozását maga az egyházkormányzat érdeke is. Egyszerűség kedvéért felsorolom azokat a leghamarabb felmerült nehézségeket, amelyek megoldásánál Budanovich adminisztrátor úr közreműködésére nem lehet számítani:

a. A plébániai anyakönyvek vezetése még a tiszta magyar plébániákon is (102 közül 44!) szlávul van előírva. Az anyakönyvi kivonatok úrlapjai is mind szlávok. A fent említett Codex Baciensis előírása szerint más nyomtatott úrlapot nem szabad használni a plébániákon, csak azt, amit az apostoli adminisztratura erre kijelölt szerve a plébániáknak megküld. Ezek az úrlapok természetesen mind szlávok. A magyar közigazgatás bevezetésével most a plébániákat tömegesen árasztják el az anyakönyvi kivonatokot kérő hívek, főleg az 1939. IV.t.c. kapcsán és a plébánosok a legnagyobb zavarban vannak az iránt, hogy milyen nyelven állítsák ki a kivonatokot, és milyen nyomtatványokat használjanak ezeknél.⁸ Egészen természetes lenne, hogy az apostoli adminisztrátor erről nyomban intézkednék.

b. A jugoszláv uralom idején az egyházi anyakönyvek kiállításánál az egyes egyházak saját kibocsátású okmánybélyegeket használhattak. Ezek ma is megvannak a plébániákon, és magam fülével hallottam az apostoli adminisztrátor úr egy rosszalló kijelentését azon, hogy egyik plébánián most nem egy ilyen egyházmegyei okmánybélyeget ragasztottak a kiállított anyakönyvi kivonatra, hanem magyar okmánybélyeget. Világos ebből az, hogy ő nem vesz tudomást arról, hogy a magyar közigazgatásban csak állami okmánybélyegek léteznek. Itt is azonnal kelle-ne intézkedni.

c. A plébániák egyházi vonatkozású felterjesztéseikben eddig a hivatalos állami nyelvet használták, és csak azoknak volt megengedve a magyar nyelvű felterjesztés, akik az állam nyelvét nem bírták. Közismert Budanovich püspök úr ama szokása, hogy az így kivételezett papok hivatalos leveleit visszaküldte azzal a felírással: „Scribat aut latine, aut slavice!”⁹ Mi sem természetesebb, hogy most mindenki a magyar nyelvet szeretné használni hivatalos felterjesztéseiben. Erről sincs intézkedés.

d. Egészen bonyodalmas a püspök úr által bevezetett fizetési rendszer az itt lelkészkedő papságnál. Ő már csaknem egy évtizede központi kezelésbe vette az adminisztratura összes plébániáinak, lelkészsegeinek, alapítványainak, sőt papjainak is minden néven nevezendő pénzjöv-

⁸ Az 1939. IV. tc., az ún. 2. zsidó törvény a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, mely szerint zsidónak minősül vallásától függetlenül az, akinek legalább egyik szülője vagy legalább két nagyszülője zsidó vallású volt. A munkavállaláshoz tehát bizonyítani kellett a származást, s ennek következtében a plébániáknak nagyon sok anyakönyvi kivonatot kellett kiállítaniuk.

⁹ Scribat aut latine, aut slavice!: Írja vagy latinul, vagy szlávul!

delmét. Még a papok egyéni mise-stipendiumait¹⁰ a központba kellett esetről esetre küldeni. Az így egységes kezelésbe vont pénzösszeg ma is Budanovich püspök úr kezében van. Az ezzel járó bonyodalmas számszaki adminisztráció olyan terhet jelent a papságnak, hogy első óhajuk az ettől való szabadulás lenne. De még ennél is aggasztóbb az, hogy a helyi jövedelemmel nem bíró papság kongruaszükséglete¹¹ most megszűnt, a központi szolgálatban levő papság állami fizetése a jövőre biztosítva nincsen, a hittanárok és hittanítók az iskolák szünetelése miatt fizetés és munka nélkül vannak, s mindez nyílt sebként ég a havi fizetésből élő alsópapság lelkén. Az apostoli adminisztrátor úr politikai beállítottsága nem nyújt garanciát arra, hogy ő az így felmerülő aggodalmakat és netán elégtelenséget lecsendesítse, sőt tartani kell attól is, hogy természet-szerűen fel fogja használni a most beálló zökkenést arra, hogy összehasonlítást tegyen az elmúlt évek rendes menete és a most bekövetkezett fizetéshiány között.

e. A magyar katonák bevonulása kapcsán Bácska ősi templomaiban újból felhangzott a magyar himnusz, és a templomokra is felkerült a magyar háromszínű zászló. Több pap azonban aggodalommal nézi a beállt változásban azt, hogy minderre vonatkozólag még egyházi hatóságától engedélyt vagy utasítást nem kapott. 20 év alatt megszokták már azt, hogy mindenben központi irányítás szerint kellett eljárni, és most sokan félnek az önálló elhatározástól. Megint csak nem lehet várni Budanovich Lajostól azt, hogy ő rendelje el a magyar himnusz éneklését és a magyar zászló kitételét. Hiszen azt beszélük Szabadkán, hogy amikor a magyar katonaság 1500-as létszámban szentmisén vett részt és szentáldozáshoz járult a Szent Terézia plébániatemplomban, Budanovich püspök úr a mise végén a himnusz eléneklése előtt eltávozott a templomból.

f. Budanovich püspök úr szlávósító törekvését úgy tudta keresztülvinni, hogy az adminisztratúra kispapjait kivétel nélkül – tehát a színmagyarokat is – horvát szemináriumokban neveltette. Így elérte azt, hogy a fiatal klérus egészen horvát szelleművé vált. A német és szláv nemzetiségűek a szemináriumi évek alatt nem találtak alkalmat arra, hogy az egyházmegyében elengedhetetlenül szükséges magyar nyelvet megtanulhassák. Ezek a kispapok – ma számszerűen 28 – most hazajöttek a horvát szemináriumokból, és tétlenül várják idehaza a rendelkezést, hogy mi történik velük. Elemi kötelessége lenne az egyházmegyének, hogy ezeket az ifjakat azonnal összefogja, és olyan szemináriumokba utalja, ahol az új helyzetnek megfelelően folytathatnák, illetve fejezhetnék be tanulmányaikat. A kalocsai ősi papnevelő intézet az Alma Mater szeretetével várja ezeket a növendékeket, de nincs, aki őket odaküldje, és aki értük fizessen. Budanovich püspök úr aligha fogja ezt saját el-

¹⁰ Mise-stipendium: misepénz

¹¹ Kongrua: az egyházi jövedelem kiegészítésére szolgáló állami támogatás

határozásából megtenni, sőt bizonyára hadakozni fog az ellen, hogy a bunyevác ajkú kispapok magyar teológián tanuljanak.

g. Még aggasztóbb a helyzet az iskolánővérek ügyében. A kalocsai iskolánővérek szerzetes-társulata Bácskában 22 helyen vezetett különféle tanintézeteket a múltban. Ezek közül mindössze öt olyan hely van, ahol szláv ajkúak is laknak, és hat, ahol német ajkúak. A többi valamennyi színmagyar helyen van. Budanovich püspök úr a szerb megszállás után az ott működő iskolánővérek társulatát római engedéllyel külön szerzetes-társulattá szervezte, Kalocsától elszakította, és a rend benső áhitatételét is szláv nyelvűvé tette. Bácskában most mindenkinek az a forró óhaja, hogy a régi zárdaiskolák minél előbb nyissák meg kapuikat, és a régi szellemben tanítsák a gyermekeket. Ezt a munkát a bácskai iskolánővérek társulata már csak azért sem tudja elvégezni, mert a Horvátországban nevelt nővérek semmit sem tudnak magyarul, és számuk is oly csekély, hogy az összes igényeket ki nem tudják elégíteni. Budanovich püspök úrnak az az álláspontja, hogy ez a szerzetes-társulat maradjon meg továbbra is, és működjék párhuzamosan a kalocsai iskolánővérek társulatával olyképpen, hogy a kalocsaiak a magyar iskolákat, a bácskaiak pedig a bunyevác iskolákat lássák el. A nővéreknek viszont legnagyobbbbrészt az az óhajuk, hogy a bácskai társulat térjen vissza a kalocsai anyatársulatba, és így a régi szellem irányításával vonuljon be azokba az iskolákba, ahonnan a szláv erőszak őket kiűzte.¹² Azt a munkát, ami itt az egyházi iskoláztatásra vár, Budanovich Lajos sohasem fogja a magyar Szent István birodalmi gondolata szellemében végezni.

h. Ezzel együttát át is tértem egész Bácska felekezeti iskoláinak kérdésére. Budanovich püspök úr kezében hatalmas pénzösszeg van, melyből ő egy tiszta szláv típusú gimnáziumot akar építeni Szabadkán. Személyesen mondta nekem, hogy mivel az építkezési engedély a kezében van, az építkezést még ebben a hónapban meg fogja kezdeni.¹³ Ez mutatja, hogy ő továbbra is makacsul kitart régi szlávósító törekvése mel-

¹² Az első világháború után a jugoszláv kormány a volt magyar területekre is kiterjesztette az 1904-es szerb népiskolai, illetve az 1912-es középiskolai törvényt, mely csak állami, illetve magániskolákat ismer el, ezáltal a felekezeti iskolák megszűntek, ami érzékenyen érintette a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolánővérek tevékenységét, s a magyar nyelvű oktatást is lehetetlenné tette. Az ismét magyar uralom alá került területen iskoláikat visszakapták, de nem rendelkeztek kellő számú szerzetestanárral, ezért magyarországi rendházakból helyezték át apácákat. – A Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolánővérek bajai szerzetesházának krónikája 1941-1944. TIM Adattár 1498.92. 2-4; SALACZ Gábor, 1975. 108-109., 127-128.

¹³ A Vatikán és a jugoszláv kormány között megszakításokkal 1920 óta folytak tárgyalások egy konkordátum megkötésére, mely rendezte volna a jugoszláviai katolikus egyház és az állam viszonyát. 1935-ben meg is kötötték, a skupstina meg is szavazta, de a pravoszláv egyház támadásai miatt 1938-ban levették a napirendről, és nem ratifikálták. Mindezek ellenére a harmincas években enyhült a katolikus egyházra nehezedő nyomás, a konkordátumban foglaltak szelleme érvényesült, s az egyház létesíthetett szemináriumokat és állami tannyelvű középiskolákat. Így jöhetett létre a Paulinum, középfokú papnevelde (kisszeminárium) Szabadkán, s kaphatott Budanovich Lajos engedélyt katolikus középiskola létrehozására. – SALACZ Gábor, 1975. 109-111.

lett. Nem is gondol arra, hogy az építkezés megkezdése előtt a magyar tanügyi hatóságokkal is értekezzenek. Ez a magatartása annál aggasztóbb, mert hazánkban általánosan ismert az államnak és az egyháznak példás együttműködése a nemzetnevelés terén. Ő az együttműködés felé még egy lépést sem tett. Tudja azt, hogy az egész visszatért területen folynak a tanerők összeírásai, mégsem tartotta szükségesnek, hogy eddig bárkinél is érdeklődjék, vagy hogy papságának utasítást adjon arra nézve, hogy a felekezeti iskolák visszaállítása érdekében milyen előkészítő munkálatokat tegyenek. Ugyanitt kellene megemlítenem a tankönyvek kérdését is.

Általában maga az a tény, hogy ő most teljes passzivitásban várja Róma döntését, nagyon nyugtalanító hatással van mindenkire, mert tápot ad annak a rosszindulatú híresztelésnek, hogy ez a katonai megszállás csak átmeneti jellegű, és a végleges állapot mégis csak az lesz, hogy a visszatért terület nem csatolódik vissza véglegesen Magyarországhoz.

Mindezek után mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy a fenti adatok figyelembevételével kormányunk vatikáni követe révén méltóztassék odahatni,¹⁴ hogy az Apostoli Szentszék Budanovich Lajos apostoli adminisztrátort ezen tisztsége alól minél előbb azonnali hatállyal mentse fel. A legtermészetesebb az lenne, hogy az egész apostoli adminisztratúra megszűnnék, és visszatérne az ősi kalocsai egyházmegyéhez. De ha Róma erre nem lenne hajlandó, azt mégis csak méltányosan kérhetné tőle a magyar kormány, hogy legalább az apostoli adminisztrátor személyében történjék változás, hogy így a katolikus hívek lelkipásztori gondozása legyen biztosítva. Hiszen Róma számára mégis csak az az elv a legfőbb: *Salus animarum suprema lex esto!*¹⁵

Mély tisztelettel vagyok a Nagyméltóságú Miniszter Úrnak alázatos szolgája:

dr. Ijjas József s.k.¹⁶

2

1941. július 8. Budapest.

Beresztóczy Miklós miniszteri tanácsos levele Serédi Jusztinián esztergomi hercegprímásnak Budanovich Lajos püspök tevékenységéről

M. Kir. Vallás és Közoktatásügyi Ministerium

I. ügyosztály főnöke

Eminenciás Atyám!

¹⁴ A vatikáni magyar követ 1939-1945 között br. Apor Gábor.

¹⁵ *Salum animarum suprema lex esto!*: A lelkek üdve legyen a legfőbb törvény!

¹⁶ Ijjas József (1901-1987) lett Budanovich Lajos felmentése után a bácskai apostoli adminisztratúra érseki biztosa. Kalocsai érsek 1969-től haláláig.

Budanovich püspök úr, amióta Budapesten van, nem nyugszik meg. Egyik beadványt a másik után intézi a különféle fórumokhoz. Vádaskodik, saját elgondolásai szerint ítél meg és el ügyeket. Feljelentései között szerepel már egy a kalocsai érsek úr ellen, akit Rómában jelentett fel. Nem kímélt engem és ügyosztályomat sem, kik ellen a kultuszminiszternél emelt panaszt. Emellett állandó levelezésével izgatja a bácskai buncyevácokat, sőt a Pest környéki buncyevácokhoz is kezd személyesen is ki-kilátogatni. Nem tudom, hogy ily viselkedés mellett meddig élvezheti az eddig élvezett teljes szabadságot, amelyet püspöki jellegére való tekintettel biztosítottak neki abban a gondolatban, hogy a nobilis eljárást lojális viselkedéssel fogja viszonzni.

Nem hallgathatom el azt sem, hogy a világi urakat is mind jobban megdöbbeníti az a merészség, amellyel a püspök úr függetleníteni tudja magát írásban és szóban is kétségen kívüli tényektől, s amikor állításainak valótlanságait a szemébe is mondják, minden emóció nélkül veszi tudomásul és ismeri el, hogy nem úgy van, ahogyan ő állította.

Mivel nem tudom, hogy Eminenciád mennyire van tájékozva a bácskai ügyekről, azért vagyok bátor Eminenciád rendelkezésére bocsájtani egy összefoglaló jelentést az eddig történetekről avval a szándékkal, hogy ha ezek az ügyek bárhonnan Eminenciád elé kerülnek, valamelyes tájékoztatást méltóztassék már bírni felőlük.

Eminenciád kezét és bíborát csókolja

hűséges fia

Bp. 941. VII. 8.

Beresztóczy Miklós¹⁷

3

1941. június 16. Budapest.

Beresztóczy Miklós által Serédi Jusztiniánnak küldött jelentés.

(1. sz. melléklet)

JELENTÉS

Budanovich Lajos szabadkai apostoli adminisztrátor személyével és javadalmával kapcsolatos ügyeiről

A kalocsai főegyházmegyének szerb megszállás alá került része, az úgynevezett Bácska 1923 óta apostoli adminisztratúrát képez, amelynek élén Budanovich Lajos felszentelt püspök állott mint apostoli adminisztrátor egészen ezen tisztjétől való felmentése idejéig: 1941. június 1-ig. Amikor Bácskát a magyar honvédek visszafoglalták, az ottani helyzetnek

¹⁷ A levél kézzel írt, s ennek melléklete az 1941. június 16-án kelt Jelentés illetve Angelo Rotta vatikáni követ levele.

egyházi szempontból való feltárására a Kultuszminiszter Úr kiküldötte dr. Ijjas József pápai kamarás és dr. Evetovics Kunó cisztercita főiskolai tanár urakat, akik bácskai születésűek, és a bunyevác nyelvet tökéletesen bírják. Az ő jelentésük is megerősítette azt a hírt, hogy Budanovich Lajos és kormányzata oly súlyos kifogás alá esik magyar szempontból, hogy felmentésének és a bácskai rész visszacsatolásának az ősi kalocsai egyházmegyéhez mielőbb meg kell történnie. Nehogy azonban elhamarkodott vagy meg nem felelő intézkedéssel a magyar kormánynak bárki külpolitikai nehézségeket okozhasson, a Kultuszminiszter Úr a Miniszterelnök Úr¹⁸ tudtával megbízást adott számomra, hogy felkeresve Budanovich apostoli adminisztrátort, ügyét simán és békés szellemben vezessem megoldáshoz.

E megbízás szerint folyó évi május 16., 17. napokon dr. Ijjas József kíséretében Szabadkára utaztam. Itt mindenekelőtt felkerestem Bittó [Dezső] tábornok városparancsnokot, akivel közöltem a miniszter úrtól kapott utasítást, amely szerint Budanovich apostoli adminisztrátort nem óhajtjuk erőszakkal eltávolítani állomáshelyéről. Bittó tábornok kijelentette, hogy Budanovich ellen oly súlyos vádak és bizonyítékok birtokában van, amelyek alapján nem tudja garantálni, hogy a vezérkari főnökétől¹⁹ nyerendő felhatalmazása birtokában őt erőszakkal is el ne távolítsa, ha a polgári hatóságok figyelmeztetésére a legrövidebb időn belül el nem távozik Bácska területéről. Kérte, hogy erről megfelelő módon informáljam az apostoli adminisztrátor urat.

Ennek a kijelentésnek tudatában kerestem föl Budanovich apostoli adminisztrátort. Mindenekelőtt átadtam neki a budapesti apostoli nuncius úr levelét,²⁰ amelyben a lemondás sugalmazása után a nuncius úr azt kívánja, hogy nevezzen ki széles hatáskörrel egy olyan vicarius generalist,²¹ aki a magyar hatóságok előtt elfogadott, és az adminisztrátúra ügyeit megfelelően vezethetné. A nuncius úr levelét átolvasva Budanovich püspök azonnal kijelentette, hogy nem mond le. A vicarius generalis kinevezésére némi húzódozás után hajlandónak mutatkozott, és amikor felsoroltam előtte azokat, akiket előzetes komoly információ-szerzés után ezen tisztt ellátására alkalmasnak véltem, kijelentette, hogy hajlandó dr. Aczél Gyula szilberek²² esperesplébánost vicarius generalisnak kinevezni. A magam részéről felajánlottam, hogy dr. Aczél Gyulát autómmal azonnal elhozom Szabadkára, mert kívánatos, hogy az egyházkormányzati ügyekben mielőbb megindulhassanak a tárgyalások a magyar hatóságokkal. Budanovich püspök ajánlatomat elfogadta. Én még azt kértem tőle, hogy dr. Aczél Gyula vicarius kinevezéséről egy másolatot kaphassak a budapesti nuncius úrral leendő közlés

¹⁸ A miniszterelnök Bárdossy László,

¹⁹ A vezérkari főnök Werth Henrik,

²⁰ A Vatikán magyarországi követe Angelo Rotta

²¹ Vicarius generalis: általános helynök

²² Szilberek község ma Bački Brestovac (Jugoszlávia)

céljából. Ezután közöltem Budanovich püspök úrral, hogy a katonai hatóság súlyos aggodalommal kíséri működését, szinte lehetetlennek látja, hogy zavartalanul folytathassa Bácskában munkáját, és kénytelen rámutatni arra a gyűlöletre is, mely a püspök úrral szemben hívei, sőt papjai részéről is mindig erősebb hangon jelentkezik. Ezekre gondolva a püspök úrral közöltem, hogy amennyiben ügye súrlódásmentes és békés megoldása érdekében maga is jónak látná, fogadja általam a kultuszminiszter úr meghívását, aki készséggel tekinti őt Budapesten vendégének. A legnagyobb tisztelettel és tapintattal előadott szavaimra – amelyek éppúgy, mint az egész tárgyalásunk dr. Ijjas József, majd később dr. Aczél Gyula jelenlétében hangzottak el –, a püspök úr minősíthetetlen goromba hangnemben, székének karfáját csapkodva és kiabálva válaszolt. Nyárádi püspök nevét említve azt mondta, hogy már hangzott el ilyen miniszteri meghívásra vonatkozó beszéd máskor is, és mikor a meghívott felkereste a minisztert, az elutasította, majd a nevezettet kitették a határon túlra.²³ Amikor a püspök úrnak szavaim igazságával szemben így kifejezett gyanúsítását határozottan visszautasítottam, akkor is szinte tájékozva kiáltotta, hogy köttessem össze a kezeit, veressem be puskatussal a fejét, és bánjak el vele úgy, mint ahogyan a magyar hatóságok Bácskában rajta kívül már minden intelligens emberrel elbántak. A püspök úr kitöréseire nyugodt hangon én csak annyit válaszoltam, hogy kiküldetésem éppen azt célozza, hogy a személyével kapcsolatos ügyek minden tekintetben békésen és erőszaktól mentesen nyerjenek megoldást. Hosszú hallgatás után erre kijelentette a püspök úr, hogy mégis eljönne velem Budapestre. Abban állapotunk meg, hogy Aczél Gyula megérkezte után autón Szegedre megyünk, ahol éjszakára Glattfelder püspök úr vendéglátását kérjük,²⁴ és mivel Budanovich püspök úr a hosszabb autótutat nem bírja, Szegedről gyorsvonattal jövünk Budapestre.

Ezután kínos, közel 3 órás tárgyalás után felkerestem újra Bittó tábornokot, és közöltem vele a püspök úr elhatározását, amelyet a tábornok úr örömmel vett tudomásul. Szükségesnek véltem, hogy tárgyalásaimról a kultuszminiszter urat tájékoztassam, ezért telefonon összekötöttem a miniszterrel. Jelentésemről a miniszter úr azonnal tájékoztatta a miniszterelnök urat, akivel egyetértőleg azt az utasítást adta számomra telefonon keresztül, hogy Budanovich püspök úrtól kérjek egy írásbeli nyilatkozatot, amely szerint önként és kényszer nélkül jön a kultuszminiszter úr vendégeként Szabadkáról Budapestre. Amennyiben ilyen nyilatko-

²³ Nyárádi Dénest 1922-ben nevezte ki a Szentszék (a püspöki széket be nem töltve) az eperjesi görög katolikus egyházmegye apostoli kormányzójává. (Nyárádi Dénes korábban a horvátországi Körös görög szertartású püspöke volt.) Nem tudjuk, hogy milyen eseményre utal a jelentés, de valószínűleg Nyárádi püspök hasonló helyzetbe kerülhetett a Felvidék visszacsatolása után, mint Budanovich Lajos. 1940-ben Gajdics Péter Pál lett az eperjesi egyházmegye görög katolikus püspöke. – BALOGH Margit – GERGELY Jenő, 1993. 186., 230.

²⁴ Glattfelder Gyula (1874-1943) csanádi püspök. 1942-től kalocsa-bácsi érsek, de székelyét betegség miatt nem foglalhatta el, ezért 1943-ban az érsekségről lemondott.

zatot a püspök úr nem volna hajlandó megadni, Szabadkáról való távozását ne segítsem elő. Ennek az utasításnak tudomásul vétele után haladéktalanul Szilberekre autóztam, ahonnan a kegyetlenül rossz utak és felrobbantott hidak miatt csak a késő délutáni órákban érkeztem vissza dr. Aczél Gyulával Szabadkára. Budanovich püspök úr előttem átadta Aczél Gyulának vicarius generalisi kinevezését, nekem pedig ennek másodpéldányát. Ezt átolvastva kénytelen voltam azonnal kijelenteni, hogy ez a kinevezés nem felel meg a nuncius levelében kifejezett óhajnak, tudniillik dr. Aczél megbízása kifejezetten csak *absente ordinario*,²⁵ tehát Budanovich távolléte idejére szól, az ő Bácskában való tartózkodása idején azonban semmiféle joghatóságot nem gyakorolhat akkor, ha az *ordinarius* egyházmegyéjében tartózkodik. Erre a Codexet felütve sikerült meggyőzni őt állítása tarthatatlanságáról, mire ő kijelentette, hogy nem bánja, ha dr. Aczél Gyula tárgyal is a magyar hatóságokkal, azonban ő nem fogja tudni garantálni, hogy vicarius tárgyalásainak eredményeit az adminisztratúrában is megvalósítja. Dr. Aczél Gyula erre kijelentette, hogy ő pusztán küldönc vagy tolmács szerepet jelentő megbízást nem vállal el, mire Budanovich a kinevezési iratot és másolatát visszavéve dr. Aczél Gyula vicariusi megbízását máris megszüntnek jelentette ki. Magam részéről mindehhez csak azt fűztem hozzá, hogy a történelekről a budapesti apostoli nuncius úrnak kénytelen leszek jelentést tenni.

Ezután közöltem Budanovich püspök úrral a kultuszminiszter úrnak velem telefonon közölt fentebb jelzett utasítását, és aláírásra átnyújtottam neki egy nyilatkozattervezetet kijelentve, hogy természetesen hajlandó vagyok esetleges szövegmódosítást a nyilatkozatban keresztülvinni. A püspök úr átolvasta a nyilatkozat-tervezetet, újra dühöngeni kezdett, majd azt visszadobva avval, hogy ő semmit alá nem ír, mert aláírása hazugság volna. Kérdésemre e kijelentést avval indokolta, hogy Budapestre semmiképpen sem jön önként és saját jószántából, csupán erőszaknak és kényszernek engedve. A miniszter úr meghívása sem jelent számára ilyen szempontból semmit, hiszen – úgymond – már egy hónapja vannak Bácskában a magyarok, és dacára az újonnan érkezettekkel vonatkozó etikettszabályoknak, sem a miniszter úr, sem valamely egyházi méltóság nem tartotta szükségesnek, hogy a szabadkai apostoli adminisztrátor előtt tisztelegjen. Az etikettszabályok ilyen értelmezésén csodálkozásomat fejeztem ki, majd utaltam arra, hogy egyrészt a hercegprímás úr, másrészt a magyar kormány joggal elvárhatná, hogy püspök úr legalább írásban jelentkezzen náluk. Ezek előrebocsátásával kijelenttem, hogy a püspök úr fenti szavait tudomásul véve a miniszter úr általam tolmácsolt meghívását nem is tudnám fenntartani másképp, csak ha a püspök úr előbbi szavait kellőképpen kimagyarázva változtatás és fenntartás nélkül aláírja az általam szerkesztett nyilatkozatot. Jó félórás hallgatás és magában töprengés után a püspök úr felállt és kijelentette,

²⁵ *Absente ordinario*: a főpásztor távollétében

hogy a nyilatkozatot nem írja alá. Erre válaszul közöltem, hogy másnap reggel fél 8 órakor indulok vissza Budapestre, addig még készséggel álllok püspök úr rendelkezésére, a történelekről miniszteremnek és az apostoli nuncius úrnak jelentést teszek, és mindenekre nézve a felelősséget a kultuszminiszter úrról és saját magamról határozottan elhárítom.

Budapestre érkeztem után a kultuszminiszter úrnak élőlészóval, az apostoli nuncius úrnak pedig írásban jelentést tettem.

A történelek után 3 napra a szabadkai katonai parancsnokságtól a vezérkari főnökség közvetítésével a miniszterelnök úr jelentést vett arról, hogy Budanovich püspök Budapestre való távozásra kért engedélyt. A kultuszminiszter úr távollétében a miniszterelnök urat szabadkai tárgyalásaimról Stolpa államtitkár úr tájékoztatta,²⁶ akinek meghallgatása után miniszterelnök úr olyan értelmű utasítást adott Szabadkára, hogy Budanovich püspöknek Budapestre való utazását csak abban az esetben engedélyezzék, ha ő írásban megkéri a kultuszminiszter urat, hogy járuljon hozzá Budapestre jöveteléhez, itt fogadja őt vendégül. Miután Szabadkáról azt jelentették, hogy Budanovich püspök ezt a levelet postára adatta, a kultuszminiszter úr hozzájárult ezen kérés teljesítéséhez. A Budapestre érkező püspököt a domonkosok házfőnökével a keleti pályaudvaron fogadtam, és elkísértem a domonkosok zárdájába, ahol számára a kultuszminiszter úr megbízása alapján és költségére a püspök úr számára lakosztályt és ellátást biztosítottam.

A történelekkel egyidőben a kalocsai érsek úr a V.K.M.-től 2272/1941. I. sz. a. átiratot kapott, amelyben a kultuszminiszter mint az egyházi nagyjavadalmak feletti vagyionfelügyelet gyakorlója felhívta, hogy a kalocsai érsekségnek visszakerült javait vegye gondjaiba, annál is inkább, mivel a javak a szerb megszállás alatt is a kalocsai érsekség telekkönyvi tulajdonában maradtak. Ennek az átiratnak birtokában a kalocsai érsek úr bizottságot szervezett, amelynek tagjai dr. Jalsovszky Jenő szanáló bizottsági elnök, Hargittay Mátyás jószágigazgató, Kujáni Ferenc kanonok, Korbuly Kornél uradalmi ügyész, Geosits Gyula erdőmérnök és vitéz Sümeghi Gyula uradalmi főszámvevő. A bizottság feladatául azt a megbízást kapta, hogy a Bácskával visszatért kalocsai érseki javakat vegye leltárba, nyerjen tájékoztatást a javak eddigi kezeléséről, és tegyen javaslatot a jövőben követendőkre nézve. A bizottságnak Bácskába való beutazási engedélyét az érsekség egyidőben kérte a V.K.M.-en keresztül a vezérkari főnökségtől és a szegedi dandárparancsnokságtól. A kultuszminiszter úr, akinek a kalocsai érsekség bácskai anyagi ügyeiről közvetlen értesülései nem voltak, úgy vélte, hogy a bizottság munkája nem égetően szükséges, ezért a beutazás azonnali engedélyére nézve nem tett intézkedéseket. A szegedi dandárparancsnokság a beutazási engedélyt azonnal megadta, és mivel Bácskából az egyik riasztó hír a másikat követte, a bizottság kénytelen volt azonnal Bácsra utazni, ahol a kalocsai érseki javak

²⁶ Stolpa József a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára

bácskai intézősége működött.²⁷ E bizottság munkájának azonnali megkezdésére feltétlenül szükség volt, amit a történetek igazoltak. A bácskai katonai parancsnokság ugyanis az ottani érseki javakat, amelyekről a dobrovoljác bérlők elmenekültek,²⁸ gazdátlan javaknak tekintette, ezeket egy alantasabb tiszttel kezelésére akarta bízni; a földeket önhatalmúlag megkezdte használatba vételére a magyar szempontból megbízhatónak vélt lakosok, vagy odatelepített csángók között.²⁹ Viszont Budanovich püspök az uradalmi pénztárból emelt ki tekintélyes összegeket, a birtokról az állatállomány java részét el akarta hajtatni stb. Így is megkésve, de szerencsére mégis odaérkezhetett a kalocsai érsek úr által kiküldött bizottság, amely a bácskai katonai parancsnokságon tisztázva a kiküldetésükkel kapcsolatban keletkezett félreértéseket, nemcsak a munkája végzésére kapott szabad kezet, hanem Novákovics tábornok katonai parancsnok³⁰ megbízta Geosits Gyula erdőmérnököt, a bácskai érseki birtokok vezetésére kiszemelt kalocsai uradalmi tisztet, hogy munkájában mint a katonai parancsnokság megbízottja járhasson el, és a kalocsai érsekségtől kapott felhatalmazáson túlmenőleg mint katonai előadó a javak kezelését is végezze. A kiküldött bizottság működéséről szólnak az 1941. május 17-én, május 19-én, május 20-án és május 21-én felvett jegyzőkönyvek és Jalsovszky Jenő május 26-án kelt jelentése.

Amikor Budanovich püspök úr a kalocsai érseki bizottság működéséről tudomást szerzett, a kultuszminiszter úrnál panaszt emelt birtokháborítás címén. A miniszter úr utasítást adott, hogy közöljük Kalocsával azt, hogy amíg Budanovich püspök úr ügye a Szentszék részéről elintézését nem nyer, az eddig általa kezelt kalocsai érseki javak tekintetében a leltározáson és helyzetfelvevélésen kívül a kiküldött bizottság mással ne foglalkozzék. Amikor azonban az okokról, amelyek a bizottság sürgős munkába állását indokolták, ennek az utasításnak kiadását arra az időre halasztotta, amikor erdélyi körútról hazatérve a helyzet felől részletesebb tájékozódást nyerhet. Ennek az utasításnak a kiadására azonban már nem került sor, mert Budanovich apostoli adminisztrátort a Szentszék 1941. június 1-i hatállyal állásából fölmentette, és a bácskai terület feletti joghatóságot gróf Zichy Gyula kalocsai érsekre ruházta.

²⁷ Bács község ma Bač (Jugoszlávia)

²⁸ A dobrovoljácok az első világháború szerb önkéntesei. A két háború közti időszakban a jugoszláv kormány megjutalmazva nemzethűségüket, földhöz juttatta őket a bácskai és baranyai területen. Több mint 60 apró települést hoztak létre (dobrovoljác telepek). Ezekből a falvakból 1941 áprilisában a szerb lakosok elmenekültek, vagy a bevonuló magyar katonaság telepítette ki őket. A bácskai területen 28 dobrovoljác telepre bukovinai székelyeket telepítettek 1941 májusától, illetve vitézeket és horvátországi, boszniai magyarokat. – A. SAJTI Enikő, 1984.; 1987. 11-84. – MERK Zsuzsa, 1994/a. 124-142.; 1994/b. 47-53.

²⁹ Nem csángókról, hanem bukovinai székelyekről van szó. Moldvai csángók 1942-ben települtek a Délvidékre. – V. KÁPOLNÁS Mária, 1992. 277-296. – TIM Adattár 1140.89.; 1585.92.

³⁰ Novákovics Béla altábornagy a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának vezetője,

Budanovich felmentése nem történt simán. A budapesti apostoli nuncius úr fogadta a Budapestre érkezett Budanovich püspököt, aki avval vádolta a magyar hatóságokat, hogy őt életveszélyesen megfenyegették, a halál elől csak az utolsó órában sikerült megmenekednie, és így Budapestre nem jószántából, hanem a legsúlyosabb kényszer hatása alatt jött fel. Szavainak igazolásául hivatkozott Novákovics tábornok bácskai katonai parancsnokra és dr. Aczél Gyula vicarius generalisra. A nuncius úr e vádakát dr. Ijjas József útján közölte a kultuszminisztériummal, ahol Stolpa államtitkár telefonon azonnal érintkezésbe lépett Novákovics tábornokkal és dr. Aczél vicarius generalissal, akik egybehangzóan kijelentték, hogy Budanovich püspök vádja az utolsó szóig hazugság, amire nézve Novákovics tábornok katonai szavára tett kijelentést, dr. Aczél vicarius pedig kijelentette, hogy hajlandó azonnal Budapestre jönni, és a nuncius úr előtt is Budanovich szemébe is megmondani, hogy minden szava hazugság. Ezekről a kijelentésekről Stolpa államtitkár úr a nuncius urat informálta, amire a nuncius úr dr. Ijjas József útján levelet küldött Budanovich püspöknek, és ebben kifejezte a Szentszéknek azon óhaját, tisztjéről önként mondjon le. Mivel a felszólításra Budanovich püspök nemmel válaszolt, a nuncius úr közölte, hogy Rómából felhatalmazása van Budanovich püspök úrral a felmentését közölni, ha előzetesen az ő megfelelő anyagi ellátásáról gondoskodás történik. Ebben az ügyben tárgyalást folytattam gróf Zichy Gyula kalocsai érsek úrral, aki hajlandónak mutatkozott Budanovich püspök számára egy kanonoki stallum³¹ jövedelmének megfelelő havi 800 P járandóságot biztosítani, amely összeget a kultuszminiszter úrral folytatott megbeszélés közben készséggel emelt fel havi 1000 P-re. Ezt a készségét az érsek úr előszóval és írásban is közölte az apostoli nuncius úrral, aki erről értesítette Budanovich püspököt újra felszólítva őt a lemondásra. Budanovich püspök azonban lemondás helyett feltételeket szabott, éspedig azt kívánta, hogy az évi 12 000 P járandóságot fa értékben állandósítsák, a szabadkai javadalomról ne kelljen lemondania, a bácskai érseki javadalom jövedelmével létesített egyházi intézmények, mint az ő nevét viselő alapítványok az ő kezelésében és irányításában maradjanak, és az érseki javadalomban végzett gazdálkodásról senkinek ne kelljen elszámolnia. Az apostoli nuncius úr kijelentette, hogy a Szentszék nevében elfogadja az évi 12 000 P járadék pengő értékben szóló megállapítását, a szabadkai plébániajavadalomra vonatkozó kérelmet gróf Zichy Gyulának mint ordinariusnak³² hatáskörébe utalja, az alapítványokra és elszámolásra vonatkozó kérelem feletti döntésre pedig a kultuszminisztert mint a vagyonyfelügyeleti hatóságot tartja illetékesnek. Mindezek után pedig Budanovich püspök további nyilatkozatát be nem várva, kézbesítette azokat a dekrétumokat, amelynek erejével Bácskában Budanovich püs-

³¹ Stallum: javadalom

³² Ordinarius: a püspöki hatalom birtokosa

pök elvesztette joghatóságát, gróf Zichy Gyula érsek úr pedig joghatóságot nyert.

Miután az ügyek idáig fejlődtek, haladék nélkül felkerestem Kalocsán gróf Zichy Gyula érsek urat, és az érseki javak vezetőségét, majd Bácskába utazva mindenk előtt Novákovics tábornok katonai parancsnokkal folytattam tárgyalást, aki a legnagyobb örömmel fogadott, és a kíséretben levő kalocsai bizottsági tagokat is felhatalmazta, hogy az érseki javadalom ügyeiben, mint például azok kezelése, a telepítési ügyek, a bérbeadások kérdése stb., stb. az ő nevében és a reá való hivatkozás mellett is tárgyalhassunk és intézkedhessünk. Ezután felkerestem Bácscon az érseki javak bácskai uradalmi központját, ahol Zvekánovics Mátyás áldozópap, e javak eddigi kezelője hivatkozván Budanovich püspök úr kifejezett engedélyére készségesen kapcsolódott bele a bizottság munkájába, rendelkezésre bocsájtotta a szükséges könyveket és iratokat, megadott minden felvilágosítást és a bizottság által már előzetesen is felvett jegyzőkönyveket észrevételeinek megtétele mellett alá is írta. Megjegyzendő, hogy a bizottság megelőző munkáiba való részvételre annak idején is kétszer nyert Budanovich püspök vagy az általa kijelölendő megbízott felszólítást. Mivel a felszólítások eredménytelenek voltak, a leltározás és helyzetfelvétel munkáiban való részvételre a kalocsai bizottság felkérte a helybeli községi jegyzőt és bírót, akik az akkor felvett iratokat aláírásukkal is ellátták. Az így felvett jegyzőkönyvet is aláírta most Zvekánovics Mátyás mint Budanovich püspök úr megbízottja. A kalocsai bizottság ezen újabb munkájáról a V.K.M.-ben jelentést tett, és ugyanakkor dr. Jalsovszky Jenő mint a kalocsai szanáló bizottsági elnök is összefoglaló jelentésében a kultuszminister utasítását kérte a továbbiakra nézve.

Budanovich püspök felmentése után, Bácskában tartózkodásom idején azt követelte megbízottjai által, hogy a bácsi érseki birtokokon levő 32 db tehenet, nem különben fát és egyéb terményt, illetve felszerelést, amelyek állításai szerint az ő tulajdonát képezik, a birtokról elvihesse. E követeléssel szemben a birtok vezetőjének utasítást adtam, hogy Budanovich püspökkel történő végleges leszámolás befejeztéig és további utasítás nélkül sem Budanovich püspöknek, sem megbízottjának semmit ki ne adjon.

Ugyancsak a közelmúltban megjelent Budanovich püspök a kultuszminisztériumban és kérte, hogy az általa kezelt érseki javak jövedelméből származó pénz és ingatlanértékek fölött intézkedő alapítóleveleket a kultuszminister úr hagyja jóvá, és ezek az értékek az így jóváhagyott alapítólevél szerint mint Budanovich Lajos alapítvány szerepeljenek az ő kizárólagos rendelkezése alatt. Felvilágosításomra az illetékes ügyosztály a követelt azonnali jóváhagyást megtagadta.

Ugyanakkor beadványt nyújtott be Budanovich püspök Stolpa államtitkár úrnak, amelyben intézkedést kér a bácskai érseki birtok jövedel-

meinek sorsára nézve. E beadvány állításaival kapcsolatban kénytelen vagyok itt is leszögezni azt, hogy nem felel meg a valóságnak Budanovich püspök azon állítása, amely szerint a bácsi érseki birtokot a Szentszék dekrétuma alapján 18 éven keresztül per modum Episcopi residentialis kezelhette.³³ A S. Congregatio Consistorialis³⁴ ugyanis csak 1939. november 17-én adta ki 609/33. sz. dekrétumát, amely szerint az említett javakat in futuro rendelkezhetik a fent jelzett módon a szóban levő javakkal, és akkor is csak súlyos megszorításokkal.

Hasonlóképpen nem igaz a püspöknek arra vonatkozó állítása sem, hogy a kalocsai bizottság az ő megbízottja mellőzésével végezte leltározási munkáját. Miképpen fentebb jelentettem, a bizottság két alkalommal is felkérte püspök urat és a javadalom kezelőjét, hogy munkájába kapcsolódjék bele, és csak mikor mereven elzárkóztak ez elől, akkor kérte fel az illetékes községi jegyzőt és bírót, hogy a bizottság munkáját a kívülálló hivatalos személy tekintélyével ellenőrizze, és kísérje közreműködésével. A püspök úrnak az az állítása pedig, hogy június 10-éig a felvett jegyzőkönyveket sem neki, sem megbízottjának be nem mutatták, olyan valótlanosság, amelyet csak megbotránkozásig fokozódott csodálkozással fogadhatunk. A szóban levő jegyzőkönyveket június 5-én este írta alá Zvekánovics Mátyás áldozópap, aki erre a funkcióra a püspök úrtól külön kifejezett meghatalmazással rendelkezett. Tehát a püspök úrnak tudnia kellett, hogy megbízottját ezért kérte a kalocsai bizottság Bácsra, és viszont a megbízottnak is volt elég ideje ahhoz, hogy a megbízatás teljesítéséről megbízójának jelentést tegyen. Ha ez nem történt meg, Budanovich püspök saját megbízottjára vessen, azonban írásba foglalt vádjait, mint valótlanságokat, a legélesebben vissza kell utasítanunk.

Tisztelettel jelentem, hogy a bácskai javadalmi kérdéssel kapcsolatban teljesítendő feladatom lesz a visszatért érseki javaknak beillesztése a kalocsai érseki javak egységes kezelésébe, a Bácskában talált helyzet minden kis részletére is kiterjedő felderítése és Budanovich püspök múltira vonatkozó elszámolásának – melyre nézve mentesítést semmiképpen nem ajánlom – lefolytatása.

Budapest, 1941. évi június hó 16-án

Dr. Beresztóczy Miklós
min. tan., I. ügyosztály főnöke.

³³ Per modum Episcopi residentialis: székellyel rendelkező püspök módjára (úgy, mint-ha megyéspüspök lenne)

³⁴ S. Congregatio Consistorialis: Feladatai közé tartozik a pápa elnökletével tartott bíborosi gyűlés, valamint az egyházmegyék, egyháztartományok alapítása, a püspökök, apostoli adminisztrátorok stb. kinevezésének előkészítése, valamint az egyházmegyék és a szemináriumok feletti felügyelet

1941. május 15. Budapest.

Angelo Rottának, a Vatikán magyarországi követének levele
Budanovich Lajoshoz.

(2. sz. melléklet)

Copia

Nonciature Apostolique en Hongrie. – N. 5392/41.-
Budapest 15. Maii 1941

Excellentissime ac Reverendissime Domine – Cum mihi relatum fuerit quod Excellentia Tua, ob nunc mutatas politicas conditiones, difficultates valde graves in munere Administratoris Apostolici gerendo experiatur, dum necessarium esset et cum Auctoritatibus Hungaricis et cum clero fidelibusque contactus frequentes et activos tenere, eisque consilio et opere adesse, rogo Excellentiam Tuam, si non expedire putaverit sponte in manu Summi Pontificis Administratoris Apostolici munus dimittere, ut faciliorem se praebeat in sua agendi ratione cum Auctoritatibus et Clero, et saltem, Vicarium Generalem, amplis facultatibus praeditum, qui cum Auctoritatibus Hungaricis bene se habeat et ita possit fructuose agere et bene res disponere in his tam delicatis rerum conditionibus, eligere dignetur. – Dolet me haec scibere, sed ad vitanda maiora mala expedire putavi, et si aegerrimo animo, haec Excellentiae Tuae commendare, ad maius animarum bonum promovendum, quod bene novi Excellentiae Tuae valde cordi esse. – Eo quo par est obsequio permanere gaudeo Excellentiae Tuae Reverendissimae addictissimus in Xto

+ Angelus Rotta m.p. Archieppus tit. Thebar., Nuntius Apostolicus.

Angelo Rotta Budanovich Lajoshoz címzett levelének fordítása:

Apostoli Nunciatura Magyarországon. – N.5392/41.
Budapest, 1941. május 15.

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Uram! Midőn jelentették nekem, hogy Nagyméltóságodnak a most megváltozott politikai körülmények miatt, úgy tapasztalják, igen súlyos nehézségeket kell viselnie az Apostoli kormányzáság tisztségében, midőn szükséges lenne a magyar hatóságokkal és a papsággal, valamint a hívekkel gyakori és tevékeny érintkezést kell tartani, nekik tanácsot és segítséget kell nyújtani; kérem Nagyméltóságodat, hogyha úgy gondolja, hogy önként nem adja vissza a Szentatya kezébe az Apostoli kormányzáság tisztségét, hogy megkönnyítse a hatóságokkal és a papsággal való érintkezést, akkor legalább méltóztassék széleskörű joghatósággal felruházott általános helynököt kiválasz-

tani, aki a magyar hatóságokkal jó viszonyban van, és így gyümölcsözően tud tevékenykedni és az ügyekben intézkedni a dolgok ezen kényes fel-tételei között. – Sajnálattal írom ezeket, de nagyobb rossz elkerülése vé-gett gondoltam megtenni, ha szomorú lélekkel is ajánlani Nagyméltósá-godnak a lelkek nagyobb javát mozdítandó elő, ami, jól tudom, Nagymél-tóságodnak is szívügye. – Méltányos tisztelettel maradok Nagyméltóságú Főtisztelendőségednek Krisztusban odaadó [híve]

+Rotta Angelo sk. Thebai címzetes püspök, Apostoli követ³⁵

5

Budapest, 1944. március 14.

Ismeretlen szerzőjű feljegyzés Budanovich Lajos püspök tevékenységé-ről

FELJEGYZÉS

Budanovich Lajos szabadkai plébános, c. püspök magatartásáról

Budanovich Lajos a szerb megszállás idején mint a Bácska apostoli kormányzója igyekezett a papságot, az apácákat és a híveket lélekben Magyarországtól elszakítani. Kispapjait kivonta a kalocsai magyar szem-ináriumból, és szétszórta helyezte el őket négy horvát szeminárium-ban. Megtiltotta nekik, hogy magyarul beszéljenek. Tiszta magyar plébá-niákra csak horvátul beszélő papokat helyezett. Az általa alapított Suboticke Novine című lapban állandóan szidalmazta Magyarországot, és névtelenül igen sok cikket írt. Papjait arra kényszerítette, hogy a magyar gyermekeket még hittanra is szláv nyelven tanítsák.

1923-ban a Szentszék által ideiglenes jelleggel kineveztetett a kalocsai egyházmegye déli részének adminisztrátorává. Később az e területen fekvő kalocsai érseki birtokok igazgatóságát is reá bízta a Szentszék, de azzal a megjegyzéssel, hogy megbízatása addig tart „amíg a dolgok jelen helyzete fennáll”. Ezt követőleg történt Budanovich c. püspökké való fel-szentelése.³⁶

A Délvidék visszafoglalása után Budanovich vonakodott az adminiszt-rátori megbízatásáról lemondani, még a Szentszéknek bizalmas úton nyilvánított óhaja ellenére is. Később adminisztrátori megbízatása meg-szűnt, a plébániáját azonban fenntartotta magának.

Felfogására nézve jellemző, hogy az 1941. évi délvidéki népszámlálás alkalmával a saját kezűleg kitöltött íven magát jugoszláv állampolgárnak vallotta, és állandó lakhelynek jelzett Szabadka mellé azt írta „jelenleg

³⁵ A fordítás Kapocs Nándor szeremlei plébános munkája. Az egyháztörténetet, az egyhá-zi jogot érintő kérdések megválaszolásával nyújtott segítségét már megköszönni nem tudom, Kapocs Nándor 1997-ben elhunyt.

³⁶ Cisamensis címzetes püspöke.- Schematismus é.n. 81.

magyar megszállás alatt”. Adminisztratívájának megszűnése után a bácskai papokat igyekezett arra felbízgatni, hogy a kalocsai érsek rendelkezéseinek ne tegyenek eleget, amennyiben őket az egyházmegye északi részébe kívánja áthelyezni.

Tárgyilagosan meg kell azt is jegyezzük, hogy Budanovich makacs egyénisége és horvát érzelmeire való tekintettel Belgráddal szemben is elutasító álláspontra helyezkedett.

A Délvidéknek visszafoglalása alkalmával a katonai hatóságok eltávolították Budanovichot Szabadkáról. Budanovich egy ideig, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közbenjárására, a budapesti Szent Dömökös rendházának vendége volt, azonban itt tartózkodását arra használta fel, hogy a Budapest környéki szerb lakta községek plébániai hivatalait, u.m. Tököl, Ráckeve és Szentendre felkereste, és az egyházi anyakönyvekben végzett kutatásai nyomán éles szemrehányásokat tett a plébánosoknak amiatt, hogy szerinte a szláv híveket elmagyarosítják. Budanovichnak e tevékenysége miatt a belügyminiszter úr akként rendelkezett, hogy eltávolíttassék Budapestről.

Ezen előzmények után került Budanovich a Mátraverebély-szentkúti rendházba az 1941. év augusztus hó 14-én kiadott 260.826/1941.B.M. számú rendelet alapján.³⁷

Az 1943. évi május hó 26-án kiengedték őt internáltságából abból a célból, hogy beteg nővérét meglátogathassa Szabadkán. Ez időpont óta Budanovich Szabadkán tartózkodik, bár internáltságának megszüntetésére nézve mind ez ideig nem történt hatósági intézkedés.

Budanovichnak Szabadkára történt hazatérése igen nagy megbotránkozást és elkeseredést váltott ki az ottani magyarság körében. Ő viszont bár ismételten hangoztatta, hogy politikával nem foglalkozik, a kétségtelen jelekből megállapíthatólag állandóan bizalmas utasításokkal látja el bunyevác híveit, és arra törekszik, hogy köztük az elégedetlenséget szítsa, és a jelenlegi helyzetbe való megnyugvást megakadályozza.

Az 1943. év májusában történt hazatérése óta tüntetőleg távol tartja magát minden hazafias jellegű egyházi ünnepélyről, így legutóbb a Kormányzó Úr névnapja alkalmából celebrált nagymisén sem jelent meg.

Kívánatos volna, hogy megfelelő nyomatékos figyelmeztetést kapjon arra vonatkozólag, hagyjon fel magyarellenes és visszavonást keltő magatartásával, és igyekezzék a magyarság, a magyar állam, annak hatóságai és különösen a Kormányzó Úr Ófőméltóságával szemben a minden magyar állampolgárra kötelező lojalitással viselkedni.³⁸

³⁷ A mátraverebélyi ferences kolostorba internálták Budanovich Lajost.

³⁸ Budanovich Lajos 1944 végétől a Kalocsa-Bácsi főegyházmegye déli területének általános helynöke, 1946-tól apostoli adminisztrátora 1958. március 16-án bekövetkezett haláláig.

Bibliográfia

- BALOGH Margit – GERGELY Jenő
1993 Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992.
Budapest.
- V. KÁPOLNÁS Mária
1992 Kísérlet a moldvai csángók hazatelepítésére. In Vadas Ferenc szerk.: A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve 277-296.
- KÉL Kalocsai Érseki Levéltár
- MERK Zsuzsa
1994/a A bukovinai székelyek Bácskába telepítése az egyházi források tükrében (1941-1944). In Micheller Magdolna - Virágné Horváth Erzsébet szerk.: Migráció a Kárpát- medencében. 124-142. Békéscsaba.
1994/b Bukovinai székely telepek a Délvidéken. In Székelyné Kőrösi Ilona szerk.: Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1992. 47-53. Kecskemét.
- A. SAJTI Enikő
1984 Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában -1941. Budapest.
1987 Délvidék 1941-1944. Budapest.
- SALACZ Gábor
1975 A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III. München.
- Schematismus
é.n. Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsiensis ad annum Christi 1942. Kalocsa.
- TIM Türr István Múzeum

Adatok¹ az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez

Délszlávok² Magyarországon a II. világháborút megelőző évtizedekben

A délszláv gyűjtőfogalommal Magyarországon egészen az 1980-as évek végéig különböző nemzetiségi csoportokat, úgy mint horvát, bunyevác, sokác, rutén, szlovén, vend, szerb, jelöltek. Ezek az eltérő kultúrával, hagyományokkal, vallási kötődéssel rendelkező délszláv nemzetiségi csoportok, számarányukat tekintve nem tartoztak a trianoni Magyarország meghatározó nemzetiségei közé. Az ország össznépességének mintegy 1–0,6 %-át tették ki. A népszámlálások anyanyelvi adatai szerint számuk folyamatosan csökkent.

Nem egy tömbben, hanem kisebb-nagyobb szigeteket képezve főként a déli határ mentén, Bács-Bodrog, Baranya, Zala, és Vas megyében, ettől északra viszont Győr-Sopron-Moson megyében éltek, illetve még ma is itt élnek. Szórványokban megtaláljuk őket a Duna mentén Pest-Pilis-Solt, Fejér és Tolna vármegyékben, valamint Csongrád, Csanád, Torontál vármegyék Magyarországon maradt északi csücskében.

Számarányuk a két világháború között, a '30-as és '41-es népszámlálást alapul véve a következőképpen alakult:

¹ A cím választást az magyarázza, hogy magát a teljes, országos összeírást eddig sem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, sem a Miniszterelnökség, sem a Külügyminisztérium anyagában nem találtuk meg. Nemleges felvilágosítást kaptunk a KSH Levéltárából is. A Külügyminisztérium Békeelőkészítő osztályának anyagában csak a Bács-Bodrog vármegyei összesítő adatok lelhetők föl.

Ugyanakkor a rendelkezésünkre álló dokumentumok – amelyek elsősorban az összeírás körülményeire, motivációira világítanak rá –, és az imént felsorolt levéltári irategyüttesek mutatókönyvei alapján egyértelmű, hogy a hazai délszlávok, népszámlálástól független összeírását végrehajtották, s az, szorosan hozzátartozik a hazai nemzetiségi problémák II. világháború utáni kezelésének történetéhez.

² A hazai délszlávok létszámának változásairól, társadalmi rétegződéséről, vagyoni helyzetéről ebben a fejezetben adott rövid áttekintést az Államtudományi Intézetnek a Párizsi béketárgyalásra készített anyaga, valamint az 1930-as és 1941. évi népszámlálás adatai alapján teszem meg. Maga a jelentés 1945 telén készült, még a délszláv összeírás eredményeinek ismerete nélkül. – Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Külügyminisztérium (1939) 1944-1990. Békeelőkészítő osztály (1939) 1945-1951. /Továbbiakban: Küm. Békeelőkészítő oszt. / IV./115. /

Népszámlálás éve Anyanyelv	1930		1941	
	Számuk	%-os arányuk az össznépességhez viszonyítva	Számuk	%-os arányuk az össznépességhez viszonyítva
Horvát	47 332	0,5	37 885	0,4
Szerb	7031	0,1	5442	0,1
Szlovén	5464	0,1	4816	0,1
Összesen³	59 827	0,7	48 143	0,6

Az 1930-as népszámláláskor tehát 59 827 fő vallotta anyanyelvének valamely délszláv nyelvet, míg 1941-ben csak 48 143 fő.⁴

A közel egy évtized alatt igen erős, 11 684 fő csökkenés mutatkozott. Ami részben magyarázható a szerbek I. világháború utáni tömeges Jugoszlávia javára történt optálásával, illetve a horvátok, bunyevácok nagyfokú asszimilációjával.

A délszláv anyanyelvű népesség legnagyobb aránya Bács-Bodrog vármegyében figyelhető meg / 6,8% /, különösen a bajai, illetve a bácsalmási járásban, valamint Baja városában, ahol számuk elérte a 3,3 százalékot. Baranyában a pécsi járásban volt legnagyobb, 9,5% az összlakossághoz viszonyított arányuk, de viszonylag nagy számban éltek a siklósi, a mohácsi és a pécsváradi járás területén is. Az ország keleti peremén Győr vármegye magyaróvári járásában 6,0%, Sopron megyében a csepregiben 8,9%, a kapuvári járásban 6,0%, Vas megye nyugati szélén a szentgotthárdi, és a szombathelyi járásban, valamint Zala megyében a letenyei, és nagykanizsai járásban volt számarányuk említésre méltó. A Duna mentén Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye ráckevei, és kalocsai járásában, valamint Szentendrén és környékén éltek a délszláv nyelvek valamelyikét anyanyelvüknek vallók nagyobb számban.

Nagy többségük, mintegy 90%-uk – a horvátok, bunyevácok, sokácok – katolikus vallású volt. Csak a Szentendrén és környékén, valamint a Baranya és Csanád-Arad-Torontál vármegyék területén élő szerbek – a

³ A táblázatban megadott adatokat a KSH 1992-ben közzétett, az 1930-1990 közötti időszak nemzetiségi adatai alapján közöljük. In.: 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként (az 1990. évi államigazgatási beosztás szerint, 1930-1990). Budapest, 1992. 6-7.

⁴ A Külügyminisztérium által készített áttekintés az 1938-as határok között 1930-ban 60 742 főre, 1941-ben 49 019 főre teszi a magyarországi délszlávok számát. Az eltérés – ami egyik esetben sem éri el az 1000-t – valószínűleg a vendek, és rutének számának bekalkulálásából, illetve a népszámláláskor az 'egyéb' kategória alatt való szerepeltetéséből adódhat.

délszláv anyanyelvű népesség 10,6%-a – tartoztak a görögkeleti egyházhoz.

A délszláv kisebbség foglalkozási megoszlása az 1930-as népszámlálás tükrében:

	Ös- ter- melés	Bányászat Kohászat	Ipar	Kereske- delem, Hitel	Közleke- dés	Köszolgá- lat, Szabad- foglalkozás
területén foglalkoztatott délszláv népesség aránya %/ anyanyelvenként						
Horvát	78,2	0,4	9,2	1,9	2,4	1,4
Bunjevác Sokác	83,3	0,0	7,3	0,9	2,1	1,4
Szerb	66,5	0,3	15,5	3,6	3,2	3,4

A délszláv népesség legnagyobb része hagyományosan falun élt, földműveléssel, és állattenyésztéssel foglalkozott. Körükben - nemcsak a többi hazai nemzetiséghez viszonyítva, de az ország össznépességét is figyelembe véve - magas volt az önálló aránya, valamint a saját földterülettel rendelkezőké. Nagy számban bírtak földbérlettel is, különösen a horvátok körében volt magas ez az arány.⁵

Az agrárnépesség aránya legkisebb a szerbeknél. Ők nagyobb számban kereskedelemmel foglalkoztak, valamint a közlekedés, a közszolgálat, illetve a szabadfoglalkozású pályák felé orientálódtak.

Ehhez az időszakhoz kapcsolhatók a földbirtokviszonyokat föltérképező 1928-as összeírás adatai, ami azért is fontos, mert az 50 kat. holdnál nagyobb birtokok tulajdonosait anyanyelv, és állampolgárság szerint is számba vette. Ez az összeírás 98 olyan délszláv anyanyelvű magyar állampolgárt tüntet föl, akik 50 kat. holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkeztek. Ezeknek a birtokoknak a nagyobb része /57/ az Alföldön feküdt, nagysága 8638 kat. hold, míg a Dunántúlon lévő birtokok nagysága 3065 kat. hold volt. A fentebbi területek nagy részét, 80%-át szántóként használták. Lényegesen kisebb a legelő, és az erdő aránya, míg a többi művelési ág részesedése teljesen elenyésző volt.

A délszlávok egyedül a tisztviselői rétegben képviseltették magukat jelentéktelenebb számban a többi hazai kisebbségnél.

⁵ A horvátoknál száz 20 évesnél idősebb férfi közül 16-nak volt földbérlete, míg országos viszonylatban csak 5,6-nek. - MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. IV./115.

Az összeírás előzményei

Valamennyi közép-európai országban a II. világháború utolsó szakaszában - tekintve, hogy ekkor már évtizedek óta nyilvánvaló volt a Trianont követően kidolgozott kisebbségvédelmi rendszer kudarca - feladatként jelentkezett a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezése, elvi alapokon való újragondolása. Ennek ellenére a háborút követően megfogalmazott politikai (párt)programok nem tértek ki súlyának megfelelően e problémára, vagy továbbra is külön mértékkel mérték a jogokat az egyes nemzetiségek számára, aszerint, hogy az adott ország kül- és belpolitikájában éppen milyen súlyt mondhattak magukénak. Jól példázza ezt az a jelentős eltérés, ahogyan a kisebbségi kérdés a magyarországi politikai pártok, és a kormány programjában megjelent, illetve a gyakorlatban megvalósult.

Magyarországon a II. világháborút követően először deklaratív módon az 1945 folyamán napvilágot látott pártprogramok foglalkoztak az itt élő nemzetiségek helyzetével, és tettek kísérletet arra, hogy az ehhez kapcsolódó álláspontjukat megfogalmazzák. Az egyes pártok programja e tekintetben gyakorlatilag megegyezett, azaz mindegyikük egyenjogúságot, szabad fejlődést, és jogaik részletes kidolgozását ígerte az itt élő nemzetiségeknek. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy nem az ország összes nemzetiségére vonatkozó elvi állásfoglalásról, illetve ennek nyomán megfogalmazható valóságos cselekvési programról volt szó.

Hiszen a hazai délszlávok ekkor már erőteljes politikai szerepvállalásra törekedtek, konkrét hatalmi, gazdasági, kulturális követelésekkel, a németiséget viszont kollektíve bűnösnek bélyegezve, jogi, és gazdasági szankciókkal sújtották. A hazai szlovákok felé tett gesztusok pedig inkább a Szlovákiában folyamatos jogsérelmet szenvedő, és sok helyütt fizikai létükben is veszélyeztetett kisebbségi magyarság helyzetének javítását célozták, semmint az itt élők igényeinek figyelembevételét jelezték. Az általánosságban megfogalmazottak tehát nem, vagy nagyon is eltérő módon jelentek meg a napi cselekvés szintjén.

Miután 1945 derekára bebizonyosodott az is, hogy tarthatatlan az az álláspont, miszerint nincs összefüggés a szomszéd országok területén élő magyarság, és a magyarországi nemzetiségek helyzete között, az egyes pártok is a konkrétabb megfogalmazásra, és ígéretekre helyezték a hangsúlyt. Ez azonban továbbra is a napi politikának alárendelve, kapcsolva, a nyilvánosság teljes kizárásával történt. Erre jó példa a Magyar Kommunista Párt "eljárása", amikor Rákosi Mátyás és Révai József 1945 nyarán prágai és belgrádi látogatáson vett részt. Mivel nem ismeretes a

tárgyalások napirendje, valamint az azokról készült beszámoló sem, csak feltételezhetjük, hogy az utazás egyik fő célja a szlovákiai magyarok, illetve a hazai délszlávok helyzetének megvitatása, továbbá Magyarország és e két állam viszonyának rendezése volt. Valószínűsíthető az is, hogy Belgrád közvetítő szerepre vállalkozott Csehszlovákia és Magyarország között.

A pártvezetők hazaérkezését követően az MKP Politikai Bizottsága 1945. augusztus 2-án Farkas Mihály belügyi államtitkárt bízta meg, hogy egy héten belül készítsen törvényjavaslatot a magyarországi nemzetiségek sorsának rendezéséről. Három nap múlva Révai József, az általa szerkesztett Szabad Nép első oldalán harangozta be: "Kormány-rendelet biztosítja a nemzetiségek teljes szabadságát". Hangsúlyozta azonban, hogy nemzetiségeken szlovákokat, románokat, és délszlávokat ért, a magyarországi németekről nem történt említés.

Az egyes nemzetiségek II. világháborút követő önszerveződését, a hazai politikai életbe való bekapcsolódását figyelemmel kísérve ugyancsak megállapíthatjuk, hogy ők maguk sem törekedtek egységes fellépésre, elvi rendezésre, sokkal inkább a kínálkozó hatalmi lehetőségeket próbálták a maguk javára fordítani. Meggyőző példa erre a hazai délszlávok viselkedése. Az általuk lakott déli határmenti területeken, már 1944-45 fordulóján igyekeztek kihasználni a szovjet-orosz hadsereg jelenlétét, a pánszláv tudat megerősödését, valamint azt a kedvező körülményt, hogy Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút, s így a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban is képviselhetette magát. Megfigyelhető volt körükben, hogy bár az általuk lakott vidékek lakossága túlnyomó többségében földműveléssel foglalkozott, és politikai szempontból hagyományosan a Kisgazdapárthoz kötődött, addig ők maguk hatékonyabbnak vélték saját érdekeik érvényesítését a Magyar Kommunista Párton keresztül.⁶

A helyi politikai életben, a közigazgatásban meghatározó szerepre törekedtek. Ismét támogatóan léptek föl a szerb törekvéssel, amely a bajai háromszög Jugoszláviához csatolását tűzte ki célul. A szerb partizánok segítségével több Bács-Bodrog vármegyei községben – Gara, Csávoly, Hercegszántó, Tompa – délszláv közigazgatást szerveztek.⁷

⁶ Bács-Bodrog vármegye szociáldemokrata alispánja 1946. május 15-én kelt jelentésében a következőket írta: "A szlávok nagy része a kommunista párt tagja. Azonban tevékenységét ott nem annyira a kommunista eszmék kifejtésére, mint inkább nemzetiségi, mondhatni sovinizta céljai elérésére fordítja." - Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára / BKMÖL/. Bács-Bodrog megye alispánjának iratai 1944-1950. Közigazgatási iratok 1944-1949. /Továbbiakban: Bács-Bodrog vármegye alispánja/ 40/1947.

⁷ Az orosz katonai parancsnok utasítására a Tompa községbe kiküldött Harmat Albertet, akit a magyar közigazgatás megszervezésével bíztak meg, a szerb partizánok

Az ún. nemzeti felszabadító bizottságok az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintették magukat, s ugyancsak a szerb partizánok segítségével saját karhatalmat is szerveztek. E tekintetben egyébként többször összeütközésbe kerültek a terület szovjet katonai parancsnokával is, aki a trianoni határok megtartását igyekezett szavatolni, és többször megfenyegette a mozgalom vezetőit, hogy fegyverekkel állítja vissza a "rendet". A mozgalom egyik vezetője Karagity István garai lakos volt, aki a fegyverszüneti szerződés megkötése előtt Baján is több alkalommal megkísérelte a polgári és a rendőri hatalmat átvenni.⁸ Bár 1945. január 20-át, a fegyverszüneti szerződés megkötését követően a jugoszláv fegyvereseket – ha kellett az orosz katonai parancsnokság segítségével – valóban visszaszorították a mai határra, ennek ellenére az érintett községek helyzete egészen őszig nem, vagy csak részben rendeződött.⁹

A helyi közigazgatásba, politikai életbe való aktív bekapcsolódással párhuzamosan a hazai szláv kisebbség 1945. február 18-án megteremtette népmozgalmának szervezeti kereteit is. Ezen a napon alakult meg Battonyán a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja.¹⁰ A tavasz folyamán a Marosmenti megyékben, a bajai járás, valamint a du-nántúli megyék horvátok, szerbek, bunyevácok lakta községeiben megalakultak a Front helyi szervezetei.¹¹ Ezek kiépülésével immár érdekképviseleti szervezetként formáltak jogot a helyi közigazgatásban való részvételre, és a kulturális jogok terén is konkrét elképzelésekkel léptek föl.

A Front vezetése 1945 májusában külön kormánybiztosságot, vagy államtitkárságot követelt ügyeik intézésére. "Szükségtelennek tartjuk – írták – részletesebben megindokolni ennek a szervnek nélkülözhetet-

őrizetbe vették, és másik 13 emberrel együtt elhurcolták. – BKMÖL Bács-Bodrog vármegye alispánja 408/1945. és MOL Miniszterelnökség 1944-1949 (1950). Általános iratok 1944-1949. /Továbbiakban: Minisztereln. Ált. ir./ 44/1945.

⁸ Ezeket a kísérleteket akkor a helyi politikai pártok és a város polgármestere megakadályozták. Karagityot egyébként később a bajai rendőrség – az orosz katonai parancsnok tudtával – tiltott fegyverviselésért letartóztatta, de egy nap múlva a szerb partizánparancsnokság követelésére szabadlábra helyezték. Ezt követően Karagity és még másik nyolc család átköltözött a jugoszláviai Regőcére. – MOL Minisztereln. Ált. ir. 7195/1945.

⁹ Csikéria esetében például január 26-ra ígérték kivonulásukat a partizánok, de fosztogatásaik, garázdálkodásaik jelzik, hogy még 1945 márciusában is szabad prédájuknak tekintették a községet. – BKMÖL Csikéria nagyközség iratai 1945-1949. Közigazgatási iratok 1945-1949. /Továbbiakban: Csikéria község iratai/ 2/1945.

¹⁰ Lásztity S. Lyubomír: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945-1948.) In.: Iz naše prošlosti (Múltunkból). Tanulmányok az évforduló jegyében 1-2. köt. Budapest, 1979. 195.

¹¹ Bács-Bodrog vármegyében Bácsalmáson, Csávolyon, Katymáron, Csikérián, Bácsbokodon, Felsőszentivánon, Garán, Hercegszántón, és Vakúton működött a Frontnak helyi szervezete. – BKMÖL Bács-Bodrog vármegye alispánja 65/1948.

lenségét és fontosságát. Hatalmas és győztes szláv államok veszik körül Magyarországot: Oroszország, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia. Természetes, hogy a Magyarország és a szomszédos szláv államok közötti jó viszony attól is függ, megadja-e a magyar kormány az itt élő több százezres szlávságnak /sic!/ mindazt, amit egy demokratikus állam csak megadhat."¹²

A látszólagos egység ellenére ezen a szervezeten belül is elkezdődött az egyes nemzetiségek eltérő követeléseinek érvényre juttatása. A hazai szlovákok képviselői az áttelepedés lehetőségei felé tájékozódtak, és némileg más utat választottak érdekérvényesítésüknek. Így került sor 1945. december 3-án Mohácson a Front délszláv szekciójának megalakulására, illetve I. Országos Konferenciájára. Itt megerősítették, hogy a szekció is kulturális szervezetként kíván működni, igaz ezzel együtt a helyi közigazgatásban való erőteljesebb részvételt, a politikai életbe való aktív bekapcsolódást is hangsúlyozták.

Az érintett helységek közigazgatási tisztviselői általában kiálltak a délszláv kisebbség által megfogalmazott, az anyanyelvi oktatásra és sajtóra, saját egyesületek megteremtésére vonatkozó igények teljesítése mellett, de ugyanakkor a magyar állam érdekeinek védelme, másrészt a helyi béke fönntartása érdekében ellene szegültek a hatalmi törekvéseknek. Barcsay Iván Bács-Bodrog vármegye alispánja 1945. szeptember első napjaiban a miniszterelnöknek küldött helyzetértékelő jelentésében a következőket írta: "A magam részéről a bunyevác lakosság nemzeti és kulturális törekvéseinek kielégítését és felkarolását a magyar állam biztonsága, a két nép zavartalan és nyugodt együttélésének bizonyítása szempontjából teljesen veszélytelennek, sőt kívánatosnak látom, ezért kérem a Miniszterelnök urat, hogy a bunyevác lakosságú községekbe a bunyevácok által kívánt, de a magyar állam szempontjából megbízható bunyevác tanítók kerüljenek, meglévő kulturegyesületeik megfelelő erkölcsi, sőt esetleg anyagi támogatást kapjanak egy megindítandó bunyevác /horvát/ nyelvű időszakos laphoz.

Megjegyzem, kezdeményeztem ... egy jugoszláv-magyar baráti egyesület létrehozását."¹³

¹² MOL Minisztereln. Ált. ir. 1703/1945. A hivatalos jugoszláv statisztika a '30-as években is 200-300 000-re tette a magyarországi délszlávok számát. "Radivojević belgrádi egy. tanár az 1931. évi jugoszláv népszámlálásról a belgrádi Politika c. lap 1933. évi május 16-i számában cikkezve, ha valamelyest csökkenti is a magyarhoni délszlávok e féktelenül magas számát, mégis 100 000 főben állapítja meg az itt élő szerbek, horvátok, és szlovének számát, illetőleg a vendekét." - MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. IV./115

¹³ MOL Minisztereln. Ált. ir. 7195/1945.

Ezekben a napokban járt a bajai háromszögben Csuka János miniszterelnöki megbízott is, aki jelentésében egyrészt elismerte, hogy a helyi közigazgatás vezetői maguk is fölkarolták a bunyevácok, és szerbek kulturális követeléseit, másrészt érzékeltette azt is, hogy a bunyevátság maga is erőteljesen megosztott céljai tekintetében. Míg egy részük – vélhetően a többség – maga is elégedett lenne az anyanyelvi oktatással, sajtóval, egyesületeik támogatásával, addig a másik részük kifejezett hatalmi törekvésekkel állt elő, s ennek nem mindig demokratikus, vagy jogszerű módon igyekezett érvényt szerezni. Ez utóbbira jó példa a Garán 1945. augusztus 18-án eredménytelenül, majd néhány nappal később, augusztus 25-én megismételt bíróválasztás. Tury Ferencet – aki régi, köztisztviselőként álló bírója volt korábban is a falunak – 22 igen és 17 ellenszavazattal megválasztották községi bírónak, a bunyevácok azonban nem akarták tudomásul venni a választás eredményét. Csatalinác Márton vezetésével, aki a helyi kommunista párt titkára volt, főleg fiatalokból, és asszonyokból álló, botokkal felfegyverzett csoport vonult a község háza udvarára, és ott a megválasztott bírót megfenyegetve lemondásra kényyszerítették. Bántalmazták a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt elnökét is.¹⁴

Ezekben a napokban más helységeken is történtek incidensek. Baján augusztus 20-án egy nagyobb bunyevác csoport jugoszláv és orosz zászlókkal vonult föl, "Zsivó /Eljen/ Titó", Zsivó Sztálin" kiáltásokkal. Bácsalmáson a járási főjegyzői hivatal előtt a Jugoszláviából még mindig át-átjáró partizánok egy magyar rendőrt és tanítót tartóztattak le, és hurcoltak magukkal. Megkönnyítette ezeket az akciókat a bácskai rendőrség határozatlan és következetlen föllépése, ami talán azzal is magyarázható, hogy a testületben nagy számban voltak jelen bunyevácok.¹⁵

Megfogalmazódtak azonban hasonló viszontvadások is. A SZEB jugoszláv delegációja által a miniszterelnökséghez eljuttatott panasz értelmében április 29-én Tompán a határőrség 6 jugoszláv állampolgárságú személyt tartóztatott le, Kunbaján pedig júliusban fosztottak ki jogtalanul, majd tartóztatott le jugoszláv állampolgárságú személyeket. A miniszterelnökség mindkét állítást cáfolta.¹⁶

¹⁴ MOL Minisztereln. Ált. ir. 7195/1945. és Külügyminisztérium (1939) 1944-1990. Általános iratok 1945-1979 (1987). /Továbbiakban: Küm. Ált. ir./ 16/c.

¹⁵ Az eseményekről beszámoló dr. Koppány István a kialakult helyzetért felelősnek tartja a bajai orosz katonai parancsnokot is, aki a bunyevátság hangadóit sokszor támogatta, közmunkára nem, vagy jóval kisebb mértékben vette őket igénybe, mondván, ők szlávok, nekik nem kell "robotolni". - MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

¹⁶ MOL Minisztereln. Ált. ir. 9511/1945.

A belügyminisztérium a kialakult helyzettel kapcsolatban az 1945. június 28-án kiadott körlevelében tisztázta álláspontját. "Az Ideiglenes Nemzeti Kormány súlyt helyez arra, hogy a szomszédos államokkal a legzavartalanabb jóviszony tartassék fenn. Másfelől szükségesnek tartja a magyar állam területének és tekintélyének feltétlen megóvását." - szöveg a helyi tisztviselői kar számára a tájékoztatás. Ezért a magyar állam a határon túlról kiinduló cselekményeknél a viszonzosság elvét érvényesíti, azaz határozatot vagy egyéb drasztikus intézkedést magyar határőrizeti szervek nem kezdeményeznek, viszont ha ezt jugoszláv részről rendelkez el, akkor azt azonnal viszonzónak. Magyar területen a magyar állam tekintélyének biztosítása, valamint a közrend és közbiztonság fenntartása érdekében tapintatos, de határozott fellépésre szólított föl a körlevél. Hangsúlyozta, hogy ugyanazt a határozottságot kell tanúsítania a magyar államigazgatás képviselőinek mind a magyar, mind a "jugoszláv nemzetiségű" magyar, mind a határon átlépő jugoszláv állampolgárokkal szemben. Az esetleges helyi intézkedésekkel, eseményekkel kapcsolatban azonnali jelentési kötelezettséget írt elő, hogy a SZEB "esetleges panaszára kellő tájékoztatással tudjunk szolgálni. Ezek a jelentések terjedjenek ki a szereplő személyek kilétére és magatartása pontos leírására" - szöveg az utasítás.¹⁷

Szüksége volt a kormánynak a pontos és korrekt tájékoztatásra, hiszen a SZEB jugoszláv delegációja gyakorlatilag nap mint nap, újabb és újabb kérelmekkel állt elő a hazai délszlávok helyzetén javítandó. A sérelmet szenvedettek nevében pedig azonnal panasszal élt és azok kivizsgálását követelte. Az ősz folyamán Brankov kapitány a misszió vezetője többször jelezte Pásint Ödön miniszterelnökségi osztályfőnöknek, hogy a két ország közötti diplomáciai kapcsolat helyreállításának egyik fő akadálya a Magyarországon élő délszlávok anyanyelvi oktatásának megoldatlansága, az anyanyelvüket beszélő papok – pravoszlávok is – biztosítása. Külön szót emelt a Szentgotthárd-környéki szlovének anyanyelvi iskoláinak megteremtéséért.¹⁸ Ezzel párhuzamosan cikkek jelentek meg a jugoszláv sajtóban is, az általuk több százezerre becsült magyarországi délszláv nemzetiség kulturális elnyomtatásáról.

A panaszok valóságtartalmáról, valamint a lakosság igényeiről egy magyar-jugoszláv vegyesbizottság 1946. január 6. és 8. között a helyszínen győződött meg. A bizottság munkájában jugoszláv részről Javorszky őrnagy és Hidvégi Ferenc a Tanjug szerkesztője vett részt. A Baranya megyei, Mohács és Baja környéki falvakban a délszláv lakosság gyakorlatilag megismételte a bizottság előtt az anyanyelvi oktatás

¹⁷ MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

¹⁸ MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

azonnali beindítására, a nemzetiségi nyelven írt tankönyvek nyomtatására, az anyanyelvi tanítóknak Jugoszláviából való áthelyezésére vonatkozó kéréseit. Ragaszkodtak a törvényhatóságokban való arányos részvételhez, az anyanyelv hivatalos használatának lehetőségéhez, és sérelmezték az anyanyelvi feliratok hiányát. Követelték a durván viselkedő határőrség és rendőrség azonnali leváltását is.

A bizottság tapasztalatairól készített jelentésében Bassola Zoltán a VKM államtitkára elismerte, hogy a "felsorolt sérelmek valóban fennállnak s a nagyobb bajok megelőzése végett a rendkívül izgatott hangulat miatt azonnali intézkedések szükségeseek".¹⁹

Javasolja az éppen 1946. január 5-én elfogadott nemzetiségi iskolarendelet²⁰ végrehajtási utasításának mielőbbi elkészítését, a hivatalos feliratok kétnyelvűségének biztosítását, és azoknak a közigazgatási tisztségviselőknak, akik ellen nemzetiségi vonatkozásban igazolt panasz merül fel a leváltását, illetve áthelyezését. Körültekintő, de határozott eljárást sürget a túlkapásokkal, durvasággal vádolt határőrökkel, és rendőrökkel szemben is.

Különösen súlyos esetnek minősült a január 27-én Katymáron történt incidens, amelyről szintén beszámolt az államtitkári jelentés. Szabó Zoltán határőrparancsnok járőröket küldött a bunyevác táncmulatságban szórakozó jugoszláv katonák igazoltatására. A három, egyébként korrektül viselkedő magyar katonát a mulatság résztvevői az eszméletlenségig összeverték. Másnap Sági László hadnagy végigraziáztatta azokat a házakat, ahol a támadókat sejtették. Eközben két magyar határőr megütött két fiatal bunyevác fiút. Sági László hadnagyot és a verekedő határőröket azonnal elvezényelték.²¹

Jelentésében Bassola Zoltán kitért a bizottság jugoszláv tagjai részéről tapasztalt lojalitásra. "Bár mindenütt – írja – felhívták a figyelmet arra, hogy a szláv lakosságot a magyarokkal teljesen azonos jogok illetik meg, mindig hangsúlyozták, hogy ... nemzeti érzése érintetlenül való megtartása mellett kötelessége jó magyar állampolgárnak is bizonyulnia. A bizottság jugoszláv tagjai azonban magánbeszélgetések során sejtették azt is, hogy amennyiben a szlávajkúak jogos igényei a magyar állam részéről nem nyernének kielégítést, a jugoszláv kormány esetleg területi követeléssel lép fel a béketárgyalásokon".²²

¹⁹ MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

²⁰ 330/1946. M.E. sz. rendelet, a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. In.: Magyar Közlöny, 1946. január 15. /12. sz./ 7.

²¹ MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

²² MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

A Tanjug hírügnökség 1946. január 17-én, ugyancsak a bizottság által tapasztaltakról kiadott közleménye lényegesen erőteljesebben, hangulati, emocionális elemeket sem

Az anyanyelvi oktatás terén felmerült hiányosságok rendezése, a jogos nemzetiségi igények mielőbbi kielégítése érdekében a kormány gyorsan és határozottan reagált. Az 1946. január 15-én közzétett 330/1946. M.E. sz. rendelet kimondta: "A nemzetiséghez tartozó tanulókat anyanyelven folyó oktatásban kell részesíteni. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetőleg államsegély nyújtásával kell biztosítani."²³

A miniszterelnöki rendelet végrehajtási utasításának előkészítésére, egy a VKM által irányított tárcaközi bizottságot hoztak létre, amelynek munkájába bevonták a Szlávok Antifasiszta Frontjának képviselőjét is. A különböző vélemények, követelések hatására többszöri módosításon átesett rendelettervezetet 1946. február közepén fogadták el. A néhány nap múlva – február 20-án – közzétett rendelet szerint, azokban a községekben, ahol legalább tizenöt egy nemzetiséghez tartozó tanköteles volt, a tanfelügyelő a nemzetiségi iskolákba beiratást rendelt el. A rendelet megjelenését követően megtartott beiratások már az adott iskolai évre vonatkoztak, tehát lehetőség nyílt az évközi változtatásra. A későbbiekben a nemzetiségi beiratásokat a tanévi rendes beiskoláztatáskor - ún. ellenőrző bizottság előtt - kellett megtartani. Amennyiben egy településen a beiratott nemzetiségi tanulók száma a tizenöt főt nem érte el, úgy számukra körzeti nemzetiségi népiskolákat kellett létrehozni. Amennyiben az anyanyelvi oktatás biztosítását a körzeti iskolákkal sem lehetett megoldani, úgy a szülőknek lehetősége nyílt "nyilvános társulati" népiskola létesítésére.²⁴

nélkülözve fogalmazott: "Hercegszántón a házak falán a bizottság ilyen feliratokat látott: Le a vadráccokkal!". Több községből, főként a jugoszláv hadseregéből leszereltek, illetve volt partizánok panasza, hogy a magyar rendőrség állandó zaklatásának – házkutatások, verés, megfélemlítés – vannak kitéve. De sérelmezték azt is, hogy a Jugoszláviából megszökött németek között lisztet osztottak szét, míg a falu lakói nem kaptak.

"A bizottság előtt – szól a Tanjug közleménye – az elnyomatás és erőszak esetei sorakoztak fel. A népek most alkalmat kínáltak, hogy őszintén és félelem nélkül előadhassa mindazokat a szenvedéseket és kínzásokat, melyeknek ki van téve. A panaszokat mind felsorolták. Sokkal több van belőlük, mint amennyi elegendő lenne arra, hogy világos képet nyerjünk arról a 'demokratikus bánásmódról', amelyben a szomszédos Magyarországon élő jugoszláv lakosság részesül." - MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

²³ Magyar Közlöny, 1946. január 15. /12. sz./ 7.

²⁴ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1200/1946. VKM. sz. rendelete. In.: Magyar Közlöny, 1946. február 20. /12. sz./ 4-6.

Érdekes, hogy sem a miniszterelnöki rendelet, sem a végrehajtási utasítás ugyan nem tesz különbséget az egyes nemzetiségek között, ugyanakkor a tanfelügyelők az iskolafenntartóknak küldött utasításukban leszögezték, hogy az a német nemzetiségre "természetszerűleg" nem vonatkozik.

A rendelet megjelenését követően az akkor mintegy 70 délszláv tanítási nyelvű népiskola száma, és az azokban tanuló mintegy 3000 diák létszáma is folyamatosan emelkedett, jelezve, hogy a szülők éltek jogokkal. A délszláv lakosság egy része azonban az elért eredményekkel, és a biztosított lehetőségekkel továbbra is elégedetlen volt. A Front helyi vezetői a létrejött új iskolát kevésnek ítélték, sérelmezték, hogy ezekben a nemzetiségi népiskolákban Bácskából kiutasított magyar és német tanítókat is alkalmaznak. Ragaszkodtak ahhoz, hogy amíg nem áll rendelkezésre megfelelő számú, és képzettségű anyanyelvi tanár, addig kizárólag délszláv nemzetiségű helyi lakosokat alkalmazzanak kiegészítőként. Megítélésük szerint a pécsi tanítói tanfolyamra azért nem jelentkezett elegendő számú szláv nemzetiségű lakos, mert arról sem az Antifasiszta Front, sem a lakosság értesítve nem volt. Így fordulhatott elő - mondták -, hogy a tanfolyam hallgatói zömmel ugyancsak a Délvidékről kiutasított magyarok soraiból kerültek ki.²⁵

Lényegesen árnyaltabb és elégedettebb kép rajzolódik ki a Bajai tanfelügyelőnek a miniszterhez írott jelentéséből: "A lefolyt beiratások és azok eredményei általában megnyugvást keltettek, csak a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja nincs látszólag megelégedve az elért eredménnyel, amint azt csatolt kiáltványában hirdeti. A délszláv lakosság higgadtan gondolkodó része azonban megnyugvással vette tudomásul a beírások eredményét, annál is inkább, mert látták, hogy oly helyeken is biztosítva van továbbra is a bunyevác tankötelesek oktatása, ahol a beírt szláv tankötelesek száma még a minimális 15-öt sem érte el".²⁶

Bajaszentistvánon a római katolikus népiskolában a szülők 11 tanuló részére a teljes anyanyelvi oktatást, míg 5 gyerek részére az anyanyelvnek, mint tantárgynak oktatását kérték. Bár egyik esetben sem érte el a jelentkezők száma a rendeletben előírtakat, a tanfelügyelő biztosította számukra a tanítót.²⁷

Az anyanyelven való oktatás kapcsán fölmerülő túlzó követelések miatt, a jugoszláv-magyar vegyesbizottság 1946. januári helyszíni

²⁵ MOL, Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

²⁶ BKMÖL Bács-Bodrog vármegye és Baja thj. város tanfelügyelőjének iratai 1944-1950. 180/1946.

²⁷ A Baja környéki községek iskolaigazgatóinak a tanfelügyelő számára küldött jelentéseiből is hasonló kép rajzolódott ki. Bácsbokodon a "délszláv beiratás nyugodtan folyt le. Megnyugodtak, hogy a bunyevác tagozat megmarad". Csávolyról Galántai Mihály iskolaigazgató a következőket írta: "A szláv iskola felállításával ki lett véve a méregfog." - BKMÖL Bács-Bodrog vármegye és Baja thj. város tanfelügyelőjének iratai 1944-1950. 180/1946.

szemlélén merült föl először egy külön délszláv összeírás megtartásának gondolata.²⁸

A magyar kormányt azonban vélhetően több dolog motiválta, amikor külön délszláv összeírás megtartásáról döntött. Egyrészt a vádak visszaverése, az ellenérvek tényszerű alátámasztása. Másrészt a tervezett anyanyelvi oktatás kereteinek megállapításához a valóságos igények megismerése. Harmadrészt a béketárgyalásokra való fölkészülés, ahol jugoszláv-magyar viszonylatban is fölmerült a lakosságcsere gondolata.²⁹

Az azonban már a döntés megszületésekor is jól látszott, hogy a pillanat – sem pszichikai, sem technikai értelemben – nem alkalmas egy ilyen statisztikai fölmérés elkészítéséhez. Ezekben a napokban kezdődött meg a hazai svábság Németországba való kitelepítése, amely alapjául főként éppen az 1941-es népszámlálásnak az egyéni anyanyelvi és nemzetiségi adatai szolgáltak. Ez ellentétben állt ugyan a statisztikai adatszolgáltatás fölhasználására vonatkozó törvénnyel, és a magyar kormány korábbi ígéretével is, de mindezt a napi politikai érdekek, a kitelepítés mielőbbi nagyarányú végrehajtása, háttérbe szorította. Ebben a légkörben legalábbis kérdésesnek volt mondható, hogy egy másik nemzetiség esetében a kormány ígérete elégségesnek bizonyul-e a félelmek eloszlatására, és így az anyanyelv, és nemzetiség önkéntes vállalásával élnek-e az érintettek.

A miniszterelnökség tervezete 1946. január 12-én érkezett meg véleményezésre a Központi Statisztikai Hivatalba. A tervezet szerint az összeírás megszervezését, lebonyolítását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fogná össze. A Központi Statisztikai Hivatalra az előkészítés, a kérdőívek elkészítése, valamint a földolgozás hárulna. Elekes Dezső, a Hivatal alelnöke kereken elutasította a kormány tervét. 1945. január 22-én kelt válaszában leszögezte: "A nemzetiségi magyar állampolgárok jogainak biztosítására délvidéki népszámlálás végrehajtása a jelen időpontban nem látszik alkalmasnak, minthogy az ország határai véglegesen megállapítva nincsenek, a lakosság egy része rendes lakóhelyére még nem tért vissza, s a közigazgatás, közlekedés stb. szempontjából még nehézségek állnak fenn."³⁰

²⁸ Bassola Zoltán a magyar hatóságok és az antifasiszta blokk adatai között meglévő óriási különbség miatt javasolta: "népszámlálás útján kellene a nemzetiségi hovatartozóságot megállapítani". – MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

²⁹ A tervezett magyar-jugoszláv lakosságcsere hátterét, külpolitikai vonatkozásait, a rendelkezésre álló töredékes dokumentumok alapján Föglein Gizella dolgozta föl. In.: Föglein Gizella: Magyar-Jugoszláv népcsera egyezmény tervezete (1946). In.: Századok, 1996. /130.évf./ 6.sz. 1553-1570.

³⁰ MOL Minisztereln. Ált. ir. 342/1946.

Elekes hangsúlyozta, hogy ilyen jellegű adatszolgáltatást csak egy teljeskörű népszámlálás keretein belül lehet hatékonyan elvégezni, s ennek külön megvalósítása nem annyira gyakorlati, mint elvi szempontból aggályos. Tisztázni kellene először – írta – egy teljeskörű népszámlálás szakmai szempontjait – keretét, kérdéseit, módszerét –, és időpontját. Ez utóbbi meghatározásánál figyelembe kellene venni, hogy a népszámlálást – már csak magas költségei miatt sem – 4-5 éven belül nem lehet megismételni. Továbbá – hangsúlyozta – a népszámlálás csak akkor éri el célját, ha olyan adatokat gyűjt össze és olyan megállapításokat tesz, amelyek a következő népszámlálásig szilárd támpontként szolgálhatnak "az újjáépülő Magyarország kormányzata, közigazgatása, gyakorlati és tudományos élete számára".

Éppen ezért a Központi Statisztikai Hivatal véleménye szerint, népszámlálás megtartására csak bizonyos feltételek megléte esetén kerülhet sor. Ezek közül a legfontosabbak: az ország határainak a békekötéssel való végleges megállapítása, a távollévők – hadifoglyok, menekültek, elhurcoltak – nagy részének állandó lakóhelyére való visszatérése, a gazdasági viszonyok bizonyos mértékig való normalizálódása, a földreform és más rendkívüli intézkedéseknek – így a kitelepítéseknek, egyéb tömeges "vándorfolymatoknak" – a népesség megtelepedésére, foglalkozási összetételére gyakorolt hatásának tisztázódása. A Központi Statisztikai Hivatal tehát az előrelátható költségvetési és egyéb nehézségek miatt 1946-ra csak a legszükségesebb népeségi, és foglalkozási, valamint a lakóházak, lakások országos összeírására kiterjedő népszámlálást tervezett.³¹

E mellett szóltak a gyakorlati tapasztalatok is. Várható volt, hogy a lakosság az adatszolgáltatással szemben nagyfokú közömbösséget fog tanúsítani. Ezt mintegy előrevetítette a nem sokkal korábban megtartott menekült-összeírás, amikor az érintett személyeknek csak egy része jelentkezett, holott akkor kifejezetten a menekültek érdekében végrehajtott adatgyűjtésről volt szó. Óvatosságra intett a közigazgatás terén ekkor még meglévő szervezetlenség, a helyismerettel rendelkező szakemberek hiánya, a köztisztviselői kar közellátási, részben nyilvántartási feladatokkal való leterheltsége, a megfelelő számlálóbiztosi kar megszer-

³¹ Ezt a KSH 1945 őszén leadott munkatervében rögzítette, amit a miniszterelnökség 1945. október 19-én /9.503/1945. M.E. szám alatt/ jóváhagyva, a következő megjegyzéssel küldött vissza: "Az 1946. évi hivatalos statisztikai munkatervre vonatkozólag a miniszterelnökségi tárca szempontjából új adatgyűjtések felvétele nem szükséges. Kívánatos azonban, hogy a békeszerződés megkötése, a határok végleges megállapítása és a külföldre távozottak visszaérkezése után mielőbb népszámlálás tartassék a szokásos keretek között." – MOL Minisztereln. Ált. ir. 342/1946.

Végül a háború utáni első, teljeskörű népszámlálásra 1948. december 31.- 1949. január 1-i fordulónappal került sor.

vezésének nehézségei. Egy teljeskörű népszámlálás lebonyolítása ellen szóltak a technikai nehézségek is, ami elsősorban a papír-, nyomtatvány-, és a nyomdai kapacitás hiányában mutatkozott meg.

A népszámlálásnak, mint minden statisztikai adatszolgáltatásnak – hangsúlyozta Elekes – csak az lehet a célja, hogy az ország egész területére kiterjedő, számszerű tájékoztatást adjon a kutatott viszonyokról. Így például a népesség fejlődéséről, elhelyezkedéséről, összetételéről, sajátosságairól, életviszonyainak változásáról. Ebben az összefüggésben tehát az egyéni adatok gyűjtésének csupán az eredmények megfelelő területi és tárgyi csoportosítása, összefoglalása, a kutatott jelenségek feltárása révén van jelentősége. A kormány részéről tervezett délszláv összeírás egyéni adatainak okmányyszerű fölhasználása "nemcsak a statisztikai adatgyűjtések célkitűzéseivel, lényegével és természetével összeférhetetlen" – hangsúlyozta –, de szöges ellentétben áll az 1929. évi XIX. tc-nek az adatszolgáltatót védő, valamint az adatszolgáltatás titkoságát biztosító rendelkezésével.³² Ezért a tervezett nemzetiségi összeírás minden valószínűség szerint nem érné el célját, ugyanakkor bizonyosan aláásná a statisztikai adatgyűjtések titkosságába vetett hitet.

A Központi Statisztikai Hivatal a fentebb ismertetett érvek alapján határozottan ellenezte a kormány szándékát. Elekes Dezső összefoglalójában ismételten figyelmeztetett egy, a teljeskörű népszámlálástól elkülönítve végrehajtandó nemzetiségi összeírás nemkívánatos hatásaira. Végképp elfogadhatatlannak ítélte az összeírás egyéni adatainak a nemzetiségi oktatás újraszervezésénél tervezett fölhasználását. Ennek kapcsán mélységesen sérelmezte, hogy a kormány figyelmen kívül hagyta a Hivatal által oly sokszor hangoztatott törvényi háttérrel, valamint a szakmai érveket, és így az "1941. évi népszámlálás egyéni anyanyelvi és nemzetiségi adatvallomásai szolgálnak a német lakosság kitelepítésének, ha talán nem is egyetlen, de legáltalánosabb alapjául".³³

Amennyiben a kormányzat mégis ragaszkodna a tervezett délszláv összeírás megtartásához, azt – hangsúlyozta Elekes – a Központi

³² MOL Minisztereln. Ált. ir. 342/1946.

³³ Utalt továbbá arra is, hogy 1941-ben Teleki Pál akkori miniszterelnök kifejezett kívánságára, valamint a statisztikai adatgyűjtések természetének megfelelően a KSH maga szolgáltatta fel újság-, és rádióközleményekben a nem magyar anyanyelvű lakosságot a valóságnak megfelelő adatszolgáltatásra, hangsúlyozva, hogy a teljesen befolyásmentes, szabad anyanyelvi és nemzetiségi bevallásból senkinek kára nem lehet. Most a kitelepítéseknél az egyéni bevallások fölhasználása nemcsak a kormány és a KSH hitelét érinti, de féltő, hogy hosszú évtizedekre lehetetlenné tesz egy eredményes nemzetiségi összeírást, "mert a nem magyar ajkú lakosság egy esetleges újabb intézkedéstől – áttelepítés, összeköltöztetés, odatelepítés, kitelepítés – való félelmében, vagy ilyenre is gondolva esetleg tömegesen nem vallaná be a valóságnak megfelelően anyanyelvét és nemzetiségét." – MOL Minisztereln. Ált. ir. 342/1946.

Statisztikai Hivatal csak egy jelentkezésen alapuló helyi közigazgatási összeírás formájában tudná elfogadni.

A felsorakoztatott szakmai érvek azonban nem győzték meg a kormányt. Míg a lebonyolítás megszervezésével megbízott Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium némiképp osztotta Elekes Dezső aggályait, addig a Külügyminisztérium Magyarország érdekeire hivatkozva az összeírás lehető legrövidebb időn belüli megtartását szorgalmazta. Így a kormány utasítására a Központi Statisztikai Hivatal néhány napon belül véleményezte az összeírás végrehajtási rendeletének és nyomtatványainak tervezetét.³⁴

Ezzel kapcsolatban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban 1946. február 11-én megtartott tárcaközi bizottság ülésén Bassola Zoltán államtitkár elismeréssel szólt a KSH gyors, és eredményes munkájáról. Néhány technikai kérdés mellett ekkor már csak az volt eldöntetlen, hogy az anyanyelv, illetve a nemzetiség fogalmának mely deffiníciója kerüljön a rendeletbe. A bizottság végül is az 1941-es népszámlálásnál használt szöveg alkalmazása mellett döntött, azzal a megkötéssel, hogy a délszáv gyűjtőfogalmat fel kell oldani, és az egyes anyanyelveket, nemzetiségeket külön is szerepeltetni kell.³⁵ Ezen az ülésen mutatta be Thirring Lajos azt, a KSH által készített térképet, amelyen az összeírás által érintett községeket tüntették fel. Eszerint a déli határövezetben minden egyes községben, az ország egyéb területein pedig ott hajtának végre az összeírást, ahol a lakosság több mint egy százaléka délszláv nemzetiségű. Javasolta továbbá, hogy az összeírás eredményességének biztosítása érdekében a VKM tisztségviselői a helyszínen is vegyenek részt a munkában.³⁶

³⁴ A Hivatal csak az összeírásban érintett községek névjegyzékének összeállítását vállalta fel. Az összeírás irányítását, csakúgy, mint a költségfedezet biztosításáról, a szükséges papírmennyiség leszállításáról, a nyomdai munkálatok gyors lebonyolításáról való gondoskodást áthárította a vallás- és közoktatásügyi miniszterre. MOL Küm. Ált. ir. 16/c.

³⁵ Az értekezleten a Miniszterelnökség, a Pénzügyminisztérium, a Belügyminisztérium, a Külügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, és a KSH képviselője vett részt. Az Igazságügyminisztérium képviselője nem jelent meg a megbeszélésen. - MOL Minisztereln. Ált. ir. 342/1946.

³⁶ MOL Minisztereln. Ált. ir. 342/1946.

Az összeírás lebonyolítása, eredményei

A délszláv nemzetiségű magyar állampolgárok kulturális és egyéb nemzetiségi jogainak biztosítása érdekében végrehajtandó nemzetiségi összeírásról rendelkező 2280/1946. M. E. sz. rendelet 1946. március 1-én jelent meg.³⁷

A rendelet részletesen, és egyértelműen szabályozott minden, az összeíráshoz kapcsolódó gyakorlati kérdést. Az 1. számú mellékletben vármegyénként, abc sorrendben megadta azoknak a településeknek a jegyzékét, amelyekben az összeírást végre kellett hajtani. A 263 helységet föltüntető lista a déli határmenti régió településeit, valamint azokat a községeket, városokat foglalta magába, ahol a délszláv nemzetiségűek aránya az ott élő lakosság 1%-át elérte vagy meghaladta. Ezen túl minden olyan helységben is lehetővé tette az összeírás megtartását, ahol legalább öt, különböző családhoz tartozó délszláv nemzetiségű magyar állampolgár azt kérte.

Amennyiben a beadott írásbeli kérelemre a jegyző nem rendelte el az összeírást, úgy az érintettek a vallás- és közoktatásügyi miniszternél kérhettek jogorvoslatot.

A technikai lebonyolítást a járási főjegyzők fogták össze. Az összeírást 1946. március 16-a és 23-a között, összeírókörzetenként kellett végrehajtani. Ezek a település nagyságától függően kerültek kialakításra. Általában 500-nál több, de 1200-nál kevesebb lakos tartozott egy-egy összeírókörzethez. Az összeírásban való részvételre a tanárokat, tanítókat gyakorlatilag kötelezték, de összeíróbiztosi munkát vállalhatott minden, a "szükséges képességekkel rendelkező és a helyi viszonyokat", illetve a nemzetiség nyelvét ismerő személy is. Vélhetően nem csak szakmai, hanem politikai megfontolások – számítani lehetett az összeírás hitelességét utólagosan kétségbevonó vádaskodásokra – is amellet szóltak, hogy az összeíróbiztosokat már a helyszínen, a munkavégzés közben, ún. ellenőrzőbiztosok kontrollálják. Erre – az indoklás szerint – a "nemzetiségi összeírásnak a demokratikus elvekkel összhangzó végrehajtása és a nemzetiségi összeírás hibátlanságának biztosítása érdekében" van szükség. Az előző feltételezést erősíti azonban a biztosok nemzetiségi összetételét külön tárgyaló 7.§, nevezetesen: "Ahol az összeíróbiztos délszláv anyanyelvű és nemzetiségű, az ellenőrzőbiztosnak ... olyan magyar, vagy nem délszláv anyanyelvű és nemzetiségű személynek kell lennie, aki a délszláv lakosság nyelvét ismeri", ahol pedig az összeíróbiztos magyar, ott az ellenőrzőbiztosnak kellett délszláv nemzetiségűnek lennie.

³⁷ Magyar Közlöny, 1946. március 1. (52. sz.), 6-10.

A rendelet mellékletében közzétett összeíróív minták mintegy megszabták az összeírásnál alkalmazandó egyes munkafolyamatokat, nevezetesen az egyéni adatokat előbb körzeti összesítő íven kellett feldolgozni, majd ezek alapján készítették el az adott helység összesítőjét. Külön összeíróíven kellett szerepeltetni a jelenlévő, de nem állandó lakosokat csakúgy, mint az ideiglenesen távollévőket. Külön nyomtatvány készült az összeíróbiztosok kinevezéséhez, és az ellenőrzőbiztosok megbízásához is.

A nyomtatványokról, és a költségek megtérítéséről az állam gondoskodott. Az összeírást házról-házra, természetesen a helyszínen kellett elvégezni. Az adatok helyességét az érintetteknek aláírásukkal kellett igazolni, amit kiskorúak esetében a családfő tanúsított. Az egyes helységeknek a összeírás anyagát legkésőbb 1946. március 28-ig kellett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba fölküldeni.

A VKM már a rendelet megjelenése előtt – február 25-én – értesítette a tanfelügyelőket a készülő összeírásról, azzal az utasítással, hogy gondoskodják a tanítók összeíróbiztosként való minél nagyobb számú részvételéről. Mindenesetre az érintett községek iskolaigazgatói általában azt jelzik vissza, hogy " a tantestület minden egyes tagja jelentkezett" a feladatra.³⁸

Gyakorlatilag a rendelet megjelenésével egyidőben a helyi közigazgatás vezetői mind a nyomtatványokat, mind a járási főjegyzőknek a végrehajtásra vonatkozó utasítását megkapták.

Március közepén megtörtént az egyes helységekben a körzetek, az összeíró-, és az ellenőrzőbiztosok kijelölése.³⁹ Baja város polgármestere az összeíróbiztosok verbuválásakor a rendelet 6.§-ára hivatkozva a következő határozatot juttatta el a városban működő iskolák igazgatóihoz: "A tanítás folyamatosságának biztosítása érdekében kérem iskolaigazgató urakat, hogy a 4 évfolyamú közép, illetve középfokú iskolák tanári karából 4 tanárt, az ennél több évfolyamú iskolákból pedig 6 tanárt jelöljenek ki, akiket egyúttal az 1946. március 16-án délután 3 órakor a városháza 35. számú helyiségében megtartandó értekezletre meghívok".⁴⁰

³⁸ BKMÖL Bács-Bodrog vármegye és Baja thj. város tanfelügyelőjének iratai 1944-1950. 226/1946.

³⁹ Bács-Bodrog vármegyében több község esetében teljes egészében megmaradtak azok a dokumentumok, amelyek a körzetek, az összeíró- és ellenőrzőbiztosok kijelölését, eskütételüket, az összeírás során készített ún. működési naplójukat, valamint a község összesítő adatait tartalmazzák. Ezek közül a Felsőszentivánra vonatkozókat közöljük a "Mellékletek"-ben. – BKMÖL Felsőszentiván nagyközség iratai 1945-1949(1950). Közigazgatási iratok 1945-1949. 2944/1946.

⁴⁰ BKMÖL Baja város Polgármesteri Hivatalának iratai 1945-1949. Főjegyzői és Közjogi Ügyosztály iratai 1945 -1949. 1008/1946.

A lakosságot a községházán, vagy az iskolában kifüggesztett hirdeteménnyel, illetve dobolás útján tájékoztatták.⁴¹ Ezekben általában a rendelet tartalmát hozták az érintettek tudomására, és magyarázták annak előírásait. Erre azért volt szükség, mert a rendelet egyes paragrafusait még a végrehajtásáért felelős tisztségviselők egy része sem helyesen értelmezte. Több helyütt félreértették például az összeírandók körét. Azaz, hogy az kiterjed-e az ideiglenesen itt tartózkodókra, illetve az érintett községekben mindenkire, tehát a magyarokra is vonatkozik-e az összeírás, vagy csak a délszláv nemzetiségűekre. Bár nem volt általános, Madarason mégis az okozott gondot, hogy az ellenőrzőbiztosi tisztségre – ami egyébként a rendelet értelmében nem lehetett akadálya az összeírás lebonyolításának – nem jelentkezett senki.⁴²

Általánosabb probléma volt a Szláv Antifasiszta Front tiltakozása, miszerint a helyi hatóságok képviselőiket nem vonják be az ellenőrzőbiztosi teendők ellátásába. Bár több esetben bebizonyosodott tiltakozásuk alaptalansága, a kormányzat ismételten a Front képviselőinek bevonására, valamint annak közhírrétételére szólította fel a helyi közigazgatás vezetőit, hogy "a nemzetiségi szabad bevallásnak senkire, semmiféle hátrányos következménye nem lesz."⁴³

Még el sem kezdődött az összeírás lebonyolítása, amikor Brankov kapitány a SZEB jugoszláv missziójának tagja újra elégedetlenségének adott hangot, ami egyrészt a korábban felvetett sérelmek – közigazgatási tisztségviselők áthelyezése, határórség tisztjeinek leszerelése, a pécsi délszláv tanítóképző tanfolyam hallgatói összetételének megváltoztatása – elintézésére, másrészt éppen az ezekben a napokban induló délszláv összeírásra vonatkozott. Ez utóbbival kapcsolatban "elködösítő tendenciaként" értékelte a bunyevác, sokác, vend kategóriák használatát. "Továbbá – hangsúlyozta – zavarja az összeírást az a reakciós oldalról kiinduló hírverés, hogy az összeírottak 50 kilós csomaggal Jugoszláviába kitelepíttetnek".⁴⁴

A Front szentgotthárdi járási tagozata a vend megnevezésnek a rendeletben való szerepeltetése ellen tiltakozott, mondván az " a régi

⁴¹ BKMÖL Madaras nagyközség iratai 1945-1949. Közigazgatási iratok 1945-1948. 1977/1946. és Baranya Megyei Önkormányzat Levéltára /Továbbiakban:BMÖL/. Dunaszekcső község iratai 1162/1946.

⁴² BKMÖL Madaras nagyközség iratai 1945-1949. Közigazgatási iratok 1945-1948. 1977/1946.

⁴³ BKMÖL Baja város Polgármesteri Hivatalának iratai 1872-1950. Főjegyzői és Közjogi Ügyosztály iratai 1940 -1950. 1008/1946.

⁴⁴ A feljegyzést készítő külügyminisztériumi tisztségviselő kénytelen volt megjegyezni: "Általában minden, magyar részről megnyilatkozó és jóindulatú intézkedést bizonyos türelmetlenséggel lekicsinylenek és nem kielégítő formában levőnek tüntetnek fel". - MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

letűnt rendszerek csúfosan hangzó megnevezése", de kifogásolta az anyanyelv és nemzetiség külön fölvetelét is, mert az véleményük szerint "ellenkezik minden természetszerű tényállással".⁴⁵ A VKM a beadványról - bár elvi álláspontonról lévén szó intézkedést nem igényelt - tájékoztatta a Miniszterelnökséget és a Külügyminisztériumot is. A Front által kifogásoltakat azonban alaptalannak és érthetetlennek tartotta, hiszen mind a vend megnevezésnek a szlovén melletti szerepeltetése, mind pedig az anyanyelvre és nemzetiségre való külön rákérdezés éppen a délszláv lakosság érdekét szolgálta. A vendnek a szlovén melletti felsorolásával – ami egyébként csak a rendelet 1.§-ában szerepelt, magán az összeíró íven nem, így az nem befolyásolható és nem sérthetett senkit – éppen arra akarta a kormányzat fölhívni az összeírásban közreműködők figyelmét, hogy az minden délszláv anyanyelvű és nemzetiségű személyre kiterjed. A vend megjelölést egyébként a népszámlálásoknál korábban is használták, az ellen semmiféle ellenérzés nem mutatkozott, sőt "egyes vidékeken ... a lakosok nemcsak a múltban, hanem napjainkban is ragaszkodtak ehhez a megjelöléshez."⁴⁶

A másik sérelmezett kérdés kapcsán szintén azt hangsúlyozta a tájékoztatás, hogy az anyanyelvre és nemzetiségre való külön rákérdezés éppen azt tette lehetővé, hogy "olyan délszláv nemzetiségű egyének, akik az objektív ismérvet megkívánó... bevállásnál nem jelölhetek meg egy délszláv nyelvet sem, mert azt vagy egyáltalában nem beszélték, vagy pedig nem beszélték a legjobban és legszívesebben, és így sajátjuknak sem vallhatták, a nemzetiségi kérdőpontban mégis a délszlávokhoz tartozóknak írhatták be magukat".⁴⁷

Az összeírással kapcsolatos tapasztalatok, és a délszláv nemzetiségű lakosság egyéb panaszainak kivizsgálására a magyar kormány ismételten egy vegyesbizottságot hozott létre. A bizottság – amelynek munkájában magyar kérésre vett részt Brankov százados és Szmiljanics főhadnagy a budapesti jugoszláv katonai misszió tagjai – 1946. március 28. és 30. között tett látogatást a bajai háromszög községeiben és Mohács körzetében. A bizottságban magyar részről a külügyminiszter felkérésére dr. Czinkotszky Jenő és Rex József dolgozott.

A bizottság munkáját Baján kezdte, majd a környező községekben Felsőszentivánon, Csávolyon, Bácsalmáson, Katymáron, Garán, Hercegszántón, Versenden tett látogatást. Az utolsó napon Mohácson tájékoztak. A bizottság tagjai az adott településre való megérkezésüket

⁴⁵ MOL Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1890) 1945-1951. Külföldi kulturális kapcsolatok osztálya. 1945-1949. /Továbbiakban: VKM Külföldi kult. kapcs. oszt./ 44 497/1946.

⁴⁶ MOL VKM Külföldi kult. kapcs. oszt 44 479/1946.

⁴⁷ MOL VKM Külföldi kult. kapcs. oszt 44 479/1946.

követően – derül ki jelentésükből – előbb a község közigazgatási vezetőivel – polgármester, jegyző, bíró –, a tanügyi hatóság képviselőivel – iskolaigazgató, tanfelügyelő –, illetve a Szlávok Antifasiszta Frontja helyi vezetőivel tartottak megbeszélést. Ezt követően egy sebtében összehívott gyűlésen tájékoztatták a lakosságot a bizottság feladatáról, valamint meghallgatták az érintettek panaszait. A résztvevők száma az egyes községekben nagyon különböző volt. Természetesen függött ez az érintettek aktivitásától, de attól is, hogy a helyi közigazgatás vezetőit – így általuk a lakosságot – tudta-e a bizottság előre értesíteni. Általában először Czinkotszky Jenő szolt az egybegyűltekhez, hangsúlyozva, hogy a kormány a hazai kisebbségeket a magyarsággal teljesen egyenrangú állampolgárnak tekinti. Ez azonban nemcsak jogokat, de kötelezettségeket – a magyar államhoz való lojalitást, hűséget – is jelent a kisebbségek számára. Gazdasági vonatkozásban – a földreform végrehajtására utalt –, kulturális téren pedig az alig néhány hete bevezetett nemzetiségi népoktatás újraszabályozását, illetve részben a kulturális jogok mind teljesebb biztosításához kapcsolódó nemzetiségi összeírást említette. Ez utóbbi kapcsán megnyugtatóan leszögezte: "senkit azért, mert délszláv nemzetiségét bevallja, vagy bevallotta, semminemű bántódás /kitelepítés/ nem fenyeget".⁴⁸ Elismerte azonban, hogy e tekintetben a miniszterelnök megnyugtató szavai hatástalanok maradtak.

Ezt követően Brankov méltatta a magyar kormány azon szándékát, ami a délszláv kisebbség jogainak biztosítására irányult. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kiadott rendeletek hatástalanok, eredménytelenek maradtak. Elsősorban az érintettek félelme, illetve a helyi közigazgatás vezetőinek ellenállása miatt.

A gyűléseken elhangzott konkrét panaszok nem kimondottan a bizonyítható jogsérelmekről, a rendeleteknek a végre nem hajtásáról tanúskodtak, sokkal inkább az egymás ellen feszülő indulatokról. Arról, hogy a politikai, és gazdasági újrendeződés kapcsán minden egyes népcsoport meghatározó hatalmi, és gazdasági pozíciókat akart szerezni. A helyi érdekek megfogalmazását az adott térség történelmi hagyományain, háború utáni körülményein túl természetesen tovább módosították a központi hatalom törekvései.

Több községben az évszázadok óta együttélő magyarság, bunyevác-ság, németiség politikai polarizációja, és gazdasági érdekellentétei miatt egymásnak feszülő ellentétek, és indulatok a háború befejezését követően felerősödtek. Ennek első jelei már megmutatkoztak a közigazgatás újjászervezésekor, a választott testületeknek, így a nemzeti bizottságoknak a megalakulásakor. Ez a tendencia a földreform végrehajtása kapcsán

⁴⁸ MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

tovább mélyült. A szovjet csapatok bevonulása után a német nemzetiségű lakosság egy részének elhurcolása, majd a földreform végrehajtása során a sváb lakosságot ért diszkriminatív intézkedések sora jelezte, elkezdődött a hazai németek felelősségre vonása.

A kormányzatnak a kérdésben tanúsított nem mindig egyértelmű magatartása, a hazai németiség egyéni, bírósági úton történő felelősségre vonása helyett, a kollektív büntetés elfogadása, üzenetértékű volt a helyi társadalom felé. Igaz, az évszázados együttélés tapasztalatai, a személyes kapcsolatok sok esetben helyben éppen fékeztek a svábokkal szemben hozott jogkorlátozó intézkedések végrehajtását, vagy legalábbis túlhajtását. Tény azonban az is, hogy a kormányzat kettős magatartása – egyrészt a kollektív büntetés elvetése, másrészt az arra lehetőséget adó rendeletek meghozatala, és az ellenőrizetlen végrehajtás – láncreakciókat indított el a vegyes lakosságú községekben. A politikai szempontból felértékelődött délszláv kisebbség korábbi jogos, vagy vélt sérelmei, továbbá gazdasági pozíciói erősítése miatt a svábság ellen fordult. A délszlávok részéről esetenként megnyilvánuló jogtalan, agresszív föllépést pedig a helyi közigazgatás tisztségviselői nem, vagy csak nagyon nehezen tudták kezelni.

Különösen bonyolult volt a helyzet a bajai háromszög térségében. Ezekben a községekben a fentebbi indulatokat, érdekeket az újonnan érkezett telepes csoportok tovább differenciálták. Nagy számmal kerültek ide a Bácskából 1944-ben kiutasított, vagy elüldözött magyar közigazgatási alkalmazottak, tisztségviselők, tanárok, tanítók. Több község közigazgatási vezetője – így például dr. Petró Béla Katymár segédjegyzője 4 évig Csonoplyán, a Hercegszántón szolgálatot teljesítő Túri főjegyző 1942-44 között dolgozott a Bácskában – az ő körükből került ki. A kiutasított magyar köztisztviselőket – akiknek határmenti falvakban való elhelyezése egyik fél szempontjából sem volt szerencsés – a helyi bunyevác lakosság eleve bizalmatlanul fogadta. Megkülönböztetés nélkül fasisztának bélyegezve őket. A meg-, illetve elítélés még megsemmisítőbb volt, ha az illető sváb származást mondhatott magáénak. Lehetséges azonban, hogy a kiutasított közigazgatási alkalmazottak is kevesebb megértést tanúsítottak a bunyevácság kérései iránt, mint ami elvárható lett volna. Mindezek figyelembevételével sem állja meg az az állítás a helyét, amit Brankov Bácsalmáson hangoztatott, miszerint "sok Bácskából kiutasított, vagyis fasiszta dolgozik itt a községházán".⁴⁹

Nem csoda hát, ha a Bácskából kiutasított magyar állampolgárok és a bunyevácság viszonya ezekben a községekben nagyon feszültté vált, ami markánsan megjelenítődött a bizottság tagjai előtt.

⁴⁹ MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

Bizonyos mértékben megosztott volt maga a bunyevátság is. A volt partizánokat, a jugoszláv hadseregben szolgálatot teljesítőket, akik kérkedtek ezzel a múltjukkal, fegyvert tartottak, vagy illegálisan visszavisszajártak a határ túloldalára, nem nézte jószemmel a népcsoport többi tagja sem. Így fordulhatott elő, hogy a bizottság előtt egymásra vonatkozó panaszok is megfogalmazódtak.

De önmagában is súrlódásokra, az indulatok térnyerésére adhatott okot a földreform kapcsán történt túltelepítés. Az érintett falvakban, a sváb birtokok elkobzása révén sem állt annyi föld, és gazdasági eszköz rendelkezésre, ami a bukovinai székelyek, a tiszántúlról áttelepített szegény agrárproletár családok, illetve a helyiek földigényének kielégítésére elegendő lett volna. A nagy számú menekült, illetve a sváb kitelepítések 1946 nyarától való felfüggesztése, az összetelepített családok ellátása, szintén nagy terhet jelentett az adott községeknek. Ezért sok esetben más síkon fogalmazódtak meg a sérelmek, vagy a vádak, valójában azonban a gazdasági érdekérvényesítés szűk lehetőségei befolyásolták az egymásnak feszülő ellentétek további elmérgesedését.

A jugoszláv-magyar vegyes bizottság 1946. március végi helyszíni tájékoztatók kiemelt figyelmet fordított a nemzetiségi népiskolai beiratásokra, illetve az összeírásra.

A kilenc községben végzett vizsgálat alapján megállapították, hogy a "lakosság a beiratással kapcsolatos teendőket /idejének, helyének meghirdetése, az ellenőrző bizottságok összeállítása, a nemzetiséghez tartozó két kiküldött bevonása/ a rendeletnek megfelelően végezte el."⁵⁰ Garán és Hercegszántón az egyházi nemzetiségi iskola megfelelő tanítóval rendelkezett, ugyanez nem volt elmondható Csávoly, Bácsalmás, Felsőszentiván esetében. Katymáron pedig meg volt a beiratás, de az iskolaigazgató a megnyitáshoz külön rendeletet várt. Baján meg sem hirdették a beiratást. Mint Babics József, és dr. Juhász János tanfelügyelő elmondták, a város mintegy 6000 bunyevác lakosa annyira elmagyarosodott, hogy nem akarják délszláv iskolába járatni gyerekeiket, ezért meg sem kísérelték a beiratást. Bajaszentistvánon a meghirdetett gyűlésen mintegy 50 szülő vett részt, akik viszont a bunyevác tanítási nyelvű iskola megnyitása mellett foglaltak állást.

Mohácson szintén kevés érdeklődés mutatkozott az anyanyelvi oktatás iránt. A beiratást meghirdették, a bizottságot kijelölték, Orsós József a tanfelügyelő kiküldöttje azonban két napon keresztül hiába várta a jelentkezőket. Mohács külvárosában, Felsőkandán is csak hatan jelentkeztek – ők a sokác nyelvnek tantárgyként való tanítását kérték – a nemzetiségi iskolába. Dr. Cserta Béla polgármester és Suput Mihály, a

⁵⁰ MOL. Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

Szlávok Antifasiszta Frontja helyi képviselője abban megegyezett, hogy a sokátság nagyobb, s vagyonosabb része ellenzi a délszláv iskolát. A Front más vezetői és Brankov – aki szerint a Mohácson összeírt 1500-al szemben legalább 10 000 bunyevác él – viszont úgy vélte, ha a lakosság nem félne a kitelepítéstől, ha nem lenne megfélemlítve, akkor elég jelentkező lenne a nemzetiségi iskolába.

Ehhez kapcsolódóan sok helyütt szóvá tették a tankönyvek hiányát is. Czinkotszky válaszában elismerve a kérés jogosságát, arra hívta föl a figyelmet, hogy a megfelelő számú, és színvonalú tankönyv biztosítása nem csak a nemzetiségi, de a magyartannyelvű iskolákban is nagy probléma. Ennek orvoslására azonban a kultusztárca megtette intézkedéseit, ezért némi türelmet kért az érintettektől. Nem lehetett azonban ilyen egyértelműen és határozottan állást foglalni azzal a váddal kapcsolatban, ami a nemzetiségi iskolákban tanító nem anyanyelvi tanárokkal szemben fogalmazódott meg. Általános bizalmatlanság – nem elég demokratikus szelleműek, nem elég fölkészültek, nem bírják a "délszláv" nyelvet – nyilvánult meg velük szemben, de különösen sok kifogás, panasz fogalmazódott meg a sváb származásúak, illetve a Bácskából kiutasítottak működésével kapcsolatban.

A kétségtelen hiányosságok, hibák ellenére nyilvánvaló volt azonban, hogy az 1200/1946. VKM rendelet végrehajtása egészében az előírtak szerint történt. Az érintettek ha nem is a korábban jelzett, vagy igényelt számban, de éltek az anyanyelvi oktatás lehetőségével. Annyi mindenetre bizonyossá vált, hogy a Brankov által hangoztatottaknál jóval kedvezőbb a kép, és nem állja meg a helyét az az állítás, miszerint a délszláv nemzetiségűeknek egyáltalán nincs iskolája.⁵¹

A bizottság a délszláv összeírás kapcsán súlyos törvénytelenséget szintén nem állapított meg. Mindkét fél elismerte, hogy mind az összeírás kihirdetése, mind az összeíró bizottságok összeállítása a rendelet értelmében történt, az összeíróbiztosok néhány kivételtől eltekintve sem pro, sem kontra nem befolyásolták a lakosságot. Ellenőrzőbiztosnak mindenütt alkalmazták a Szlávok Antifasiszta Frontja helyi képviselőit.

Elégedetlenek voltak viszont – mind Brankov, mind a Szlávok Antifasiszta Frontja helyi vezetői – a nemzetiség bevallásával. Az anyanyelvi rovat adatai általában ugyanis megegyeztek a valósággal, a nemzetiségi rovat adatai azonban nem tükrözték a tényleges helyzetet. Katymáron például 1342-en vallották magukat bunyevác anyanyelvűnek, de csak 294-en⁵² bunyevác nemzetiségűnek. Az arány a többi községben is

⁵¹ MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

⁵² A vegyesbizottság jelentésétől eltértek a KSH által közölt adatok. Eszerint Katymáron 1946-ban a 4850 főt kitevő összlakosságból 1342-en bunyevác anyanyelvűnek, és 788-

hasonlóan alakult. Az összeírásnak egy későbbi kitelepítéssel való összekapcsolása általános volt a bunyevátság körében, és természetesen erős félelmet keltett. Katymáron egy személy a következő bevallást tette: "árva, anyanyelve nincs, nemzetisége internacionális".

Brankov hatósági pressziót emlegetett, míg a Front helyi vezetői azt állították, hogy komoly, "kiterjedt suttogó propaganda volt" a kitelepítésekkel kapcsolatban. Bizonyítani azonban egyik állítást sem tudták. Vélhetően az egyszerű embereknek elég volt a svábok példájára tekinteni, akiket 1941-ben szintén a szabad anyanyelvi és nemzetiségi bevallásra szólítottak föl, most viszont éppen az alapján kezdték meg kitelepítésüket. Az összeírás "lélektanilag rossz időben volt. Úgyszólván a sváb példa hatására önként kifejlődött a félelmi hangulat."- hangsúlyozta Cserta Béla, Mohács polgármestere is. De a városokban - így Baja és Mohács esetében - a valóban előrehaladott asszimiláció is oka lehetett, hogy sokan magyar nemzetiségűnek vallották magukat.

A bunyevác, horvát, sokác, szerb, szlovén, vend nemzetiség vállalásának egyébként elsősorban éppen az anyanyelvi oktatás miatt lett volna jelentősége. Hisz az 1200/1946. VKM. rendelet értelmében nemzetiségi iskolába csak azok iratkozhattak, akik egy adott nemzetiséghez tartozónak vallották magukat. Félő volt, hogy emiatt sok ezer délszláv anyanyelvű gyerek marad ki az anyanyelvi oktatás lehetőségéből. Éppen ezért a vegyes bizottság azt javasolta, hogy a nemzetiségi iskolákba való beiratkozás ne a nemzetiség, hanem az anyanyelvi bevallás alapján történjen.⁵³

A vegyesbizottság jelentését a Külügyminisztérium elfogadta. Az összeírás földolgozásáról, későbbi fölhasználásáról, korábbi népszámlálási eredményekkel való összevetéséről azonban nincs tudomásunk.⁵⁴ Csak annyi bizonyos, hogy a Központi Statisztikai Hivatal megkezdte az összeírás feldolgozását. Pásint Ödön miniszterelnökségi osztályfőnök 1946. május 22-én arról értesíti a külügyminisztert, hogy nem áll módjában megküldeni az összeírás országos adatait, mert az még nem készült el. Ebben az időpontban még csak a Bács-Bodrog vármegyei adatok álltak rendelkezésre, amit részint a külügyminiszter tájékoztatására, részint megnyugtatóra küldött meg számára.

an bunyevác nemzetiségűnek vallották magukat. – MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

⁵³ MOL Küm. Békeelőkészítő oszt. ir. IV./115.

⁵⁴ Az összeírásból rendelkezésünkre álló töredékes dokumentumok közül, Bács-Bodrog vármegye összesítő adatait, valamint néhány, szintén Bács-Bodrog vármegyei község összesítőjét mellékként közöljük.

Az 1946. márciusában a "Délszláv nemzetiségű magyar állampolgárok kulturális és egyéb jogainak hatékonyabb biztosítása érdekében" végrehajtott magyarországi összeírás nem érte el célját. A magyar kormány részint külpolitikai nyomásra – a SZEB mellett működő jugoszláv katonai misszió szorgalmazására –, részint a hazai délszláv kisebbségek vezetőinek követelésére döntött az összeírás megtartása mellett. Azt remélve, hogy az összeírás révén, egy minden eddiginél realisabb kép bontakozik majd ki a magyarországi délszlávok számát, területi elhelyezkedését illetően, s ezzel hatékonyan visszaverhetők, illetve kezelhetők mind a hazai, mind a külföldi túlzó követelések. Bár az ország teljes területére vonatkozó adatsorok nem állnak rendelkezésünkre, annyi a töredékes dokumentumok alapján is megállapítható, hogy az 1946-os összeírás révén sem a kormányzat, sem a kisebbségek vezetői nem nyertek naprakészebb, realisabb adatokat az 1941-es népszámlálás során fölveteknél.

Minden olyan elvi, és gyakorlati aggály, amit a Központi Statisztikai Hivatal munkatársai a tervezett összeírással kapcsolatban megfogalmaztak, beigazolódt. A nemzetiségi összeírásnak egy teljeskörű népszámlálástól elkülönítve való megtartása, ráadásul akkor, amikor a hazai német lakosság kitelepítése – az anyanyelvi, és nemzetiségi – adatok alapján éppen megkezdődött, teljes joggal váltotta ki az érintettek bizalmatlanságát. Ebben a helyzetben bizonyosra vehető, hogy – a jugoszláv misszió tagjainak vádjaival ellentétben – sem a helyi közigazgatási tisztségviselők, sem a kormány nyomására, propagandájára nem volt ahhoz szükség, hogy az érintettek minél kisebb köre vallja magát valamely délszláv nemzetiséghez tartozónak. Így nem érte el a nemzetiségi iskoláztatás kapcsán neki szánt szerepet sem, hiszen ez alapján továbbra sem volt megállapítható – miután a rendelet a nemzetiségi bevallást vette alapul – az anyanyelvi oktatást joggal követelők köre. Ezért is javasolta a vegyesbizottság, hogy a nemzetiségi iskolába történő beiratásnak, ne a nemzetiség, hanem az anyanyelv megvállása legyen a feltétele.

Az összeírás megtartása fölösleges munkát adott a közigazgatásban dolgozóknak, és újabb feszültségeket hozott felszínre a helyi társadalom körében. Bebizonyította azt is, hogy a nemzetiségi konfliktusok nem oldhatók meg pusztán a számok tükrében, s a kormányzatnak nem csupán a jog eszközeivel kell pl. az anyanyelvi oktatás lehetőségét megteremteni, de gyakorlati megvalósulását is biztosítania kell.

Mellékletek

1. sz. melléklet¹

Felsőszentiván község.

1946.évi 2320.ikt.szám.

Névjegyzék

Az 1946. évi 2280. sz.M.E. rendelet 13.§-a alapján a nemzetiségeket összeíró biztosok- és ellenőrző biztosokról.

Összeíró biztosok:

1. körzet Karmó István községi kiségitő
2. körzet Békási Ilona állami tanító
3. körzet Nagy Sándorné Dunay Ilona állami tanító
4. körzet Hoffmann Ilona állami tanító
5. körzet Tóth Béla községi aljegyző

Ellenőrző biztosok:

1. körzet Polcsics Péter földmives
2. körzet Mihalovics István földmives
3. körzet Vidákovics János földmives
4. körzet Mándity Ferenc földmives
5. körzet Gyukity Vince földmives és Polyák Sándor földmives

Felsőszentiván, 1946.március 31.

Győry Ferenc
vezetőjegyző²

¹ BKMÖL Felsőszentiván nagyközség iratai 1945-49 (1950). Közigazgatási iratok 1945-1949. 2944/1946.

² Kézzel is aláírt, valamint a község körpecsétjével hitelesített.

Jegyzőkönyv

készült Felsőszentivánon 1946. március 16-án az 1946. évi 2280.sz.M.E. rendelet alapján az összeíróbiztosok és ellenőrzőbiztosok fogadalomtételéről.

Jelen vannak az aláírók.

Győry Ferenc vezetőjegyző előtt Karmó István, Békási Ilona, Nagy Sándorné Dunay Ilona, Hoffmann Ilona, Tóth Béla összeíróbiztosok, ifj Polcsics Péter, Mihalovics István, Vidákovics János, Mándity Ferenc, Polyák Sándor, Gyukity Vince ellenőrzőbiztosok a következő fogadalmat teszik.

Lelkiismeretemre fogadom, hogy a nemzetiségek összeírásánál tennivalómat, kötelességemet lelkiismeretesen teljesítem, anyanyelvének és nemzetiségének bevallásánál senkire semmiféle hatást nem gyakorlok és az összeírás során tudomásomra jutott tényeket mint hivatali titkot megőrzöm.

E jegyzőkönyvet felolvassuk és aláírjuk.

Győry Ferenc vezetőjegyző	Vidákovics János
<hr/>	<hr/>
Karmó István ³	Mihalovics István
<hr/>	<hr/>
Békási Ilona	Polyák Sándor
<hr/>	<hr/>
Dunay Ilona	Mándity János Ferenc
<hr/>	<hr/>
Hoffmann Ilona	Gyukity Vince
<hr/>	<hr/>
Tóth Béla	Polcsics Péter
<hr/>	<hr/>

³ A fogalomtevők kézírásos aláírásai.

I.számú körzet. 1-165. házszámig

Működési napló

Az 1946. évi nemzetiségi összeíróbiztos
Karmó István közs. kisegítő ellenőrző biztos
Polcsics Péter fogl. földmives.

Hétfő: 18	végeztünk:
7 óra 30 perckor kezdtünk	
18 óra 30 perckor végeztünk	1-30.sz.-ig
Kedd: 19.	
8 órakor kezdtünk	
19 órakor végeztünk	30-65.sz.-ig
Szerda: 20.	
8 óra 30 perckor kezdtünk	
17 órakor végeztünk	65-98.sz.-ig
Csütörtök: 21.	
8 óra 30 perckor kezdtünk	
17 órakor végeztünk	98-128.sz.-ig ⁴
Péntek: 22.	
8 óra 30 perckor kezdtünk	
16 óra 30 perckor végeztünk	128-156.sz.-ig ⁵
Szombat: 23.	
8 órakor kezdtünk	
18 órakor végeztünk	156-165.sz.-ig és az összesítő munkálatokat végeztem.

Felsőszentiván, 1946. évi március hó 27-én.

Karmó István
közs. kisegítő
összeíró biztos.⁶

⁴ Kézírással melléírva: „Ellenőrző biztos Gyukity Vince”

⁵ Kézírással melléírva: „Ellenőrző biztos Polyák Sándor”

⁶ Kézírással aláírás

Bács-Bodrog vármegye

Bajai-járás

Felsőszentiván község.

MŰKÖDÉSI NAPLÓ
a nemzetiségi összeírásról

Számlálóbiztos: Békási Ilona áll. tanító

Ellenőr: Mihalovics István földműves

A körzet száma: 2

Működési idő: év, hó, nap	A naponta végzett munka és egyéb események felsorolása	Aláírás
1946. március 18. Hétfő	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és 18 órákor fejeztük be Mihálovics István ellenőrrel. Elvégeztük a 166.sz.-tól a 205.sz.-ig levő házakat.	Békási Ilona ⁷
1946. március 19. Kedd	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és 18 órákor fejeztük be Mihálovics István ellenőrrel. Elvégeztük a 205.sz.-tól a 249.sz.-ig levő házakat.	Békási Ilona
1946. március 20. Szerda	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és 18 órákor fejeztük be Mihálovics István ellenőrrel. Elvégeztük a 249.sz.-tól a 280.sz.-ig levő házakat.	Békási Ilona
1946. március 21. Csütörtök	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és 18 órákor fejeztük be Mihálovics István ellenőrrel. Elvégeztük a 280.sz.-tól a 310.sz.-ig levő házakat.	Békási Ilona
1946. március 22. Péntek	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és 18 órákor fejeztük be Mihálovics István ellenőrrel. Elvégeztük a 310.sz.-tól a 330.sz.-ig levő házakat és az összesítést. Az összeírásból senki sem maradt ki.	Békási Ilona

⁷ Kézzel írt aláírások.

Bács-Bodrog vármegye

Bajai-járás

Felsőszentiván község.

MŰKÖDÉSI NAPLÓ
a nemzetiségi összeírásról

Számlálóbiztos: Nagy Sándorné sz. Dunay Ilona
 áll. tanító
Ellenőr: Vidákovics János földműves
A körzet száma: 3

Működési idő: év, hó, nap	A naponta végzett munka és egyéb események felsorolása	Aláírás
1946. március 18. Hétfő	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük Vidákovics János ellenőrrel. Elvégeztük a 331. sz.-tól a 364.sz.-ig levő házakat. Az összeírást este 18 órákor végeztük be.	Dunay Ilona ⁸
1946. március 19. Kedd	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és este 18 órákor fejeztük be. Ellenőr Vidákovics János. Elvégeztük a 364.sz.-tól a 397.sz.-ig levő házakat.	Dunay Ilona
1946. március 20. Szerda	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és este 18 órákor fejeztük be. Vidákovics János ellenőrrel. Elvégeztük a 397. sz.-tól a 440.sz.-ig levő házakat.	Dunay Ilona
1946. március 21. Csütörtök	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és este 18 órákor fejeztük be Vidákovics János ellenőrrel. Elvégeztük a 440. sz.-tól a 470.sz.-ig levő házakat.	Dunay Ilona
1946. március 22. Péntek	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük és este 18 órákor fejeztük be Vidákovics János ellenőrrel. Elvégeztük a 470. sz.-tól a 495.sz.-ig levő házakat és az összesítést. Az összeírásból senki nem maradt ki.	Dunay Ilona

⁸ Kézzel írt aláírások.

Bács-Bodrog vármegye

Bajai-járás

Felsőszentiván község.

MŰKÖDÉSI NAPLÓ
a nemzetiségi összeírásról

Számlálóbiztos: Hoffmann Ilona áll. tanító
Ellenőr: ifj. Mándity Ferenc földműves
A körzet száma: 4

Működési idő: év, hó, nap	A naponta végzett munka és egyéb események felsorolása	Aláírás
1946. március 18. Hétfő	Az összeírást reggel 7-órakor kezdtük ifj. Mándity Ferenc ellenőrrel és este 18 órakor fejeztük be. Elvégeztük a 509. sz.-tól a 536.sz.-ig levő házakat.	Hoffmann Ilona ⁹
1946. március 19. Kedd	Az összeírást reggel 7-órakor kezdtük és este 18 órakor fejeztük be Mándity Ferenc ellenőrrel. Elvégeztük a 536. sz.-tól a 570.sz.-ig levő házakat.	Hoffmann Ilona
1946. március 20. Szerda	Az összeírást reggel 7-órakor kezdtük és este 18 órakor fejeztük be Mándity Ferenc ellenőrrel. Elvégeztük a 570. sz.-tól a 610.sz.-ig levő házakat.	Hoffmann Ilona
1946. március 21. Csütörtök	Az összeírást reggel 7-órakor kezdtük és este 18 órakor fejeztük be Mándity Ferenc ellenőrrel. Elvégeztük a 610. sz.-tól a 640.sz.-ig levő házakat.	Hoffmann Ilona
1946. március 22. Péntek	Az összeírást reggel 7-órakor kezdtük és este 18 órakor fejeztük be Mándity Ferenc ellenőrrel. Elvégeztük a 640. sz.-tól a 661.sz.-ig levő házakat és az összesítést. Az összeírásból senki sem maradt ki.	Hoffmann Ilona

⁹ Kézzel írt aláírások.

Bács-Bodrog vármegye

Bajai-járás

Felsőszevíván község.

MŰKÖDÉSI NAPLÓ
a nemzetiségi összeírásról

Számlálóbiztos: Tóth Béla h. aljegyző
Ellenőr: Gyukity Vince és Polyák Sándor földművesek

Működési napok év, hó, nap	Naponta végzett munka és egyéb események felsorolása	Aláírás
1946. március 18-án hétfőn	Az összeírást reggel 7-órákor kezdtük a 801 hsz. tanyánál és a 818. tanyánál 18 óra 20-h. kor végeztük be. A tanyákat kocsival jártuk be. A községből Kiss István termelő bizottsági tag kocsija volt kirendelve. Az összeírást Gyukity Vince ellenőr ellenőrizte végig. Az összeírás alkalmával semmi különös nem történt.	Tóth Béla ¹⁰
1946. március 19-én kedden	Indulás a tanyákra Polyák Sándor ellenőrrel reggel 6 óra 30.h.kor. Az összeírást 819. tanyánál kezdtük és a 840. tanyánál végeztük be este 18 órákor, a község által kirendelt kocsival. Az összeírás alatt semmi különös nem történt.	Tóth Béla
1946. március 20-án szerdán	Indulás a tanyákra reggel 6 óra 40.h.kor. az összeírást 841. számú tanyánál kezdtük és 865.sz. tanyánál végeztük. Az összeírást Gyukity Vince ellenőrizte. Az összeírás alkalmával különös esemény nem volt. Befejezve 18.h.kor. Az összeíráshoz Kiss Benedek fogata volt kirendelve.	Tóth Béla
1946. március 21-én csütörtökön	Indulás reggel 7 órákor Ignác Pál kocsijával és Polyák Sándor ellenőrrel. Megkezdve 866. tanyánál és befejezve 885. tanyánál este 19 órákor.	Tóth Béla
1946. március hó 22-én	Reggel 7 órákor indultunk Gyukity Vince ellenőrrel Kovács István kocsijával. Az összeírást 886. tanyánál kezdtük és 913. tanyánál végeztük. este 18.30.kor.	Tóth Béla
1946. március 23-án	Reggel 7 órákor indultunk Schwob János kocsijával Gyukity Vince ellenőrrel. Az összeírást 913. tanyánál kezdtük és határba az elmaradt tanyákat bejárva este 17 órákor végeztük be az összeírást. Az összeírásból senki nem maradt ki.	Tóth Béla

¹⁰ Kézzel írt aláírások.

2.sz. melléklet

Nemzetiségi összeírás 1946.

C) Minta.

Vármegye, tj. város:

Járás, m. város: **Baja**¹

Község:

Községi (városi) összeítőív.

A községi (városi) kérdőívet a községi (kőr-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **52**

Az összeírás végrehajtásában részt vevő:

a) összeíróbiztosok száma: **52**

b) ellenőrzőbiztosok száma: **10**

AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI

a) napidíjak **369 nap** adópengő= **221.400.000** P

b) fuvardíjak **24 nap** **24.000.000** P

Összesen: **245.400.000** P

AZ ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI

Megnevezés:

Községi végeredmények
szám szerint:

Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek) **7.260**

Összeírt személyek összesen: **27.164**

Ebből: helybeli: **25.818**

ideiglenesen jelenlevő: **875**

ideiglenesen távollevő: **471**

Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:

a) anyanyelv szerint:

magyar **25.385**

szerb **26**

horvát **14**

bunyevac **646**

sokác **3**

szlovén **5**

vend **-**

orosz, szlovák, stb. **5**

egyéb **205**

b) nemzetiség szerint:

magyar **26.006**

szerb **29**

horvát **14**

bunyevac **93**

sokác **2**

szlovén **2**

vend **-**

orosz, szlovén stb. **7**

egyéb **136**

Kelt **Baján** 1946. évi **április** hó **8** napján

községi (kőr-) jegyző, polgármester.²

¹ BKMÖL Baja város Polgármesteri Hivatalának iratai 1945-1949. Főjegyzői és Közjogi ügyosztály iratai 1945-1949. 1008/1946.

² Az aláíró: Dr. Gellért Zoltán, a polgármester megbízásából.

Községi (városi) összesítőív.

A községi (városi) kérdőívet a községi (kör-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **6**

Az összeírás végrehajtásában részt vevő:

a) összeíróbiztosok száma: **6**

b) ellenőrzőbiztosok száma: **6**

AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI

a)apidíjak **1.800 000** adópengő= **41.310 000** P

b) fuvardíjak - P

Összesen: **1.800 000** P

AZ ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI

Megnevezés:

Községi végeredmények
szám szerint:

Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek) **1.100**

Összeírt személyek összesen: **4.463**

Ebből: helybeli: **4.022**

ideiglenesen jelenlevő: **103**

ideiglenesen távollevő: **338**

Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:

a) anyanyelv szerint:

magyar **3.556**

szerb **1**

horvát **1**

bunyevac **495**

sokác **2**

szlovén -

orosz **2**

bolgár **1**

egyéb **302**

b) nemzetiség szerint:

magyar **4.026**

szerb

horvát

bunyevac **320**

sokác **2**

szlovén

vend

egyéb **9**

Kelt **Bácsbokodon** 1946. évi március hó 30. napján

községi (kör-) jegyző, polgármester.²

¹ BKMÖL Bácsbokod nagyközség iratai 1945-1949 (1950). Közigazgatási iratok 1945-1949 (1950). 534/1946.

² Az aláíró: Horváth József jegyző, a község körpecsétjével is hitelesítve.

Községi (városi) összesítőív.

A községi (városi) kérdőívet a községi (kör-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **4 /: négy: /**

Az összeírás végrehajtásában részt vevő:

a) összeíróbiztosok száma: **4 /:négy:/**

b) ellenőrzőbiztosok száma: **4 /:négy:/**

AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI

a) napidíjak	adópengő=	1.300 000	P
b) fuvardíjak	–	500 000	P
Összesen:		1.800 000	P

AZ ÖSSZEÍRÁS ERDEMÉNYEI

Megnevezés:

Községi végeredmények
szám szerint:

Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek)	813
Összeírt személyek összesen:	3.316
Ebből: helybéli:	3.039
ideiglenesen jelenlevő:	44
ideiglenesen távolevő:	233

Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:

a) anyanyelv szerint:	
magyar	2.400
szerb	-
horvát	9
bunyevec	424
sokác	-
szlovén	-
vend	-
egyéb	439
b) nemzetiség szerint:	
magyar	2.915
szerb	-
horvát	9
bunyevec	294
sokác	-
szlovén	-
vend	-
egyéb	54

Kelt **Csávolyon** 1946. évi **március** hó **31** napján

községi (kör-) jegyző, polgármester.²

¹ BKMÖL Csávolj nagyközség iratai 1945-1949. Közigazgatási iratok 1945-1949. 819/1946.

² Az aláíró: Balla János jegyző, a község körpecsétjével is hitelesítve.

Nemzetiségi összeírás 1946.**C) Minta.**Vármegye, tj. város: **Bács-Bodrog**Járás, m. város: **Bácsalmás**Község: **Csikéria**¹**Községi (városi) összesítőív.**

A községi (városi) kérdőívet a községi (kör-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **4**

Az összeírás végrehajtásában részt vevő:

a) összeíróbiztosok száma: **4**b) ellenőrzőbiztosok száma: **4****AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI**a) napidíjak **48x25.000** adópengő = **1.200.000** P

b) fuvardíjak - P

Összesen: **1.200.000** P**AZ ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI***Megnevezés:*Községi végeredmények
szám szerint:Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek) **564**Összeírt személyek összesen: **2.264**Ebből: helybeli: **2.036**ideiglenesen jelenlevő: **146**ideiglenesen távollevő: **82**

Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:

a) anyanyelv szerint:

magyar **1.498**

szerb -

horvát -

bunyevác **487**

sokác -

szlovén -

vend -

egyéb **133**

b) nemzetiség szerint:

magyar **2.017**

szerb -

horvát **1**bunyevác **90**

sokác -

szlovén -

vend -

egyéb **10**Kelt **Csikéria** 1946. évi **március** hó **27.** napjánközségi (kör-) jegyző, polgármester.²

¹ BKMÖL Csikéria nagyközség iratai 1945-1949. Közigazgatási iratok 1945-1949. 682/1946.

² Olvashatatlan aláírás, a község körpecsétjével is hitelesítve.

Nemzetiségi összeírás 1946.
C) Minta.

Vármegye, tj. város: **Bács-Bodrog**
Járás, m. város: **Bajai**
Község: **Felsőszentiván nagyközség¹**

Községi (városi) összesítőlv.

A községi (városi) kérdőívet a községi (kör-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **5**
Az összeírás végrehajtásába részt vevő:
a) összeíróbiztosok száma: **5**
b) ellenőrzőbiztosok száma: **6**

AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI

a) napidíjak	adópengő=	1.350 000	P
b) fuvardíjak	–		P
Összesen:		1.350 000	P

AZ ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI

Megnevezés:

Községi végeredmények
szám szerint:

Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek)	854
Összeírt személyek összesen:	2.958
Ebből: helybéli:	2.799
ideiglenesen jelenlevő:	15
ideiglenesen távollevő:	144
Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:	
a) anyanyelv szerint:	
magyar	2.260
szerb	
horvát	
bunjevác	626
sokác	
szlovén	
vend	
egyéb	57
b) nemzetiség szerint:	
magyar	2.431
szerb	
horvát	
bunjevác	481
sokác	
szlovén	
vend	
nem vallott	26
egyéb	5

Kelt **Felsőszentiván** 1946. évi **április** hó **2.** napján

községi (kör-) jegyző, polgármester.²

¹ BKMÖL Felsőszentiván nagyközség iratai 1945-1949 (1950). Közigazgatási iratok 1945-1949. 2944/1946.

² Az aláíró: Gyóry Ferenc jegyző, a község körpecsétjével is hitelesítve.

Nemzetiségi összeírás 1946.**C) Minta.**Vármegye, tj. város: **Bács-Bodrog**Járás, m. város: **Bácsalmási**Község: **Madaras**¹**Községi (városi) összesítőív.**

A községi (városi) kérdőívet a községi (kör-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **11**

Az összeírás végrehajtásába részt vevő:

a) összeíróbiztosok száma: **11**b, ellenőrzőbiztosok száma: **-****AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI**a, napidíjak **1.650.000** adópengő = **54.450.000** Pb, fuvardíjak - **-** PÖsszesen: **1.650.000** **54.450.000** P**AZ ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI***Megnevezés:*Községi végeredmények
szám szerint:

Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek)

1.779

Összeírt személyek összesen:

6.158

Ebből: helybeli:

5.809

ideiglenesen jelenlevő:

117

ideiglenesen távollevő:

232

Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:

a) anyanyelv szerint:

magyar

6.026

szerb

horvát

bunyevác

1

sokác

szlovén

vend

egyéb

14

b) nemzetiség szerint:

magyar

6.028

szerb

horvát

bunyevác

sokác

szlovén

vend

egyéb

13Kelt **Madarason** 1946. évi **március** hó **28.** napjánközségi (kör-) jegyző, polgármester.²¹ BKMÖL Madaras nagyközség iratai 1945-1949. Közigazgatási iratok 1945- 1948.1977/1946.² Az aláíró: Varga János jegyző, a község körpecsétjével is hitelesítve.

Községi (városi) összesítőív.

A községi (városi) kérdőívet a községi (kör-) jegyzőnek, illetőleg polgármesternek 3 példányban kell kiállítania.

Az első példányt az összeírókörzeti összesítőívek adatainak összevonása után azonnal, a második példányt az összesítőívekkel és az összeírókörzeti összesítőívek példányával együtt 1946. évi március hó 31. napjáig kell felterjeszteni. A harmadik példányt a község (város) irattárában kell megőrizni.

A megalakított összeírókörzetek száma: **10**

Az összeírás végrehajtásában részt vevő:

a) összeíróbiztosok száma: **10**

b) ellenőrzőbiztosok száma: **10**

AZ ÖSSZEÍRÁS KÖLTSÉGEI

a) napidíjak **56.640.000** adópengő= **2.550.000** P

b) fuvardíjak – – P

Összesen: **56.640.000** **2.550.000** P

AZ ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI

Megnevezés:

Községi végeredmények
szám szerint:

Lakott lakások (lakás céljaira szolgáló helyiségek) **1.250**

Összeírt személyek összesen: **6.039**

Ebből: helybeli: **5.562**

ideiglenesen jelenlevő: **16**

ideiglenesen távollevő: **461**

Ideiglenesen jelenlevők nélkül a népesség:

a) anyanyelv szerint:

magyar **4.213**

szerb **4**

horvát

bunyevac **241**

sokác

szlovén **1**

vend

orosz **2**

lengyel **1**

egyéb **1.561**

b) nemzetiség szerint:

magyar **5.989**

szerb **4**

horvát

bunyevac **20**

sokác

szlovén

vend

egyéb **10**

Kelt **Vaskúton** 1946. évi **március** hó **27.** napján

községi (kör-) jegyző, polgármester.²

¹ BKMÖL Vaskút nagyközség iratai (1943) 1945-1949 (1951). Közigazgatási iratok 1945.1949. 833/1946.

² Az aláíró: Reile Géza jegyző, a község körpecsétjével is hitelesítve.

3. sz. melléklet¹

SZIGORÚAN BIZALMAS

Megye, já- rás, község, Lélek- város:	Lélek- szám ²	Magyar	Szerb	Horvát	Bunye- vác ³	Sokác	Szlo- vén	Vend	Egyéb
a n y a n y e l v ű									
Bács-Bodrog vm.									
Bácsalmási j.									
Bácsalmás									
1941	13.310	5.311	1	1	1.115	-	-	-	6.882
1946	13.559	10.851	1	3	1.109	-	2	-	1.633
Csikéria									
1941	2.050	1.164	-	2	491	-	-	-	393
1946	2.118	1.498	-	-	487	-	-	-	133
Katymár									
1941	4.992	1.183	2	5	1.330	-	-	-	2.472
1946	4.850	2.755	4	3	1.342	-	-	-	746 ⁴
Kelebia									
1941	4.133	4.083	-	2	13	-	-	-	35
1946	4.949 ⁵	4.935	-	2	4	-	1	-	5
Kunbaja									
1941	2.920	516	-	4	15	-	-	-	2.385
1946	3.635	3.406	-	1	6	-	-	-	222
Madaras									
1941	6.477	6.209	-	-	84	-	-	-	184
1946	6.041	6.026	-	-	1	-	-	-	14
Mátételke									
1941	893	793	-	-	59	-	-	-	41
1946	898	880	-	-	17	-	-	-	-
Tataháza									
1941	1.926	1.887	-	4	19	-	-	-	16
1946	2.084	2.083	-	-	1	-	-	-	-
Tompa									
1941	5.715	5.457	1	1	212	-	-	-	44
1946	6.400	6.182	1	6	208	-	-	-	3

¹ MOL Külügyminisztérium (1939) 1944-1990. Békeelőkészítő osztály (1939) 1945-1951. IV./115.

² 1946-ban az ideiglenesen jelenlévők nélkül.

³ 1941-ben a bunyevácok és sokácok, ill. a vendek, szlovének együtt mutattattak ki.

⁴ Ebből dalmát 1.

⁵ A részadatok alapján a község lélekszáma 4.947 lenne.

SZIGORÚAN BIZALMAS

Megye, járás község, város:	Lélek- szám ⁶	Magyar	Szerb	Horvát	Bu- nye- vác	So- kác ⁷	Szlo- vén	Vend	Egyéb
a n y a n y e l v ű									
Bács-Bodrog vm.									
Bajai j.									
Bácsbokod									
1941	4.262	2.148	-	-	576			1	1.538
1946	4.341	3.530	1	-	502	2			305 ⁸
Bácsborsod									
1941	1.875	1.239	-	-	77				559
1946	1.800	1.680	-	-	24				96
Bátmonostor									
1941	2.513	2.459	-	-	11				43
1946	2.480	2.464	-	2	1				13 ⁹
Csátalja									
1941	2.758	312							
1946			-	-	28				2.418
Csávoly									
1941	3.253	916		1	471				1.865
1946	3.272	2.400	-	9	424				439
Dávod									
1941	3.236	3.151	-	-	12				73
1946	3.244	3.217	1	-	9				17
Felsőszentiván									
1941	2.849	1.840	-	-	616				393
1946	2.943	2.260	-	-	626				57
Gara									
1941	4.473	716	-	5	1.042				2.710
1946	5.021	3.098	1	29	994	1			898
Hercegszántó									
1941	3.493	2.078	319	1	1.008				87
1946	3.628	2.300	303	23	64	884	20		34 ¹⁰
Nagybaracska									
1941	3.349	3.256	1	-	10	1			82
1946	3.562	3.537	1	-	3				20
Szeremle									
1941	1.911	1.872	-	3	3			1	32
1946	2.046	2.012	-	-	-	1			33
Vaskút									
1941	4.705	638	-	-	218				3.849
1946	6.023	4.213	4	-	241				1.564 ¹¹
Baja tjv.									
1941	32.309	28.625	14	15	1.052			1	2.601
1946	26.289	25.385	26	14	646	3	5		210 ¹²

⁶ 1946-ban az ideiglenesen jelenlévők.

⁷ 1941-ben a bunyevácok és sokácok, ill. vendek, szlovének együtt mutattattak ki.

⁸ Ebből orosz 3.

⁹ Ebből orosz 1.

¹⁰ Ebből szlovák 3.

¹¹ Ebből orosz 2, lengyel 1.

¹² Ebből orosz, szlovák 5.

SZIGORÚAN BIZALMAS

Megye, já- rás, köz- ség, város:	Lélek- szám ¹³	Magyar	Szerb	Horvát	Bunye- vác ¹⁴	Sokác	Szlo- vén	Vend	Egyéb
		nemzetiségű							
Bács-Bodrog vm.									
Bácsalmási j.									
Bácsalmás									
1941	13.310	7.849	-	1	201	-	-	-	5.259
1946	13.599	13.121	5	6	371	-	2	-	94
Csikéria									
1941	2.050	1.716	-	-	24	-	-	-	310
1946	2.118	2.017	-	1	90	-	-	-	10
Katymár									
1941	4.992	3.063	1	6	76	-	-	-	1.846
1946	4.850	3.996	3	3	788	-	-	-	60
Kelebia									
1941	4.133	4.119	-	-	2	-	-	-	12
1946	4.949 ¹⁵	4.943	-	-	2	-	-	-	2
Kunbaja									
1941	2.920	889	-	-	-	-	-	-	2.031
1946	3.635	3.620	-	-	-	-	-	-	12
Madaras									
1941	6.477	6.274	-	-	83	-	-	-	120
1946	6.041	6.028	-	-	-	-	-	-	13
Mátételke									
1941	893	872	-	-	2	-	-	-	19
1946	898	896	-	-	-	-	-	-	1
Tataháza									
1941	1.926	1.919	-	-	-	-	-	-	7
1946	2.084	2.084	-	-	1	-	-	-	-
Tompa									
1941	5.715	5.690	-	-	14	-	-	-	11
1946	6.400	6.370	1	1	22	-	-	-	6

¹³ 1946-ban az ideiglenesen jelenlévők nélkül.

¹⁴ 1941-ben a bunyevácok és sokácok, ill. a vendek, szlovének együtt mutattattak ki.

¹⁵ A részletadatok alapján a község lélekszáma 4.947 lenne.

SZIGORÚAN BIZALMAS

Megye, já- rás, köz- ség, város:	Lélek- szám ¹⁶	Magyar	Szerb	Horvát	Bu- nye- vác ¹⁷	Sokác	Szlo- vén	Vend	Egyéb
<u>nemzetiségű</u>									
Bács-Bodrog vm.									
Bajai j.									
Bácsbokod									
1941	4.262	3.396	-	-	5				861
1946	4.341	3.990	-	-	329	2	-	-	11
Bácsborsod									
1941	1.875	1.418	-	-	14				443
1946	1.800	1.793	-	-	3	-	-	-	4
Bátmonostor									
1941	2.513	2.483	-	-	-				30
1946	2.480	2.469	-	2	3	-	-	-	6 ¹⁸
Csátalja									
1941	2.758	496	-	-	24	-	-	-	2.238
1946	-	-							
Csávoly									
1941	3.253	1.735	-	1	50				1.468
1946	3.272	2.915	-	9	294	-	-	-	54
Dávod									
1941	3.236	3.200	-	-	1				35
1946	3.244	3.239	-	-	4	-	-	-	1
Felsőszentiván									
1941	2.849	2.509	-	-	167				173
1946	2.943 ¹⁹	2.431	-	-	481	-	-	-	5
Gara									
1941	4.473	2.175	-	-	91				2.207
1946	5.021	4.192	-	26	313	-	422	-	68
Hercegszántó									
1941	3.493	2.755	278	2	417				41
1946	3.628	2.367	304	65	45	784	43	-	20 ²⁰
Nagybaracska									
1941	3.349	3.297	-	-	2				50
1946	3.562	3.558	-	-	-	1			3
Szeremle									
1941	1.911	1.840	-	-	3				68
1946	2.046	2.041	-	-	-	-	-	-	5
Vaskút									
1941	4.705	1.463	-	-	41				3.201
1946	6.023	5.989	4	-	20	-	-	-	10
Baja t.jv.									
1941	32.309	30.739	13	4	52				1.501
1946	26.289 ²¹	26.088	29	14	93	2	2	-	143

¹⁶ 1946-ban az ideiglenesen jelenlévők nélkül.

¹⁷ 1941-ben a bunyevácok és sokácok, ill. vendek, szlovének együtt mutattattak ki.

¹⁸ Ebből orosz 1.

¹⁹ A részletadatok alapján a község lélekszáma 2917 lenne.

²⁰ Ebből szlovák 2.

²¹ Nyilvánviló tévedés az eredeti dokumentumon. Az adatok alapján az a szám: 26 371.

A bajai Rudnay-művésztelep története 1945-1953

Rudnay Gyula¹ 1922-1946 között a budapesti Képzőművészeti Főiskola tanára volt. 1945 tavaszán határozta el, hogy alakítani fog vidéken egy művésztelepet. Tanársegédje B. Mikli Ferenc² a szülővárosát, Baját javasolta a művésztelep helyéül.³

¹ *Rudnay Gyula* (Pelsőc, 1878. január 9. – Budapest, 1957. január 4.): festő és grafikus. Festői tanulmányait a budapesti Iparművészeti Iskolában kezdte 1894-ben, majd 1895-től közel 7 évig Münchenben Hollósy Simonnál folytatta. Közben nyaranta Nagybányán festett. Egy évet Rómában töltött, majd 1903-ban Párizsba ment, ahonnan 1904-ben tért haza. Előbb Gömör megyében, 1905-1908 között Hódmezővásárhelyen élt, ahol Tornyai Jánossal, Endre Bélával, Pásztor Jánossal megalapította a vásárhelyi majolika és agyagipari telepet. 1910-ben Budapestre költözött. Első kiállítását a Párizsi Nagyáruház Lotz Termében rendezte Pásztor Jánossal közösen. A következő években képeit a Múcsarnokban állították ki. Művészetének második korszaka Losonchoz kapcsolódik, ahol az első világháború idején drámai erejű sorozatot festett a menekülőkről, a háború áldozatairól, a nincstelenekről. Ezeket a képeit 1918-ban az Ernst Múzeumban mutatta be. 1919-től egyre többet festett a Somogy megyei Bábonyban. 1922-től rézkarcolással is foglalkozott, művei 1923-ban albumban is megjelentek. Portréi itthon és külföldön is nagy sikerrel szerepeltek kiállításokon. Nemzetközi kitüntetések, aranyérmek (Bécs, Genova, Barcelona) kapott. Képeiből a velencei, római, genovai, brüsszeli múzeum vásárolt. 1922-1946 között a Képzőművészeti Főiskola tanára volt. 1946-ban Baján művésztelepet, 1947-ben ugyanott Képzőművészeti Szabadakadémiát alapított. 1948-ban Pro Arte kitüntetést, 1949-ben Kossuth-díjat, 1953-ban a Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze címet kapott. 1969-ben a Magyar Nemzeti Galériában nagyszabású emlékkiállítást rendeztek a műveiből. – Irod.: Lázár Béla: Rudnay Gyula. Bp., 1921.; Peterdi Andor: Rudnay Gyula. Bp., 1931.; Bényi László: Rudnay. Bp., 1961.; Bényi László: Rudnay emlékkiáll. kat. bev. MNG 1969.; Bodnár Éva: Rudnay Gyula emlékkiáll. kat. bev. Siófok, 1979.; Aradi Nóra: Rudnay Gyula / MTA 1981. I. 247-249. /; Bodnár Éva: Rudnay Gyula. / Diakonia 1982/I. 30-38. /

² *Bácskai Mikli Ferenc* (Baja, 1921. november 28.-): festő. A budapesti Képzőművészeti Főiskolán 1940-1946 között Rudnay Gyula növendéke, majd ugyanitt tanársegédje. Mestere támogatásával 1946-ban művésztelepet szervezett Baján. 1953 óta a helyi Rudnay Képzőművészeti Kör vezetője. Tanulmányutakat tett az NSZK-ban, Olaszországban, Jugoszláviában, Görög- és Spanyolországban. Önálló tárlatokkal jelentkezett Baján (1942, 1954, 1969, 1982, 1991), Békéscsabán (1969), Kiskunfélegyházán és Kalocsán (1975), Kiskunhalason (1976), Budapesten és Kecskeméten (1977). 1976-ban egyéni kiállítása volt a vajdasági Zomborban. Főiskolásként 1942-ben Firenze város díját, 1963-ban a Szegedi Nyári Tárlat díját nyerte el. 1973-ban Nagy István-díjat kapott, 1975-ben Bács-Kiskun megye művészeti díjával tüntették ki. – Irod.: Pogány O. Gábor – SziJ Rezső – Tasnádi Attila: Művész életrajzok. Bp., 1985.

³ KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága. Jelentés. Baja város kulturális fejlődéséről. (Kecskemét), 1964. 43.

B. Mikli Ferenc elutazott Bajára, és tárgyalt a város műpártoló közigazgatási szakembereivel és politikusaival. Először Babics József polgármesterrel beszélt, aki támogatásáról biztosította.

Tanácsára B. Mikli Ferenc a városi Nemzeti Bizottsághoz fordult az ügy érdekében.⁴

A Bajai Nemzeti Bizottság 1945. augusztus 22-i ülésén tűzte napirendre a művésztelep létesítésének ügyét. Sohajda Antal titkár javasolta, hogy a bizottság mindent kövessen el a Rudnay-féle művésztelep bajai letelepedése érdekében. Közölte, Rudnay Gyula tanársegédje útján már érdeklődött a bajai lehetőségek felől. A művészek szívesen lejönnének Bajára alkotni, ha a város 8 család számára legalább egy szoba-konyhás lakást és néhány hold földet biztosítana, amit ők közösen művelnének meg. Szerényen élnének, és közös konyháról étkeznének.

A Nemzeti Bizottság egyetértett az előterjesztéssel, és mindenben támogatta azt. A polgármesterrel e tárgyban folytatandó megbeszélésekre a bizottság Bánhidy Ferenc elnököt és Sohajda Antal titkárt kérte fel. A megbeszéléseken azt kellett elérniük, hogy a város a Pandúr-szigeten lévő régi vendéglőt tatarozás után műterem céljaira bocsássa az itt letelepedni szándékozó művészek rendelkezésére.⁵

A törvényhatósági bizottság augusztus 25-i rendkívüli közgyűlése örömmel vette tudomásul Rudnay Gyula bajai letelepedési és művésztelep-alapítási szándékát. Egyhangúan elfogadta, és közgyűlési határozatában rögzítette Sohajda Antal törvényhatósági bizottsági tag indítványát, miszerint a művésztelep létesítését elvileg elhatározza, és annak támogatását vállalja. Egyben a város közönsége nevében „tiszteletteljes szóval és vendégszerető szívvel” várja Rudnay mestert Bajára. A közgyűlés a polgármestert bízta meg a tárgyalások lefolytatásával, és elrendelte a fent hozott határozatának méltó formában való eljuttatását Rudnay Gyula festőművészhez.⁶

A Bajai Hírlap az augusztus 28-i számában számolt be a közgyűlési indítványról. A cikk szerzője kiemelte, hogy: „A város szempontjából nem közömbös egy ilyen jelentős művészember munkássága révén a közfigyelem és közérdeklődés ideterelése. Láttuk Nagybánya és Szolnok városainak művésztelepei révén feltörő hírnevét. De azonkívül az idegenforgalom szempontjából is jelentős momentum ez, amikor Bajának ezen

⁴ GERGELY Ferenc-KŐHEGYI Mihály: Rudnay Gyula bajai művésztelepe. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1970/1. 253.

⁵ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (A továbbiakban: BKMÖL) A Bajai Nemzeti Bizottság iratai (A továbbiakban: Bajai Nemzeti Biz. ir.) 34/6/1945. számú jegyzőkönyvi bejegyzés.

⁶ BKMÖL Baja Város Polgármesteri Hivatalának iratai; Főjegyzői és Közjogi Ügyosztály (A továbbiakban: Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir.) 3125/1945. és 90/1945. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

utóbbi adottsága közismert, de sajnos kiaknázatlan maradt. Rudnay Gyula a ma élő festők egyik legjelesebbike. Munkássága immár világhírű. Az ő ecsetjén keresztül Baja és környéke jelentős piederstálra tudna emelkedni.” A cikk beszámolt arról is, hogy az indítvány a művésztelep céljaira a kis Pandúr városi tulajdonban lévő épületeinek átengedését javasolta, Rudnay tanítványai és azok családtagjai részére lakásként pedig a MABI-központ felszabaduló lakásait jelölte meg.⁷

Rudnay Gyula 1945. szeptember 11-én B. Mikli Ferenchez írt levelében körvonalazta a Baján létesítendő „Képzőművészek Telepére” vonatkozó elképzeléseit és elvárásait. Tanársegédjét, B. Mikli Ferencet maga mellett kívánta tudni a szerveződő művésztelepen.

Elgondolása szerint először az elhelyezés gondját kell megoldani. Hat-hét majdnem kész művész, valamint az ő lakásáról kell gondoskodni, továbbá egy közös munkahelyről, műteremről is. ”Csendes, nem háborgatott helyről lehet szó, ez természetes, minél festőibb környezetben. Ez a legelső dolga legyen Kedves Tanársegéd Úr, a hely megválasztása, hogy az megfeleljen az elmélyedő komoly művészi munkának. Fűtésről, világításról is gondoskodni kell. Egész évi folyamatos munkálkodásról lévén szó, nehogy munkánk ezeknek hiánya miatt szüneteljen. A művésztelep teljesen önálló, mint művészképző a magasrendű művészi célok szolgálatában áll.

A város által felajánlott öt hold föld – mint belsőszékt – gazdálkodásra, kerti vetemények, gyümölcs termelésére alkalmas legyen, mert a művésztelep önellátását kell hogy szolgálja. ... A telep résztvevői között 1-2 helyet a budapesti Képzőművészeti Főiskola által pályázat útján kiválasztott, végzett növendékei is elfoglalhatnak.”⁸

A művésztelep megfelelő elhelyezéséhez Sohajda Antal a városi Nemzeti Bizottság szeptember 19-i ülésén ismét a bizottság támogatását kérte. Legcélszerűbbnek a Nagy Miklós-féle lakásban történő elhelyezést találta, és ezt is javasolta a bizottságnak. A Nemzeti Bizottság a hozott határozatában felkérte a polgármestert a megfelelő intézkedések megtételére.⁹

Több lehetőség mérlegelése után a választás a Vojnits-kúriára esett, ahol egy zenetanárnő áthelyezésével felszabadult két szoba.¹⁰ Ezt a lakást igényelte ki B. Mikli Ferenc. Kérésére Baja Város Lakáshivatala 1945. december 5-én Rudnay Gyula bajai művésztelepe részére ideiglenesen kiutalta a Grünhut-testvérek Arany János u. 1. számú házában lé-

⁷ Bajai Hírlap, I. évf. 79. sz., Baja, 1945. augusztus 28. 2. – Művésztelep létesül Baján

⁸ GERGELY-KÓHEGYI: i.m. 259. 1. sz. levél

⁹ Bajai Nemzeti Biz. ir. 39/4/1945. számú jegyzőkönyvi bejegyzés.

¹⁰ GERGELY-KÓHEGYI: i.m. 254.

vő, 3 utcai, 1 udvari szobából, 1 konyhából és 1 éléskamrából álló lakást.¹¹

Rudnay Gyula B. Mikli Ferenchez írt, 1946. augusztus 16-i levelében jelezte, hogy hamarosan Bajára látogat, és beszél a művésztelep ügyéről a város vezetőivel. Jelezte, hogy egyelőre csak 3-4 törzstagja lehet a telepnek. Minden a körülményektől függ. A tehetséges kezdők és haladók részére, ez utóbbiak közé számította a bajai tanítványokat is, október 1-jén szándékozott a tanítást megkezdeni, amennyiben megfelelő helyiség lesz erre a célra. Kérte tanársegédjét, hogy a bajai lapokban kisebb újságcikkben értesítsék erről a művészi hajlamú bajaiakat.¹²

Ígéretéhez híven Rudnay Gyula augusztus végén valóban Bajára látogatott. A Bajai Kis Újság értesülése szerint „szó van arról, hogy a művésztelepen kívül, kezdők és haladók részére festőiskolát is nyitnak.”¹³

A város erre a célra a Grünhut-házat adta. Rudnay Gyula a festőakadémia megindulását egy kiállítás rendezésével kívánta megkezdeni. A ház üres volt, nemhogy lakni, de ekkor még megszállni sem lehetett benne. A szervezők ezért a város közönségéhez fordultak azzal a kéréssel, hogy aki felesleges ágygal, szekrénnel, asztallal, székekkel rendelkezik, ajánlja fel a művésztelep számára. Így próbálták a Grünhut-házat berendezni addig, amíg a művészek a bútoraikat le tudják hozatni Budapestről. Az akadémia állandó rajziskolát is szándékozott nyitni, ahová szeptember közepén már lehetett jelentkezni.¹⁴

A Rudnay Művésztelep Baráti Köre 1946 októberében a Rudnay Akadémia megindításához anyagi támogatást kért Bács-Bodrog vármegye alispánjától, valamint más hivatalos és magánszemélyektől.¹⁵ Közben szeptember elején az a hír terjedt el a városban, hogy Rudnay professzor nem fog leköltözni Bajára. A Bajai Kis Újság újságírója B. Mikli Ferencet kérte meg, hogy nyilatkozzon, igaz-e a hír.

A tanársegéd a következőket válaszolta: „Megütközéssel értesültem a rosszindulatú híresztelésről magam is. Mondhatom, hogy teljesen légből kapott. A professzor úr mihelyt a fővárosban rendezte ügyeit, azonnal leköltözik Bajára. Már befejezés előtt áll bajai otthonának előkészítése.”¹⁶

¹¹ BKMÖL Baja Város Lakáshivatalának iratai 2022/1945.

¹² GEGELY-KÓHEGYI: i.m. 260. 3. sz. levél

¹³ Bajai Kis Újság I. évf. 20. sz., Baja, 1946. augusztus 24. 2. – A művésztelep mellett festőiskolát nyit Rudnay professzor Baján

¹⁴ Bajai Kis Újság I. évf. 21. sz., Baja, 1946. augusztus 31. 2. – Festőakadémia alapítása Baján; Gergely-Kóhegyi: i.m. 254-255.

¹⁵ BKMÖL Bács-Bodrog megye alispánjának iratai; Közigazgatási iratok (A továbbiakban: Bács-Bodrog m. alisp.ir.) 10.985/1946. – alapsz.: 204/1947.

¹⁶ Bajai Kis Újság I.évf. 22. sz., Baja, 1946. szeptember 7. 2. – Rudnay minden felelőtlen híresztelés ellenére is Bajára költözik

A város vezetősége 1946. október 19-én 3197/Kig. 1946. szám alatt, Rudnay mester kijelölése alapján, meghívólevelet küldött három művésznek: B. Mikli Ferencnek, Kun Istvánnak¹⁷ és P. Bak Jánosnak¹⁸. A meghíváskor a város a művésztelep létesítése illetve támogatása címén magára vállalta a leköltöztetésen kívül a lakás és a világítás költségeit is, egyelőre egy éven át. Ugyanerre az időre havi 200 forint tiszteletdíjat ígért mindegyik művésznek.

A művésztelep 1946. november 1-jén nyitotta meg kapuit. A városi költségvetésben azonban a telep céljaira semmilyen összeg sem volt előirányozva, ami igen komoly veszélyt jelentett a működésre. Ebben a furcsa helyzetben társadalmi akcióval igyekeztek előteremteni a város által vállalt költségek fedezetét. Egy ideiglenes előkészítő bizottságba tömörülve kb. 200 műpártoló bajai polgár elvállalta, hogy hat hónapon át gondoskodik a művésztelep anyagai alapjairól.¹⁹

További komoly gondot jelentett a két meghívott művész, Kun István és P. Bak János számára az, hogy a lakások fűtetlenek voltak. Kun István visszaemlékezésében erről a következőket írta: „sem kályhák nem voltak a lakásokban, sem pedig az ígért tüzelő nem volt leszállítva. Pedig

¹⁷ *Kun István* (Szászfenes, 1908. július 10. – Baja, 1980. július 5.): festő. Művészeti tanulmányait Kolozsvárott kezdte, majd Nagybányán folytatta, és 1930-1935 között a budapesti Képzőművészeti Főiskolán fejezte be. Mesterei Thorma János és Rudnay Gyula voltak. 1938-ban a balatoni ösztöndíj birtokában Tihanyban dolgozott. 1938-1939-ben állami ösztöndíjasként Olaszországban járt. 1946-tól haláláig Baján élt, az ottani művésztelep tagjaként. Munkái az 1930-as évek óta szerepeltek kiállításokon. Önálló tárlata Kolozsvárott (1931), Pécsen (1955), Budapesten (1971), Baján és Szolnokon (1972), valamint Dunaújvárosban (1976) volt. Utoljára 1978-ban állított ki a Mednyánszki Teremben. Pályája során több hazai és külföldi kiállítási elismerésben részesült. 1938-ban Nemes Marcell-díjat kapott. Képei szerepeltek az 1938-as Velencei Biennálén és Németországban. Több képét őrzi a Magyar Nemzeti Galéria. Emlékiállítását 1983-ban rendezték meg Baján.

¹⁸ *Pázmándhegyi Bak János* (Pázmánd, 1913. április 6. – Budapest, 1981. november 23.): festő. 1929-1930-ban az Iparművészeti Iskolában Helbing Ferenc grafikai osztályának lett a növendéke. A Képzőművészeti Főiskolát 1930-1937 között végezte el, ahol Glatz Oszkár, majd Rudnay Gyula voltak a mesterei. Ez utóbbinak ötödéves korában a tanársegédje is lett. 1937-ben megkapta a Rotary Club nagydíját, és a Balló Ede pályázatot is elnyerte 1940-ben. Több alkalommal megfordult Olaszországban. 1947-1953 között Baján, 1953-1958 között a szolnoki művésztelepen dolgozott. Egyik vezetője volt a bajai Rudnay Szabadiskolának. 1958-ban végleg a fővárosban telepedett le. Egyéni kiállítása 1955-ben és 1962-ben a Csók Galériában, 1965-ben Olaszországban, 1975-ben Győrött, 1978-ban a Derkovits Teremben, 1980-ban Pécsen volt. Sok művét őrzik közgyűjteményeink: a Magyar Nemzeti Galéria, a Kiscelli Múzeum, a Szolnoki Múzeum, a Bajai Múzeum, a Művelődésügyi Minisztérium. Képei az olasz Prof. Galileo Gentile és az Ammassari világhírű magángyűjteményekbe is kerültek.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) Jelenkori Gyűjteménye XIX-I-1-i VKM VII. Művészeti Ügyosztály iratai (A továbbiakban: VKM VII. Művészeti Üo. ir.) 60.352/1947., és Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 8/2/1947. közgyűlési jegyzőkönyvi szám. – A város az 1947. május 12-i közgyűlésen mondott köszönetet a támogatásért a nevüket nyilvánosságra hozni nem kívánó adakozóknak és művészpártolóknak.

akkor már működött egy 6 tagú Művésztelepi Intéző Bizottság, amelynek az elnöke Miskolczi Ferenc²⁰ volt. ... Tehát fáztunk, vakoskodtunk, s végül is pénz hiányában a kályhákat magunk koldultuk össze jobb érzésű emberektől ...”²¹

A fűtés megoldatlanságára maga Rudnay Gyula is felhívta B. Mikli Ferenc figyelmét a hozzá írt november 1-jei levelében. Kitért arra, hogy ő részben hivatalos ügyeinek elintézetlensége, részben pedig a hideg miatt orvosai tanácsára még nem költözhet le Bajára. Addig is, amíg erre sor kerülhet, a három művész zökkenőmentesen viheti a művésztelep ügyeit. Fogjanak hozzá a komoly munkához, és ha lehetséges, indítsák meg a szabadakadémiát is.²²

A fent említett gondok és az eltelt rövid idő ellenére hamarosan nagy eseményre készült a művésztelep. A Bajai Kis Újság 1946. december 14-i számában már arról tudósította a város közönségét, hogy megalakult a Rudnay-művésztelep, és az első bemutatkozó kiállítását 1946. december 22-től 1947. január 4-ig tartja az Arany J. u. 1. szám alatt. A kiállítással kapcsolatban P. Bak János festőművész december 16-án „Rudnay és a magyar művészet” – címmel ismertető előadást tart a városháza nagytermében.²³

A Rudnay-művésztelep megnyitását a város társadalmi életének kiemelkedő eseményeként értékelte a polgármester az 1946. december 17-i közgyűlésen. Beszámolt arról, hogy Rudnay mester munkatársai már meg is érkeztek, és így a művésztelep a közelmúltban a Grünhut-házban meg is kezdte a működését. Rudnay Gyula leköltözését és bekapcsolódását a művésztelepen folyó munkába, csak 1947 tavaszára várta a polgármester. Véleménye szerint az új intézménnyel a város művé-

²⁰ Miskolczi Ferenc (Vác, 1899. február 21. – Baja, 1994.): festő. A Képzőművészeti Főiskolán 1918-1923 között Balló Ede, majd Pór Bertalan növendékeként tanult. 1923-ban Münchenben Hans Hoffmannnál és Kubinyi Sándor grafikusnál folytatta tanulmányait. A következő években tanulmányutakon járt még Német-, Olasz-, Spanyol- és Franciaországban. A Nemzeti Szalonban 1924-ben még itthon – Ócsén és Jánoshalma vidékén – készült képeit mutatta be, majd 1925-ben spanyolországi műveit. 1927-1929-ben Varsóban, Krakkóban, Stockholmban és Velencében szerepeltek a képei a nemzetközi kiállításokon. 1929-ben Baja város támogatásával a római Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt. Baján 1933-ban telepedett le. Rajztanári állást vállalt az Állami Tanítóképzőben. 1935-ben Oltványi Imrével létrehozta a Baja Városi Múzeum képtárát. Jelentős szerepe volt a Nagy István, majd Telcs Ede hagyatékának múzeumba juttatásában. Ő festette a Baja-kiscsávolyi plébánia-templom szentélyének alsó falkepeit. *Másvilág, Egy ember élete és Jézus élete* címen rézkarcsorozatot adott ki. 1968-ban gyűjteményes kiállítása volt a bajai Türr István Múzeumban.

²¹ KUN István emlékezése a bajai Rudnay Gyula művésztelepre. Baja, 1980. (február 4.) Türr István Múzeum Baja, Adattár 738-80. (A továbbiakban: Kun István visszaemlékezése) 2-3.

²² GERGELY-KÓHEGYI: i.m. 261. 4. sz. levél

²³ Bajai Kis Újság I. évf. 35. sz., Baja, 1946. december 14. 3. – Hírek

szeti élete jelentősen gazdagodott, és remélte, hogy a lakosság támogatásával hivatását be is tudja majd tölteni.²⁴

A Rudnay-művésztelep művészei, P. Bak János, Kun István és B. Mikli Ferenc a szorító anyagi gondjaikon úgy próbáltak segíteni, hogy 1947. január 28-án Bács-Bodrog vármegye alispánjához fordultak támogatásért. Levelükben arra kérték az alispánt, hívja fel a hatáskörébe tartozó községek vezetőit arra, hogy a rendelkezésükre álló kulturális célokat szolgáló alapból a Rudnay-művésztelep kezdeti nehézségeken való átsegítésére nyújtsanak soron kívüli segítséget. A művészek kérésük indoklásaként a művésztelep célkitűzéseit, kultúrprogramját hozták fel: Mint a művésztelep tagjainak, Rudnay professzor meghívott munkatársainak célunk úgy Baja város, mint a környező falvak tájainak, valamint népi viseletének jellegzetes szépségeit a festészet eszközeivel művészi magaslatra emelni és azt időtlenné tenni, amellyel nemcsak országunk etnográfiai és sajátos tájváltozataival gazdagítjuk kultúránkat, hanem a külföld felé ezeken keresztül tudjuk a helyi szépségek egyetemes hatását reprezentálni. Ezzel karöltve festészeti Szabadakadémiát nyitunk a művésztelepen, ahol a tehetséges tanulni vágyó ifjúságot művészeti oktatásban részesítjük. A megnyitáshoz szükséges technikai eszközök elkészítése a városnál folyamatban van. Az eddigi propagálás eredményeként nagyszámú hallgatóság jelentkezett fölvételre, nem egy közülük a vármegyéből.

Tervbe van véve vetített képes előadások sorozata is a régi és a haladó művészetekről, ezeken keresztül az érdeklődő közönség felvilágosítása, ízlésnevelése a cél.

Szeretnénk és kívánatosnak tartanánk, hogy a jövőben a községek vezetői magukévá tennék a művésztelep rendszeres látogatását, akár egyénenként és testületileg, akkor, amikor amúgy is hivatalos összejövetelt tartanak a Vármegyeházán, hogy meggyőződhessenek áldozatkészességük eredményéről úgy a vezető művészek, mint a tehetséges növendékek munkáin keresztül.

A művészek kérésére az alispán 1947. február 12-én körlevelet intézett a községi elöljáróságokhoz. Ebben közölte a Rudnay-művésztelep kérelmét, és felhívta a címzetteket, hogy a lehetőségekhez képest az 1946/47. évi költségvetésben a kulturális és egyéb jótékony célú egyesületek támogatására előirányzott összegből nyújtsanak segílyt a művésztelep részére.²⁵

²⁴ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 20/2/1946. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

²⁵ Bács-Bodrog m. alisp. ir. 1329/1947.

A február 15-i városi közgyűlés Baja kulturális életének kiemelkedő eseményeként említette meg a Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia megalakulását.²⁶

A Bajai Kis Újság munkatársa 1947 márciusában meglátogatta a Rudnay-művésztelepet, és a látottak arról győzték meg, hogy a művésztelep akadémiáján komoly munka folyik. Örvendetesnek találta, hogy a város is felismerte ennek a jelentőségét, és most már költségvetésében biztosítja is a telep fenntartását, fejlesztését. A pótköltségvetésbe erre a célra 5000 forintot vesz fel, ami az új költségvetésig fedezi a felmerülő kiadásokat. A tervekről szólva megemlítette, hogy a bajai Liszt Ferenc Kör együttese a közeljövőben koncertet fog adni a művésztelepen, a művészek pedig arra törekednek, hogy minél több emberrel megszerrettessék a festészetet, a művészi szépet, az értéket. A távolabbi tervek között hazai és külföldi nagy kiállítások szerepelnek, amelyekre majd egy-két év múlva kerülhet sor.²⁷

A személyi kiadások kérdése azonban továbbra is megoldatlan maradt. 1947. március 31-én befejezte munkáját a kb. 200 műpártoló bajai polgár társadalmi akciója, amely a művésztelep anyagi alapjairól volt hivatott gondoskodni. Április hónapra a művészek tiszteletdíjait már csak bankkölcsön felvételével tudta biztosítani a nehéz anyagi viszonyok közt lévő város.²⁸

Ebben a bizonytalan, a művésztelep létét veszélyeztető helyzetben egy véletlen hozott szerencsés fordulatot. Romhányi Gyula miniszteri osztálytanácsos, a kultuszminisztérium művészeti osztályának helyettes vezetője Baja környékén végzett néprajzi kutatásokat, és a munka során április 2-án Bajára is ellátogatott.

Baján megtekintette a Rudnay-művésztelepet, és elismeréssel szólt az ott folyó munkáról. A város vezetőivel folytatott tárgyalásain megállapodás született arról, hogy a város megvásárolja és átadja a Vojnitskúriát a művésztelepnek, aminek fejében Romhányi osztálytanácsos ígéretet tett arra, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium viselni fogja a művésztelep személyi kiadásait.²⁹

²⁶ Baja v. Főjegyzői és Kőzjogi Üo. ir. 8/1/1947. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

²⁷ Bajai Kis Újság II. évf. 7. sz., Baja, 1947. március 26. 2. – Nagybánya-Szolnok-Baja. Komoly tehetségeket nevel a magyar képzőművészetnek a Rudnay-telep

²⁸ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 60.352/1947. és Baja V. Főjegyzői és Kőzjogi Üo. ir. 28/5/1947.

²⁹ Bajai Kis Újság II. évf. 9. sz., Baja, 1947. április 5. 1. – Nagyszabású tervek Baja kultúrcentrumának emelése érdekében

– Romhányi Gyula a városházán tartott értekezleten ismertette a minisztérium elgondolásait, amelyeket az a 3 éves terv keretében kívánt megvalósítani. E szerint a Csermák téren épülne fel a művelődési ház, itt nyerne elhelyezést egy 800 személyes állandó színház és a közkönyvtár. Szóba került 1848/49. centenáriumának méltó

Égető szükség volt Romhányi Gyula ígéretének beváltására. Mindezt igen világosan megfogalmazta Jobbágy Jenő városi főjegyző a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett április 9-i hivatalos levelében. Ebben arra kérte a minisztert, hogy a város jövő évi költségvetésének összeállításáig, azaz augusztus 1-jéig havi 1000-1200 forint államsegélyt utaljon ki a művésztelep részére, nehogy a város pillanatnyi szűkös anyagi viszonyai miatt ez a rövidesen országos hírnévre emelhető bajai kultúrintézmény beszüntetni kényszerüljön a munkáját. Leszögezte, a kért államsegélyt a város kizárólag a személyi kiadások fedezésére kívánja fordítani, a dologi kiadások terheit a város továbbra is magára vállalja.

A levél tartalmazta a városnak azt a kérését is, hogy a jövő évi költségvetés összeállításakor a kultuszkormányzat gondoskodjon a Rudnay-művésztelep céljaira megfelelő összeg beállításáról, mert a személyi kiadások átvállalásával a minisztérium lehetővé tenné a város számára a művésztelep további fejlesztését és bővítését, sőt sok tehetséges, de szegény ifjúnak a szabadakadémia növendékei közé való teljesen ingyenes felvételét is.³⁰

A miniszter a személyi kiadások fedezésére vonatkozó kérésnek eleget tett. A 60.131/1947. VKM VII. számú rendeletével a bajai Rudnay-művésztelep céljaira havi 1200 forint segélyt utalt ki, 1947. április 1-jétől kezdődően, 4 hónapon át. A telep további támogatását a jövőben felmutatott eredményektől tette függővé.

A város nemcsak a vallás- és közoktatásügyi miniszter, de a belügyminiszter támogatását is igyekezett megszerezni. A belügyminiszter 179.418/1947. III/3. számú átiratában véleménynyilvánításra átküldte a VKM-hez Baja város polgármesterének a Rudnay-művésztelep létesítésével kapcsolatos felterjesztését.

A felterjesztés szerint Baja város törvényhatósági bizottsága a művésztelep létesítését elhatározta és vállalja annak anyagi támogatását. Egyúttal a város a művésztelep vezetésére Rudnay Gyula ny. képző-

megünneplése is, valamint ezzel kapcsolatban Mészáros Lázár és Türr István emlékének méltó megőrkítése. – I. még Kun István visszaemlékezése 4.

³⁰ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 60.352/1947.; Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 28/5/1947.

– A látogatásról a Városok Lapja is beszámolt. A fentiekhez még hozzátette, hogy Romhányi Gyula a város kulturális életének vezetőivel folytatott tárgyaláson megígérte, a kultuszminisztérium vállalni fogja a személyi terheket.

A lap beszámolt arról is, hogy már meg is érkezett a minisztérium értesítése Bajára arról, hogy a minisztérium a három művész tiszteletdíjára augusztus 1-jéig havi 1200 forintot fog kiutalni. A város 8000 forintot állított be a pótköltségvetésébe dologi kiadások címén. Remélte, hogy ezzel elnyeri a kultuszkormányzat további támogatását. A lap értesülése szerint rövidesen Bajára költözik Rudnay Gyula, a művésztelep névadója, hogy személyesen irányítsa a telep további fejlesztését. – I. Városok Lapja I. (LX.) évf. 2. sz., 1947 májusa, 29. l. – Mi újság a városokban? Kulturális élet

művészeti főiskolai tanárt hívta meg. A III/3. ügyosztály pártfogolta a város elhatározásából és közönségének támogatásával létesített művésztelep ügyét, azzal érvelve, hogy a művészeti élet jelenlegi helyzete sürgetően megkívánja a vidéki művészeti élet fellendítését. A pártoló belügyminiszteri átirat minden bizonnyal hozzájárult a vallás- és közoktatásügyi miniszter fenti döntéséhez.³¹

A pénz kiutalása a kedvező miniszteri döntés ellenére vontatottan haladt. A bajai Rudnay-művésztelep támogatására a VKM által 1947. április 1-jétől ígért havi 1200 forint kiutalásáról a minisztérium csak április 29-én intézkedett.³²

Ugyanezen a napon Jobbágy Jenő polgármester-helyettes köszönetet mondott a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az államsegélyért. Egyúttal megismételte a városnak azt a kérését, hogy a művésztelepet a jövő évben is támogassa a minisztérium. Hozzátette, hogy akkor már nemcsak a három művész tiszteletdíját kellene számításba venni, hanem a Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia meghívott előadóinak az óradíjait is.³³

Az államsegély kiutalása késett, emiatt Babics József polgármester 1947. május 9-én táviratot küldött a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba. Ebben közölte, hogy a 60.352/1947. VKM VII. számú rendelettel április 1-jétől folyósítani ígért 1200 forint még nem érkezett meg, noha az a művésztelep tagjai számára létfontosságú lenne, és kérte az összeg sürgős megküldését.³⁴

A helyzet nem tűrt további halasztást, és a városi törvényhatósági bizottságot újabb kényszerű lépés megtételére szorította. A bizottság a május 12-i közgyűlésen felhatalmazta Babics József polgármestert, hogy a Kereskedelmi és Iparbank bajai fiókjától április és május hónapokra 1200-1200 forint kölcsönt vegyen fel a Rudnay-művésztelep személyi kiadásainak fedezésére.

A közgyűlési indoklás a VKM 60.352/1947. VII. számú, április 22-én kiadott rendeletére hivatkozott, amely a művésztelepen folyó eredményes munka elismeréseképpen augusztus 1-jéig havi 1200 forintot utalványozott a művésztelep személyi kiadásaira. Ez az összeg azonban mindaddig nem érkezett meg, pedig az a művészek és családjuk létfenntartására elengedhetetlenül fontos. Ezért döntött úgy a közgyűlés, hogy az összeget kölcsönből biztosítja. Erre a lépésre annál is inkább szükség

³¹ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 136/2/1947 – Baja, 71.298/1947.

³² Uo. 135/2/1947 – Baja, 78.561/1947.

³³ Uo. 135/2/1947 – Baja, 69.578/1947.

³⁴ Uo. 135/2/1947 – Baja, 147.419/1947.

volt, mivel a város költségvetésében ilyen célra fedezet beállítva nincs, és már az áprilisi tiszteletdíjakat is kölcsönből kényszerült fedezni a város.³⁵

Közben 1947. április 17-19. között Rudnay Gyula látogatást tett Baján, és tárgyalt a művésztelepről a város vezetőivel. Felkereste a művésztelepet is, ahol volt tanítványai munkáit, valamint az akadémia fiatal növendékeinek próbálkozásait bírálta meg. Elismeréssel szólt az eddig végzett munkáról, és a képzőművészet bajai barátai előtt kijelentette: a családjával együtt Bajára fog költözni, amint megfelelő lakást biztosítanak számára. A látogatás idején Rudnay mester leendő lakása még nem volt beköltözhető, mert a víz, a villany, a tűzhely és az ablakok javításra szorultak.

A mester baráti körével és a művésztelep fiatal művészeivel kereste fel a város vezetőit, és ismertette előttük is a céljait. "Akadémiává akarom fejleszteni a telepet" – mondta többek közt, – „amely az országhatáron túl a nagyvilág elé vinné népünk lelki értékeit, és úgy szolgálná a magyar nép kultúráját. Ilyen szempontból Baja már eddig is vezető helyet foglal el, és még további lehetőségek várnak kiaknázásra, de ezek természetesen anyagi áldozatokkal is járnak.”

Babics József polgármester megígérte, a város mielőbb rendbe hozatja a mester lakását, és megkeresi a módját annak, hogy a művésztelep biztos anyagi alapokra kerüljön. A pót-, majd az új költségvetésben megfelelő összeget kell biztosítani a művésztelep céljaira. A város szívügyévé kell tenni a művésztelep ügyét. Szűnjön meg az elvételt akarárok ideje és a közismert bajai közöny, írta cikkében Hanyecz Dezső, a Bajai Hírlap felelős szerkesztője.³⁶

³⁵ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 28/11/1947. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

³⁶ Bajai Hírlap III. évf. 31. sz., Baja, 1947. április 23. 2. – Baján járt Rudnay mester, aki akadémivá akarja fejleszteni a művésztelepet

A látogatásról hírt adott a Bajai Kis Újság II. évf. 13. sz., Baja, 1947. április 19. 2. "Tükör" című rovata, valamint ugyanezen lap 14. sz., Baja, 1947. április 23. 2. "Tükör" című rovata is. L. még Gergely-Kőhegyi: i.m. 255.

A *szabadiskolák* létesítéséről az 5.000/1946. számú rendeletével a vallás- és közoktatásügyi miniszter intézkedett. A *szabadiskolák általános műveltséget nyújtó, illetve annak kiegészítésére és elmélyítésére szolgáló, de képesítést nem adó rendszeres oktató- és nevelőintézmények voltak.* Létesítésükhöz a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyére volt szükség. A szabadiskolák lehetnek alsó fokúak (munkás-, vagy paraszt-szabadiskolák), középfokúak (szabadlíceumok, szabadkollégiumok), vagy felsőfokúak (nép-, munkás-, vagy parasztfőiskolák, *szabadakadémiák*, szabadegyetemek) amelyekhez a szükséghez képest előkészítő, továbbképző, vagy szakmai tanfolyamokat is szervezhettek. A szabadiskolák egyes fokait külön-külön önállóan is felállíthatták. A „főiskola”, „akadémia”, „egyetem”, *szavak használata a szabadiskola felsőfokú jellegére utalt.* A szabadiskolák mindegyik foka rendszerint egy évfolyamot alkotott. Egy évfolyamba legfeljebb 30, a tanköteles koron túl lévő, felserdült, illetve felnőtt hallgatót lehetett felvenni. Ha az ugyanazon évfolyamba jelentkezők létszáma meghaladta a 30 főt, párhuzamos évfolyamok felállításáról kellett gondoskodni. A szabadiskolák óratervét a hallgatók életkörülményeinek figye-

Május 30-án befejeződött Rudnay Gyula művésztelepi lakásának javítása.³⁷ 1947 júliusában költözött le Rudnay Gyula Budapestről Bajára.³⁸

A városnak már az 1947. április 2-i, Romhányi Gyulával folytatott tárgyalásain szóba került a Vojnits-kúriának a telep céljaira történő megvásárlása. A város a művésztelep létrehozásával magára vállalta annak elhelyezési kötelezettségét.

Ezt július 1-jéig bérbevétel útján biztosította az Arany J. u. 1. szám alatti Grünhut-házban. Ekkor azonban az épület tulajdonosai, Neuhausz

lembevételével kellett összeállítani. Az évfolyam legrövidebb tanulmányi ideje legalább heti 16 tanórát számítva, 3 hónap volt. Ha az évfolyam hossza meghaladta a 3 hónapot, akkor az oktatásra fordított heti 16 tanóra számát is arányosan csökkenteni lehetett, de az nem lehetett kevesebb heti 8 tanóránál. Heti 8 tanóra esetén a tanulmányi időnek legalább 6 hónapig kellett tartania. A szabadiskola valamelyik tanfolyamát elvégzett hallgatónak látogatási bizonyítványt kellett kiadni. A szabadiskolákat lehetőleg önálló épületben, illetve elkülönített épületrészben kellett elhelyezni. A szabadiskoláknak a kitűzött nevelési és oktatási cél eléréséhez megfelelő számú, világos és egészséges tanteremről, valamint a vidéki hallgatók internátusi elhelyezéséről bentlakó nevelő alkalmazásával kellett gondoskodniuk. A szabadiskola vezetője az a természetes vagy jogi személy lehetett, akinek, vagy amelynek a vallás- és közoktatásügyi miniszter annak létesítésére engedélyt adott. A fenntartó köteletségévé tette a rendelet, hogy a kitűzött nevelési és oktatási cél elérése érdekében annak megvalósítására alkalmas igazgatót, nevelőket, előadókat és egyéb személyzetet alkalmazzon, a hallgatói létszám arányában.

A bajai Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia működését a vallás- és közoktatásügyi miniszter 31.318/1947. VIII. számú rendeletével az 1946/47-es tanévre engedélyezte. A Szabadakadémia 1947. február 17-én nyílt meg, a tényleges munka azonban csak február 22-én kezdődött el. Rudnay Gyula, mint az akadémia igazgatója, az 1947/48-as tanévre is működési engedélyt kért a Szabadakadémia számára, amit az 137.119/1947. VIII. VKM. számon meg is kapott. A bajai Rudnay Szabadakadémia tehát csak az 1947/48-as tanév végéig volt „akadémiai” rangú, azaz felsőfokúnak tekinthető intézmény. Az 1948/49-es tanévre a VKM. a működési engedélyt már a Rudnay Képzőművészeti Szabadiskola számára adta meg. Ez már csak középfokú képzőművészeti oktatási intézménynek volt tekinthető. Ebben a minőségében működött a szabadiskola (a források 1950 októberétől Képzőművészeti tanfolyam, majd 1952 januárjától Rudnay Képzőművészeti Kör néven említik), 1953 márciusáig. Ekkor Rudnay Gyula Képzőművészeti Körre alakult át, amelynek a vezetője B. Mikli Ferenc lett, és működik Baján mind a mai napig, hetenkénti szakköri foglalkozással és nyaranta alkotótábori lehetőséggel.

³⁷ Bajai Hírlap III. évf. 38. sz., Baja, 1947. május 31. 3. – „Hírek” című rovatban: Bajára költözik a jövő héten Rudnay mester; Gergely-Kóhegyi: i. m. 255.

³⁸ Bajai Hírlap III. évf. 53. sz., Baja, 1947. július 23. 3. – Nemcsak iskolájával, hanem kulturális intézményeinek megszervezésével is foglalkozik már a városunkba költözött világhírű festőművész. Beszélgetés Rudnay Gyulával.; Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 68/1947. közgyűlési jegyzőkönyvi szám. Az 1947. július 26-i közgyűlésen jelentette be hivatalosan a polgármester Rudnay Gyula Bajára költözését.; MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára (A továbbiakban: MTA Műv.tört. Int. Adattára) Somogyi Árpád: A Bajai Művésztelep. (Rudnay Gyula, P. Bak János kikerdezése alapján.) A kikerdezésre valószínűleg 1952-ben került sor a Művészettörténeti Dokumentációs Központ megbízásából. Somogyi Árpád azt írja, hogy Rudnay Gyula 1947. június 17-én érkezett Bajára. – I. MDK-C – II – 66.

Ervinné sz. Grünhut Márta és dr. Kóhegyi Hugóné sz. Grünhut Erzsébet, azon a címen, hogy az ingatlant értékesíteni akarják, felmondták a bérletet. Mivel az ingatlan vételára kedvező volt, a városi közgyűlés úgy döntött, hogy 60.000 forintért megvásárolja az épületet, összes tartozékaival és felszerelésével együtt.³⁹

1947 őszén a Rudnay-művésztelepen folyó munkáról cikket közölt a Bajai Hírlap. Mezei Ottó újságíró a látottakról a következőket írta: „A négy kitűnő művész közöttünk dolgozik, egymás után kerülnek le állványaikról kertjeink, városrészeleteink, vízpartjaink megjelenítései ... s csodálattal személjük alkotásaikat, mert felfedeztették velünk városunkat, melyet ismerni véltünk, s most látjuk, mennyivel gazdagabb, csodálatosabb, mint hittük. Nem csupán a színek felfokozott, elragadtatásra ingerlő pompája, vagy még kevésbé az ismert tájak bemutatása teszik oly vonzóvá ezeket a képeket, hanem a színekben, elosztásukban ... megnyilatkozó harmónia, szavakkal ki nem fejezhető módon történő visszaadása annak a tájegységnek, melyben élünk, s melynek szépségeit oly kevésbé ismerjük.

Ilyenkor, a délutáni fényben ragyogó füzesnek, az Ertl-kert néhány fájának, a Kamarás-Duna részletének megpillantásakor döbbenünk rá, ez Baja, nemcsak kiragadott részleteiben, hanem annak sajátos levegőjét, egét, erdei színét magába ölelő egységben.”⁴⁰

Mindegyiküknél más és más a természet értelmezése egyéni alkatuknak megfelelően. (...) A bajai környezet hatása valamennyiüknél felfedezhető. (...)

Bak János tájképein a legélénkebb vörösek, zöldek, kékek, sárgák csorognak, áradnak pazar bőséggel, (...) portréit a tompítottabb, mély tűzű barnák, kékek, fehérek teszik csodálatosakká. (...)

Kun Istvánt más problémák foglalkoztatják. Kun túlságosan száraznak, ridegnek érezte az olajat, s finomabb hatások elérésére igyekezett alkalmassá tenni. Célja az volt, hogy megfelelő elegyítés után a pasztell bársonyosságát, tűzét kölcsönözze képeinek, másrészt a hosszabb száradási idő által tetszés szerint növelhesse a „munkaidőt”.

Mindkét feladatot tökéletesen megoldotta. A kiállításon az erdélyi tájak szuggesztív erejével döbentett meg, most az Ertl-kert facsoportjai, egyik-másik utcarészletünk ábrázolásával bűvöl el. Szuggesztivitását most sem vesztette el, csupán másképpen vezetődik le: (...) egyetlen színnek döntő szerepében pl. a sárgás-vörösnek a nyár végi füzes csoport megjelenítésénél.

³⁹ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 36.362/1947. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

⁴⁰ Bajai Hírlap III. évf. 67. sz., Baja, 1947. szeptember 6. 4. – A Rudnay Művésztelep kiállítása elébe. Látogatás a Telep művészeinél

Mikli Ferenc szívesen próbálkozik különböző műfajokkal: életképekkel, portrékkal, interieurökkel, tájképekkel. Mindenütt érdekes kettősség jellemzi. Markáns parasztportréi, kertrészletei mellől lágyabb, tompítottabb életképei, tájrészletei átvezetnek egy másik, romantikusabb világba. Ha azt mondjuk rá, hogy komorabb, ez nem a színek erejének, tüzének csökkenését jelenti, hanem valami mélyen rejtőző komolyságot, lefojtott indulatot.”⁴¹

A művészi gondok mellett jelen voltak az egzisztenciális gondok is. A VKM 1947. augusztus 1-jéig vállalta a tiszteletdíjak folyósítását. Szeptember 16-án Baja Város Főjegyzői Hivatala azzal a kéréssel fordult a VKM Művészeti Ügyosztályához, hogy a havi 1200 forintot továbbra is folyósítsák a művésztelep részére. Egyúttal jelentette a hivatal, hogy a művésztelep és a Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia dologi kiadásainak fedezésére a város az 1947/48. évi költségvetésébe 15.000 forintot irányzott elő.

A kérésre a VKM Művészeti Ügyosztálya 117.187/1947. VII. szám alatt meghosszabbította a havi 1200 forint folyósítását, mégpedig 1947. augusztus 1-jétől 1948. július 31-ig szólóan.⁴²

A művészek 1947 októberében arra kérték a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a havi 1200 forintos segélyt emelje fel 2000 forintra. A kérést azzal indokolták, hogy a 400 forintos fejenkénti támogatás megállapítása óta jelentős változások következtek be. A nagymérvű drágaság, az időközben történt 20 %-os közalkalmazotti fizetésemelés, a kollektív szerződés alá tartozók lényeges béremelése szerintük indokolná a havi 1200 forintnak legalább 2000 forintra való felemelését. A döntés meghozatalánál kérték figyelembe venni azt is, hogy Kun István nős, és két kisgyermek van.⁴³

A VKM nem emelte a juttatás összegét, a későbbiekben is csak a havi 1200 forintot folyósította a művészeknek.⁴⁴

A Baja Hírlap 1947 novemberében arról írt, hogy Rudnay Gyula a művésztelepet országos jelentőségűvé akarja fejleszteni, a világhírűvé vált nagybányai és szolnoki művésztelepekhez hasonlóan.⁴⁵

⁴¹ Bajai Hírlap III. évf. 69. sz., Baja, 1947. szeptember 13. 4. – A Rudnay Művésztelep kiállítása elébe. Látogatás a Telep művészeinél II.

⁴² Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 28/30/1947; VKM VII. Művészeti Üo. ir. 135/2/1947 – Baja, 136.153/1947; Baja thj. város 1947-48. évi költségvetéseinek indoklása 64. 125. Tétel l. 6920. ksz.

⁴³ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 151.758/1947.

⁴⁴ Üo. 135/2/1947 – Baja, 147.419/1947.

⁴⁵ Bajai Hírlap III. évf. 84. sz., Baja, 1947. november 8. 2. – A Rudnay Szabadakadémia jövő perspektívái

Ez év őszén a művészek és tanítványaik, valamint a helyi képzőművészek közös kiállítást rendeztek, amelyet Kovács Máté államtitkár november 9-én nyitott meg.⁴⁶

Rudnay Gyula 1948 januárjában életművéért „Pro Arte” kitüntetést kapott.⁴⁷

1948-ban Rudnay Gyulát tiszteletbeli tagjainak sorába választotta a Szinyei Társaság.⁴⁸

Baja város az 1948. december 18-i közgyűlésen emlékezett meg Rudnay Gyula 70. születésnapjáról. A törvényhatósági bizottság emlékérem kiadását javasolta az ünnep alkalmából, amelynek egy-egy példányát el kívánta juttatni a hazai politikai és művészeti élet kiválóságaihoz. Ezzel nemcsak a bajai művésztelepre, hanem a város kulturális törekvéseire is fel kívánta hívni az ország figyelmét.⁴⁹ A művész 70. születésnapjáról 1949 januárjában kiállítással összekapcsolt emlék-ünnepélyen kívántak megemlékezni.⁵⁰

Az érmet Reményi József⁵¹ szobrászművész készítette el. Az érem elülső oldalára a művész arcképe és a következő felirat került: „A 70 éves Rudnay Gyulának Baja város, 1948.” A hátlapra: „Becsülettel a magyar művészetért.” Az érem öntött bronzból készült, átmérője 82 mm volt.⁵²

A születésnap ünnepség és a kiállítás megnyitója 1949. február 6-án volt. Az ünnepségen Peterdi Andor, a Petőfi Társaság főtítkára mondott beszédet, felszólalt Várnai Zseni költő és a Magyar Művészeti Tanács képviselőjében Borbíró Virgil államtitkár. Szakasits Árpád köztársasági elnök és Rákosi Mátyás üdvözlő sorait dr. Takáts Endre városi főlevéltárnok olvasta fel.

⁴⁶ Baja Hírlap III. évf. 85. sz., Baja, 1947. november 15. 4. – Festőiskolák napja Baján

⁴⁷ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 212.151/1948; Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 4026/1948.

⁴⁸ A Műgyűjtő (Magyar Művészet) 1948. 111.

⁴⁹ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 4026/5/1948. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

⁵⁰ Szegedi Hírlap, 1948. december 28. – Rudnay-kiállítás és ünnepély Baján

⁵¹ *Reményi József* (Kassa, 1887. január 21. – Budapest, 1977.): szobrász, éremművész. Az Iparművészeti Iskola elvégzése után Telcs Ede műtermében dolgozott, majd állami ösztöndíjjal 1909-ben Münchenben G. Roemernél tanult. 1927-től 1944-ig az Iparművészeti Főiskolán a kispasztikai tanszék tanára, 1943-tól 1948-ig az Állami Pénzverde fővénköke, művészeti vezetője volt. 1912 óta kiállító művész, gyűjteményes tárlata 1960-ban a Múcsarnokban, 1972-ben a Nemzeti Galériában volt. Több külföldi és belföldi művészi elismerésben részesült. A magyar érmészet úttörő jelentőségű mesterei közé tartozott, főként az emlékérem területén. Igen termékeny művész, közel 2000 érmet mintázott. Műveit világos kompozíció és technikai tökéletesség, klasszicisztikus felfogás jellemzi. Művészetének érdekes tartományát képezték miniatűr portréi és kispasztikái.

⁵² MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona MDK R betűnél

Az érmet a város a közgyűlés szándéka szerint eljuttatta az állami vezetőkhez. Az emlékérmét Babics József polgármester a városháza dísztermében adta át Rudnay Gyulának.

Az ünnepi műsor után a művésztelep kiállításának megnyitására került sor. A megnyitó beszédet Antal Jánosné, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium művészeti osztályának főosztályvezetője tartotta. A városi múzeum kiállítási termében Rudnay Gyula képei mellett B. Mikli Ferenc, Kun István és P. Bak János képeit is megtekinthette a közönség.⁵³

A kiállítás három hétig volt nyitva. Sok látogatója volt, az iskolák ifjúsága és az üzemek munkássága a művészek tárlatvezetése mellett testületileg nézte végig a kiállítást.⁵⁴

Február 12-én Szakasits Árpád köztársasági elnök is meglátogatta a Rudnay-kiállítást, ugyanakkor felkereste a szabadakadémiát és a művésztelepet is. Kíséretében volt Kállai Gyula miniszter és Pogány Ö. Gábor⁵⁵ miniszteri osztálytanácsos, a Fővárosi Képtár igazgatója.⁵⁶

Rudnay Gyula 1949 márciusában munkásságáért Kossuth-díjat kapott.⁵⁷ A festészet 1949. évi 20.000 forintos nagydíját megosztva ítélték oda Rudnay Gyulának és Pór Bertalannak.⁵⁸

⁵³ Bajai Hírlap V. évf. 7. sz., Baja, 1949. február 12. 3. – Városunk egész társadalma köszöntötte Rudnay Gyulát 70 éves születésnapja alkalmából. Baja emlékéremmel tisztelte meg a mestert. Várnai Zseni, Borbíró Virgil, dr. Peterdi Andor, Antal Jánosné az ünnepségeken. Közéletünk kiválóságai köszöntötték művésztelepünk névadóját. – L. még Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 1068/1/1949. közgyűlési jegyzőkönyvi szám; Gergely-Kóhegyi: i.m. 257.; Világ, 1949. január 30. és február 4-i számai; Szabad Művészet 1949 február-március III. évf. 2-3. sz. "Hírek" című rovat 125. – A fentiekben kívül azt is hozzátette, hogy Szakasits Árpád az üdvözlő levélen kívül még 3000 forintot is küldött a művész által létesített bajai művésztelep céljaira.

⁵⁴ BKMÖL Bács-Bodrog Vármegye Szabadművelődési Felügyelőségének iratai (A továbbiakban: BB. Vm. Szabadműv. Felügy. ir.) 720/1949 – alapsz.: 2094/1/1949.

⁵⁵ Pogány Ö. Gábor (Kispest, 1916. július 21. –): művészettörténész, a művészettörténet-tudományok kandidátusa, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója. A Művészet és a Művészettörténeti Értesítő főszerkesztője. A 19-20. századi magyar művészettel foglalkozik, több száz cikke és kritikája jelent meg, számos kiállítást rendezett. Könyvei: Magyar szobrászat a XIX. század első felében (Bp., 1939.), A magyar festészet forradalmárai (Bp., 1946.), Magyar festészet a XIX. században (Bp., 1955.), Magyar festészet a XX. században (Bp., 1959.), Derkovits (Bp., 1961.), Ék Sándor (Bp., 1964.).

⁵⁶ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 1068/1/1949. közgyűlési jegyzőkönyvi szám; Bajai Hírlap V. évf. 8. sz., Baja, 1949. február 19. 1. – Köztársaságunk elnöke Baján. Szakasits Árpád elvtárs megtekintette városunk Rudnay-művésztelepét, részt vett az államosított jegyzők eskütételén, látogatást tett a városi Múzeum kiállításán; Gergely-Kóhegyi: i.m. 257.

⁵⁷ Bajai Hírlap V. évf. 12. sz., Baja, 1949. március 19. 3. – Kossuth-díjat kapott Rudnay Gyula a városunk falai közt élő világhírű festőművész

⁵⁸ Szabad Művészet, 1949 április III. évf. 4. sz. 152. és 171. – „Hírek” c. rovat. Pór Bertalan (Bátaszék, 1880. november 4. – Budapest, 1964. augusztus 29.): festő, Kossuth-díjas, kiváló művész, főiskolai tanár. Budapesten, Münchenben és Párizsban tanult. Tagja volt a Nyolcak művészcsoporthoz. Első munkái portrék, majd a modern

A bajai Rudnay-művésztelep véglegesítéséről 1949 januárjában megindultak a tárgyalások. Január 29-én Babics József polgármester levelet írt a VKM Művészeti Ügyosztályához, amelyből kiderül, hogy Takáts Endre városi főlevéltárnok már tárgyalt ez ügyben a minisztériummal. A minisztérium nem zárkózott el a művésztelep támogatásától, ha bizonyos elvi kérdésekben megállapodásra tud jutni a város vezetőivel.

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázására a polgármester kívánatosnak tarott egy eszmecsere a művészeti ügyosztály képviselőjével, ahol a Rudnay Szabadakadémia ügye is szóba kerülne. A polgármester kérte a Szabadművelődési Hivatalt, hogy kérje tárgyalásra a minisztérium illetékes ügyosztályát. A polgármester a tárgyalások megtartására február 6-át, a bajai Rudnay-kiállítás megnyitásának napját javasolta.⁵⁹

A művésztelep megalapításának részleteiről Takáts Endre városi főlevéltárnok és múzeumvezető 1949. március 4-5-én újabb tárgyalást folytatott a kultuszminisztériumban Pogány Károllyal és Boreczky Lászlóval. Az ott született megállapodást a főlevéltárnok a következőkben foglalta össze a polgármesterhez intézett jelentésében:

a) A telep Rudnay nevét fogja viselni akkor is, ha a mester akadályoztatása vagy elhunytá következtében személyi változás állna be;

b) A telep művészeit – Rudnay Gyula meghallgatása után – a kultuszminisztérium jelöli ki az országosan meghirdetett pályázat alapján jelentkezők közül;

c) Az országos pályázat feltételeit a várossal egyetértésben a kultuszminisztérium szabja meg;

d) A létesítést kimondó közgyűlési határozat pontosan jelölje meg az anyagiakat, amelyeket a város hajlandó nyújtani a telepnek. Ennek összegét a kultuszminisztérium hasonló összegű támogatását feltételezve kell megszavazni.⁶⁰

A polgármester kérésének megfelelően a Rudnay-ünnepségek alkalmából megbeszélésre került sor a város vezetői és a kultuszminisztérium képviselője, Pogány Ö. Gábor között. Erre a megbeszélésre hivatkozva terjesztette be javaslatát a polgármester a március 25-i törvényhatósági bizottsági közgyűlés elé a Rudnay-művésztelep végleges megalapításáról. A cél az volt, hogy a művésztelep, a szabadakadémia és

törekvésektől megérintve nagyszabású konstruktív kompozíciókat tervezett. A Tanácsköztársaság több plakátja fűződik a nevéhez. A két világháború között az emigrációban szimbolikus értelmű pásztor- és bikakompozíciókat alkotott. 1938-1948 között Párizsban élt. Hazatérése után történelmi tárgyú kompozíciókat és portrékat festett. 1966-ban a Magyar Nemzeti Galériában volt emlékkiállítása. – Irod.: Oelmacher Anna: Pór Bertalan. Bp., 1955. – MÉL; Oelmacher Anna: Pór Bertalan. Bp., 1980.; Passuth Krisztina: Pór Bertalan. MTA 1981. I. 568.

⁵⁹ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 412/1949 – alapsz.: 1032/1949.

⁶⁰ Üo. 412/3/1949 – alapsz.: 1032/1949.

a létesítendő művészkollégium végleges elhelyezést nyerjen. A művésztelepnek megfelel a jelenlegi hely az Arany János u. 1. szám alatt. A szabadakadémia számára a Táncsics Mihály utcai régi múzeumi helyiséget javasolta kijelölni a polgármester. Ezzel megoldható lenne a kultuszminisztériumnak az a terve, amely szerint nyaranta 20-25 művésznövendék jönne Bajára a minisztérium anyagi támogatásával. Ezek a művésznövendékek a Képzőművészeti és Iparművészeti Főiskola negyedéves növendékei közül kerülnének ki, és Baján mint munkaközösség élneek három-négy hónapig.⁶¹

Az előterjesztés alapján a törvényhatósági bizottság 1949. március 25-i közgyűlése egyhangú határozatban mondta ki a bajai Rudnay-művésztelep megalapítását, ahol Rudnay Gyula vezetésével egy családos és két egyedülálló festőművész szentelheti idejét a művészetnek. A művésztelep helyeit az országosan meghirdetendő pályázat alapján – Rudnay Gyula meghallgatása után – a kultuszminisztérium művészeti ügyosztálya tölti be. A pályázati feltételeket a kultuszminisztérium művészeti ügyosztálya Baja város polgármesterével közösen állapítja meg.

A művésztelep elhelyezésére a város tulajdonában lévő, eddig is ezt a célt szolgáló Arany János u. 1. szám alatti házat jelölték ki. Ebben Rudnay Gyula és a családos művész egy-egy kétszoba-konyhás, a két nőtlen művész pedig egy-egy egyszobás lakrészt fog kapni. Az épület tatarozási és karbantartási költségeit a város viseli. A kétszobás lakások fűtésére évente 25-25 q brikettet, az egyszobásokéra 15-15 q-t ad a város, ezenfelül mindegyik művésznek biztosít 1-1 öl lágyfát. A villanyvilágítás költségeire havi 100 forint átalányt fizet a város, míg a takarítónő havi fizetéséhez 50 forint hozzájárulást szavazott meg a törvényhatósági közgyűlés.

Mindezek fejében a művésztelep tagjai kötelesek a kultuszminisztérium által engedélyezett „Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia” tanári teendőit díjmentesen ellátni, a kultuszminisztérium művészeti és szabadművelődési ügyosztályának utasításai szerint.

A közgyűlési határozat a továbbiakban a szabadakadémia fenntartására szánt természetbeni juttatásokat részletezte. A művésztelep és a szabadakadémia természetbeni szükségleteinek biztosítására a közgyűlés a folyó költségvetési évre 15.000 forintot szavazott meg abban a reményben, hogy a kultuszminisztérium is hasonló összegű támogatást fog nyújtani. A költségvetésben biztosított összeg évenként változhat, és kizárólag a dologi kiadások fedezésére szolgál. A művészek megélhetését – vagyis a személyi járandóságokat – a kultuszminisztérium biztosítja.

⁶¹ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 1068/1/1949. közgyűlési jegyzőkönyvi szám; GERGELY-KOHEGYI: i.m. 257.

A költségvetésbe beállított 15.000 forintból 10.000 forintot a szolgáltatások fedezésére, 5000 forintot az épület külső tatarozására, valamint a felmerülő javításokra szánt a közgyűlés.

A törvényhatósági bizottsági közgyűlés megbízta a polgármestert, hogy a hozott határozatot terjessze fel jóváhagyásra a belügyminisztériumba és a kultuszminisztériumba, és intézkedjék a művésztelep létesítésével kapcsolatos legsürgetőbb ügyekben.

Az indoklás kitért arra, hogy a törvényhatósági bizottsági közgyűlés 1945. augusztus 25-i ülésén már elvileg elhatározta a művésztelep létesítését. Ezt a határozatot a belügyminisztérium 180.434/1947. III/3. szám alatt jóvá is hagyta. Időközben a művésztelep Rudnay Gyula vezetésével megkezdte működését. Anyagi támogatást csak társadalmi gyűjtésekből kapott addig, amíg a kultuszminisztérium 108.616/1947. VII. szám alatt az 1947/48. költségvetési évre havi 1200 forint támogatást ki nem utalt a számára. 1948. augusztus 1-jétől azonban ez a támogatás megszűnt, és a művészek igen nagy nélkülözések közt élnek. A Rudnay-ünnepség és -kiállítás alkalmából a köztársasági elnök is felfigyelt a bajai művésztelep munkájára. Nemcsak meglátogatta a várost és a művésztelepet, hanem adománnyal és képvisárlással sietett a szűkös anyagi viszonyok közt élő művészek segítségére.⁶²

A művésztelep szervezeti és tanulmányi szabályzatát 1949. május 14-én terjesztette fel jóváhagyásra Babics József polgármester a VKM Művészeti Ügyosztályához. Ennek szövege a következő:

A bajai Rudnay-művésztelep szervezeti és tanulmányi szabályzata

1/ *A művésztelep célja:* A haladó képzőművészet eredményeinek a nép széles rétegei közé való eljuttatása. Ezt célozzák a havonta rendezendő ismeretterjesztő előadásokon kívül a bajai üzemekben tartandó bemutatók, és a Baján, valamint a környékén rendezendő kiállítások. A művésztelep fenntartása révén a város alkalmat és lehetőséget kíván nyújtani a város és környéke főleg népi származású tehetségeinek képességeik megfelelő fejlesztésére; a művészek számára pedig mód nyílik, hogy betekintsenek a dolgozó nép széles rétegeibe, s tárgy-kiválasztásukban a szocialista realizmus vonalán gazdagodjanak.

2/ *A telep neve:* Rudnay-művésztelep. Baja.

3/ *Pecsetje:* Bajai Rudnay-művésztelep. – 1945 -

4/ *Fenntartója:* Baja thj. város.

5/ *Felügyeleti hatósága:* A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Művészeti Ügyosztálya.

⁶² Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 22/32/1949. közgyűlési jegyzőkönyvi szám; VKM VII. Művészeti Üo. ir. 238.186/1949; GERGELY-KÖHEGYI: i.m. 258.

6/ Tagozódása:

a/ Állandó művésztelep, amelyen – egyelőre – a telep vezetőjével együtt négy művész élhet hivatásának.

b/ Nyári főiskolai művésztelep, amelyben 15 képzőművészeti és 15 iparművészeti főiskolai hallgató nyer elhelyezést minden év június 15-től szeptember 15-ig.

7/ *A művésztelep vezetése:* A telep vezetője mindenkor a kultuszminisztérium művészeti ügyosztálya által megbízott művész. Tekintettel azokra a hervadhatatlan érdemekre, amelyeket a magyar képzőművészet terén a Kossuth-díjas Rudnay Gyula szerzett, élet-hosszigan ő vezeti a művésztelepet.

8/ A felvétel szabályozása:

a/ Az állandó művésztelepre országosan meghirdetett pályázat alapján – Rudnay Gyula javaslatára – a kultuszminisztérium művészeti ügyosztálya utalja be a művészeket.

b/ A nyári főiskolai művésztelepre a beutalást a VKM kijelölése alapján a képzőművészeti illetve az iparművészeti főiskola vezetősége eszközöli. A nyári művésztelep tanulmányi ellenőrzése céljából a képzőművészeti, illetve az iparművészeti főiskola egy tanára a hallgatókkal együtt dolgozik.

9/ A művésztelep tagjainak kötelességei:

a/ A bajai Képzőművészeti Szabadakadémia művészeti óráinak díjtalan ellátása a kultuszminisztérium szabadművelődési ügyosztályának utasításai szerint.

b/ Szoros érintkezést tartva a néppel a város és a környék közönségének művészeti ízlését nevelni, a környék népi származású tehetségeit felkutatni, támogatni és tehetségüket fejleszteni. Ezt célozzák a havonta rendezendő ismeretterjesztő előadásokon kívül a bajai üzemekben tartandó bemutatók és a Baján, valamint a környéken rendezendő kiállítások.

c/ Évenként egy nyilvános kiállításon munkájuk eredményeit bemutatni.

d/ Évenként jelentést tenni a kultuszminisztériumi művészeti ügyosztálynak a végzett munkáról.

10/ *A házirendet* a művésztelep vezetője állítja össze és Baja thj. város polgármestere hagyja jóvá.

11/ *Pénz és vagyonkezelés:* A város által megbízott gondnok kötelessége a pénzkezelés és általában a művésztelep, valamint a művészkollégium anyagi szükségleteiről gondoskodni, hogy a művészek hivatásuknak élhessenek. Ugyancsak a gondnok kötelessége a művésztelepen elhelyezett berendezési tárgyak leltárba vételéről és karbantartásáról gondos-

kodni. Elszámolási kötelezettségét a városi számvevőséggel szemben külön határozatban szabályozták.

A VKM Művészeti Ügyosztálya május 21-én 239.026/1949. VII. szám alatt jóváhagyta a polgármester által felterjesztett szervezeti és tanulmányi szabályzatot. Ezúttal felkérte a polgármestert, intézkedjen a pályázat kiírásáról, és a tett intézkedéseiről tájékoztassa az ügyosztályt.

A polgármester május 14-i felterjesztése tartalmazta a közzétenni szándékozott pályázati hirdetményt is, az alábbi szöveggel:

Baja thj. város polgármestere pályázatot hirdet a bajai Rudnay-művésztelepen létesített három betöltendő helyre. Pályázhatnak minden festőművész, aki a Magyar Képzőművészek Szabadszakszervezetének tagja. A telepen 1949. évi aug. 1-jétől helyet nyerhet egy családos és két nőtlen (hajadon) művész.

A telep vezetője a Kossuth-díjas Rudnay Gyula. A helyek betöltetése – Rudnay Gyula javaslata alapján – a kultuszminisztérium művészeti ügyosztálya részéről történik.

A művészek visszavonásig, de legfeljebb három évre nyernek beutalást a bajai művésztelepre. Ez a három évi beutalás újabb pályázaton való részvétel útján meghosszabbítható egy évvel. A kultuszminisztérium a beutalt művészeket étkezési és anyagbeszerzési hozzájárulás címén egyenként és havonta 400 forint államsegélyben részesíti.

A pályázat kitért a beutalt művészek kötelességeire is. Ez szó szerint megegyezett a szervezeti és tanulmányi szabályzat 9/ pontjában a művésztelep tagjainak kötelességeinél leírtakkal. Szólt a beutalt művészek ellátásáról is, a március 25-i közgyűlési határozatban foglaltak ismétlésével. A pályázni kívánóknak 1949. június 30-ig a következő mellékleteket kellett benyújtaniuk Baja város polgármesteréhez: 1/ Születési anyakönyvi kivonatot, 2/ Házassági anyakönyvi kivonatot, 3/ A képzőművészek szabadszakszervezetének tagsági igazolását, 4/ Demokratikus magatartás igazolását, 5/ Részletes életrajzot, különös tekintettel művészi munkálkodásukra és eredményeikre.⁶³

Babics József polgármester június 10-én tájékoztatta a minisztériumot arról, hogy a VKM által 239.026/1949. VII. szám alatt jóváhagyott pályázati hirdetmény szövege a Szabad Művészet és a bajai Hírek című lap legközelebbi számában megjelenik.⁶⁴

A pályázatok beküldési határideje 1949. július 30-a volt. Eddig az időpontig 14 pályázati kérelem érkezett be, jelentette Lovász Györgyné főjegyző augusztus 4-én a VKM Művészeti Főosztályának. A pályázati kérelmeket a főjegyző a Művészeti Főosztály kívánságának megfelelően

⁶³ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 135/2/1949 – Baja, 239.026/1949.

⁶⁴ Uo. 135/2/1949 – Baja, 239.604/1949.

véleményezésre kiadta Rudnay Gyulának, hogy kijelölhesse a telepre kerülő tagokat.

A végleges döntést szeptember 12-én hozta meg a VKM Művészeti Főosztálya, Kun István, Moldován István⁶⁵ és Szeredás Jenő⁶⁶ festőművészek pályázatát fogadva el.⁶⁷

A kijelölésről értesítést Kun István és valószínűleg a művésztelep másik két művésze, P. Bak János és B. Mikli Ferenc sem kapott. Visszaemlékezésében Kun István a kijelölésről a következőket írta: „Ahhoz (...) hozzájárult a Minisztérium, hogy a pályázók Bajára, Rudnay mesterhez küldjék a folyamodványaikat, s a beérkezett pályázók közül ő jelölje meg azt a 12 személyt, akiket ő a legmegfelelőbbnek gondol, s ezt a listát azután küldje fel a minisztériumba, melyből aztán ők majd kiválogatják azt a három személyt, akiket ők gondolnak a legérdemesebbnek a helyek betöltésére. Mi tagadás, ez a diktátori hangvétel bennem is, P. Bak Jánosban is nagy riadalmat keltett. (...) Persze mi magunk nem adtunk be folyamodványt, hiszen Rudnay maga invitált minket ide a várossal karöltve, s bízunk az ő felelősségérzetében. (...) Már szeptember közepe felé járt az idő, amire megjött a minisztérium döntése arról, hogy a felterjesztettek közül a minisztérium kiket hagy jóvá, fogad el a művésztelepi helyek betöltésére. Szabó Vladimírt,⁶⁸ Moldován Istvánt, Szeredás Jenőt” (...)⁶⁹

⁶⁵ *Moldován István* (Budapest, 1911. március 17. –): festő. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán 1931-től megszakításokkal Réti István és Szőnyi István növendékeként végezte. Közben Nagybányán Thorma János irányítása mellett dolgozott. 1948-1950 között Romániában élt. Számos hazai és külföldi kiállításon szerepeltek a művei. Közel 2000 táblaképet festett, de szívesen foglalkozik mozaik-készítéssel is. Erdély szerelmese. A székely népművészet gazdag szín- és formavilágának hatására döntő jelentőségűvé vált festészetében. Munkásságát 1942-ben a Szinyei Társaság elismerésével és a Fővárosi festészeti-díjjal, 1943-ban Római-ösztöndíjjal, 1947-ben Állami ösztöndíjjal (Románia), 1963-ban a SZOT festészeti-díjával, 1972-ben a Képzőművészek Szövetsége Észak-magyarországi festészeti-díjával tüntették ki. – Irod.: Bíró Béla: Kolozsváry Moldován István. Erdélyi Helikon, 1943.; Felvinczi Takács Zoltán: Kolozsváry Moldován István. Kolozsvár, 1943.; Maksay László: Moldován István. Művészet, 1965.; D. Fehér Zsuzsa: Moldován István. Bp., 1971.; Theisler György: Moldován István. Művészet, 1971.

⁶⁶ *Szeredás Jenő* festő. Művészeti tevékenységéről nincsenek adataink.

⁶⁷ VKM VII. Művészeti Üo. ir. 135/2/1949 – Baja, 240.892/1949.

⁶⁸ *Szabó Vladimír* (Balassagyarmat, 1905. december 5. – Budapest, 1991. december 31.): festő, grafikus, Munkácsy-díjas, érdemes és kiváló művész. 1924-1926 között Rudnay Gyula, Csók István és Vaszary János, 1935-1937 között Benkhard Ágost növendéke a Képzőművészeti Főiskolán. 1931-1934-ben római-ösztöndíjas. 1959-1960-ban nagyobb tanulmányutat tett Franciaországban. 1930 óta kiállító művész. Egyéni kiállítása 1934-ben és 1943-ban a Nemzeti Szalonban, 1969-ben Szegeden, 1973-ban a Csók Galériában és Balassagyarmaton, 1974-ben Hollandiában, 1975-ben Debrecenben volt. Munkássága elismeréseként 1935-ben elnyerte a Szinyei Társaság grafikai díját, 1972-ben az Egri Akvarell-biennálén és a Dózsa emlékkiállításán, 1976-ban a Nemzeti Galériában a Zichy emlékkiállításán díjazták műveit. 1953-ban és 1954-ben Munkácsy-díjat, 1974-ben érdemes, 1980-ban kiváló művészi címet kapott. Részletező

1949 szeptemberében változás történt a minisztériumban. Redő Ferenc⁷⁰ személyében új osztályvezetőt neveztek ki. Ő szívélyesen fogadta P. Bak Jánost, aki mindent elmondott neki elődjének a bajai művészek elleni eljárásáról, amin az osztályvezető megütközött. Megígérte, hogy felülvizsgálja az egész pályázatot, és minden marad úgy, ahogy volt. De ez sem ment simán. Redő Ferenc felettese előbb helyszíni szemlét kívánt, meg akart győződni arról, vajon az itt élő és alkotó művészek megérdemlik-e az anyagi támogatást, amit a minisztérium egy éven át folyósított a számukra. Ilyen szemrevételezés végett jött le Bajára, különböző időben Bényi László,⁷¹ Koffán Károly⁷² és Luzsicza Lajos,⁷³ sőt maga Redő

előadású műveit gazdag fantázia, meseszerűség vagy groteszk humor jellemzi. – Irod.: Supka Magdolna: Szabó Valdimír. Bp., 1974.; Frank János: Szabó Valdimír. Bp., 1976.; P.Sz.T.: Művész életrajzok. Bp., 1985.; Pátzay Mária: Nem múlhat el az ifúság. Szabó Valdimír festészetéről. Művészet, 1986/1.; KRATOCHWILL Mimi: Szabó Valdimír. Bp., 1987.

⁶⁹ Kun István visszaemlékezése. 11-12.

⁷⁰ *Redő Ferenc* (Budapest, 1913. augusztus 29. – Budapest, 1976.): festő, grafikus, iparművész. 1932-1936 között Aba-Novák Vilmos szabadiskoláját látogatta, ahol Iványi-Grünwald Béla és Berény Róbert is korrigálta. 1935 óta kiállító művész. Alkotótevékenységét 1940-1954 között részben a háború, részben közéleti funkciók miatt szüneteltette. 1954-ben a Derkovits Teremben, 1957-ben a Csók Galériában, 1963-ban és 1968-ban (feleségével Vörös Rozáliával) az Ernst Múzeumban, 1964-ben Hódmezővásárhelyen, Miskolcon és Pécsen, 1974-ben a Nemzeti Galériában, 1975-ben a pesterzsébeti Csiliben, 1976-ban Szentesen mutatkozott be önálló anyaggal. 1937-1938-ban a Szinyei Társaság kitüntetett elismerését, 1972-ben SZOT-díjat, 1976-ban érdemes művészi címet kapott. Művészetét sokirányú érdeklődés jellemzi, foglalkozik táblaképekkel, grafikával, batikfestéssel, falikárpittal és kerámiával is. 1938 óta foglalkozik gobelintervezéssel. Számos gobelint tervezett állami megbízásra. Művészetkritikai, elméleti tevékenységet is folytatott. – Irod.: Aba Novák Judit: Redő Ferenc. Bp., 1983.; P. Sz. T.: Művész életrajzok. Bp., 1985.

⁷¹ *Bényi László* (Rákosliget, 1909. december 18. –): festő, művészeti író, a Nemzeti Galéria tudományos munkatársa. Festészeti tanulmányait Aba-Novák Vilmos szabadiskolájában kezdte, majd 1930-1936 között a Képzőművészeti Főiskola hallgatója volt. 1933 óta kiállító művész. Önálló tárlattal először 1942-ben mutatkozott be a Múbarát helyiségében. Ezt követően a Nemzeti Szalonban (1943), a Művész Galériában (1948), a Csók Galériában (1955), a Kulturális Kapcsolatok Intézetében (1960), a Magyar Nemzeti Galériában (1963), a Fényes Adolf Teremben (1965), Győrött (1975) voltak kiállításai. Külföldön Jugoszláviában (1959), Bulgáriában (1961), Franciaországban (1968), az USA-ban (1973) is szerepelt. Több hazai művészeti elismerésben is részesült. 1958-ban oklevelet, 1969-ben ezüstérmét nyert Párizsban. Kimeríthetetlen témája az alföldi tanyavilág, de a Balaton-vidék, sőt távoli országok tájai is megjelennek képein, a színek izgalmas változatosságában. Erőteljes színeket sugároznak csendéleti és alakos képei is. Művészeti íróként a modern magyar művészzel foglalkozik. Könyvei: Zichy Mihály (Supka Magdolnával, 1953.), Koszta József (1959), Rudnay Gyula (1961). – Irod.: NAGY Zoltán: Bényi László. Bp., 1982.; P. Sz. T.: Művész életrajzok. Bp., 1985.

⁷² *Koffán Károly* (Geresd, 1909. október 17. – Budapest, 1985. november 9.): grafikus, fotóművész. A Képzőművészeti Főiskolán Rudnay Gyula tanítványa volt. 1933-1939 között Párizsban élt. Műveiből önálló kiállítást 1933-ban, 1940-ben és 1947-ben rendeztek. A Képzőművészeti Főiskolán 1948-1956 között a grafika tanára volt. Pedagógusként kiváló eredményeket ért el. Művei közül kiemelkedik a De profundis c.

Ferenc is. "Redő Ferenc megnézte a munkáinkat, megnézte az iskolánkat és mindent meghallgatott. (...) Azzal köszönt el, hogy mi csak legyünk nyugodtak, minden marad a régiben, nem lesz csere-bere a mi személyünket illetően, s a pénzt is folyósítani fogják számunkra úgy, mint azelőtt." Az ígért 1200 forint azonban még egy ideig váratott magára.⁷⁴

A fent említett gondokra Rudnay Gyula is utalt 1949. október 3-án Bábonymegyerről B. Mikli Ferenchez írt levelében. "A legnagyobb zavar van a telep ügyében is. Bak János express levele szerint a város kifogásolja az új tagok beutalását, mert a pályázat feltétele nőtlen és egy nős felvételét írja elő. Ez tény. Mind a két beutalt nős, talán gyermekekkel. Ezeknek pedig helyet nem tudunk adni (...). Most mi lesz? Majd megoldódik. Az én véleményem szerint leghelyesebb lenne új pályázatot kiírni. Az én véleményem már augusztus elején, a pályázat zsűrizésekor az volt, hogy leghelyesebb lenne új pályázat kiírása szabatosabb formában, mert meddőnek találtam a művek nélküli pályázatokat."⁷⁵

Végül is a művésztelep személyi összetételében 1953-ig nem következett be változás. Rudnay Gyula vezetésével továbbra is Kun István, P. Bak János és B. Mikli Ferenc dolgozott a bajai Rudnay-művésztelepen.

A személyi kiadások fedezésének gondja is újult erővel jelentkezett 1949-ben. Babics József polgármester június 9-én felterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Hivatkozott a 108.616/1947. VKM VII. számú döntésre, amellyel a minisztérium az 1947/48. évi költségvetési évben is havi 1200 forint támogatásban kívánta részesíteni a bajai Rudnay-művésztelepet. A város ezeket az összegeket megelőlegezte, mert

metzsorozata (1940-ben könyv alakban is megjelent) és számos egyéni technikájú, csendéletet ábrázoló monotípiája, monogravúrje. Ismert ornitológus és fotóművész. Kortárs művészekről készített fotóportréit 1965-ben mutatta be a Magyar Nemzeti Galériában. 1981-től érdemes művész. – Irod.: POGÁNY Ö. Gábor: Koffán Károly munkássága. Bp., 1974.

⁷³ *Luzsicza Lajos* (Érsekújvár, 1920. február 13. -): festő, Munkácsy-díjas, érdemes művész. A Képzőművészeti Főiskolán 1940-1947 között Aba-Novák Vilmos, Kontuly Béla és Kmetty János növendéke, 1948-ban képzőművészeti szabadiskolát alapít és vezet Tatabányán. 1950-1960 között a képzőművészeti élet különböző posztjain dolgozik, így 1954-től 1959-ig a Múcsarnok vezetője volt. 1961 óta a művész-szövetség területi (vidéki) titkára. Számos kelet- és nyugat-európai tanulmányutat tett, évente megfordul Csehszlovákiában. Itthon a Csók Galériában (1963), Békéscsabán (1975) és Veszprémben (1977) állított ki. Külföldön Csehszlovákiában (1959, 1960, 1968), az NSZK-ban (1964, 1970, 1974) és Svájcban (1968) mutatkozott be. 1964-ben SZOT-díjat, 1971-ben Munkácsy-díjat kapott. 1980-ban érdemes művész kitüntető elismerésben részesült. Festészetének állandó ihletője a felvidéki táj. Állandó visszatérő témája az Alacsony-Tátra, de ugyanígy foglalkoztatják hazánk hegyes-dombos tájai, a Balaton-felvidék, a Dunakanyar és Nógrád. Figurális kompozíciói a hajóépítők világát ábrázolják. – Irod.: P. Sz. T.: Művész életrajzok. Bp., 1985.; ACSAY Judit: A művészetszervező művész. *Luzsicza Lajosról*. Művészet, 1987. 9.

⁷⁴ KUN István visszaemlékezése. 13-14.

⁷⁵ KÓHEGYI Mihály – SÜMEGI György: Rudnay Gyulát idézve. Forrás, 1978 februári szám „Művészet” című rovat 92.

a minisztérium részéről a kiutalás csak utólag érkezett meg. A fenti összeg megelőlegezése a meghosszabbított költségvetési évben (1948. augusztus 1. – 1948. december 31.) is megtörtént, 5 hónapon át 6000 forint összegben. Mivel 1948 decemberében nyilvánvalóvá vált, hogy a kultuszminisztérium 1948. augusztus 1-jével a támogatást megszüntette, a város beszüntette a további előlegezést. A város a megelőlegezett 6000 forintot az 1949. évi költségvetési évben hátralékként kezelte. Ennek az összegnek a megtérítését még 1948. december 4-én 22/27. Kig. 1948. szám alatt kérte, de válasz eddig a városhoz nem érkezett. A polgármester mindezeknek a figyelembevételével kérte a minisztert, hogy a hátralékként jelentkező 6000 forintot a város részére utólag küldje meg, mert egyébként a hátralékot a Rudnay-művésztelep költségvetési előirányzatának a terhére lesz kénytelen a város megtéríteni, a számadási rend helyreállítása végett.

A felterjesztésre csak 1949. június 24-én küldött értesítést a minisztérium, amelyben jelezte, megtéríti a hátralékos 6000 forintot.⁷⁶

A bajai Rudnay-művésztelep 1950-től a Népművelési Minisztérium felügyelete alá került. A források ettől kezdve jóformán csak a művésztelep havi ellátmányának a kiutalásáról szólnak, az ott folyó munkáról alig tesznek említést.

A Népművelési Minisztérium 1950 januárja és szeptembere között havi 900 forintot utalt ki a bajai Rudnay-művésztelep dologi kiadásaira (fűtés, világítás, takarítás stb.).⁷⁷

Ugyanez a támogatás 1950 októbere és 1951 márciusa között 800 forint volt. A korábbi gyakorlathoz hasonlóan ezt is késedelemesen utalta ki a minisztérium, amiről Rudnay Gyula 1951. február 16-án, a Népművelési Minisztérium Képzőművészeti Főosztályához írott levele igen markánsan tudósít. A levél szerint a művésztelep dologi kiadásaira szánt összeg és a három művésztelepi tag fejenkénti havi 400 forintos segélye nem érkezett meg, emiatt a művésztelep már a januári villanyszámláját és takarítási díját sem tudja kifizetni. Három munkatársa: Kun István (nős, két gyermekkel), P. Bak János (nős, egy kisgyermekkel), és B. Mikli Ferenc súlyos gondokkal küzdenek, már-már a kétségbeesés határán vannak, és még csak értesítést sem kaptak a havi 400 forint segély megvonásáról. Ennek ellenére vele együtt az iskolában lelkiismeretesen tanítanak, és szeretnének készülni a tervezett kiállításokra, de a mostani körülmények között vászonra és festékre sincs pénzük.

⁷⁶ VKM. VII. Művészeti Üo. ir. 239.631/1949.

⁷⁷ MOL Jelenkori Gyűjteménye XIX-I-3-a Népművelési Minisztérium III. osztály iratai (A továbbiakban: Népműv. Min. III. o. ir.) 51. d. 1713-11/1950, (ez az 1717/B/1/1950 számhoz betétív!), 1713-11-3/1950, 1713-11-4/1950, 1713-11-6/1950, 1713-11-7/1950, 1713-11-8/1950, 1713-20/1950, 1713-11-12/1950, 1713-11-13/1950.

A kérvényt a Bajai Városi Tanács V.B. továbbította a Népművelési Minisztérium Képzőművészeti Főosztályához. A városi tanács igazolta a kérvényben felhozott indokok valóságát, és a művészek súlyos anyagi helyzetére való tekintettel sürgős intézkedést kért.

A felterjesztésre a minisztérium március 17-én válaszolt. A Népművelési Minisztérium Képzőművészeti Főosztálya hivatkozva Holba Tivadarra⁷⁸, aki meglátogatta a művésztelepet és megvizsgálta a képzőművészeti tanfolyam helyzetét, rendezte a tanfolyam előadóinak anyagi támogatását, de a képzőművészeti tanfolyam előadóinak számát két főre (Kun István és P. Bak János) csökkentette. Számukra a havi 400 forint tiszteletdíjat a Népművészeti Intézet útján biztosította, januárig visszamenőleg. A minisztérium a tanfolyam személyi és dologi kiadásait havi 1200 forintban állapította meg, és támogatására a korábbi 800 forint havi ellátmányt továbbra is folyósította.⁷⁹ Időnként más címen is történtek kifizetések. A Népművelési Minisztérium Költségvetési Osztálya pl. 1952. június 20-án 1200,⁸⁰ augusztus 7-én 800 forintot utalt ki a bajai művésztelep művészeinek modelldíjként.⁸¹

A Népművelési Minisztérium 1952 novemberében jelentést készített a művésztelepekről a Magyar Népköztársaság Képzőművészeti Alapja számára. A jelentés a bajai művésztelepről a következőket tartalmazta: „A bajai művésztelep épülete nem művésztelepi épületként épült. Ez egy egyszerű, több szobából álló lakóház. Műterem nincs. Jelenleg három családos művész, Rudnay, P. Bak és Kun, továbbá egy nőtlen művész, Mikli lakik a művésztelepen. A művésztelep fejlesztéséről itt különösebb szó nem lehet.

Biztosítanunk kell a művésztelepen lakó művészek megfelelő támogatását és a művésztelep konkrét kiadásait. Így fűtést, világítást és egyéb költségeket.”⁸²

Rudnay Gyula bajai tartózkodása alatt még egy jelentős kitüntetést kapott. 1953 januárjában a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a festőművészet terén szerzett kiamagasló érdemei elismeréseképpen a 75.

⁷⁸ *Holba Tivadar* (Bécs, 1906. január 29. -): festő, grafikus, iparművész. 1926-ban a Képzőművészeti Főiskolán Rudnay Gyula növendékeként szerzett diplomát. Az 1930-1940-es években iparművészként dolgozott. 1945 után a képzőművészet szervezeti életében vitt vezető szerepet. Az 1920-as évek óta kiállító művész. Gyűjteményes tárlata 1926-ban a Nemzeti Szalonban, 1958-ban a Derkovits Teremben, 1972-ben Nyíregyházán, 1975-ben Nagykanizsán, 1976-ban Nagymaroson volt. Munkáit bemutatta az NSZK-ban és Ausztriában. A természet, a táj és a vidéki népelet sokoldalú, esetenként drámai karakterű ábrázolója. – Irod.: P. Sz. T.: *Művész életrajzok*. Bp., 1985.

⁷⁹ Népműv. Min. III. o. ir. 51. d. 1713-5-5/1951.

⁸⁰ Uo. 231. d. 87.715-2-2/1952.

⁸¹ Uo. 231. d. 87.715-2-3/1952.

⁸² Uo. 229. d. 8771-M-10-82/1952.

születésnapja alkalmából a Magyar Népköztársasági Érdemrend IV. fokozatát adományozta a számára.⁸³

Rudnay Gyula 1953-ban, rossz egészségi állapotára hivatkozva visszaköltözött Budapestre. A művésztelep ekkor a Képzőművészeti Alap kezelésébe került. Rudnay lakását az Alap a művész haláláig fenntartotta azért, hogyha akar, bármikor visszaköltözhesen.

1953-ban az iskola és a művésztelep különvált. A Rudnay Képzőművészeti Szabadiskolából Képzőművészeti Kör lett, a művésztelepből alkotóház. Az alkotóházba az ország minden részéről jöttek művészek, s egy-két hónapot töltöttek Baján alkotómunkával. A bentlakásos alkotóház-jelleg 1956-ban megszűnt.⁸⁴

Helyi, fővárosi és vidéki, nemzetközi kiállítások

a/ Helyi kiállítások

A bajai Rudnay-művésztelep az első bemutatkozó kiállítását 1946. december 22-től 1947. január 4-ig tartotta az Arany János u. 1. szám alatti épületben. A kiállításon Rudnay Gyula, B. Mikli Ferenc, P. Bak János és Kun István festőművészek alkotásait láthatta a város közönsége.⁸⁵

A kiállításról terjedelmes cikkben számolt be 1947 januárjában a Bajai Kis Újság. A nagyteremben a művésztelep művészeinek képei egymás mellett kaptak helyet. Rudnay Gyula két kisméretű akvarellt küldött Bajára. Az egyik a *Golgota* drámai hangulatát elevenítette meg, a másik régi magyar szüretet ábrázolt. A többi kiállított alkotás a város műgyűjtőinek tulajdona volt. Közülük a cikk a *Pihenő nő* című olajfestményt emelte ki.

P. Bak János képei közül a *Lovak* és a *Konyhai csendélet* című tetszett leginkább a látogatóknak.

Kun István alkotásai közül a *Leány kapával*, valamint a *Borulás* címűket emelte ki. Az előbbi mély, feketés tónusa miatt szinte balladai feszültségű kép. A *Borulás* is hasonló hangulatot áraszt.

⁸³ Magyar Nemzeti Galéria Adattára (A továbbiakban: MNG Adattára) 21.400/1982. M9/4; Magyar Nemzet, Budapest, 1953. január 11. – Rudnay Gyula Kossuth-díjas festőművész kitüntetése

⁸⁴ KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága. jelentés Baja város kulturális fejlődéséről (Kecskemét), 1964. 44-45. l.

⁸⁵ Bajai Kis Újság I. évf. 35. sz., Baja, 1946. december 14. 3. – „Hírek” című rovat, valamint ugyanezen lap 36. sz., Baja, 1946. december 23. 5. – „Hírek” című rovat

Bácskai Mikli Ferenc műveiből *Az én szekere* és az *Őszi délután* címűt – amelyekből az újságíró szerint halk bánat áradt –, említette meg a cikk.

A következő termekben a művészek külön-külön kaptak lehetőséget a bemutatkozásra.

B. Mikli Ferenc termében olajképek, akvarellek, grafikák kaptak helyet. Az újságíró a *Falusi templom* című képet, a *Paganini* vázlatot és a *Kalászszedőket* emelte ki.

P. Bak János túlnyomórészt olajfestményeket állított ki. A művész az újságíró szerint szereti a világos-sötét kontrasztokat. Ez leginkább az *Ebédelő parasztok* és a *Művészteremben I.* című képein szembeötlő. – „Az előző képen erős színellentétekkel érzékelteti a rekkenő nyár hevét; a figurák széles, a részleteket mellőző megfestésével dinamikus hatást ért el. A nehéz testi munkát végző emberek súlyos mozdulatai, fáradt ülése a természet hű megfigyelésére utalnak.

Tájképein a lankák, a dombok az uralkodó motívumok, amelyeket képzeletbeli kompozícióin is felhasznált. Jellegzetes dunántúli tájak voltak ezek.”

Kun István képeiről a következő a véleménye: Egyes képei komorak, a szűkszavúság, a tómondatokban beszélés jellemzi a művészt. Tájmotívumai jórészt erdélyiek. Szénrajzai expresszívok, rajzolt tájképeit a fehér-fekete drámai ellentétével szinte viharzóvá fokozza. *Malomárok* című képe esti hangulatot áraszt.

Az összegzés szerint bár a művészek kiállított képein szembeötlő volt az egyéni látásmód, az érzésbeli és felfogásbeli különbség, mégis valamennyi közös alapból eredt, a népi művészetből. Valamennyien a magyar életből, a magyar tájból formálták ki művészetüket.⁸⁶

A következő kiállítást 1947. november 9-én nyitották meg a Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia internátusának helyiségeiben. A vendégeket Rudnay Gyula üdvözölte. Kovács Máté államtitkár afeletti örömeinek adott hangot a megnyitón, hogy a tudomány mellett a művészet is otthont kapott Baján.⁸⁷

A kiállításon a Rudnay-művésztelep művészei, a Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia növendékei és a bajai művészek vettek részt. Így P. Bak János, Kun István, B. Mikli Ferenc mellett id. Éber Sándor,⁸⁸

⁸⁶ Bajai Kis Újság II. évf. 1. sz., Baja, 1947. január 1. 3. – A Rudnay Művésztelep kiállítása

⁸⁷ Bajai Hírlap III. évf. 85. sz., Baja, 1947. november 15. 4. – Festőiskolák napja Baján

⁸⁸ Éber Sándor id., (Ráckeresztúr, 1878. június 6. – Baja, 1947. december 15.): festő. 1897-től 1900-ig a Mintarajziskolában Székely Bertalan tanítványa. 1902-től rajztanár volt Baján. Elsősorban mint freskőfestő ismert. A bajai gimnáziumban a művészi nevelés allegóriáit, több vidéki templom freskóit (Nagykanizsa, Szászvár, Hajós stb.) festette. 1926-ban a Nemzeti Szalonban, 1925-ben, 1933-ban Baján volt gyűjteményes kiállítása. Emlékkiállítását 1964-ben a bajai Türr István Múzeumban rendezték meg.

Éber Anna⁸⁹ balatoni képei, ifj. Éber Sándor⁹⁰ és Miskolczi Ferenc akvarelljei, Puskás Klára,⁹¹ Constantina és Palladia nővérek absztrakt-idealista képei, valamint Zanglné mondanivalójában érdekes képei szerepeltek. A Bajai Hírlap szerint figyelemre érdemesek voltak az akadémia növendékeinek szénrajzai.⁹² A kiállítást egy hétig tekinthette meg a város közönsége.⁹³ Érdekessége pedig az volt, hogy Rudnay és tanítványai csupa Baján festett képet állítottak ki, bizonyításként annak, hogy Baján gyökeret vertek és komoly alkotó munkát végeznek. A kiállítás nagymértékben hozzájárult a bajai közönség képzőművészeti érdek-

Önarcképét a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. *Pihenő a Balatonon* c. képe a főváros tulajdona.

⁸⁹ *Pátayné Éber Anna* (Baja, 1905 -) festő. Első tanítója, mestere édesapja, id. Éber Sándor festőművész volt. A Képzőművészeti Főiskolát 1929-ben Rudnay Gyula tanítványaként végezte. 1930-ban egy éves olaszországi ösztöndíjat nyert. Firenzében az Accademia Belle Arti-n Felice Carina mesternél, Rómában a Képzőművészeti Akadémián tanult, a Collegium Hungaricumban dolgozott. Tanulmányúton Ausztriában, Franciaországban, Németországban, Olaszországban és Svédországban járt. Kiállításokon Budapesten a Múcsarnokban (1929, 1948), a Nemzeti Szalonban (1929, 1930, 1931, 1936), a Múteremben (1939), Firenzében és Rómában 1930-ban vett részt. Gyűjteményes kiállításai Budapesten (1929, 1939, 1948), Nagykanizsán (1930), Baján (1933, 1935, 1946, 1980, 1984), Szekszárdon (1947), Pécsen és Budapesten a Várszínház Galériában (1982), Kecskeméten a Képcsarnokban (1983) voltak. 1930-ban a Nemzeti Szalon „Római iskola” című kiállításán „Kitüntetett elismerésben” részesült: ezüstérmét nyert. Képeiből a két világháború közötti években a Szépművészeti Múzeum és a főváros is vásárolt. 1982-ben a Magyar Nemzeti Galéria két festményét vette meg. Alkotásai hazai közgyűjteményekben, magyar és külföldi magángyűjtők birtokában vannak. 1932-1958 között Budapesten a Népművelési Bizottság esti tanfolyamain oktatott. 1959-1969 között rajtanárként működött. Az 1950-es években a Filmgyárnak készített dekorációs munkákat és reprezentatív helyiségek falait díszítette. 1956-ban a Széchenyi Könyvtár címereit restaurálta.

⁹⁰ *Éber Sándor ifj.*, (Baja, 1909. – Baja, 1985.): festő. A művészetet édesapja, id. Éber Sándor festőművész mellett sajátította el. 1927-1931 között a Képzőművészeti Főiskolán Rudnay Gyula volt a mestere. 1931-ben római-ösztöndíjas. 1930 óta kiállító művész. Művei Budapesten a Múcsarnokban, a Nemzeti Szalonban, az Ernst Múzeumban, az Új Szalonban és a Múterem tárlatain, valamint Szegeden, Dombóváron stb. szerepeltek. 1945 után önálló és gyűjteményes kiállításai voltak Baján, Pécsen, Szekszárdon, Kecskeméten, Kalocsán, Kiskőrösön, a gemenci Vadászati Kiállításon stb. Több csoportos kiállításra is részt vett. Külföldön Montreuxben (1967), Zomborban (1970, 1974, 1979, 1981), Szimferopolban (1971, 1976) szerepletek művei. A képző- és iparművészet sok területén dolgozott. Freskókat, sgraffitókat, domborműveket alkotott, táblaképeit olaj, tempera, akvarell és pasztell technikával festette. Legfőbb kifejező eszköze a pasztell. Festményeit szinte hallatlan műgond, tartalmi és formai tisztaság, lírai festőiség jellemzi. Hagyatéka értékes iparművészeti-, néprajzi és népművészeti anyagával együtt bajai lakásukban múzeum. – Irod: P. Sz. T.: Művész életrajzok. Bp., 1985.

⁹¹ *Puskás Klára* (?): festő. Bajai kiállításokon, így az 1947. november 9-i, valamint az 1949 júniusában a „Fesztivál” képzőművészeti kiállításra szerepeltek a művei. Ez utóbbiak olajfestmények voltak. Művészeti tevékenységéről nincsenek más adataink.

⁹² Bajai Hírlap III. évf. 86. sz., Baja, 1947. november 19. 2. – Bajai művészeti képkiallítása; BB. Vm. Szabadműv. Felügy. ir. 139/1948.

⁹³ Bajai Hírlap III. évf. 85. sz., Baja, 1947. november 15. 4. - Festőiskolák napja Baján

lődésének felkeltéséhez. A tanulóifjúság (mintegy ezer diák) iskolánként nézte végig a kiállítást, a kiállító művészek kalauzolásával.⁹⁴

A Magyar Művelődési Szövetség és a 48-as Bizottságok rendezésében került sor 1948 májusában a 48-as képzőművészeti és népművészeti kiállításra. A megnyitó május 9-én volt.⁹⁵ Az anyagot Baján kívül Bácsalmáson és Jánoshalmán is bemutatták. A megye községeinek számos festő- és iparművész tehetsége mutatkozott be. Bemutatták a kiállításon a környék magyar és szláv népművészeti tárgyait, népviseleti ruhádrabjait és hímzéseit is. A jánoshalmi kiállításon népdalokat közvetítettek és képzőművészeti filmet vetítettek.

Baján az MNDSZ székházban gyűjtötték össze a beérkezett anyagot. Külön termet kaptak a festők, a népművészeti tárgyak és a népviseletek. Az újságíró szerint a Nagybaracska, Hercegszántó, Sükösd, Érsekcsanád és Szeremle községek által kiállított egy-egy szobasarok volt a legszebb. A bíráló bizottság elnöke Rudnay Gyula, tagjai Kun István és P. Bak János, valamint a Magyar Művelődési Szövetség kiküldöttei voltak. Ők válogatták ki a járási kiállítások anyagának a javát, amelyet egy nagy megyei kiállításon, Baján szándékoztak bemutatni.

Az újságcikk értékelése szerint a kiállítás kitűzött célját elérte. Népszerűsítette az egyes vidékek, községek sajátos népművészetét, és lehetővé tette a rejtett tehetségek felszínre kerülését.⁹⁶

Márton Imre szabadművelődési felügyelő 1948. augusztus 22-én jelentésben számolt be az augusztus 20-22-e között megtartott bajai kultúrnapok művészeti vonatkozású eseményeiről. A kultúrnapok kiemelkedő eseménye a Nagy István⁹⁷ kiállítás volt a városi múzeumban. Ugyanitt rendezték meg a Telcs Ede⁹⁸ emlékkiállítást is.

⁹⁴ BB. Vm. Szabadműv. Felügy. ir. 498/1947 – alapsz.: 544/1948.

⁹⁵ Bajai Hírlap IV. évf. 19. sz., Baja, 1948. május 8. 2. – Vasárnap délelőtt nyílik a 48-as Képzőművészeti kiállítás

⁹⁶ Bajai Hírlap IV. évf. 21. sz., Baja, 1948. május 22. 4. – 48-as képzőművészeti és népművészeti kiállítások a megyében. Alcím: Megismerték a dolgozók környékünk sajátos népművészetét. Sok tehetség tűnt fel, akiket a népi demokrácia továbbsegít fejlődésük útján

⁹⁷ Nagy István (Csikmindszent, 1873. március 28. – Baja, 1937. február 13.): festő. 1885-től a Mintarajziskolában Székely Bertalan növendéke volt. 1898-ban kapott rajztanári oklevelet. Három éven keresztül a müncheni akadémián Franz von Lenbach és Ludwig Herterich vezetés alatt tanult, majd a párizsi Julian Akadémián folytatta tanulmányait. 1902-ben Itáliában járt tanulmányúton. Első kiállítását 1912-ben Csíkszeredán rendezte. Gyűjteményes kiállítását 1923-ban mutatta be. 1927-ben a Nemzeti Szalonban és Kolozsvárott volt kiállítása. 1932-ben Baján telepedett le. Témái komor erdélyi, bakonyi, bajai tájak, legelésző állatok, keményvonású, barázdált arcú emberek. Kompozíciói monumentális igényűek, amelyeken az összhang, a rend egyszerű, tiszta és puritán gondolatokból fakad. Ebből következően kerül minden fölöslegeset képein. Többnyire pasztellel dolgozott, az olajfestés színvilágára és technikájára nem volt szüksége. Kompozícióit határozott, kemény formákkal alakította, sőt kontúrokkal tagolta. Művei ezáltal erőteljes szerkezeti hangsúlyt kaptak. Művé-

A Nagy István-kiállítást augusztus 20-án nyitották meg. A megnyitón a polgármester, majd Rudnay Gyula méltatta Nagy István munkásságát. A kiállítás 3 napig volt nyitva, ezalatt a szabadművelődési felügyelő megítélése szerint 1000-1500 ember látta. Hozzátette, hogy Baja lakosságának zöme sajnos csak ezen a kiállításon vett tudomást a művészről.⁹⁹

A Bajai Városi Múzeum kiállítás rendezésével kívánt megemlékezni Rudnay Gyula 70. születésnapjáról. A kiállításra a Magyar Szépművészeti Múzeumtól kölcsönkérték Rudnay Gyula *Bábonyi utcarészlet* és a *Csipkekendős asszony* (nagy) című képeit, a Székesfővárosi Képtártól pedig a *Menekülő asszony* (gyermekkel) címűt. Tamás Henrik magángyűjtőtől kapták meg a kiállításra a *Kozákfej* 50/60 (keretben), a *Kozákfej* 60/80 (keretben), a *Szekerek* 80/60 (keretben), *Szegénylegények* 57/68 (keret nélkül), *Lovascsata* 60/80 (keretben) című képeket.¹⁰⁰

A Fővárosi Képtár az 1949. január 31-i átvételi elismervény szerint nemcsak a kért *Menekülő asszony*, hanem *A vén kanász* című Rudnay képet is kölcsönadta a Bajai Városi Múzeumnak.¹⁰¹

A kiállítás 1949. február 6-án nyílt meg a múzeumban. A kiállítással a város tisztelegni kívánt Rudnay Gyula 70. születésnapjára. Rudnay

szete nagy hatással volt a hódmezővásárhelyi művésztelep fiataljaira, és különösen Barcsay Jenőre hatott. Életében több gyűjteményes kiállítást rendezett a Nemzeti Szalonban (1923, 1926, 1929), s ugyanott rendezték meg posztumusz kiállítását is. 1966-ban a székesfehérvári István-múzeumban mutatták be válogatott anyagát. Állandó képzőművészeti kiállítás Baján a Nagy István Képtárban 1985 decemberében a Vojnich-kúriában nyílt meg. Ebben 49, a város tulajdonában lévő Nagy István kép látható. Művei megtalálhatók még a Nemzeti Galériában, a szabadkai (Subotica) múzeumban, budapesti és bajai magángyűjteményekben. – Irod.: SURÁNYI M.: Nagy István, Bp., 1923.; LYKA K.: Nagy István. Bp., 1944.; PAP G.: Nagy István. Bp., 1965.; SOLYMÁR István: Nagy István. Bp., 1977.; NÉMET Lajos: Nagy István. MTA 1981. I. 253-254.

⁹⁸ *Telcs Ede*, Telsch (Baja, 1872. május 12. – Budapest, 1948. július 18.): szobrász. Tanulmányait Bécsben K. Zumbusch mellett végezte. Még itt készítette 1894-ben nagyméretű Góliáth bronzszobrát (Nemzeti Galéria). Sokoldalú szobrászati tevékenységet folytatott, népies életképei általában kisméretű terrakotta szobrok. Képmásai, plakettjei közül Thaly Kálmán, Puccini, Andrassy Gyula, Trefort Ágost említendők a Nemzeti Galéria gyűjteményéből. Fontosabb budapesti alkotásai: a Vörösmarty-emlékmű (1908, Kallós Edével közösen), Szt. László (1911) és III. Károly szobra a Millenniumi emlékművön (az utóbbit 1945 után eltávolították), a Zene-művészeti Főiskola szobrászati díszítése, síremlékek a Kerepesi temetőben (Munkácsy Mihályé, Barabás Miklósé stb.). Vidéki munkái közül említésre méltó a kecskeméti Kossuth-emlékmű, a jászberényi Hősi emlékmű stb. Az éremművészet egész életén át foglalkoztatta, egész érmészemzedéket nevelt fel. Számos bel- és külföldi díjat nyert. 1928-ban kollektív kiállítása volt az Ernst Múzeumban, 1962-ben a bajai Türr István Múzeumban, 1963-ban a Nemzeti Galériában rendeztek a műveiből emlékkiállítást. Stílusában az impresszionisztikus festőiség a szecesszió hangulatával és a naturalizmussal keveredett.

⁹⁹ BB. Vm. Szabadműv. Felügy. ir. 459/1948 – alapsz.: 495/1948.

¹⁰⁰ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Uo. ir. 177/1949 – alapsz.: 1032/1949.

¹⁰¹ Uo. 412/3/1949 – alapsz.: 1032/1949.

Gyula mellett B. Mikli Ferenc, Kun István és P. Bak János képei is a közönség elé kerültek.¹⁰²

A bajai tárlatnak Pogány Ö. Gábor szerint különös súlyt adott a Rudnay életmű bemutatása. Értékelése szerint Rudnay alkotásaiban főleg a magyar vidék és történelem hangulata, a paraszti alakok egyénisége és az Alföld költői végtelenje kapott maradandó megfogalmazást. Színvilága, szemlélete, tematikája a síki emberek életérzéséből nőtt ki, az olyan egyéniségeikből, akiknek számára a természet és a táj lenyűgözően nagy élményt jelent. Műveiben az élet apró örömeit, kedélyes jeleneteit, hétköznapi szokásait, ismétlődő eseteit is észrevette, és megörökítésre érdemesnek tartotta. Kompozícióinak hitelt szerzett a közvetlenség és természetesség, festői eszközeinek fejlettsége és nemzeti jellege, eleven igazságérzete, tapasztalatainak hamisítatlan érvényesítése.

A kiállításon Rudnay Gyula alábbi képei voltak láthatók: *Fehérvizítkezés nő* (olaj), *Bolond Istók* (olaj), *Falusi utcasor* (olaj), *Szegénylegények* (olaj), *Lovascsata* (olaj), *Gémeskút* (olaj, magántulajdon), *Ruhaszárítók* (olaj, magántulajdon), *Menekülő asszony* (olaj, a Fővárosi Képtár tulajdona), *A vén kanász* (olaj, Hajdú Dezső letétje a Fővárosi Képtárban), *Csipkekendős asszony* (olaj, a Magyar Szépművészeti Múzeum tulajdona), *Lovasbetyárok* (olaj, a Magyar Szépművészeti Múzeum tulajdona), *Lovasok* (olaj), *Őnarckép* (olaj), *Szüreti mulatság* (olaj), *Tájkép* (olaj, a Fővárosi Képtár tulajdona), *Vágtató szekér* (olaj), *Menekülő asszony* (olaj), *Tájkép fákkal* (akvarell), *Dózsa tárgyalt Szapolyai követével* (akvarell), *Törvényhirdetés* (akvarell), *Faluvég* (akvarell), *Erdei út* (akvarell), *Tanácskozás* (akvarell), *Felhős táj* (akvarell), *Őszi táj* (akvarell), *Tájkép* (akvarell).

Pogány Ö. Gábor szerint P. Bak János is erőteljes fejlődést mutat. Ízlésesen és józanul oldja meg képeinek magaválasztotta problémáit. Bajai időszakában színekészlete földerült, harmóniái megélnéültek, szándékai egyszerűbbek lettek. Simán és erőlködés nélkül oldja meg festői feladatait.

A jubileumi kiállításon P. Bak János a következő képeket állította ki: *Ebéd a mezőn* (olaj), *Trágyahordók* (olaj), *Cséplés* (olaj), *Színvázlat az ebédelő munkásokhoz* (olaj), *Munkáscsalád* (olaj), *Vöröshíd* (olaj), *Sugovica a Vörös híddal* (olaj), *Bajai táj* (olaj), *Pandúrsziget* (olaj), *Bajai halpiac* (olaj), *Pandúrszigeti tanya* (olaj), *Cséplési vázlat* (olaj), *Tájkép tehennel* (olaj), *Szobabelső* (olaj), *Barnakabátos nő* (olaj), *Női fej* (olaj),

¹⁰² Bajai Hírlap V. évf. 7. sz., Baja, 1949. február 12. 3. – Városunk egész társadalma köszöntötte Rudnay Gyulát 70 éves születésnapja alkalmából.

Női akt (olaj), *Delelő lovak* (olaj), *Külváros* (olaj, Fővárosi Képtár tulajdona), *Csendélet* (olaj), *Öreg paraszt* (olaj).

Az értékelés szerint a bajai festőművészek közül Kun István a legeredetibb egyéniség. Vannak festményei, amelyek a művész látásmódja, témaválasztása terén akaratlanul is a vidéki város tökéletes jellemzésével lepnek meg. Kíméletlen leleplezés, konok igazságmondás van ezekben a képekben. Kun István nyíltan leszögezi, hogy a festő ténykedésének nem kell spekulatívnak, számítónak lennie. Alkotóképesységének sajátja az, hogy az emlékek kimeríthetetlen tárházából valóságos világot tud konstruálni festés közben.

Kiállított képei a következők: *Jelki András-tér* (pasztell), *Kültelki részlet* (olaj), *Tanulmány „1514” c. képhez* (szénrajz, magántulajdon), *„1514”* (szénrajz), *Munka* (pasztell), *Csendélet* (pasztell), *Parasztlány* (pasztell), *Bajai utca* (olaj), *Erdélyi táj* (pasztell), *Útkanyar* (szénrajz), *Tájkép* (olaj), *Színvázlat „1514”-hez* (pasztell), *Munkások* (pasztell), *Bajai utca* (olaj, a Fővárosi Képtár tulajdona), *Hídroncskiemelés* (pasztell), *Pandúrsziget* (pasztell), *Hegesztő munkás* (pasztell), *Szeremlei-út* (pasztell), *Ertl-kertből* (olaj), *Erdélyi vásár* (olaj, magántulajdon).

B. Mikli Ferenc az értékelés szerint szolid tanulmányok és helyszíni felvételek segítségével fejleszti stílusát. Tárgyilagosan rögzíti témáit, s még érzelmes beállítottsága ellenére is köti magát a tényekhez. Furcsa kettősség sejthető minden próbálkozása mögött, az elkészült műben mégis a valóság elemei kapnak hangsúlyt.

A kiállításon az alábbi képei szerepeltek: *Félkarú favágó* (olaj), *Őszi táj* (olaj), *Diófák a Pandúrszigeten* (olaj), *Utcarészlet Bajaszentistvánon* (olaj), *Napsütés* (olaj), *Parasztfej* (olaj), *Talicskások* (olaj), *Őnarckép* (olaj), *Hajókihordók* (olaj), *Csendélet* (olaj), *Vörös híd* (olaj, Fővárosi Képtár tulajdona), *Facsoport* (akvarell), *Dunántúli táj* (akvarell), *Erdőszéle* (akvarell), *Balaton* (akvarell).¹⁰³

A jubileumi kiállítást február 12-én megtekintette Szakasits Árpád köztársasági elnök.¹⁰⁴ Az elnök vásárolt is a tárlaton. Rudnay Gyula *Kalapos őnarckép* című művét vette meg 3000 forintért,¹⁰⁵ és a többiek alkotásaiból is választott egy-egy művet.¹⁰⁶

A MINSZ (Magyar Ifjúság Népi Szövetsége) rendezésében Budapesten tartott Világifjúsági Találkozó kapcsán a Rudnay Képzőművészeti

¹⁰³ Országos Szépművészeti Múzeum Könyvtára, Baja 2/3 – A Bajai Rudnay Művésztelep gyűjteményes kiállítása. Fővédnök: Dr. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1949. február 6-28-ig; Szabad Művészet 1949 április III. évf. 4. sz. 151-155. – Kiállítások. POGÁNY Ö. Gábor beszámolója.

¹⁰⁴ Baja V. Főjegyzői és Közjogi Üo. ir. 1068/1/1949. közgyűlési jegyzőkönyvi szám

¹⁰⁵ Haladás, 1949. február 17. – Hölgyfutár, írta Gách Marianna

¹⁰⁶ KUN István visszaemlékezése. 10.

Szabadakadémia 1949 júniusában kiállítást rendezett.¹⁰⁷ A kiállításon, amelynek „Fesztivál” volt a címe és Baján nyílt meg, a Bajai Múzeum által kiadott Képzőművészeti Kiállítás katalógusa szerint, a Rudnay-művésztelep és Képzőművészeti Szabadakadémia tanárai és növendékei mellett a bajai képzőművészek is szerepeltek.

A kiállításon a szabadakadémia növendékeinek alábbi alkotásait láthatták az érdeklődők:

Beck Katalin: *Tanulmányfej* (szénrajz), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Tanya* (akvarell)

Fazekas Erzsébet: *Dunai táj* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Tanulmányfej* (szénrajz)

Garami János: *Füzek* (olaj), *Kapálók* (olaj), *Tanulmányfej* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Tanulmányfej* (szénrajz)

Gondos Hildegard: *Tanulmányfej* (szénrajz)

Göldner Márta: *Tanulmányfej* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Trágyásszekér* (olaj)

Göldner Tibor: *Betegszoba* (olaj), *Gyártelep* (olaj), *Kapások* (olaj), *Kovácsműhely* (olaj), *Tanulmányfej* (olaj), *Tájkép* (akvarell), *Tájkép* (akvarell)

Kovács Tibor: *Beszélgető parasztok* (akvarell), *Gépész* (olaj), *Hajóépítők* (olaj), *Öregasszony* (olaj), *Piacosok* (akvarell), *Pihenő öreg munkás* (olaj), *Tanulmányfej* (akvarell), *Tájkép* (olaj)

Maczkó János: *Munkába indulók* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Útépités* (olaj)

Novák Lajos: *Kazánfűtők* (olaj), *Kazánfűtők* (szénrajz), *Munkás* (olaj), *Tanulmányfej* (olaj), *Tanulmányfej* (olaj), *Tanulmányfej* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz)

Sánta Ferenc: *Baleset* (olaj), *Kompozíció* (olaj), *Mulatozók* (olaj), *Önarckép* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz)

Sárkány Anna: *Lakatosműhely* (szénrajz), *Tanulmányfej* (szénrajz)

Szurcsik János: *Faluvége* (olaj), *Játszó gyerekek* (akvarell), *Mákfejtés* (olaj), *Tanulmányfej* (olaj), *Tanulmányfej* (szénrajz), *Villanyt kap a falu* (olaj)

Varga Erzsébet: *Tanulmányfej* (szénrajz)

Weintráger Adolf: *Falusi utca* (olaj), *Hegesztő* (olaj), *Megvadult lovak* (szénrajz), *Szántás* (olaj)

A művésztelep tanárai a következő alkotásaikat mutatták be a kiállításon:

B. Mikli Ferenc: *Favágó* (olaj), *Hajó kirakodás* (olaj), *Szüretelők* (olaj)

¹⁰⁷ BB. Vm. Szabadműv. Felügy. ir. 1695/1949 – alapsz.: 2094/1/1949.

Kun István: *Dózsa György tűzhalála* (színvázlat), *Dózsa György tűzhalála* (szénrajz), *Hegesztő* (pasztell)

P. Bak János: *Cséplés* (olaj), *Krumpliszedők* (olaj), *Trágyahordás* (olaj), *Vacsora* (olaj)

A bajai képzőművészek alkotásai közül az alábbi képeket láthatta a „Fesztivál” közönsége:

Ágoston Vencel:¹⁰⁸ *Déli pihenő* (olaj), *Favágók* (akvarell), *Halász* (pasztell), *Kapálók* (akvarell), *Tanulmányfej* (akvarell)

id. Éber Sándor: *Hajókormányos* (olaj), *Nagy István arcképe* (olaj), *Ökrösszekér* (olaj), *Öreg munkás* (olaj),

ifj. Éber Sándor: *Behavazott falu* (pasztell), *Mosó asszonyok* (pasztell), *Munka után* (pasztell), *Napnyugta* (pasztell), *Rőzsehordók* (pasztell), *Tájkép* (pasztell)

Iványi Ödön:¹⁰⁹ *Dózsa* (olaj), *Gyártelep* (olaj), *Kubikusok* (olaj)

Miskolczi Ferenc: *Cigánylány* (olaj), *Évszakok* (olaj), *Háború és béke* (akvarell), *Karádi lány* (pasztell), *Menyecske* (olaj), *Parasztlány* (olaj), *Varró lány* (olaj)

Puskás Klára: *Kert* (olaj), *Öregasszony* (olaj), *Pihenő* (olaj), *Pihenő a padon* (olaj)

Vincze András:¹¹⁰ *Gázgyár* (akvarell), *Halászbárkák* (akvarell), *Mészégető* (akvarell), *Rakodópart* (akvarell), *Vízpart* (akvarell).¹¹¹

¹⁰⁸ Ágoston Vencel (Bodvica, 1895. május 19. – Baja, 1946. szeptember 6.): festő. A Képzőművészeti Főiskolán rajtanári oklevelet szerzett, Baján dolgozott. 1931-ben és 1935-ben Budapesten, 1933-ban, 1942-ben és 1944-ben Baján állított ki főként a dunai táj hangulatos szépségét ábrázoló akvarell tájképeket. 1950-ben a bajai Városi Múzeumban volt hagyatéki kiállítása

¹⁰⁹ Iványi Ödön (Leszenye, 1918. – Salgótarján, 1985. június 8.): festő. A Képzőművészeti Főiskolán 1943-ban fejezte be tanulmányait Rudnay Gyula növendékeként. Az 1940-es évek végén a bajai művésztelepen dolgozott, később Salgótarjánban élt. Állandó résztvevője volt az országos és területi rendezvényeknek. Önálló kiállítása Salgótarjánban (1966, 1973), a csehszlovákiai Besztercebányán (1973), valamint Szécsényben és Makón volt (1976). Több kiállítási és pályázati díj tulajdonosa, az 1970-es Egri Akvarellbiennálé kitüntette. Festészetét szuggesztív líraiság, valóság-hű szemléletmód jellemzi. Uralkodó témája a nógrádi táj, a fejlődő Salgótarján, a dolgozó ember, az esti és a hajnali hangulat. Jeles akvarellista. – Irod.: P. Sz. T.: Művész életrajzok. Bp., 1985.

¹¹⁰ Vincze András (Feled, 1914 -): festő, grafikus. Nagy István és Rudnay Gyula hatására kezdett festeni Baján, majd egy ideig Kecskeméten és Szegeden dolgozik. 1948 óta szerepel kiállításokon. Kisebb egyéni tárlatok mellett 1969-ben és 1974-ben Szegeden, 1970-ben Baján voltak gyűjteményes jelentkezései. Önálló tárlatokkal mutatkozott be Jugoszláviában, Lengyelországban és a Szovjetunióban. Műveit a valóság motívumaiból absztrahált szubjektív megjelenítés, újabbban filozofikus-szurrealisztikus hangvétel jellemzi. Nagyobb fametszet-sorozaton dolgozta fel a szegedi népelet eseményeit.

¹¹¹ Országos Szépművészeti Múzeum Könyvtára, Baja 343/v.b. – A bajai „Fesztivál” Képzőművészeti Kiállítás katalógusa (Bajai Múzeum, 1949. július 3.)

Újabb bajai kiállításnak csak 1951. május 13-án örülhetett a város érdeklődő közönsége. Ekkor nyílt meg a Türr István Múzeumban a bajai képzőművészek kiállítása. A kiállítást a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja részéről Oltványi Imre, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója nyitotta meg. A kiállító művészek között Rudnay Gyula is több alkotással szerepelt.¹¹²

A Szabad Művészet 1951 decemberében hírt adott arról, hogy a Múzeumok és a Műemlékek Országos Központja december 21-én kívánja megnyitni a bajai Türr István Múzeum képtárát. A képtár Nagy István műveiből és a Dunatáj festészetéből gazdag anyaggal rendelkezik. Az újjárendezett képtár kiállítása a bajai művésztelep művészeinek kiállításával zárulna.¹¹³

Erről a kiállításról, amely „A Duna a festészetben” címmel 1952. február 24-én nyílt meg a Türr István Múzeumban, Bényi László számolt be a Szabad Művészetben. Mint írja, Rudnay Gyula műveiben a bajai magyar élet tükröződik elmélyült, erőteljes megfogalmazásban. Az általa alapított művésztelep művészei közül Kun István a bajai híd újjáépítését, P. Bak János és B. Mikli Ferenc a vízpart dús növényzetű táját mutatta be képein. Vadász Endre¹¹⁴ a bajai holt Duna-ág halászaírói és bárkáiról rajzolt mozgalmas képet.

Az első világháború utáni években Baján élt és dolgozott Nagy István. Kiállított tömör fogalmazású pasztelljei a természettel és a néppel való bensőséges kapcsolatát sugározzák.

A Baján rendezett kiállítás tanúsága szerint is, a magyar vidék jellegzetes tájkarakterét tükröző festmények között fontos szerepe van a dunai tájak szépségeit visszaadó képeknek.¹¹⁵

A Rudnay-művészetelep tanárai, a Képzőművészeti Kör növendékei és a bajai képzőművészek 1952. június 29-én újabb közös kiállítást rendeztek a Türr István Múzeumban. Az értékelések szerint a művésztelep művészei Rudnay Gyula irányításával szép sikereket értek el. P. Bak János, Kun István, B. Mikli Ferenc, Éber Sándor, Iványi Ödön és

¹¹² Bácskiskunmegyei Népújság, Kecskemét, 1951. május 13.

¹¹³ Szabad Művészet, V. évf. 12. sz., Budapest, 1951. december, 575.

¹¹⁴ Vadász Endre (Szeged, 1901. február 28. – Budapest, 1944. június 3.): festő, grafikus. Szegeden Heller Ödönnél, majd Fényes Adolfnál, végül a Képzőművészeti Főiskolán Glatz Oszkárnál tanult. 1929-ben a Nemes Marcell-féle utazási ösztöndíjjal Párizsban járt, ahol megismerkedett a japán fametszetekkel. 1931-ben a Zichy Mihály grafikai díjat kapta a Szinyei Társaságtól. 1929-ben és 1931-ben az Ernst Múzeumban, 1937-ben a Tamás Galériában rendeztek műveiből gyűjteményes kiállítást. Rézkarokat, fa- és linóleummetseteket készített. Önálló albumai: Haláltánc (Szeged, 1936), Hazatérők (Budapest, 1937). 1971-ben Szegeden nyílt emlékkiállítása.

¹¹⁵ Szabad Művészet VI. évf. 5. sz., Budapest, 1952. május, 233. – A Duna a festészetben (Bényi László), valamint ugyanezen folyóirat 3. sz., Budapest, 1952. március, 144. – Kiállítások Naptára; Bácskiskunmegyei Népújság, Kecskemét, 1952. február 24.

Miskolczi Ferenc festőművészek munkái a budapesti kiállításokról is ismertek. A bajai kiállításon bemutatott tájképek, arcképek további fejlődésről tettek tanúságot. A Képzőművészeti Kör fiatal művésznövendékeinek alkotásai alapos és elmélyült munkáról tanúskodnak, és mind nagyobb feladatok teljesítésére válnak alkalmassá.¹¹⁶

b/ Fővárosi és vidéki kiállítások

A Nemzeti Szalonban a törzstagok III. kiállításán 1947. január 11-én Rudnay Gyula *Erdőszéle, Bábonyi táj, Borulás és Dombok* című képeivel szerepelt.¹¹⁷

A Szalmássy Galériában „Száz év festészete” címen 1948. január 3-14. között rendeztek kiállítást. Ezen Rudnay Gyula *Történelmi jelenet és Golgota* című festményei kerültek bemutatásra.¹¹⁸

„A rézkarc művészete” című kiállítás 1948. január 4-14. között a Művész Galériában volt megtekinthető. Külföldi és hazai mesterek alkotásait láthatta a fővárosi közönség a XVI. századtól 1948-ig bezárólag. Rudnay Gyula a *Vásárban* és a *Pásztorleány* című műveivel volt jelen.¹¹⁹

A Szinyei Társaság X. kiállítása 1948. február 7-én nyílt meg a Nemzeti Szalonban. A kiállításon Rudnay Gyula *Erdőrészet és Falurészlet* című képeit láthatta a közönség.¹²⁰

A Fővárosi Képtár XXXV. kiállításán 1948 áprilisában Rudnay Gyula *Menekülő asszony, Táj, Tájkép, Kozák, Ónarckép* és *Asszony kancsóval* című munkáit állították ki.¹²¹

A Bányavidéki Dolgozók Kulturális Szövetségének rendezésében, szintén a Fővárosi Képtárban volt 1948 júniusa és októbere között a „Bányavidéki képzőművészeti vándorkiállítás”. Rudnay Gyulának a kiállításon a *Táj* és az *Anyá* című olajfestményét állították ki a rendezők.¹²²

Az I. Magyar Képzőművészeti Kiállítást 1950 augusztusában rendezték meg a Múcsarnokban.¹²³ A kiállító művészek képeiről szeptem-

¹¹⁶ Szabad Művészet VI. évf. 8. sz., Budapest, 1952. augusztus, 380. – A XII. Kerületi Tanács Képzőművész Köre és a Bajai Képzőművész Kör kiállítása; Bácskiskunmegyei Népújság, Kecskemét, 1952. június 29.

¹¹⁷ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona, Nemzeti Szalon, 1947. január 11.

¹¹⁸ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona MDK

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Uo. Fővárosi Képtár XXXV. kiáll.kat. 1948. április, 15.

¹²² Uo. Fővárosi Képtár bányavidéki vándorkiáll. kat. 1948. június, 32.

¹²³ Pogány Ö. Gábor: Magyar festészet a XX. században. Bp., 1959. 66.

ber 29-én tartott vitán a szocialista realizmust kérték számon a jelenlévő művészek.

Rudnay Gyula *Falusi táj kocsiival* című képéről *Toroczkai Oszwald*¹²⁴ a következő értékelést adta: Rudnay az, aki volt. Ez a régi Rudnay és itt a maga részéről nem lát semmiféle haladást a szocialista realizmus felé. Egy „művészet a művészetért” kép, ami nagyon szép, finom, hangulatos, de nem a ma világát adja, hanem az elmúlt korszakot, amelyen már túl vagyunk tájképileg és meglátásban is. Hozzátette, hogy a Szabad Művészet egyik számában orosz fordításból olvasta a tájképről, hogy mi is tulajdonképpen a különbség a szocialista realista és a régi tájkép között. A szocialista realista tájkép festője elmélyed a tájban, a táj lelkületében és a legkisebb motívumot is felhasználja, hogy azt adja, amit a táj ad, magának a tájnak a lényegét, a jellemét. Rudnay azonban önmagát adja ezzel a tájképpel. Itt nem a táj a lényeg, hanem maga Rudnay, maga a festő. Ez a különbség a régi és az új tájképek között.¹²⁵

P. Bak János *Építőmunkás* című alkotásához hasonló szellemben szóltak hozzá a résztvevők.

Biai Főglein István.¹²⁶ Ez az a kép, ahol a festő a háttérbe odafestett elég laza és indokolatlan épületállványzattal a különben elég felületesen megfestett stúdiomot szocialista realista művé vélte változtatni. Ez tulajdonképpen tanulmány, és mint tanulmány nem elég jó. Nem lett kihasználva a lehetőség. Nem lett megfelelő annak a célnak, aminek kellett volna. Rengeteg formalista csökevény van benne. Nem is érdemes erről sokat beszélni. Kezdetleges.

¹²⁴ *Toroczkay Oszwald* (Brassó, 1884. július 20. – Budapest, 1951. október 27.): festő. A Képzőművészeti Főiskolán 1902-1906 között tanult. 1908-tól Hollósy Simon tanítványa volt Münchenben, 1918-ig minden nyarat a mester mellett töltött Técsőn, Máramarosszigeten, Gyalun. Később is hű maradt mestere stílusához. A Múcsarnokban 1909-től állított ki. Debrecenben élt, ahol festőiskolát is nyitott. 1945 után a Magyar Képzőművészek Szabad Szakszervezetének vidéki titkára, majd a Művészeti Dolgozók Szakszervezetének elnökségi tagja volt. Több művét őrzik a debreceni Déry Múzeum.

¹²⁵ Népműv. Min. III. o. ir. 53. d. 1715-16/1950. 261.

¹²⁶ *Biai-Főglein István* (Besztercebánya, 1905. – Budapest, 1974.): festő. A Képzőművészeti Főiskolán 1924-1929 között Vaszary János és Csók István tanítványa volt. 1929-1931-ben párizsi ösztöndíjas, később olasz, holland és francia tanulmányutakat tett. Nyarait gyakran Kisorosziban töltötte. 1926 óta számos budapesti tárlata nyílt. Gyűjteményes kiállítása volt 1928, 1930, 1931, 1933-ban az Ernst Múzeumban, 1937-ben és 1941-ben a Tamás Galériában, 1954-ben ismét az Ernst Múzeumban, 1959-ben a Csók Galériában, a Derkovits Teremben pedig 1965-ben és Pécsen 1973-ban. Szerepelt a 1938-as Velencei Biennálén. Emlékkiállítását 1975-ben a Nemzeti Galériában, 1977-ben Szekszárdon rendezték meg. Főleg tájképeket, arcképeket, állatkerti, cirkuszi jeleneteket festett impresszionisztikus modorban. Több műve van a Magyar Nemzeti Galériában. – Irod.: GESZTI László: *Biai-Főglein István* illusztrációi. Művészet, 1968. 10. sz.

*Kasznár Aranka:*¹²⁷ Úgy látja, hogy a festőnek vannak képességei arra, hogy a szocialista realista művészet helyes irányát megtalálja. Erre vall az, ahogy az embert megfestette, bár igaz, hogy formalista múltat visel magán. Tagadja, hogy a festő nem árulja el azokat a képességeket, amelyek bizonyossá teszik, hogy portré és emberábrázolásban nagyobb eredményeket fog elérni.

*Udvary Dezső:*¹²⁸ Az előző képeknél figyelembe vettük az elrajzolásokat. Itt meg kell nézni a kezeket, teljesen rossz, formalista. Ha a munka tanulmány volt, akkor jobban bele kellett volna mélyednie a festőnek. Színben sem tetszik neki. A kép előnye talán az a szellemiség, ami az arckifejezésben van. Az arckifejezésben van valami szimpatikus. Itt embert lát, ellentétben sok képnél, ahol több a forma, de nincs ember.¹²⁹

Kun István *Bajai hídépítők* című képéről az alábbi két vélemény hangzott el.

Szabó Valdimír: A kép színvilága kellemetlenül összhangtalan. Barnába van ágyazva az egész, és a többi színek, amelyeket felhasznált, semmiképpen nincsenek evvel a barnával összhangban. Ettől a rossz színhatástól el is ment a kedve, hogy tovább nézze, mit ábrázol a kép. Távlati hibák is vannak. (Vasrúd mellett lévő két alak.)

Toroczkai Oswald: Úgy gondolta, hogy ahogy Szőnyinél¹³⁰ megállapították a közérthetőség hiányát, itt nyugodtan megállapíthatják, hogy a közérthetőség túlságosan dominál. Annyira közérthetően festette meg és ezáltal olyan keménységet vitt a levegőbe, hogy nem tudja inkább színes fotónak, vagy műszaki rajznak nevezze-e. Annyira konkrét, mindennek megvan a helye, ha perspektivikusan rosszul is. Ezzel a konkretizálással azonban a festői értékeket feláldozta, és nem fektetett súlyt arra, hogy összességében adjon egy összhatást. A kép csupán részleteiben élvezhető és példája annak, hogy mit nem szabad a közérthetőség kedvéért feláldozni. Részleteiben vannak szépségek, de a képnél nem az a fontos, hogy

¹²⁷ *Székelyné Kasznár Aranka* (Budapest, 1913. április 1. -): festő, rajztanár. 1934-1937 között Papp Gyula festőiskolájában tanult. 1943 óta vesz részt kiállításokon. Grafikákkal, olajképekkel szerepelt a Szocialista Képzőművészek Csoportjának kiállításain. 1958-ban a Múcsarnok kamaratermében rendezett önálló bemutatót bányászok, munkások életét megörökítő, realista szemléletű szénrajzaiból, akvarell és tus városképeiből. Gyűjteményes anyagát 1973-ban a Fényes Adolf Teremben mutatta be. 1959 óta rajzpedagógusként működik. Tájképek, portrék mellett főként az ipari téma foglalkoztatja képzeletét. – Irod.: P. Sz. T.: Művész életrajzok. Bp. 1985.

¹²⁸ *Udvary Dezső* (1891-1975): festő. A szolnoki művésztelep tagja volt. 1917 óta Tisza menti tájképeket állított ki a Múcsarnokban, 1926-ban Pozsonyban rendezett műveiből kiállítást, s ez alkalommal két képét vették meg a pozsonyi múzeum részére.

¹²⁹ Népműv. Min. III. o. ir. 53. d. 1715-16/1950. 263-264.

¹³⁰ Szőnyi István: *Este a Művésztelepen* című képére utal, amelyet szintén hasonló kritikával illetett.

a részletekben el tudjunk mélyedni, hanem hogy a részlet az összhatásnak legyen segítségére.¹³¹

Az I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás az elmarasztaló kritikák ellenére a bajai művészek számára sikeresnek mondható, hiszen a Nehézipari Minisztérium megvásárolta Kun István *Bajai hídépítők* című festményét,¹³² a Találmányi Hivatal pedig P. Bak János *Gépjavító üzem* című alkotását.¹³³

A XI. kerület képzőművészek által 1951 februárjában rendezett kiállításon Rudnay Gyula a *Hegyek között* című művével szerepelt.¹³⁴

„A magyar festőművészet mesterei” címet viselő vándorkiállításon – amely 1951 májusában a győri múzeumban nyílt meg – Rudnay művek is voltak.¹³⁵

A hódmezővásárhelyi múzeumban 1951 augusztusában nyílt meg „Az Alföld képen és versben” című képzőművészeti kiállítás, amelyen az Alföldet ábrázoló festményeket mutattak be, köztük Rudnay munkáit is.¹³⁶

A II. Magyar Képzőművészeti Kiállítást a Múcsarnokban rendezték meg 1951. november 4. – december 2. között. A kiállításon Rudnay Gyula *Szüreti multság*, és Kun István *Alkony* című olajfestménye volt látható.¹³⁷

A Szabad Művészet 1951 novemberében arról adott hírt olvasóinak, hogy Rudnay Gyula 1952-ben fogja ünnepelni művészi pályára lépésének 60. évfordulóját, és ebből az alkalomból Rudnay-kiállítást terveznek. Ezen a művésznak a Somogy megyei Bábonyban és Baján festett legújabb alkotásaival együtt kerülnének bemutatásra a művész múzeumokban és magángyűjteményekben őrzött munkái.¹³⁸

Ugyancsak a Szabad Művészet számolt be olvasóinak arról 1952 februárjában, hogy a Magyar Képző- és Iparművész Szövetség április elején a Múcsarnokban Tavasz Tárlatot tervez. A kiállítás jelentőségét fokozza három idős mester jubiláris kiállítása. Rudnay Gyula és Glatz Oszkár festőművészek, valamint Zádor István grafikusművész a Tavasz Tárlat keretén belül mutatják be legjelentősebb műveiket.¹³⁹ Márciusban

¹³¹ Népműv. Min. III. o. ir. 53. d. 1715-16/1950. 269.

¹³² Szabad Művészet IV. évf. 9. sz., Budapest, 1950. szeptember, 366-367. – Hírek

¹³³ Szabad Művészet IV. évf. 10. sz., Budapest, 1950. október, 415-416. – Hírek

¹³⁴ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona R betűnél

¹³⁵ Győrmegeyi Hírlap, 1951. május 8.; Szabad Nógrád, Salgótarján, 1951. június 23.

¹³⁶ Viharsarok, 1951. augusztus 19.

¹³⁷ Kis Újság, Budapest, 1951. október 19. és 31.; Magyar Nemzet, Budapest, 1951. október 31.; Bácskiskunmegyei Népujság, Kecskemét, 1952. január 12. – A Rudnay-festőiskola Baján; MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona, Múcsarnok, II. Magyar Képzőművészeti Kiállítás kat. 1951. november, 7.

¹³⁸ Szabad Művészet V. évf. 11. sz., Budapest, 1951. november, 528. – Hírek

¹³⁹ Szabad Művészet VI. évf. 2. sz., Budapest, 1952. február, 80. – Tavasz Tárlat

a tervet úgy módosították, hogy az új művek nagy száma miatt a három művész életművét összefoglaló reprezentatív kiállításokat külön kell megrendezni.¹⁴⁰

A Tavaszi Tárlatot 1952. május 10. – június 4. között rendezték meg a Múcsarnokban. A kiállításra P. Bak János a *Bajai vörös híd*, az *Óvónó arcképe* és az *Erdőrészlet* című olajfestményeit küldte el, míg Kun István az *Erdőrészlet* című olajfestményével szerepelt.¹⁴¹

A bajai Rudnay-művésztelep művészei közben nemcsak Budapesten, de vidéki kiállításokon is részt vettek. Így például azon a megyei képzőművészeti kiállításon, amelyet a kecskeméti városi múzeumban rendeztek meg 1952 februárjában. A kiállításon Bajáról P. Bak János festőművész vett részt, és mint azon eredményesen szerepelt kép-zőművész 500 forint díjazásban részesült.¹⁴² Ez az összeg tulajdonképpen a Népművelési Minisztérium által tőle vásárolt képre adott előleg volt, a teljes vételár második részét, újabb 500 forintot 1952. június 13-án utalta ki a minisztérium.¹⁴³

A Népművészeti Intézet által Dorogon rendezett Plakát Művészeti Kiállítás 1952. június 1-jén nyílt meg. A kiállításon a bajai fiatalok 10 plakáttal – Rudnay Gyula megítélése szerint igen jó anyaggal – szerepeltek.¹⁴⁴

Az Ernst Múzeumban 1952 augusztusában rendezett Arckép kiállításon P. Bak János *Feleségem* és *Rudnay Gyula Kossuth-díjas* című olajfestménye volt látható.¹⁴⁵

A III. Magyar Képzőművészeti Kiállításon, amelyet a Múcsarnokban 1952 decembere – 1953 márciusa között rendeztek meg, Rudnay Gyula *Bábonyi utca* (olajf.),¹⁴⁶ míg P. Bak János *Falusi békeküldöttek* és *Őszi táj* című olajfestményei szerepeltek.¹⁴⁷

Rudnay Gyula 1953 januárjában töltötte be 75. életévét. A jubileum tiszteletére a bajai Türr István Múzeumban gyűjteményes kiállítást rendeztek. A Rudnay-kiállítást kiegészítette a bajai képzőművész munkaközösség és a Képzőművész Kör kiállítása.¹⁴⁸ Budapesten, a Magyar

¹⁴⁰ Szabad Művészet VI. évf. 3. sz., Budapest, 1952. március, 143. – Tavaszi Tárlat

¹⁴¹ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona, Múcsarnok, Tavaszi Tárlat, 1952. május 10. – június 4. Kat. 7. és 8.

¹⁴² Népműv. Min. III. o.ir. 230. d. 87.713-29/1952.

¹⁴³ Uo. 230. d. 87.713-29-6/1952.

¹⁴⁴ Uo. 229. d. 8771-M-11-7/1952.

¹⁴⁵ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona, MDK, Ernst Múzeum, Arckép kiáll. kat. 1952. augusztus, 5.; Kis Újság, Budapest, 1952. július 13.

¹⁴⁶ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona R betűnél

¹⁴⁷ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona MDK, Múcsarnok, III. Magyar Képzőművészeti Kiállítás kat. 1952. december -1953. március, 5.

¹⁴⁸ Szabad Művészet VII. évf., Budapest, 1953. 144. és 268-273.; Baja Városi Irattár, Baja Városi Tanács Művelődési Ügyosztály iratai 13-1-1/1953. április havi jelentés

Nemzeti Galériában is gyűjteményes kiállítással emlékeztek meg az évfordulóról. A kiállításon Rudnay Gyulának az alábbi képeit tekinthették meg a látogatók: *A Művész feleségének arcképe* (olaj, 1917., magántulajdon), *Családi kör* (olaj, 1913., Országos Szépművészeti Múzeum tulajdona), *Felhők* (olaj, 1922., magántulajdon), *Férfiarckép* (olaj, 1919., magántulajdon), *Interieur* (olaj, 1916., magántulajdon), *Korsós asszony* (olaj, 1918., magántulajdon), *Kurmplihámozó* (olaj, Orsz. Szépműv. Múzeum tulajdona), *Parasztlány* (olaj, magántulajdon), *Pihenő hegedűs* (olaj, 1913., Orsz. Szépműv. Múzeum tulajdona), *Tájkép* (olaj, Orsz. Szépműv. Múzeum tulajdona), *Tájkép* (olaj, magántulajdon), *Tájkép* (olaj, magántulajdon), *Utca viharos éggel* (olaj, magántulajdon).¹⁴⁹

c / Nemzetközi kiállítások

A British Art Council a londoni Magyar Kiállítás anyagából 29 kiválasztott képet kívánt 1948 márciusától kezdődően 8 hónapon át Angliában bemutatni. Köztük szerepelt Rudnay Gyula *Csipkekendős nő* és *Nagybányai utca* című alkotása is.¹⁵⁰

Moszkvában a magyar Képzőművészeti Kiállítás 1951. április 20-án nyílt meg. A kiállításon az elmúlt 150 év képzőművészete szerepelt képpel, szoborral, grafikával.¹⁵¹ Ezen a kiállításon Rudnay Gyula az *Öreg magyar ember* című rézkarcával volt jelen. Ugyanez a műve a varsói kiállításon is részt vett.¹⁵² Ezt a kiállítást Pogány Ö. Gábor nyitotta meg 1951. június 27-én.¹⁵³

A berlini Magyar Képzőművészeti Kiállításon, amelyet szintén 1951-ben tartottak, Rudnay Gyula a *Gömöri legény*, a *Kurmplihámozó* és a *Tájkép* című festményével, az *Öreg magyar ember* című grafikájával, P. Bak János a *Gépjavitó* című olajfestményével szerepelt.¹⁵⁴

Rudnay Gyula képei 1952 augusztusában a kolozsvári Városi Néptanács Képzőművészeti Múzeumában¹⁵⁵, és Bukarestben, a Magyar Népköztársaság Képzőművészeti Kiállításán is szerepeltek.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Országos Szépművészeti Múzeum Könyvtára, Rudnay Gyula Kossuth-díjas festőművész gyűjteményes kiállítása. A kiállítást rendezte: Bényi László Bp., 1953. Kat. 18-19.

¹⁵⁰ Szabad Művészet II. évf. 3. sz., Budapest, 1948. március, 125. – Művészeti Hírek

¹⁵¹ Szabad Művészet V. évf. 5. sz., Budapest, 1951. május, 193. – Magyar Képzőművészeti Kiállítás Moszkvában, valamint I. még a 195.

¹⁵² Népműv. Min. III. o.ir. 51. d. 1713-2-26/1951.

¹⁵³ Uo. 51. d. 1713-2-32/1951.

¹⁵⁴ Uo. 51. d. 1713-2-26/1951. – Az *Öreg magyar ember* című művét másutt rézkarcként említik.

¹⁵⁵ MTA Műv. tört. Kut. Int. Magyar Művészek Lexikona MDK, Utunk, Kolozsvár, 1952. augusztus 15.

Összegzés

A bajai Rudnay-művésztelep sem méreteiben, sem jelentőségében nem vetekedhet rangos elődeivel, de a kortárs képzőművészet említésre érdemes színtere, Rudnay Gyula életének jelentős vállalkozása.

Az alapítási szándék kinyilvánítása és a megvalósítás között nem telt el sok idő, hiszen 1946. november 1-jén már működött a Rudnay-művésztelep, de az anyagi kérdések, főként a művészek megélhetését biztosítani hivatott tiszteletdíjak fizetése körüli állandó huzavona a VKM és a város között, kezdettől fogva veszélyeztette a művésztelep létét is. Az anyagiak tekintetében sem a VKM, sem a Népművelési Minisztérium nem mutatott nagy megértést a város és a művésztelep gondjai iránt. Ennek egyenes következménye volt az, hogy a tiszteletdíjak kiutalása rendszeresen késett, és előfordult, hogy el is maradt. A bizalmatlanság – főleg a Népművelési Minisztérium részéről – egyre gyakoribb ellenőrzésekben nyilvánult meg.

Baja város vezetői örömmel fogadták Rudnay Gyula művésztelep-alapítási szándékát, de az épület biztosítása és a legszükségesebb dologi kiadások fedezése súlyos terhet jelentett a városnak, amit időnként csak fokozott az, hogy a minisztérium által vállalt tiszteletdíjak folyósítása időnként elmaradt.

Viszonylag hosszú időbe telt, amíg a művészek sikeres kiállításokkal és a Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia megszervezésével el tudták magukat fogadtatni a várossal. A bajai Rudnay-művésztelep és a Képzőművészeti Szabadakadémia megszervezése, azok folyamatos működésének biztosítása elsősorban a három művésztanár – P. Bak János, Kun István és B. Mikli Ferenc – áldozatos napi munkájának az eredménye volt, de fennmaradása még ilyen rövid ideig is, mint ameddig működött, elképzelhetetlen lett volna Rudnay Gyula nélkül.

Abban, hogy a bajai Rudnay-művésztelep csak ilyen rövid ideig tudott fennmaradni, Rudnay Gyula magas életkora és betegeskedése mellett az is közrejátszott, hogy a művészek között kezdettől fogva súrlódások, feszültségek voltak. Rudnay ezeket igyekezett kikerülni. 1947 januárjában B. Mikli Ferenchez írott levelében a következőket írta: „Remélem Önök között semmi nézeteltérés nincs, de nem is szeretném, hogy legyen, semmi tekintetben, de ha mégis volna, hiszem, hogy ezt is őszintén tudomásomra hozzák, hogy idejében segíthessek a bajokon. (...) Ezért is óhajtom, (...) hogy mindhármokat a szeretet kölcsönös megbecsülése és

¹⁵⁶ Uo. Utunk, Kolozsvár, 1952. május 15.

tisztelete, az egymáson segíteni akarás és jóindulat kapcsolja össze. Nagy tapasztalásom mondatja velem ezt. Nagybányát is, H.m. Vásárhelyt is ez mállasztotta szét. Elég szomorú, s következményeiben végzetes volt, pedig a világ semmit sem tudott róla. Okuljanak a múlt hibáin, mert tudnunk kell, hihetetlen semmiségeken kezdődik, észre sem lehet venni, csak mikor robban, s akkor már késő. Az áldozat pedig mindig a művészet, a magyar művészet. Ezt a tragédiát nem szabad megengedni, ennek a legfőbb előidézője a hiúság, az irígység. Ennek a két bestiának pedig parancsolni kell. Ha szükséges teljes keménységgel, mert az utat, ami a művészet célját jelzi, tönkreteszi, ezt pedig megengedni nem lehet.”¹⁵⁷

Rudnay mester intelmei, mint azt Kun István visszaemlékezése¹⁵⁸ is bizonyítja, hiábavalónak bizonyultak. A munkában és a mindennapi életben egyaránt szoros összezártság, a műterem és az alkotás egyéb feltételeinek hiánya, a szüntelen anyagi gondok és végül az egyre nyomasztóbb politikai légkör megterhelték a viszonyukat, és fokozatosan a felbomlás irányába hatottak.

Rudnay Gyula 1953-ban visszaköltözött Budapestre. Mestere távozása után P. Bak János 1953 augusztusában Szolnokra költözött. Ezek a változások végleg megpecsételték a művésztelep sorsát. Létezése, működése mégsem volt hiábavaló, hiszen a művésztelep fennállása alatt születtek eredmények, amit kiállítások egész sora bizonyít. A Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia és a belőle lett Szabadiskola tehetséges fiatalok egész sorát indította el a művészi pályán. Néhány név közülük: Fejes István, Szurcsik János, Szurcsikné Sárkány Anna, Mözsi-Szabó István, Novák Lajos, Osváth Mária, Kóthay Ernő, Cs. Nagy András, Udvardy Erzsébet, Weintráger Adolf. A képzőművészeti előadások, kiállítások pedig jelentősen hozzájárultak a bajai közönség művészet iránti érdeklődése felkeltéséhez és ízlésének fejlesztéséhez.

¹⁵⁷ GERGELY-KÓHEGYI: i.m. 261-262. 5. sz. levél

¹⁵⁸ Kun István visszaemlékezése. 32.

TERENYI ÉVA

**A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat
Levélháza bibliográfiája
1990-1995***

1990.

1. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:

A Jászkunság szerepe az 1809. évi napóleoni háborúban és az utolsó nemesi felkelésben. = Szolnok megyei múzeumi évkönyv 7. Szerk. Kaposvári Gyula és Madaras László közreműködésével Tóth László. Szolnok. Damjanich János Múzeum, 1990. 311-325.

2. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR [ism.]:

Hegyi Klára: Jászberény török levelei. Botka János: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI-XVII. századi történetéhez. = Levéltári Szemle. 40. 1990. 4. 86-88.

3. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:

Kecskemét 1848-49-ben. Kecskemét. Kecskeméti Lapok Kft. – Kecskemét Monográfia Szerk., 1990. 216. (Kecskeméti füzetek 1.)

4. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA:

Erdélyből jött Erdélyről álmodik. Dr. Nagy György bőrgyógyász főorvos életútja. = Kecskeméti Lapok. 86. 1990. 45. 11.

5. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA:

Kecskemét első országgyűlési képviselői. = Kecskeméti Lapok. 86. 1990. 12. 11.

6. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA:

Lestár Péter a városépítő polgár-mester. = Kecskeméti Lapok. 86. 1990. 22. 10-11.

7. TÓTH ÁGNES:

Kelt valahol Oroszországban. Levelek a keleti frontról. = Kecskeméti Lapok. 86. 1990. 51. 10.

8. TÓTH ÁGNES:

Mindenki menjen haza. = IPM. 16. 1990. 4. 89-93.

* Előzménye : Bánkiné Molnár Erzsébet: A Bács-Kiskun Megyei Levéltár bibliográfiája (1950-1990). = Bács- Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 465-484. A BKMÖL munkatársainak neve a mutatóban kiemelve.

9. TÓTH ÁGNES [ism.]:

"... Mindent csináltak, amit nem köllött vóna". Valuch Tibor:
Rekviem a parasztságért. = Forrás. 22. 1990. 7. 94-95.

10. TÓTH ÁGNES – KŐHEGYI MIHÁLY:

Telepítések Katymár köz-ségben, 1945-1948. = Múzeumi
kutatások Bács-Kiskun megyében 1988. Kecskemét. Bács-
Kiskun Megyei Múzeum-igazgatóság, 1990. 121-134. Lásd
még 53.

1991.

11. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:

Betyárok a Kiskunságon. = Honismereti Közlemények.
Különszám. Szerk. Székelyné Kőrösi Ilona. Kecskemét.
Katona József Megyei Könyvtár, 1991. 6-25.

12. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET [közread., bev.]:

Így utazott József nádor. = Honismeret. 19. 1991. 5. 65-69.

13. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:

A Jászkun Kerület társadalma és önkormányzati igazgatása
1745-1848. Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas feudális kori
levéltára. Gyula [!Kecskemét]. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 184,
[8] t., [1] t.fol. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 1.)

14. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:

A jászkunságiak törekvései a Jászkun Kerület igazga-
tásának demokratizálására 1843-1844-ben. = Rendi társa-
dalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok.
Salgótarján, 1989. június 15-18. [Szerk. Á. Varga László].
Salgótarján. Nógrád. M. Lvt., 1991. 169-176. (Adatok,
források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)

15. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET [bev, jegyz.]:

Vérfűkeresők büntetőpere a Jászkun Kerület Fenyítő
Törvényszékén. = Múzeumi levelek 65-66. Gulyás Katalin
közreműködésével szerk. T. Bereczki Ibolya. Szolnok.
[Damjanich János Múzeum], 1991. 139-166.

16. BÁNKÚTI IMRE (a szöveget gond., jegyz.):

Bláho Vince búcsúbeszéde Kecskeméten 1772-ben. Kecse-
mét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 67.

17. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:

Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom
előtt. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. [2], 144. [1] t. fol.

18. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (összeáll., jegyz.):

Kecskeméti szabályrendeletek 1. 1659-1849. Kecskemét.
Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 363.

19. **IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR** (szerk.):

A területi levéltárak fondjegyzékei 9. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár (volt Kecskeméti Állami Levéltár) fondjainak és állagainak jegyzéke. Az anyag összeállításában résztvettek: Bánki Horváth Mihályné, Kemény János, Ö. Kovács József, Papp Imréné, Péterné Fehér Mária és Tóth Ágnes. 2. bőv. átd. kiad. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1991. 151. (A magyar állami levéltárak fondjegyzéke 3.)

20. **KEMÉNY JÁNOS** [közread., bev., jegyz.]:

Kiss József levelei 1847-1849. = Hadtörténelmi Közlemények. 104. 1991. 4. 140-162.

21. **KEMÉNY JÁNOS**:

A közigazgatási bizottságok feladatkörének változásai 1876-1914 között. = Levéltári Szemle. 41. 1991. 3. 6-30.

22. **KOVÁCS JÓZSEF, Ö.**:

Betelepedők Kecskeméten 1713-1900. Különöstekintettel a zsidók helyzetére. = A Dunántúl településtörténete 8. Szerk. Nemes István. [Pécs], [Veszprém]. MTA PAB-VEAB, [1991]. 329-337. Lásd még 66.

23. **KOVÁCS JÓZSEF, Ö.**:

A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18-19. században egy Duna-Tisza közti mintavétel tükrében. = Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15-18. [Szerk. Á. Varga László]. Salgótarján. Nógrád M. Lvt., 1991. 155-162. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)

24. **TÓTH ÁGNES** [ism.]:

Aranykor után. Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. = Forrás. 23. 1991. 12. 83-85.

25. **TÓTH ÁGNES**:

Bácsalmás egy évtizede 1939-1949. Bácsalmás. Bácsalmás Baráti Köre Egyesület, 1991. 78 [1]. (Bácsalmási dolgozatok)

26. **TÓTH ÁGNES – KÓHEGYI MIHÁLY**:

Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésről (1945). = A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20-21-i bonyhádi történetészkonferencián. Szerk. Szita László, Szóts Zoltán. Bonyhád. Völgységi Múzeum, 1991. 129-140.

Lásd még 79., 88.

27. **TÓTH ÁGNES**:

A bukovinai székelyek beilleszkedési stratégiái Észak-Bácskában 1945 és 1950 között. = Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján,

1989. június 15-18. [Szerk. Á. Varga László]. Salgótarján. Nógrád M. Lvt., 1991. 363-370. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
28. TÓTH ÁGNES – BÉKÉS CSABA [közread. és bev.]:
"Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk ..."
Mindszenty József levelei a hazai némettség ügyében. =
Forrás. 23. 1991. 7. 55-62.

1992.

29. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Bács-Kiskun Megyei Levéltár bibliográfiája (1950-1990). =
Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó
Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 465-484.
30. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület szerepe az 1809. évi napóleoni
háborúban és az utolsó nemesi felkelésben. = A napóleoni
háborúk és a magyar nemesség. Emlékkülés az 1809. évi
francia háború 180. évfordulójának alkalmából. Szerk.
Veress D. Csaba. Veszprém. Laczkó Dezső Múzeum, 1992.
54-66. (Veszprémi múzeumi konferenciák 2.)
31. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET [ism.]:
Kiss József: A pesti invalidus ház jászkunsági földesurasága
1731-1745. Bp. 1992. Akadémiai Kiadó. = Honismereti Köz-
lemények. Szerk. Székelyné Kőrösi Ilona. Kecskemét. Kato-
na József Megyei Könyvtár, 1992. 51-53.
32. B[ÁNKINÉ] MOLNÁR ERZSÉBET:
Kuruzslók a Kiskunságban. = Forrás. 24. 1992. 11. 56-63.
33. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A tanács szerepe Kiskunfélegyháza gazdasági életének és
társadalmi tagolódásának befolyásolásában (1745-1848). =
Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó
Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 32-80.
34. BÁNKÚTI IMRE (összeáll., jegyz.):
Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét város és
körzete 1. Kecskemét. BKMÖL, 1992. IX, 301.
35. ILLYÉS BÁLINT:
A Fölső-Kiskunság a XVI-XVII. sz.-ban. Földvári Antal
Naplója. Tasnádi Székelyék családi iratai. Kecskemét.
BKMÖL, 1992. 139. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 7.)

36. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR [bev., jegyz.]:
Adatok a reformkori Kecskemét társadalmi ellentéteihez. =
Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó
Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 297-329.
37. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.):
Bács-Kiskun megye múltjából 11. Kecskemét. BKMÖL,
1992. 491.
38. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
A bérek alakulása Kecskeméten a mezőgazdaságban 1686-
1790 között. = Agrártörténeti Szemle. 30. 1988. 3-4. 366-
392.
39. KEMÉNY JÁNOS:
Baja város közegészségügye 1914-1944 között a
tisztifőorvos közigazgatási bizottság elé terjesztett
jelentéseinek tükrében 1. = Népegészségügy. 73. 1992. 4.
129-136.
40. KEMÉNY JÁNOS:
Baja város közegészségügye 1914-1944 között a tisztifőorvos
közigazgatási bizottság elé terjesztett jelentéseinek tük-
rében 2. = Népegészségügy. 73. 1992. 5-6. 254-261.
41. KEMÉNY JÁNOS [közread., bev., jegyz.]:
Kiss József levelei az emigrációból, 1855-1868. = Hadtör-
ténelmi Közlemények. 105. 1992. 1. 179-194.
42. KISFALUDY KATALIN:
Kecskemét önkormányzata. Közigazgatás és bíraskodás
1686-1848. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1992. 120, [2].
(Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 8.)
43. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
A kiskunhalasi zsidóság társadalomtörténete a XVIII-XIX.
században. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk.
Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 81-151.
44. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
Polgárosodás és zsidóság. A Duna-Tisza közti zsidóság
helyzete és szerepe a polgárosodásban a XVIII-XIX.
században. = Forrás. 24. 1992. 11. 64-69.
45. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
Zsidók a Duna-Tisza köze városi társadalmában. =
Dunatáji találkozás. A Bács-Kiskun megyei
nemzetiségkutató konferencia (Baja. 1991. ápr. 27.)
előadásai ... Szerk. Bárh János. Kecskemét. Bács-Kiskun
M. Múz. Ig., 1992. 7-17. (A kecskeméti Katona József Mú-
zeum közleményei 5.)

46. KŐHEGYI MIHÁLY – MERK ZSUZSA:
A bajai születésűek névváltoztatásai (1895-1945). = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 218-296.
47. KUCZY KÁROLY:
A Kalocsai Érsekség Gazdasági Levéltár kéziratos térképeinek kartográfiai névtára 1. Érsek-Harta és Szentkirály puszták térképeinek vizsgálata. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 383-464.
48. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA:
Az első követválasztás Kecskeméten. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 152-217.
49. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA – SZABÓ TAMÁS – SZÉKELYNÉ KÖRÖSI ILONA:
Kecskeméti életrajzi lexikon. Kecskemét. Kecskeméti Lapok Kft. – Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1992. 260. (Kecskeméti füzetek 4.)
50. SZABÓ ATTILA (ford., vál., jegyz.):
Helytörténeti részletek a Kecskeméti Ferences Rendház háztörténetéből, 1644-1950. Kecskemét. Bács-Kiskun M. Lvt., 1992. 153. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 6.)
51. SZABÓ ATTILA:
Kecskemét közmunkaterhei a hódoltság végétől 1848-ig. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 5-31.
52. TÓTH ÁGNES – PAPP IMRÉNÉ:
Beszélgetés Balanyi Bélával. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 485-488.
53. TÓTH ÁGNES – KŐHEGYI MIHÁLY:
Bevölkerungsbewegung in Katymár 1945-1948. = Suevia Pannonica. 10. (20.) 1992. 73-86.
Lásd még 10.
54. TÓTH ÁGNES [közread., bev]:
Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. = Bács-Kiskun megye múltjából 11. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1992. 330-382.
Lásd még 109.

55. TÓTH ÁGNES [ism.]:
Egy Rákosi-arckép margójára. Pünkösti Árpád:Rákosi a hatalomért. = Forrás. 24. 1992. 12. 91-93.
56. TÓTH ÁGNES:
Gondolatok egy film ürügyén. = Honismereti Közlemények. Szerk. Székelyné Kőrösi Ilona. Kecskemét. Katona József Megyei Könyvtár, 1992. 37-40.

1993.

57. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület közigazgatása 1849-1860. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 173-200.
58. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület közigazgatása 1860 és 1867 között. = Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 8. Szerk. Botka János. Szolnok. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1993. 93-116.
59. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596-1850). = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. 1993. 7-55.
60. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.):
Bács-Kiskun megye múltjából 12. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 448.
61. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
Kecskemét közmunkaterhei 1664-ben. = Agrártörténeti Szemle. 31. 1989. 1-4. 148-182.
62. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
A megyei önkormányzat és a levéltár Bács-Kiskun megyében. = Levéltári Szemle. 43. 1993. 3. 99.
63. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
A növénytermesztés Kecskeméten 1700-1850. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 75-145.
64. JUHÁSZ ISTVÁN:
Fejezetek Kecskemét építészetének történetéből. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 147. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 9.)
65. KOCSIS GYULA:
Az érsekújvári hídvámjegyzék. Adatok a 16. század végi élőállat kiviteléről. = Bács-Kiskun megye múltjából 12.

- Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 287-359.
66. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
Betelepedés és lakosítás Kecskeméten a XVIII-XIX. században. Különös tekintettel a zsidók helyzetére. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 147-172.
Lásd még 22.
67. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület velemi konferenciájáról [1992. szeptember 10-12.]. = Levéltári Szemle. 43. 1993. 1. 100-101.
68. KOVÁCS JÓZSEF, Ö. (szerk.) – SZAKÁL AURÉL (szerk.):
Írások Kiskunhalasról. Kiskunhalas. Kiskunhalas Önkormányzata, 1993. 79. (Halasi téka 12.)
69. KOVÁCS JÓZSEF, Ö. [ism.]:
Tolna megyei levéltári füzetek 3. Tanulmányok. Szekszárd. 1992. Szerk. Dobos Gyula. 200 p. = Levéltári Szemle. 43. 1993. 4. 95-98.
70. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
Zsidóság a Duna-Tisza közén a 19. században. Modernizáció, alkalmazkodás, feszültségek. = Halasi téka 12. 1993. 45-53.
71. KŐHEGYI MIHÁLY – MERK ZSUZSA:
Az 1939. évi népösszeírás Csávolyon. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 251-283.
72. KUCZY KÁROLY:
A Kalocsai Érsekség Gazdasági Levéltár kéziratos térképeinek kartográfiai névtára 2. Bakod, Böd, Csepeg érsekségi puszták térképneveinek vizsgálata. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 385-425.
73. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA:
Az 1861. évi országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 201-249.
74. SZILÁGYI TIBOR:
Szélsőségek Kecskemét időjárásában. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 156. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 10.)
75. TÓTH ÁGNES [közread. és bev.]:
Az Alföldi Kecskeméti Konzervgyár Munkástanácsának jegyzőkönyvei. 1956. október 30-december 12. Évkönyv 2.

- Bp. 1956-os M. Forrad. Tört. Dok. és Kut. Int., 1993. 195-208.
76. TÓTH ÁGNES:
Lengyel menekültek Bács-Kiskun megyében a II. világháború alatt. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 57-72.
77. TÓTH ÁGNES [közread., bev.]:
A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései. Dokumentumok. = Bács-Kiskun megye múltjából 12. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1993. 361-382.
78. TÓTH ÁGNES:
A német nemzetiségi községek önkormányzata Magyarországon (1945-1946). = Comitatus. 3. 1993. 9. 62-67.
79. TÓTH ÁGNES – KÓHEGYI MIHÁLY:
Der Zusammenfassende Bericht György Bodors über die Siedlungsaktion um Bonyhád (1945). = Suevia Pannonica. 11. (21.) 1993. 65-96.
Lásd még 26., 88.

1994.

80. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület közigazgatása 1745-1867. = Műhely Napló. 6. 1994. 4-6. 4-6.
81. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület mint önálló közigazgatási egység kialakulása. = Levéltári Szemle. 44. 1994. 1. 28-32.
82. BÁNKÚTI IMRE (összeáll., jegyz.):
Iratok a Rákóczi szabadság-harcból. Kecskemét város és körzete 2. Kecskemét. BKMÖL, 1994. 220.
83. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
Kecskemét gazdasági fejlődése 1700-1850. Kecskemét. BKMÖL, 1994. 320.
84. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
Zsidóság a Duna-Tisza közén a XIX. században. = Holocaust emlékkönyv. a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. [Szerk. Králl Csaba]. Bp. TEDISZ, 1994. 283-287.
85. MOLNÁR JÁNOS:
Az iskola és az iskolai élet Nemesnádudvaron az 1900-as évek első felében. = Oktatás, oktatáspolitikai, iskolai élet a XX. század első felében. Kecskemét. BKMÖL, 1994. 67-113. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 11.)

86. SÁGVÁRI ÁGNES [az előszót írta ...]:
Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun Megyei Levéltárból. Összeáll., bev. Kemény János, Molnár Györgyné, Péterné Fehér Mária, Tóth Ágnes. Bp. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. 71 [2] p. (Holocaust Magyarországon sorozat)
87. SZÉKELYNÉ KŐRÖSI ILONA:
Tanyai iskolaépítési akció a Duna-Tisza közén (1926-1930). = Oktatás, oktatáspolitikai, iskolai élet a XX. század első felében. Kecskemét. BKMÖL, 1994. 5-66. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 11.)
88. TÓTH ÁGNES – KŐHEGYI MIHÁLY:
Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésekről (1945). = Tanulmányok. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 1994. 173-197. (Tolna megyei levéltári füzetek 4.)
Lásd még 26., 79.
89. TÓTH ÁGNES:
Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét. BKMÖL, 1993. [!1994.]. 221.
90. TÓTH ÁGNES:
Viták a hercegszántói állami délszláv népiskoláról (1947-48). = Oktatás, oktatáspolitikai, iskolai élet a XX. század első felében. Kecskemét. BKMÖL, 1994. 114-132. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye 11.)

1995.

91. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület igazgatása 1745-1876. Szolnok. Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1995. 285. (A Jász-Nagykun- Szolnok megyei múzeumok közleményei 51.)
92. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A Jászkun Kerület mezővárosainak társadalmi mobilitása, s az azt szabályozó és befolyásoló tanácsi és kerületi statutumok hatékonysága. = Rendi társadalom – polgári társadalom 4. Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23-25. Szerk. Mikó Zsuzsa. Debrecen. Csokonai Kiadó Kft., 1995. 163-170.

93. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET [bev., jegyz.]:
A Kiskunság statisztikai felmérése 1857-ben. Forrásközlés.
= Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó
Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 196-234.
94. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET:
A törvényhatósági törvény fogadtatása a Jászkun Kerület-
ben. = Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplemen-
tum. Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves
Bácskai Vera tiszteletére. [Szerk. Á. Varga László]. Deb-
recen. Csokonai Kiadó Kft., 1995. 297-305.
95. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.):
Bács-Kiskun megye múltjából 13. Kecskemét. BKMÖL,
1994 [!1995]. 324.
96. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR:
Blazovich László habilitációja a József Attila Tudomány-
egyetemen. = Levéltári Szemle. 45. 1995. 4. 95-97.
97. IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR [bev., jegyz.]:
Társadalmi ellentétek Kecskeméten 1822 táján. = Bács-
Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor.
Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 151-195.
98. KEMÉNY JÁNOS:
A Baja Városi Közigazgatási Bizottság működése 1876-1914
között. = Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-
Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 77-108.
99. [KEMÉNYNÉ] PINTÉR ILONA:
A Duna-Tisza Közi Földművelésügyi Tanács (1947-1949). =
Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó
Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 109-123.
100. KEMÉNYNÉ PINTÉR ILONA:
Gondolatok a levéltári selejtezésről. = Levéltári Szemle. 45.
1995. 2. 50-52.
101. KOVÁCS JÓZSEF, Ö.:
Kisvárosi zsidók a XIX. században. Kiskunhalas. = Rendi
társadalom – polgári társadalom 4. Mezőváros – kisváros. A
Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23-
25. Szerk. Mikó Zsuzsa. Debrecen. Csokonai Kiadó Kft.,
1995. 145-161.
102. KUCZY KÁROLY:
A Kalocsai Érsekség Gazdasági Levéltár kéziratos térké-
peinek kartográfiai névtára 3. Csorna, Karácsony érseki
puszták térképeinek vizsgálata. = Bács-Kiskun megye
múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét.
BKMÖL, 1994 [!1995]. 235-280.

103. PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA:

Az 1865. évi országgyűlési választások Kecskeméten. = Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 33-76.

104. SZABÓ ATTILA:

Kecskemét adóterhei a XVII. század végétől 1848-ig. = Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 5-32.

105. TÓTH ÁGNES:

A Bács-Kiskun Megyei Levéltár új épülete. = Levéltári Szemle. 45. 1995. 4. 101-102.

106. TÓTH ÁGNES:

Kényszer vagy lehetőség. A kollektív bűnösség – büntetés elvének elfogadása a hazai német kisebbség megítélésében. = Dunáninnen – Tiszáninnen. A Duna-Tisza közén élő népcsoportok hagyományait számbavevő nemzetközi néprajzi tudományos konferencia (Baja, 1993. júl. 8-9.) előadásai. ... szerk. Bárth János. Kecskemét. [Bács-Kiskun M. Múz. Ig.], 1995. 175-187. (A kecskeméti Katona József Múzeum közleményei 7.)

Lásd még 107.

107. TÓTH ÁGNES:

Kényszer vagy lehetőség. A kollektív bűnösség, büntetés elvének elfogadása a hazai német kisebbség megítélésében. = Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk. Valuch Tibor. Bp. Osiris Kiad. – 1956-os Intézet, 1995. 278-291. ('56. Az Osiris Kiadó és az 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutatóintézetének sorozata)

Lásd még 106.

108. TÓTH ÁGNES:

"A könyveknek is megvan a maguk sorsa." A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus könyvek, sajtótermékek összegyűjtése Magyarországon (1945-1947). = Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [! 1995]. 124-150.

109. TÓTH ÁGNES:

Memorandum von István Bibó über die Lage der Deutschen Minderheit in Ungarn und die alternativen Lösungsmöglichkeiten. = Suevia Pannonica. 13. (23.) 1995. 10-50.

Lásd még 54.

110. Urbán Miklósné:

Balanyi Béla élete és munkássága. [Bibliográfia]. = Bács-Kiskun megye múltjából 13. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. BKMÖL, 1994 [!1995]. 281-314.

NÉVMUTATÓ

- Á. Varga László lásd Varga László, Á.
Balanyi Béla 52, 110
Bánki Horváth Mihályné lásd Bánkiné Molnár Erzsébet
Bánkiné Molnár Erzsébet 1, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 29, 30, 31, 32, 33, 57, 58, 80, 81, 91, 92, 93, 94
Bánkúti Imre 16, 34, 82
Bárth János 45, 106
Békés Csaba 28
Bereczki Ibolya, T. 15
Bibó István 54, 109
Blaho Vince 16
Bodor György 26, 79, 88
Botka János 2, 58
Dobos Gyula 69, 88
Földvári Antal 35
Fülep Lajos 24
Gulyás Katalin 15
Hegyi Klára 2
Illyés Bálint 35
Iványosi-Szabó Tibor* 2, 3, 17, 18, 19, 29, 33, 36, 37, 38, 43, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 71, 72, 73, 76, 77, 83, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 108, 110
Juhász István 64
Kaposvári Gyula 1
Kemény János 19, 20, 21, 39, 40, 41, 86, 98
Keményné Pintér Ilona 99, 100
Kisfaludy Katalin 42
Kiss József 20, 41
Kiss József 31
Kner Imre 24
Kocsis Gyula 65
Kovács József, Ö. * 19, 22, 23, 43, 44, 45, 66, 67, 68, 69, 70, 84, 101
Kőhegyi Mihály 10, 26, 46, 53, 71, 79, 88
Kőrösi Ilona lásd Székelyné Kőrösi Ilona
Králl Csaba 84
Kuczy Károly 47, 72, 102
Lestár Péter 6
Madaras László 1
Merk Zsuzsa 46, 71
Mikó Zsuzsa 92, 101
Mindszenty József 28
Molnár Erzsébet, B. lásd Bánkiné Molnár Erzsébet
Molnár Györgyné* 86
Molnár János 85
Nagy György 4
Nemes István 22
Ö. Kovács József lásd Kovács József, Ö.
Papp Imréné 19, 52
Péterné Fehér Mária 4, 5, 6, 19, 48, 49, 73, 86, 103
Pintér Ilona lásd Keményné Pintér Ilona
Pünkösti Árpád 55
Rákosi Máttyás 55
Ságvári Ágnes 86
Szabó Attila 50, 51, 104
Szabó Tamás 49

Szakál Aurél 68
Székelyné Kőrösi Ilona 11, 31,
49, 56, 87
Szilágyi Tibor 74
Szita László 26
Szóts Zoltán 26
T. Bereczki Ibolya lásd Bereczki
Ibolya, T.
Tálas László 1
Tasnádi Székely 35
Tóth Ágnes 7, 8, 9, 10, 19, 24,
25, 26, 27, 28, 52, 53, 54, 55, 56,
75, 76, 77, 78, 79, 86, 88, 89, 90,
105, 106, 107, 108, 109
Urbán Miklósné 110
Valuch Tibor 9, 107
Varga László, Á. 14, 23, 27, 94
Veress D. Csaba 30

* Bánkiné Molnár Erzsébet dr. 1997-ig, Dr. Iványosi-Szabó Tibor 1996-ig, Dr. Ó. Kovács József 1993-ig, Molnár Györgyné 1995-ig, dolgozott az intézményben.

**ARCHIV DER KOMITETSREGIERUNG BÁCS-KISKUN
RESÜMEES
JAHRESBUCH XIV. BAND**

**IMRE BÁNKÚTI
Kecskemét im Rákóczi-Freiheitskampf
(1703-1711)**

In der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts entwickelte sich Kecskemét durch die Viehzucht und den Handel zu einem blühenden Marktflecken mit einem wohlhabendem Bauernbürgertum. Der Befreiungskrieg gegen die Türken (1683-1699) bedeutete den ersten harten Schlag für die Wirtschaft der Stadt, dann untergruben die weiteren Kriegsjahre zwischen 1703 und 1711 auch ihre noch verbliebene finanzielle Kraft. Die Ursache der Tragödie von Kecskemét während des Freiheitskampfes lag darin, daß die Kurutzenarmee das Gebiet zwischen Donau und Theiß nicht fest in Besitz nehmen konnte, die kaiserlichen Truppen jedoch die Städte und Festungen Buda, Pest und Szeged, sowie den von Raizen bewohnten Maroser und Bácskaer Grenzstreifen kontrollierten. Somit geriet Kecskemét zwischen zwei Armeen. Beide Parteien verlangten ständig ihren Tribut von der Stadt: die Kurutzen forderten Steuern, Lebensmittel, Soldaten, Arbeitskräfte und Freifracht zum Bau ihrer Schanzen, sowie Kost und Logis für die Soldaten. Auch die kaiserliche Armee forderte Geld und Lebensmittel, während die raizischen Wegelagerer noch dazu ständig den Viehbestand der Stadt plünderten, und die Bürger verschleppten. Wahr ist aber auch, daß die Kurutzen im von Raizen bewohnten Gebiet dasselbe taten.

Im Herbst 1705 marschierte der kaiserliche Feldmarschall Herbeville mit seiner Armee zwischen Donau und Theiß nach Siebenbürgen, deshalb ordnete Rákóczi die Evakuierung der Stadt an. Kecskemét aber führte den Befehl nicht aus, so wurde der Viehbestand der Stadt konfisziert und Kecskemét verpflichtet, das Regiment von János Bottyán mit Uniformen auszustatten. Kecskemét erhielt seinen Viehbestand, wenn auch mit Verlusten, zurück, als aber General Rabutin im Winter 1706-1707 von Siebenbürgen nach Pest marschierte, verließen die Bewohner – auf der Flucht vor ihm – dreimal die Stadt.

Am 03. April 1707 erlebte Kecskemét seine schwerste Schicksalsprüfung. Raizentruppen von der Militärgrenze stürmten und zerstörten die Stadt; sie töteten 350, verletzten 120, und verschleppten 109 Personen (unter ihnen viele Frauen und Kinder), trieben etwa

anderthalb Tausend Stück Vieh weg, setzten die Stadt in Brand, und verursachten im Privateigentum der Bewohner einen Schaden von einer Viertelmillion Forint.

An diesem unglücklichen Tag in der Geschichte der Stadt töteten die Raizen auch 52 türkische Kaufleute, die sich gerade in der Stadt aufhielten. Auch diese Angabe zeigt, welche wichtige Rolle Kecskemét im Handel mit der Türkei spielte. Im Tausch gegen Rohkupfer wurden die Frauschbestände der Armee aufgefüllt. Den Kecskeméter Dreißigstzoll pachtete der Grieche Sándor Karácsony vom Kurutzenstaat, ihm oblag auch die Frauscheinfuhr.

Schließlich trug auch die Natur zum Verderben der Stadt bei: 1709 brach eine andauernde Pestepidemie aus, die mit einer schlechten Ernte einherging. Infolgedessen ergab sich Kecskemét den kaiserlichen Truppen schon 1709 und im Dezember 1710 wurde die Stadt dann auch militärisch erobert.

TIBOR IVÁNYOSI-SZABÓ
**Wichtigere Verwaltungsänderungen
im Gebiet des heutigen Komitates
Bács-Kiskun bis 1848**

Eine der stabilsten Verwaltungseinheiten des seit Tausend Jahren existierenden ungarischen Staates ist das Komitatsystem. Obwohl in den letzten eineinhalb Jahrhunderten über die Notwendigkeit seiner Existenz viel diskutiert wurde, scheint es, daß seine Funktion als Interessenvermittler, Organisator und Lenker auch in den nächsten Jahrzehnten nicht außer Acht gelassen werden kann.

Die Herausbildung des heutigen Komitates ist das Ergebnis einer langen geschichtlichen Entwicklung. Die Aufgabe, der Aufbau und die Grenzen der einzelnen Komitate haben sich im Laufe der Zeit beträchtlich verändert. Das gilt besonders für das Komitat Bács-Kiskun, das bedeutende Teile der zwei größten Komitate des ehemaligen Ungarns, vom Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun und vom Komitat Bács-Bodrog geerbt hat. In den letzten Jahrhunderten haben die Komitate Pest und Solt, Fejér und Bodrog, Csongrád und Szolnok, bzw. Kleinkumanien (Kiskunság) kleinere oder größere Gebietsteile unseres heutigen Komitates lange oder kurze Zeit in sich beherbergt.

Kriege, die das Schicksal von Europa entschieden haben, wirtschaftliche und gesellschaftliche Interessengegensätze, taktische Zielsetzungen der Zentralmacht haben zusammen die Veränderungen der Rechtsvorgängerkomitate und das Schicksal der hiesigen Siedlungen beeinflußt.

Der Fortbestand und die Funktion der örtlichen Selbstverwaltungen waren jahrhundertlang an die Existenz des Komitates gebunden. Für mehrere Wissenschaftszweige, für die Verwaltungen und für die einzelnen Siedlungen ist es nötig, genauer zu wissen, wie sich die Grenzen des Komitates im Laufe der Jahrhunderte geändert haben, wie sich seine innere Organisation gestaltet hat, wann die einzelnen Dörfer zustande gekommen sind, bzw. wann sie liquidiert wurden, wann das eine oder das andere von ihnen Stadtrecht bekam.

Diese Arbeit präsentiert die wichtigsten Veränderungen im für die ganze Geschichte des Landes bedeutsamen Gebiet zwischen Donau und Theiß im Zusammenhang mit der acht Jahrhunderte umfassenden feudal-ständischen Gesellschaft.

MIHÁLY KÓHEGYI
**Angaben und Dokumente zur Geschichte
 von Madaras
 (1526-1856)**

Im Mittelalter lebten in Madaras ausschließlich Ungarn, die jedoch während der Zeit der Türkenherrschaft ausstarben, oder sich in friedlichere Gebiete zurückzogen. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts nahmen die Serben von Süden ihren Platz ein, die wiederum von Miklós Pálffy 1598 nach der Rückeroberung von Esztergom zusammen mit weiteren 38 umliegenden Siedlungen in die um die Burg liegenden Dörfer umgesiedelt wurden. In der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts war das Dorf vermutlich unbewohnt, und auch 1663 war es eine Einöde. Zu dieser Zeit wurden Mihály Bory, Miklós Dvornikovics und György Horváth von Posega (Szalatnya) in den Bácskaer Ortschaften Kottmar, Legye, und Gara, sowie in den Pusztaorten Tompa, Madaras, Ivánka und Sebesity eingesetzt. Nach der Rückeroberung von Buda machte die Cameraladministration eine Erhebung über das „verödete“ Gut Madaras (1697). Nach der Türkenherrschaft begann – wenn auch langsam – das Komitatsleben. Dessen erstes Zeichen war, daß das Komitat Bács eine Erhebung im Oktober 1699 in den Bezirken Baja, Zombor und Bács anberaunte. Madaras wird jedoch weder hier noch in den Landeserhebungen der Jahre 1715 und 1720 erwähnt.

Die Dorfgrenze erhielt die Familie Latinovics um 1740 zum Pfand, später kauften Péter Latinovics und seine Frau das Gut dazu, und am 5. Juli 1751 gab ihnen der König eine Schenkungsurkunde über den Besitz. Nach dem Tod Péter Latinovics' teilten seine Söhne das riesige Gebiet (ca. 19,888 Joche) auf und siedelten auf der östlichen Seite

ein Dorf an: das heutige Madaras. Am 11. Juni 1787 schlossen sie mit dem Agenten István Szalay einen Vertrag; Szalay verpflichtete sich, ins Praedium Madaras Siedler in erforderlicher Zahl anzusiedeln, die Grundstücke an die Einwanderer zu verteilen und die Arbeit noch in jenem Jahr zu beenden. Er arbeitete ausgesprochen zügig, da die Urkunden kaum einen Monat später, nämlich im Juli 1788 Madaras als „recenter impopulatum praedium,“ d. h. als neu angesiedeltes Dorf, nennen. Als Siedler kamen die Schwaben aus den Nachbardörfern (Hajós, Nádudvar) und die Slowaken aus den ferneren Komitaten Pest und Nyitra.

Der Rat der Statthalter richtet noch im Jahr der Besiedlung einen Erlaß an den Erzbischof von Kalocsa, in dem er gebeten wurde, im neuen, von der Familie Latinovics ins Leben gerufenen Dorf eine Pfarre zu gründen. Die erste Kirche wurde 1789 zu Ehren von Sankt Paul geweiht. Die deutschen (schwäbischen) Gläubigen, die die Mehrheit der Einwohnerschaft bildeten (deutsch: 60,3%, ungarisch: 29,3%, slawisch: 10,5%), baten um einen Pfarrer, der die Messe auch in deutscher Sprache halten kann. Aber die Erzbischöfsbehörde ging nicht auf ihre Bitte ein, im Gegenteil, die hier eingesetzten Pfarrer strebten bewußt nach Madjarisierung. Den ausdauernden Widerstand der Schwaben beweisen die 33 Briefe, die der Autor jetzt veröffentlicht.

ZSUZSA MERK

Angaben zur Tätigkeit des Bischofs Lajos Budanovich als Batschka zu Ungarn gelangte (1941-1944)

Die Kirchenprovinz Kalocsa-Bács wurde 1921 durch die neue Staatsgrenze in zwei Teile zerschnitten, und ihr größerer, südlicher Teil gelangte zum Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (also zu Jugoslawien). Nach dem Tod des Kalocsaer Erzbischofs Lipót Árpád Váradi rief der Heilige Stuhl zwei apostolische Gouvernements ins Leben. Am nördlichen, zu Ungarn gehörenden Teil wurde Gyula Zichy, Bischof von Pécs, am südlichen wurde Lajos Budanovich, Pfarrer von Szabadka, zum apostolischen Verwalter. Gyula Zichy stand seit 1925 als Erzbischof an der Spitze der Kirchenprovinz. Der Heilige Stuhl mußte also die Veränderungen in den Staatsgrenzen und infolgedessen auch im territorialen Aufbau der Kirche zur Kenntnis nehmen, aber die Kirchenprovinz blieb eine Einheit; der zu Jugoslawien gelangte Teil wurde offiziell nicht selbständig. Lajos Budanovich wurde zum Ehrenbischof ernannt, womit betont wurde, daß er keine selbständige Diözöse hat. Der Heilige Stuhl erkannte also die territoriale Zerteilung in kirchlicher Hinsicht nicht an. (Eine Anerkennung erfolgte erst 1968.)

1941, im Zuge des zweiten Weltkrieges marschierte die ungarische Armee in die Batschka ein. Ungarns territorialer Zuwachs warf auch kirchliche Verwaltungsfragen auf und machte sowohl dem Staat als auch dem Heiligen Stuhl und auch der katholischen Inlandskirche große Sorgen. Ein Teil der Probleme mit der Batschka verband sich mit der Persönlichkeit von Lajos Budanovich.

Lajos Budanovich (1873-1958) verrichtete seinen Dienst in einem Gebiet von Ungarn, in dem viele Nationalitäten zusammenlebten. Der Pfarrer war Bunjewatze und stammte aus Bajmok (die Bunjewatzen bildeten eine kroatische Volksgruppe) und neben der Seelsorge für die Gläubigen nahm er sich auch der Pflege der kulturellen Werte und der Sprache seines Volkes an. Es ist heute schwer zu beurteilen, wie ungarnefeindlich er war und ob die auch in der Presse erschienenen Anschuldigungen wahr waren, wonach seine Tätigkeit das friedliche Nebeneinander der Nationalitäten gefährdete.

Während des zweiten Weltkriegs wollte die ungarische Regierung – unter den im Zusammenhang mit der Rückgliederung von Batschka entstandenen neuen Machtbedingungen – den apostolischen Verwalter Lajos Budanovich von seinem Amt absetzen, was als Folge seiner früheren Tätigkeit, vorauszusehen war. Die Spannung zwischen Staat und Kirche bzw. die Bestrebungen nach deren Auflösung wurde der Öffentlichkeit durch die jetzt zugänglich gemachten Briefe und Meldungen erschlossen, in deren Spiegel die widersprüchliche Persönlichkeit Lajos Budanovich besser kennengelernt werden kann.

ÁGNES TÓTH

Angaben zur Geschichte der südslawischen Volkszählung in Ungarn 1946

„Für die wirksamere Sicherstellung der kulturellen und anderen Rechte der ungarischen Staatsbürger südslawischer Nationalität“ organisierte die ungarische Regierung im März 1946 auf außenpolitischen Druck eine Volkszählung. Sie gab damit gleichzeitig den Forderungen der Führung der südslawischen Minderheiten nach. Die Regierung wollte durch die Volkszählung ein realistischeres Bild über die Zahl und die territoriale Verbreitung der Südslawen in Ungarn bekommen, um sowohl den inländischen als auch den ausländischen übertriebenen Forderungen wirksamer entgegenzutreten zu können. Obwohl die das ganze Land betreffenden Angaben der Autorin nicht zur Verfügung standen, kann jedoch aufgrund von fragmentarischen Dokumenten festgestellt werden, daß weder die Regierung noch die

Führung der Minderheiten durch die Volkszählung von 1946 aktuellere, realistischere Angaben erhielten, als 1941.

Alle prinzipiellen und praktischen Bedenken, die die Mitarbeiter des Zentralen Amtes für Statistik im Zusammenhang mit der geplanten Volkszählung hatten, bestätigten sich. Die Durchführung der Nationalitätenzählung getrennt von einer umfangreichen Volkszählung, noch dazu dann, wenn die Aussiedlung der einheimischen deutschen Bevölkerung – anhand der die Muttersprache und Nationalität betreffenden Angaben – gerade begann, löste zu recht das Mißtrauen der Betroffenen aus. In dieser Situation bedurfte es weder des Drucks noch der Propaganda der örtlichen Verwaltungsbeamten und der Regierung, sich auch als noch so kleiner Kreis von Betroffenen als einer südslawischen Minderheit zugehörig zu bekennen. So konnte die Volkszählung ihre Aufgabe in der Bildung von Nationalitätenschulen nicht erfüllen, da die Volkszählung noch immer keinen Aufschluß darüber gab, wer berechtigten Anspruch auf muttersprachliche Bildung hat.

Die Volkszählung bedeutete unnötigen Verwaltungsaufwand und förderte neuere Spannungen in der örtlichen Gesellschaft zutage. Sie bewies auch, daß die Nationalitätenkonflikte nicht nur mit Hilfe von Zahlen gelöst werden können, und die Regierung z.B. die Möglichkeiten der muttersprachlichen Bildung nicht nur gewähren, sondern auch deren praktische Verwirklichung sichern sollte.

JÁNOS KEMÉNY

Die Geschichte der Künstlerkolonie „Rudnay“ in Baja (1945-1953)

Der Autor stellt in seinem Aufsatz die 1946 erfolgte Gründung, das Wirken und die Auflösung der Künstlerkolonie „Rudnay“ in Baja vor. Die Künstlerkolonie „Rudnay“ hatte mit zahlreichen Problemen während der Tätigkeit von Gyula Rudnay zwischen 1946 und 1953 zu kämpfen. Das ständige Hin und Her über die Honorare für János P. Bak, István Kun, Ferenc B. Mikli, die den Unterhalt der Künstler sichern sollten, gefährdete die bloße Existenz der Künstlerkolonie. Das Ministerium für Religions- und Unterrichtswesen und das Ministerium für Volksbildung wiesen die lebenswichtigen Honorare oft verspätet an, es kam sogar vor, daß die Zahlungen ausblieben. Auch wurde der Künstlerkolonie mit Mißtrauen begegnet, was sich in häufigen Kontrollen, besonders von Seite des Ministeriums für Volksbildung zeigte.

Die Versicherung für das Haus und die Deckung der nötigsten Realausgaben bürdeten der Stadt eine schwere Last auf. Es gelang den

Künstlern nur langsam, durch erfolgreiche Ausstellungen und durch die Freiakademie für Bildende Kunst Rudnay von der Stadt akzeptiert zu werden.

Das ununterbrochene Wirken der Künstlerkolonie war der aufopferungsvollen täglichen Arbeit der oben erwähnten Künstler und Lehrer zu verdanken, ihr Fortbestehen aber wäre ohne Gyula Rudnay unmöglich gewesen. Gleichzeitig verursachten seine Krankheit und sein vorgerücktes Alter jedoch die Auflösung der Künstlerkolonie. Eine weitere Ursache ist darin zu sehen, daß es von Anfang an Spannungen zwischen den Künstlern kam. Das enge Zusammengespartsein sowohl in der Arbeit als auch im alltäglichen Leben, der Mangel an Ateliers und an den anderen Bedingungen für künstlerisches Schaffens, die ständigen finanziellen Probleme, die immer drückendere politische Atmosphäre überluden das Verhältnis zwischen den Künstlern, und drängten sie allmählich zur Auflösung.

Gyula Rudnay zog sich wegen seiner Krankheit 1953 nach Budapest zurück, János P. Bak ging nach Szolnok. Diese Änderungen besiegelten das Schicksal der Künstlerkolonie. Ihre Existenz und ihre Tätigkeit waren trotzdem nicht vergeblich, da die Freiakademie für Bildende Kunst, später Freischule „Rudnay“ einer ganzen Reihe von begabten Jugendlichen am Beginn ihrer Künstlerlaufbahn half. Die Vorlesungen zur bildenden Kunst und die Ausstellungen leisten einen entscheidenden Beitrag bei der künstlerischen Sensibilisierung des Publikums in Baja und erweckten sein Interesse für die Kunst allgemein.

Tartalom

BÁNKÚTI IMRE Kecskemét a Rákóczi-szabadságharcban 1703-1711.....	5
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig	71
KŐHEGYI MIHÁLY Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526-1856).....	169
MERK ZSUZSA Adatok Budanovich Lajos püspök tevékenységéhez a Délvidék Magyarországhoz kerülésének időszakában (1941-1944).....	263
TÓTH ÁGNES Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez.....	285
KEMÉNY JÁNOS A bajai Rudnay-művésztelep története 1945-1953.....	337
TERENYI ÉVA A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára bibliográfiája 1990-1995.....	381
RESÜMEE	395

Készült a BÁCS-ÁG Kft nyomdájában
500 példányban

